

ЯКІВ КАЧУРА

У КРАСНОДАРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ



ЯКІВ  
КАЧУРА



ВИБРАНІ  
ТВОРИ



# ЯКІВ КАЧУРА

ВИБРАНІ ТВОРИ

В ДВОХ  
ТОМАХ

*Державне видавництво*  
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ  
*Київ - 1958*

# ЯКІВ КАЧУРА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ  
ПЕРШИЙ

*Державне видавництво*  
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ  
*Київ - 1958*

*Вступна стаття*  
**БОРИСА БУРЯКА**

*Упорядкування*  
**М. І. КАЧУРИ**





## Я К І В К А Ч У Р А

Дослідник історії української радянської літератури, звертаючись до періоду зародження і перших її кроків, не може не згадати імені Якова Качури — одного із зачинателів нашої сучасної прози, письменника, який два десятиліття чесно і скромно працював на літературній ниві в ім'я свого народу. В 1957 році сповнилось шістдесят років з дня народження письменника.

Вороги Радянської влади, зокрема троцькісти, як відомо, злобно заявляли, що наш народ нібито не здатний створити своєї літератури і взагалі культури. Життя жорстоко покарало цих горе-теоретиків. У співдружності з літературами інших соціалістичних націй українська література стала однією з передових і сьогодні вийшла на широку світову арену. Все це стало можливим в результаті піклування Комуністичної партії, яка вже з перших днів Радянської влади почала дбайливо виховувати національні письменницькі кадри, допомагала молодій літературі боротися з різними ворожими ухилами, проявами буржуазної ідеології.

Вже в перші роки Радянської влади в українську прозу приходять А. Головка, П. Панч, І. Микитенко, О. Копиленко, Іван Ле; в цей загін вливаються Ю. Яновський, Ю. Смолич, К. Гордієнко, А. Шиян, Л. Смілянський, тоді ж приходять в літературу із глухого подільського села і комнезамівець Яків Качура.

Прийшов він в письменницьку сім'ю з натрудженими руками, які ще пахли порохом і свіжим чорноземом. Всі, хто знав його в житті, хто слухав його розповіді про пережите, розмовляв чи сперечався про нашу літературу, назавжди запам'ятали і його трохи соромливу посмішку на обличчі з високим чолом і незгладимим слідом від осколка німецького снаряда, і приємний м'який баритон, і добрий відкритий погляд, який буває тільки у життєлюбів, у тих, що

багато пізнали, пережили і по-справжньому знають красу життя трудової людини. Він виріс і жив серед трударів і завжди любив з особливою теплою і задушевністю розповідати про них хороше, яке завжди шукав у людей і умів щасливо його знаходити.

Своє трудове життя Яків Дем'янович Качура почав дуже рано. Народився він 9 листопада 1897 року в селі Юрківці, на Поділлі, у бідній селянській сім'ї. Ще до того, як почав ходити до школи, він бігав з мотузяним батоком за чужими вівцями, а трохи пізніше, разом з дорослими, за п'ятнадцять копійок в день полов на бурякових плантаціях у пана Маньківського. Юрківську однокласну школу Яків закінчив, коли йому було сім років. Закінчив з відзнакою, але оскільки вчитись далі не було де, а вчитись хлопець дуже хотів, то він ходив до школи ще один рік, поки не перечитав там усі книжки в скромній бібліотеці.

Згодом Яків Качура вчився в Чоботарській ремісничій школі, після цього працював, а коли почалася перша світова війна, він одягнув солдатську шинелю і пішов на фронт. За розповсюдження революційних листівок Качура, солдат, командуванням був зарахований до числа «неблагонадійних». Разом з іншими товаришами він потрапляє до Швеції. В роки громадянської війни Качура, переборюючи великі труднощі, повертається на Батьківщину і в своєму рідному селі починає вчителювати. В 1922 році він виїжджає до Києва і здійснює свою давню мрію — вступає вчитись до Інституту народної освіти.

На цей час і припадають його перші літературні спроби. Друкуватись почав він у 1923 році на сторінках газет «Селянська правда», «Большовик», пізніше — виступає у «Глобусі» і «Радянському селі», а в 1925 році виходить перша збірка оповідань Я. Качури «Історія одного колективу». Він цікавився літературним життям Києва, ходив на зібрання, дискусії. На одному з таких вечорів групи так званих «неофутуристів» Качура познайомився з Іваном Ле. Говорячи про ранній період творчості письменника, І. Ле зазначає, що тоді «в ідейно-творчій боротьбі проти нового ідеолога буржуазно-націоналістичної групи в літературі — Хвильового — Яків Качура рішуче став на бік Комуністичної партії більшовиків і з того часу щиро й послідовно йшов до неї»\*.

Той факт, що Яків Качура пішов шляхом реалізму, є результатом його знання народного життя. Не випадково центральним героєм вже перших оповідань письменника виступив представник трудових мас, який зі зброєю в руках на фронтах революції і громадянської війни боровся проти старого світу, а в період відбудови

---

\* Я. Качура, Вибрані твори, Держлітвидав, К., 1947, стор. 3—4.



народного господарства став активним учасником будівництва першого в історії соціалістичного суспільства.

Важливо відзначити характерну рису ранніх оповідань Качури — увагу його до світу переживань простої людини, прагнення заглибитись в її психологію. Закономірним є і те, що молодий письменник дебютував саме в жанрі оповідання. До речі, це явище було характерним для молодшої української радянської прози першої половини 20-х років, яка розвивалась в основному в жанрі малих форм. Цілком зрозуміло, що у письменників, які прийшли в літературу з фронту, заводів, сіл, були ще дуже свіжі в пам'яті картини історичних подій і їм хотілося скоріше розкрити все пережите і бачене перед новим читачем, відтворити художніми засобами не лише події недалекого минулого, а й розповіді про роздуми, радощі і сподівання сучасників, що, переборюючи труднощі, опір ворогів, будували нове життя.

Риси нової людини, породжені революцією, ми впізнаємо в образі героя одного з перших оповідань Качури «Старий червоногвардієць» (1924). В своїй творчості, як ми побачимо, письменник не раз з метою глибшого розкриття духовного світу людини і більшого емоційного впливу на читача звертатиметься до форми спогадів, роздумів героїв про минуле, пережите, пов'язуючи їх з якоюсь деталлю, подією чи фактом. В оповіданні «Старий червоногвардієць» такою деталлю виступає «кавалок кумачу, що ним було уквітчано портрет Леніна» в кімнаті героя твору. Він, цей «жовтневий прапор», і навіває героєві спогади про недавні революційні події.

Характер героя автор доповнює новими рисами, коли розкриває його ставлення до ворогів революції, зокрема до Тимчасового уряду. Це ставлення до ворожого табору у значній мірі передано і через лексикон, яким користується герой, через конструкції фрази, описи, що часом для «орнаменту» містять елементи натуралізму і вульгаризму.

Треба сказати, що Качура до подібного мовного «орнаменту» вдається і в творах про мирну працю. В оповіданні «Історія одного колективу» (1924) — в одному з перших прозових творів української літератури про соціалістичні перетворення в селі — ми читаємо: «Хто ж тобі сказав, єдрона бабушка?»; «Держись, братуха, один за другого, як вош кожуха» і т. п. Надто зловживає автор «блатною» лексикою, коли дає мовну характеристику Ваньці Кривошею — представникові одеських биндюжників, — що виступає в творі підспівувачем куркулів, які борються проти організації в селі колективу. Мав повну рацію Петро Панч, коли писав з приводу мови цього оповідання: «Автор добре володіє народною мовою, але місцями порушує художню витриманість і припускає неочулярність,

наближаючись до фейлетона. Такі словечка, як «Адьоса», «цимес», «касньотся», «спінжак нарасташку», «адукат», «закап'юрщиця бабського бунту» і т. д., не є характерний діалект... Оповіданню він шкодить»\*.

Так, жаргон знижує художність твору і не поглиблює реалізму, як того сподівався молодий письменник. Однак в цьому оповіданні відчутне і прагнення письменника до більш реалістичної манери письма, позбавленої подібної мовної «орнаменталістики», натуралізму і фальшивої патетики, яким він віддав певну данину в своєму попередньому оповіданні, йдучи, безперечно, за «модою»; тут помітний нахил до писання живою народною мовою, якою він добре володів.

В «Історії одного колективу» посилюється увага письменника до розкриття психології трудової людини, складних протиріч і конфліктів, що відбувалися в післявоєнному українському селі. Яків Качура добре знав дореволюційне село, він був не тільки свідком, а й безпосереднім учасником подій, які відбувалися на селі в перші роки Радянської влади. І тема, до якої звернувся письменник в своєму новому оповіданні, отже, не була випадковою: вона свідчила про його сміливість, спостережливість і знання соціальних обставин, у яких діють герої.

Дійсно, автора «Історії одного колективу» аж ніяк не можна було обвинуватити у прагненні прикрасити життя. Його герої ідуть до свого щастя тяжким шляхом, переборюють великі труднощі, вступають у непримиренну боротьбу з ворогами соціалістичних перетворень на селі. Типовим представником цих нових людей у творі виступає Петро — голова комнезаму, який і очолює боротьбу біднішого селянства за організацію в селі першого колективу.

В образі Петра письменник ставив за мету підкреслити провідні риси, які характеризували перших ентузіастів перебудови українського села початку 20-х років. Герой знає, що таке праця на чужій ниві, праця на пана, і в зв'язку з цим Качура тут наголошує на одній дуже важливій стороні психології людини праці — прагненні творити за «законами краси». Герой розповідає, як тяжко було гнути спину на тих, що сиділи на шиї народу, але в той же час потреба творити за «законами краси», любов до землі породжують у героя і почуття задоволення результатами своєї виснажливої роботи. Про ці свої переживання Петро так розповідає: «Бувало, як вийдеш на поле, як припряжеш до сівалки тройку гнідих та як підеш вздовж по клітці «урядовою», аж дух з тебе випира. Попереду йдуть ринглі з боронами,— виготовляють лоно зернові,— рілля.

---

\* Журн. «Плужанин», № 4, 1925, стор. 44.

як пух. Любо й весело глянути, хоч і знаєш, що не твоє...» (підкреслення моє — Б. Б.).

Можливо в цих роздумах комнезамівця хтось і хотів би узріти «ідеалізацію», як це і намагались тоді зробити деякі критики, виходячи не з естетичних, а з соціологічних позицій. Чи не слід в цих словах Петра, справді, шукати виявлення саме в труді естетичного відношення людини до матеріального світу; як відзначав Горький, людина по самій своїй природі вносить естетику в працю. «Людина по натурі своїй — художник. Вона скрізь так чи інакше вносить в своє життя красу»\*.

Очевидно, цю важливу рису характеру трудової людини і хотів підкреслити в образі Петра Качура, який добре знав її. Адже ніяк не можна обвинуватити письменника в намаганні «ідеалізувати» працю на поміщика колишнього наймита Петра, який «ладен очі видрати тому, хто стане йому впоперек, до колективу». Він мріє про працю в колективі, як про найбільшу радість, як про прекрасне, і саме в ім'я цього центральний герой і його однодумці переживають, конфліктують, вагаються і перемагають.

Письменник створює в оповіданні гостру і напружену сюжетну ситуацію. Наближається весна, а в більшості селян нічим обробляти землю, немає чим її засіяти. Скільки мріяв селянин про цю землю, боровся за неї, страждав, і от Радянська влада йому дала її, і вона повинна тепер через тяжкі обставини пустувати. З сумом і тривогою говорить Степан: «Дивлюсь на поле, а в коморі хоч би тобі зерно насіння. Злість мене взяла. Вже й Советську власть маємо, думаю собі, а толку ніякого». Вихід із злиднів один — колектив. Але не відразу відбувається ломка дрібновласницької психології селян. Автор прагне заглибитись у ці складні переживання героїв, показати болючий процес усвідомлення переваг соціалістичної форми праці.

По-різному ставляться персонажі твору до ідеї створення колективного господарства. Одні, як і Петро, відразу стали на цей шлях; інші — ще вагаються: «Покажи нам, — кажуть, — свою «практику» на ділі, а ми тоді побачимо»; куркулі все роблять, щоб перешкодити організації колективу. Глибокий соціальний конфлікт відбувається не лише в громаді, а і в сім'ї. Треба було добре знати життя села, щоб побачити ці складні людські відносини.

Качура показує, як перемагають молоді сили нового села. Переборовши опір куркулів, які «землю гризли», «ганяли з рубанцями за землеміром», селяни організовують колектив. У селі відкривається

---

\* М. Горький, «О литературе», М., 1953, стор. 337.

ся лікнеп, у колишній вітальні пана графа, де «панове в пшешли роки пшеемне цаловали паннам бяли рончки, — хата-читальня», а з високої стіни, пише автор, «в самому кутку матки бозкей Ченстоховскей — дивиться Ленін». В життя людей, в побут входить радянська культура, формується нова соціалістична свідомість, і ленінське гасло, яке висить в колишньому панському маєтку про те, що кожна куховарка повинна вміти керувати державою, звучить як реальність. Пафос утвердження цього нового, прагнення правдиво відтворити будні людини праці і її думи становить основну цінність оповідання «Історія одного колективу».

При розгляді раннього періоду творчості Качури і, зокрема при аналізі даного твору, ми не можемо, звичайно, не врахувати того фактора, що це був період, коли тільки відбувався процес становлення сучасної української прози, період шукання письменником свого героя, оволодіння художньою майстерністю. Яків Качура не відразу знайшов шлях до складного і багатогранного світу героя із народу, який став у центрі вже в перших його оповіданнях. І «Старий червоногвардієць», і «Історія одного колективу» свідчили про уміння автора в житті підмічати суттєве, значиме, і цю рису його таланту слід особливо відзначити. В той же час ми не можемо не говорити про те, що на цих оповіданнях лежить ще помітна печать шукань художньої форми.

Про посилення уваги письменника до мови — першоелемента літератури, — зокрема до діалога, індивідуалізації мови персонажів свідчить наступне оповідання Качури «Таємниця попа Федула» (1924), спрямоване проти релігійних пережитків в свідомості людей. Більш вдумлива робота над словом позначилась як на характеристичі внутрішнього світу персонажів, так і на портретних деталях. Використання письменником євангельської лексики, уривків із молитов у мові негативних персонажів («Господи, ружом на диявола хрест твій дав еси нам», «Да воскресні бог, і розточаться враги його» і т. д.) допомагає глибше викрити їх облудне єзуїтське нутро. Прикриваючись машкарою невинного служителя релігії, церковний сторож Архип сіє серед селян ворожі плітки про те, що «господь знаменіє посилає», що «з'явиться великий осудар, займе собою всю землю» і «за комуну — всіх будуть догори ногами вішати». Качура був одним з перших українських радянських письменників, який викривав реакційність ідеології церкви, що виступала проти соціалістичного будівництва, використовуючи для цього відсталість частини членів нашого суспільства.

Образ Параски — жінки, яка стала сліпою зброєю в руках церкви, — в цьому відношенні є досить характерний. Читач зустрічається з нею в обставинах, типових для українського села початку

20-х років; тоді, як відомо, церква особливо активно стала на шлях різних провокацій і залякування населення, щоб відвернути їхню увагу від участі в будівництві нового життя. Письменник зображає Параску людиною обмеженою, і саме тому вона й стала об'єктом чергової вилазки церковних мракобісів; автор підкреслює її сліпу віру в мерця-чоловіка, який нібито ходив до неї щонаочі, в магічну силу іорданської води. Своє негативне ставлення до Параски Качура виявляє і в її портретній характеристиці, поданій, правда, дещо гіперболізовано і прямолінійно («ряба, кирпата, стан, як у корови...»).

Прогресивну силу на селі в оповіданні представляють комсомольці, що завзято борються проти релігійного дурману, викривають чергову попівську провокацію. «От вам і вся «нечиста сила» — на чолі з поповим синком», з огидою говорить Денис після того, як комсомольці ввіймали на місці злочину молодого поповича. «Пригода в селі Забобонівці» (до речі, письменник зробив до оповідання такий підзаголовок) відображує один з типових проявів класової боротьби на селі в перші роки Радянської влади. У цьому творі виявилось уміння письменника розрізняти суттєве і другорядне, бачити головне. На початку твору автор, ніби жартома, не випадково зазначає, що в селі, про яке йде мова, було багато подій — «о, багато було! На возі паперу не обчислиш», — але він відтворює одну з них, вважаючи її найбільш значимою і життєвою в зв'язку з поставленою проблемою.

Тема боротьби проти сільської відсталості, проти темряви лягла в основу і оповідання «Қолючою стежкою» (1924). Письменник проводить в оповіданні дуже важливу ідею: благородну справу, яку в роки революції почали батьки, продовжують в мирні дні їх діти. Образ Федори в даному разі представляє саме таких дітей; в її характері Качура прагнув підкреслити ті моральні риси, які властиві нашому молодому поколінню.

Однак образ дівчини у творі вийшов дещо спрощений; ніби підкреслено письменник зображає героїню сухою, не здатною на великі почуття. Треба сказати, що автор збіднив свої реальні можливості і тим, що не розкрив її переживань в зв'язку з трагічною смертю батька, а відтворив натуралістично саму лише жахливу картину смерті («Собача тічка розтягла батькові кишки...»).

В цьому оповіданні відчутні позитивні результати дальшої роботи письменника над поглибленням індивідуальної характеристики персонажів, над їх мовою; з'являються в прямій і авторській мові народні приказки і прислів'я («яблучко від яблунки недалеко відкочується», «такий, хоч до рани приклади» і т. д.). Качура добре

попрацював і над тим, щоб мова персонажів була лаконічнішою, більш змістовною, а дія розгорталась напружено і вмотивовано.

Прагнення письменника створювати напружені драматичні ситуації виявилось особливо в драматичному етюді «А ніч слухала» (1924). В основу цієї одноактівки покладено епізод з часів громадянської війни. В українське село вриваються петлюрівці і чинять криваву розправу над тими, хто виступав за більшовиків. Вони заарештовують незаможника Данила та його сина Михайла, катують їх і потім засуджують до страти.

Діалог між засудженими і гайдамаками, які їх охороняють,— одне з найбільш вдалих і напружених місць у творі. У цій розмові розкриваються суттєві деталі характеру персонажів. Вартові виявились селянами, у яких також дома залишились родини; зокрема вимальовуються важливі сторони образу Михайла: його відданість справі революції, вміння розгадати настрій ворога, знайти спільну мову з тими, яких обдурили чи залякали. Обережно і тактовно Михайло виявляє їх настрої, після чого звертається до петлюрівців з словами, які роблять вирішальний вплив на хід дальших подій, на долю героїв.

Сильне враження справляє картина, коли бандити заганяють дітей, жінок, стариків до хати і підпалюють її; жертвою звірств у творі зображена Маруся, — мабуть, найбільш вдалий жіночий образ з тих, які створив до цього Качура. Світ її почуттів розкривається у надзвичайно трагічній ситуації, яку письменник відтворює дуже вдало і сміливо; саме цей сюжетний вузол і відкрив перед письменником можливість у драматичному етюді проникнути в чуттєвий світ героїні, відобразити епізоди, які надовго запам'ятовуються. До них належить і епізод, коли Маруся 'приходить до своєї спорожнілої хати після того, як петлюрівець-сотник згвалтував дівчину і вона збожеволіла.

Хіба не чуття письменника-реаліста підказало Качурі ввести у твір монолог божевільної Марусі перед образами: «Я так просила тебе, боженьку. Отак стояла перед тобою... (Стає на коліна). Хіба ж не досить?..» Під завісу дівчина, сміючись і показуючи рукою на ікону, кидає запитання, сповнене вбивчого сарказму і відчаю: «А він тут нащо?..»

При деяких слабостях, які виявились в прямолінійності дій окремих персонажів, психологічній невмотивованості чинків («переродження» петлюрівських вартових), драматичний етюд «А ніч слухала» без сумніву свідчив про значний творчий успіх письменника.

Тому в деякій мірі несподіваним був наступний твір Качури «З минулого» (або «Історія його кохання»), що відноситься до 1925 року. І сюжет нового оповідання, і його засоби не були при-

таманні самому стилю письменника, його творчій манері, хоч воно свідчило про прагнення автора відгукнутися на злободенне тоді питання боротьби з непманством і міщанством.

Яку ж проблему ставить письменник у цьому творі, які нові герої його захопили? Герої цього оповідання нагадують нам дійових осіб з дешевих оперет, розрахованих, треба сказати, на низькі смаки невибагливих глядачів. Події розгортаються навколо досить фальшивої історії взаємовідносин між молодими людьми Іваном і Танею: «він — здекласований селянин, студент-незаможник; вона — донька міського непмана», яка засиділась в дівках і хоче вигідно вийти заміж.

Лицемірство героїв викривається тією простою обставиною, що, як відразу ж виявляється, не одруження потрібне Іванові — «йому потрібна тільки квартира», а Тані і її батькам Іван потрібний тільки тому, що він, бач, із «відповідальних». Неправдоподібність вчинків Івана і ситуації поглиблюється ще й тим, що дії «жениха» непманки підтримують студенти: мовляв, буде квартира, харчування, бо робота «на баржах» не завжди ж знайдеться.

Безперечно, що поява такого оповідання була в певній мірі викликана протестом письменника проти паразитичного життя непманів і гнилого міщанства. Але шлях боротьби з буржуазними пережитками, проти непманства, на який стають герої оповідання «З минулого», ніяк не можна вважати морально виправданим. Дрібна витівка студентів стала об'єктом художнього зображення — в цьому головний недолік твору.

Якщо у ньому в якійсь мірі справді висміюється міщанство, мораль непманів і висловлюється впевненість, що прийде скоро той час, коли можна буде непману наплювати у «фотографію», то навіть лист, з яким студенти звертаються до батька Тані в кінці твору, не може виправдати їх вчинків.

Після цього Качура виступив з новим оповіданням «Непі» (1926), присвяченим, по суті, цій же проблемі, до речі, і з властивими попередньому творові недоліками.

Було б однак несправедливим не відзначити тих художніх деталей у творі, які вигідно відрізняють його від оповідання «З минулого». Новим є у ньому образ «відповідальної одиниці» — людини, що живе за моральним кодексом, чужим радянському суспільству: «Одно, коли «я» на посаді чи на зборах, і друге, коли «я» дома — на своїй родинній квартирі, — говорить він. — Службово-квартирне — вбю орієнтується в залежності від місця і оточення». І, може, дещо пасивно, але письменник в якійсь мірі все ж викриває цю чужу нам «філософію», яка не лише в житті, а й у літературі ще й сьогодні інколи проповідується.

Це тим більш важливо відзначити, поскільки Качура в своїй творчості продовжує розробляти цю тему, заглиблюватись в соціальну її суть. Типові риси непмана-мішанина він підмічає в образі крамаря-власника Рибальченка із оповідання «Зруйнована ідея» (1926). В цьому образі Качура показує дрібного буржуа, який в період непу вміло пристосовується до умов радянської дійсності, ставлячи над усе лише свої особисті інтереси.

Крамниця — це його остання фортеця, в якій він не лише обороняється, а і, передчуваючи свою загибель, намагається шкодити, підірвати основи радянської торгівлі. «Отут я бог богів: звідсіля виходять мої плани і проекти, тут готується моя непманська міць», заявляє він, і, щоб утриматися, цей «бог богів» всіляко маскується, використовує для цього всі можливі засоби, встановлює зв'язки з радянськими працівниками, доходить до того, що навіть підсовує якомусь обивателю, з партквитком у кишені, свою доньку. «Моя дочка збирається виходити за комуніста», говорить непман про це, як про свою значну політичну перемогу. Йому це вигідно, йому це потрібно для того, щоб міцніше триматися в своїй «фортеці», щоб була більш стійкою його «непманська міць». Зять — «відповідальна впливова особа» — для нього це перш за все «гешефт серйозного порядку». З цинізмом говорить він про одруження доньки. Його «філософія» тут дуже проста: «Я завжди мислю так: чи є від цього вигода?» Характерною в цьому зв'язку є розмова Рибальченка з своєю дружиною, яка намагається опиратися його діям і планам. «Я не потребую зятя комуніста», заявляє вона. «Але ж цього потребує наш родинний стан і зокрема моя комерція», відповідає з холодною байдужістю непман, для якого «гешефт» — над усе.

Образ Рибальченка майже позбавлений тих елементів шаржу, якими автор наділяв персонажів оповідань «З минулого» і «Непі». Це ворог хитрий, підступний і самовпевнений. «Бути непманом — не проста річ», признається він, і письменник розкриває його підлу «діяльність»; «для орієнтації» він навіть читає газети «Правда», «Вісті», журнали, що, до речі, не заважає йому одноразово розробляти плани створення фіктивної артілі, спрямованої на підрив радянської торгівлі. Але ця ідея непмана зазнає краху.

Колоритною постаттю в оповіданні виступає образ шахрая-прикажчика Петі, який і викриває Рибальченка. Введення цього персонажа дало змогу авторові виявити цікаві риси пристосування і кар'єриста, і в той же час відкрило перед письменником нові можливості для виявлення важливих рис образу Рибальченка, зображення їх «способу життя», де всі відносини — комерційні чи побутові — будуються лише на одній основі: «чи є від цього вигода?» Качура індивідуалізує мову Петі введенням (не завжди, до речі, вдалим)



русизмів, окремих слів, вжитих або в українській транскрипції, або просто спотворених, на зразок «конешно», «подняв волинку», «продьють», «взяв дівчонку в оборот» і т. д.

Яків Качура був життєлюбом, прагнув відобразити різні сторони трудової і духовної діяльності людини. Звичайно, не все, що письменник пізнає, відкриває в навколишній дійсності, може стати предметом художнього відтворення. Процес творчості — це відбір суттєвого від другорядного, випадкового, а ранній Качура інколи не рахувався з специфікою художньої творчості. Не тому, що, може, її ігнорував, ні. По своїй недосвідченості він робив це. Треба думати, що так з'явилась «Історія його кохання», «Моя скарга» (1926), в яких відсутні широкі роздуми письменника і його героїв про життя, ставляться несуттєві проблеми.

Згадані твори не були творчим досягненням письменника, водночас у нас немає підстав твердити, що він зрадив своїх героїв, відступив від своїх позитивних ідеалів. Це був результат того, що Качура, прагнучи розширити тематику своїх творів, виявив поспішність у відборі фактів, в результаті чого в окремих випадках предметом відтворення стали нетипові характери, дрібні події.

Це пізніше відчув, мабуть, і сам письменник, бо не випадково він потім не включив ці твори до своїх збірок, не вважаючи їх творчим досягненням. До числа таких творів належить і оповідання «Манька з Люніверу» (1925), написане під впливом літератури, розрахованої не на кращі естетичні смаки читачів.

В одному з своїх наступних оповідань «Без останніх сторінок» (1926) Качура, як і в «Маньці з Люніверу», звернувся до прийому публікації «чужого» рукопису, в якому розповідається про минуле героїв. Але письменник знайшов у цьому творі іншу точку зору, іншу призму, що допомогло йому розкрити процес становлення характеру революціонера Андрія Остапчука. Це один із небагатьох творів тогочасної української літератури, присвячених художньому зображенню життя і побуту селян в період першої російської революції. Не випадково оповідання має другу назву — «В тенетах царату».

Образ центрального героя поданий в розитковій, з дитячих років, до речі, змальованих цікаво, з знанням життя дореволюційного українського села.

Відтворюючи нерадєсні епізоди з життя юного героя, письменник в міру і тактовно не раз вводить у розповідь гумористичні деталі. Говорючи, наприклад, про те, що вчителька б'є дітей, він зазначає, що всі школярі сиділи в класі «в паровицях» — кожух і зверху свитка, — на всякий випадок, «щоб не дошкулило»; щоб показати ставлення героя до того, що говорить вчителька на уроці, він підкреслює, що героєві «на урокові завше чомусь хочеться їсти»; те

що вчителька з'являється в клас з «хворостою в руках» — бо лінійку «третя група в піч кинула», — розкриває настрої учнів, їх реагування на дії жорстокої вчительки.

Автор згодом вводить у твір образ вчительки Тамари Георгіївни, що стає одним з центральних в оповіданні і належить до кращих образів, створених до цього Качурою. Приїжджає вона в село на місце старої вчительки і відразу потрапляє у складні обставини: багаті зустрічають дівчину насторожено, синки багатіїв ображають її, як ображають вони і дітей бідняків («Вы хамы — мужики...»), які виступають на захист нової вчительки; їй належить в оповіданні вирішальна роль в житті головного героя, саме навколо неї розгортаються далші події, вона заохочує Андрія і до навчання.

На формування характеру, світу почуттів хлопця впливає не лише навколишнє життя, а й книжки, любов до яких прищепила йому вчителька («Я плакав над Тарасом Бульбою, лаяв Мазепу за зраду...»). Поступово Андрій входить в довір'я Тамари, яка зв'язана з таємною революційною організацією в Києві, а згодом стає і він активним учасником підпілля.

Недоліком оповідання є недостатня увага письменника до відображення селянських настроїв, і тому позитивні герої виступають, по суті, однаками. Не можна вважати художньо виправданою спробу автора перекинути місток між окремими героями і селянською масою. Прийом цей досить штучний і наївний. Не знайшовши іншого шляху для встановлення контакту революціонерки з місцевими селянами, письменник вводить у твір... собаку, звичайного Рябка, якому відводиться значна роль; саме він, Рярко, в зубах і приніс у двір Андрійового батька пакунок з революційною літературою, який викрав з шкільного карцера. Цього, виявляється, було досить, щоб Тамара вже вручила селянинові «брошуруку, кілька листівок-відозв», а вже через три дні у них «відбулася таємна нарада».

Психологічно і художньо ці події не вмотивовані, тому досить ілюстративно виглядає і сцена, коли після арешту вчительки і хлопця селяни в знак протесту підпалюють панський маєток, а в селі під пожежний дзвін лунає пісня «На бой кровавый, святой и правый...». Все це було б добре, коли б такі деталі стали органічними в художній тканині твору.

Подібна прямолінійність та ілюстративність, ясна річ, негативно позначились на реалізмові твору; особливо ця прямолінійність виявилась в зображенні негативних персонажів, які виступають в ролі провокаторів, шпигунів. Ось, наприклад, як характеризується зовнішність провокатора Озеркова, який вперше з'являється у творі: «Прищадкуватий на зріст, русява цапина борідка, очі, як у пійманой миші». Не лише зовнішність, а й дії відразу видають його, і тільки

позитивні герої цього не помічають. Про листоношу читаємо, що це «тварина в зодягу листоноші...» і т. д.

Письменник без потреби раптом вдається до кінематографічного прийому, відступаючи від свого стилю. Можна було б послатися на те місце, де розповідається про секретний лист, якого Грицько несе в шапці від урядника до станового пристава і по дорозі губить його; потім цей лист потрапляє до рук Тамари, і Качура передає це так: «З-під подертої прошивки визирнув ріжок зігнутого удвое пакета... «Совершенно секретно» прочитав...

«Совершенно секретно», сміялася Тамара, вкладаючи до урядницького пакета свіжого листа». Поряд з цим у творі є місця розтягнені, є ряд епізодів зайвих.

Треба сказати, що автор, як ми бачили і в інших оповіданнях, написаних в цей період, інколи схильний до натуралістичних деталей («Під носом сопляк корінням до землі сягає...»); в оповіданні «Мандрівка» (1927) він ніби аж смакує з таких деталей («Чималий плювок зеленого липкого харкотиння ляпнув на блискучий виглянсуваний паркет», і т. п.). Хоч не можна і не помітити, особливо в оповіданні «Без останніх сторінок», вдумливої роботи письменника над образом, словом, і тим більше помітні наявні недоліки, сліди поспішності.

Піднявши значний і цікавий матеріал, якого, до речі, могло б вистачити і на цілу повість, Качура повністю художньо його не освоїв, доля героїв залишилась до кінця не розкритою і, на жаль, оповідання «Без останніх сторінок» залишилось справді не дописаним. Останні сторінки знайденого рукопису можуть бути не дописаними чи загубленими для письменника, але не для читача. Автор може вдаватися до подібного прийому, але тоді він повинен героїв залишити у такий момент, який художньо міг би бути виправданим, і читач міг би повірити. Дане оповідання обривається без такої художньої перспективи.

Письменник мріяв, мабуть, продовжити життя героїв уже в нових обставинах; на жаль, він цього не зробив, хоч тема війни пізніше і зайняла значне місце в його творчості.

В цей період він створює такі оповідання, як «За десять ере», «Хтодова родина» і «Мандрівка» (1927), в яких доля героїв зв'язана з війною, з стражданнями, що їх принесла війна. Качура, як відомо, в силу тяжких обставин у солдатській шинелі з фронту потрапив до Швеції, і є всі підстави вважати, що оповідання «За десять ере» та «Мандрівка» й були написані під безпосереднім враженням його особистих переживань. Особливо автобіографічність відчувається в оповіданні «За десять ере», в якому зображено життя

солдатів-дезертирів російської армії в Швеції, їхні страждання; викликані тяжкою виснажливою працею і сумом по рідній землі.

У творі показані взаємовідносини російських емігрантів з місцевим трудовим населенням. Шведські трудівники співчували їм, але не лише тому вони бажали їм повернення додому. З сумом прощаючись, шведка Крісті відверто говорить одному з героїв твору: «Вас вся околиця хотіла збутися... Тепер нашим поденним пан барон набавить 10 ере». Ця деталь важлива у творі, вона свідчить про правильне розуміння письменником складних протиріч в буржуазному суспільстві. Викриваючи так звану «свободу», яку емігранти побачили на власні очі, він зумовлює цими обставинами і поведінку героїв, їх прагнення повернутися додому, де трудящі вели збройну боротьбу за справжню волю.

Тому зрозумілі переживання героя і з оповідання «Мандрівка», яке, по суті, є продовженням попереднього твору, його прагнення скоріше повернутися на Україну, де «чекало щось нове». Ми вже мали нагоду не раз переконатися, що типовою рисою позитивних героїв Качури є оце прагнення до нового, яке не приходить само, а здобувається в тяжкій класовій боротьбі. Герої письменника це усвідомлюють, не тільки усвідомлюють, а й діють.

Як бачимо, в творчості Качури розширюється не лише тематичний діапазон, а й поглиблюється прагнення до реалістичного відображення життєвих інтересів героя-сучасника, а це в свою чергу вимагало від письменника і збагачення соціалістичного досвіду, шукання нових художніх засобів, нових прийомів. Якщо в згаданих оповіданнях ми ще зустрічаємось з штучно ускладненими і завуальованими образами, реченнями на зразок: «мої завжди лагідні нирки не любили його духу й мимоволі підіймали свої «псячі вуха», чи такими порівняннями, як «суперечка роздувалась, мов жаба в дощ», або сумнівними метафорами, як: паровоз «захрипів, випльовуючи злість струмками задушної пари», то в той же час з'являються в його мові й нові відтінки, стає вона більш простою, образною, що свідчило про дальші шукання письменником оригінальних засобів для відображення людських переживань.

Чи не найкраще ця риса письменника, а саме — уміння проникати в психологію своїх героїв, виявилася в оповіданні «Хтодьова родина», в якому ставиться дуже гостра родинна проблема, відтворюються складні відносини, викликані знову ж таки подіями війни.

Незвичайний «трикутник» буде автор в цьому своєму творі. Головна героїня — Тетяна — не дочекалась свого чоловіка з війни; так і живе вона — «не дівчина, не вдова». З Тетяною згодом одружується сусід Данило Онищук, який на війні був у одній сотні

з першим чоловіком Тетяни — Карпом. Минає кілька років, і Карпо несподівано повертається з полону додому. Сцена цієї зустрічі написана досвідченою рукою, письменник правдоподібно відтворює справді драматичну ситуацію. Кожен з героїв по-своєму сприймає таку зустріч: «чотири пари зляканих, схвильованих очей стежили за кожним його рухом». Особливо в тяжкому становищі опинилася Тетяна. «Що думала ця жінка, маючи аж двох живих, здорових чоловіків?» не без співчуття запитує автор.

Однак, знайшовши такий складний і правдоподібний сюжетний вузол, зіткнувши різні характери і різні долі в трагічних обставинах, Качура дещо зрадив художню правду, коли підійшов до розв'язки цього туго зав'язаного сюжетного вузла. Тетяна, виявляється, не змогла поламати цей складний «трикутник» і робить більш ніж дивний крок — обирає собі обох чоловіків!

Тодішня критика пояснювала такий фінал оповідання впливом сюжету Мопассанівської новели «Повернення», тільки, мовляв, «осучасненого». Критик Є. Кирилюк у своїй рецензії на збірку Качури «Зламана присяга» вказував, що на цей твір мала вплив не лише згадана новела Мопассана, а й оповідання П. Лісового «Поворот» (журнал «Критика», № 3, 1928). Та справа, очевидно, не в літературних аналогіях і впливах, хоч і це питання має суттєве значення, а в тому, що письменник, треба думати, просто залишився вірним окремому життєвому фактові, не порахувавшись з тим, що правда життя і художня правда — це речі різні.

Слід сказати, що в цій же «тональності», в плані психологічному написане і оповідання «Похорон» (1926), в якому так само, як і в «Хтодьовій родині», розв'язка є неприродною, невиправданою. Знову на початку твору виступає деталь, за якою розкривається сумна історія людського життя. На цей раз письменникові навіває спогади невеличка могилка на старому цвинтарі, що «заріс трухлявими хрестами». Бідні батьки продають «останнього хвоста» і посилають свого сина Остапа до міста вчитись. «Нехай не кажуть вороги, що з бідного не буде пана, їдь», сказав батько, і Остап поїхав шукати свого щастя. Але не усміхнулась йому доля, на екзаменах юнака «зрізали», і він, замість навчання, почав у місті «сукати дратву». Там він одружився і тільки після революції повернувся з дружиною Санею до батьків.

Ця зустріч створює в оповіданні напружені відносини між персонажами, що приводять до трагічного фіналу. Не полюбила мати невістку, прокляла дитину («вилупок») за те, що нехрещена. Обставини ускладнюються тяжкою хворобою дружини й дитини. Остап доходить до відчаю. «Безсонні ночі, праця, двоє хворих і під боком через сїни ворог — мати». В хаті страшні злидні, і над Санею на-

висла смерть. Качура створіє надзвичайно складну ситуацію, і тут особливо позначилося творче навчання письменника у В. Стефаніка.

Вражає своєю реалістичною силою те місце у творі, де автор відображає тяжкі переживання Остапа і його вже хворобливе сприйняття подій, що стало результатом надзвичайно нервового напруження, яке, врешті, і приводить його до думки вбити свою рідну дитину. Це сталося саме у хвилини відчаю, і такий хвилинний стан героя психологічно, очевидно, можна було б виправдати; однак коли письменник починає описувати, як Остап методично і розраховано отрує свою дитину з надією, що цим самим він допоможе врятувати свою дружину, це вже перетворюється в непотрібний і фальшивий психологізм.

Поруч з цим не можна не вказати ще на одне досить суттєве і мало висвітлене питання в оповіданні «Похорон». Мова йде про відображення обставин, в яких діють герої. Неприродно самотні, самотні герої (зроблено це, звичайно, для того, щоб згустити трагізм їх переживань); автор надто вже підкреслює безпросвітні злидні. Остап не мав навіть старої дошки для маленької труни, а також цвяхів забити покришку. Страшно написана і сцена, коли Остап бере в руки труну, виносить її з хати під повним відчаєм поглядом хворої дружини і йде один з цією маленькою труною безлюдною вулицею села до цвинтаря; і коли б не цинічні слова матері: «Ховаеш, синку, мою внуку із савецьким барабаном», то можна було б подумати, що описані події відбуваються і не в умовах радянської дійсності.

Чому, справді, односельчани такі жорстокі до великого горя Остапа? Важко повірити в таку бездушність і черствість людей, які в інших оповіданнях Качури поводяться зовсім не так, і для них характерне перш за все почуття гуманізму, колективізму. Ні, обставини, в яких діють герої оповідання, не завжди відповідають правді життя, і саме в результаті цього не всі вчинки центрального героя переконують читача.

Негативно оцінила критика нове оповідання Качури «Пилипчанська проблема» (1926). Б. Коваленко у статті «Пролетарський реалізм в українській художній прозі» (ж. «Гарт», № 6—7, 1927), наприклад, назвав його просто «дешевим фарсом», який ніби не має в творчості письменника ніякого «серйозного значення». Проте не можна повністю погодитись з подібними категоричними висновками, і не тільки тому, що письменник піднімає у ньому важливу морально-етичну проблему і правильно її трактує — громада засуджує Настю за те, що вона зганьбила свою дівочу честь, порушила народні моральні традиції; дане оповідання, крім того, привертає увагу тим, що у ньому, при всіх його слабостях, Качура зали-

шається вірним принципові: через художні деталі, події розкривати відносини, переживання, риси людських характерів. Здавалось би, дрібниця: у Насті раптом не стало «єдиного на осінь шлюбного кожуха». Але поки розплутується ця загадкова історія, в оповіданні виявляються окремі індивідуальні риси (нехай дещо скупо) ряду персонажів — Насті, яка не відзначається скромністю в поведінці і відносить кожуха до «пані Явтушихи», щоб та сховала її гріхи молодості, Бовтючики, що приховує від чоловіка вчинки своєї нечесної доньки; нарешті, можна було б звернутися до образу «пані Явтушихи» — найбільш колоритної постаті в оповіданні, — жінки, що веде паразитичний спосіб життя і має погану славу серед односельчан. «Пилипчанська проблема» не становить значного художнього досягнення в творчості письменника, але ми і не маємо права зовсім скидати з рахунку ті безперечні позитивні сторони, які наявні в цьому оповіданні.

Зображаючи життя людей села, Качура все більше вивчає фольклор, народний побут. Ця риса його творчості виявилась зокрема вже в ранніх оповіданнях: «Історія одного колективу», «Таємниця попа Федула», «Колючою стежкою», «Без останніх сторінок», «Хтодьова родина» і ін. Тому цілком закономірним після цього була поява і оповідання «Без хліба» (1927), в якому один з народних весільних звичаїв стає навіть причиною основного конфлікту між героями. Письменник виявив добре знання українського побуту, звичаїв, і це позначилось особливо на реалістично написаній сцені, коли Петро з товаришем приходять сватати Ганнусю.

Качура розглядає фольклор, зокрема народні звичаї, не як щось незмінне, стає, а як явище, яке весь час змінюється з розвитком суспільства; в цьому питанні письменник стояв вище деяких своїх колег-сучасників. Однак в художній практиці він не завжди переконливо трактує сприйняття героями цього нового в побуті. До такого висновку приводить нас образ Ганнусі із оповідання «Без хліба».

Дійсно, чим можна пояснити вчинки героїні твору з цілком сучасним світоглядом, дівчини-активістки, яка не поділяє відсталих поглядів матері, виступає проти забобонів і в той же час відмовляє своєму коханому тільки тому, що той прийшов свататись «без хліба», без традиційної паляниці, й врешті виходить заміж за нелюбого «хазяйського» сина. Цілком слушно з приводу цього писав Б. Коваленко: «Штучно умотивовано розв'язку оповідання «Без хліба», де вся «трагедія» невдалого сватання хлопця до дівчини базується лише на тому, що свати не взяли з собою традиційного хліба й не додержали обрядового ритуалу» (журн. «Гарт», № 6—7, 1927).

Легко помітити, як з кожним новим твором зростав життєвий і письменницький досвід Качури, як розширювалось в його творчості коло людинознавчих проблем. І якщо після оповідання про невідале сватання він звернувся до антивоенної теми, до відтворення жахів війни, то немає сумніву в тому, що наввіяна вона була роздумами письменника про сучасні події, загрозою нової війни; те, що Качура вперше за всю свою творчість написав повість і саме на цю тему — «Зламана присяга» (1928), свідчить не лише про збагачення його творчого досвіду, а й про бажання перш за все намалювати ширші картини періоду війни вже в жанрі «великої» прози, яка відкривала перед ним нові художні можливості для відображення людських індивідуальностей.

Повість «Зламана присяга» була відрадною подією в творчості Качури. Образ центрального героя Дмитра Михальченка — удача письменника: він найбільш розгорнутий і завершений з усіх образів, створених прозаїком. В історії життя героя, в самому його характері ми знаходимо немало реалістичних рис, властивих представникам із народу, що пройшли суворий шлях війни, страждали, прозрівали і, нарешті, знаходили своє місце в житті і боротьбі.

Цілком виправданим є початок повісті, де подається передісторія героя. Читач довідується про те, що Дмитро в свій час був виключений з школи «за активное участие в нелегальном ученическом издании» (намалював Тараса Шевченка), про дружбу його з Мартою — донькою сільського вчителя, про сумну картину прощання, коли йшов на війну. Цю сцену Качура відтворює лише кількома мазками, але вона залишається в пам'яті разом з прощальною рекрутською пісню: «Благословила мати на війну, ой, добре знаю: на смерть я йду...»

Такий відступ у повісті відкриває завісу до внутрішнього світу героя. Нам стають більш зрозумілими після цього і його вчинки, сумніви, ставлення до солдатської служби («Ой, яке ж воно гидке, марудне...»), до війни, яку він починає ненавидіти («Хіба він хоче воювати?...»).

Життя в казармі, яку з сумом і розчаруванням Дмитро називає «будинком божевільних», місцем, де «з людини роблять ідіота», виглядає різким контрастом на фоні життя тих «ситих», цивільних, що посилають отаких, як Дмитро, на фронт за них вмирати. Письменник говорить, що місто багатіїв жило своїм звичним життям, ніби війни і не було — скрізь висіли свіжі театральні афіші, відбувались бучні вечірки і «оголошувались премії за найкращу ніжку або талію». Це все ще більше переконує героя у фальшивості його «романтичних» ілюзій, наближає до реалістичного сприйняття життя і більш рішучих дій.



Письменник поступово готує свого героя до сміливих вчинків, які були результатом впливу на нього навколишньої дійсності, наслідком зближення з революційним підпіллям, в яке його вводить Галя; це від неї він «вперше почув правдиве слово про війну». Очевидно, саме в зв'язку з появою великої таємниці в житті Дмитра — зближення з підпіллям — письменник вдається і до нового художнього прийому для розкриття його думок, переживань. Автор звертається до форми щоденника. Справді, де, як не в інтимних записках, може так щиро розкритись людина, повідати самому собі за таємні думки. З щоденника читач і дізнається про те, що в казарму Дмитро приносить революційні листівки, які привели до великого переполоху в усій частині; до нього герой записує і про свій таємний план втечі.

Сторінки повісті, присвячені показові втечі Дмитра із армії, не позбавлені елементів детективу; особливо помітно це в поединку Михальченка з невідомим солдатом, після чого документи випадкового супутника переходять до рук Дмитра і він стає Гнатом Бондаренком. Такі події охоплює перша частина повісті «Зламана присяга». В результаті впливу навколишньої дійсності Дмитро ламає свою присягу «царю і отечеству». Письменник правдиво зображає процес переродження людини, шлях, яким іде герой твору.

В другій частині повісті Качура відтворює жахливі картини війни на території Галичини. Письменник говорить про це лаконічно, коротко, але за окремими деталями розкривається велика трагедія нікому не потрібної братовбивчої війни.

Качура сам був на війні і добре знав настрої солдатської маси. Один з епізодів, відтворених у повісті, досить реалістично передає антивоєнні виступи на фронті, які, крім всього, поглиблюються ще й бездарністю та безпорадністю російського «самодержавця», а також тупістю командування. Автор у творі протиставляє цим приреченим представників із народу, які виступають проти війни і не втрачають почуття оптимізму, впевненості навіть в жахливих, трагічних обставинах.

Поставивши Дмитра в типові обставини фронтового життя, Качура доповнює його образ новими індивідуальними рисами. Сфера його переживань, інтересів розширюється особливо після зустрічі з Гадею, яка тепер виступає в ролі сестри-жалібниці і стає його одноступнем, вірним товаришем по підпіллю. Дмитро показаний віразником настроїв солдат, він завойовує авторитет серед них, входить в довір'я. В такій ситуації автор розкриває назрівання конфлікту між командиром-садистом Маковським і солдатською масою, яка його ненавидить.

Спостережливість автора виявляється і в тому, як передає він

настрої солдатів, Дмитра, Галі, як він підмічає характерні риси командира, зокрема його презирливе ставлення до підлеглих, що відповідно підкреслюється і лексикою («командуй, худобо, командуй...», «сволоч», «падло» і т. п.), і його поведінкою; він не терпить заперечень з боку підлеглих, а коли солдат Лелека посмів висловити свою думку, Маковський, не замислюючись, в нього стріляє. З великим співчуттям змальована сцена смерті солдата: «Вузька червона річка поволі випливала з-під Лелеки, земля жадібно вбирала в себе солону кров...»

Кульмінація подій у творі і зв'язана саме з цією важливою і значною деталлю: пересохла земля жадібно вбирає в себе ще теплу людську кров. Це були ті дорогі каплі крові, які переповнили чашу терпіння людей пригноблених і принижених. Солдати піднімають бунт, утворюється «штаб дійового комітету». Царське командування оточує повсталий батальйон, очолюваний Дмитром, і знищує його.

Така трагічна розв'язка повісті. Однак це та трагедійність, в якій переважає не пафос страждання і зневіри, а пафос боротьби позитивного героя проти деспотизму і пригноблення людини, проти війни. Радянська література 20-х років мала приклади, коли позитивні герої в трагічних ситуаціях гинуть, зазнають поразки в боротьбі з ворогом («Розгром» О. Фадеева, «Чапаєв» Д. Фурманова). Йдучи, звичайно, від життєвого матеріалу, а не від літературного прикладу, Качура відтворив сторінки боротьби нашого народу напередодні Жовтневої революції.

Аналізуючи перший великий твір Качури, ми передусім повинні відзначити його основну позитивну тенденцію — відображення народних настроїв. А вони досить ясні у «Зламаний присязі», і це якнайкраще свідчить про нові шукання письменника, про його удачі на цьому важкому і вдячному шляху.

В 1928 році на сторінках журналу «Життя і революція» (№№ 8, 9) був надрукований роман Качури «Чад». Хронологічно він ніби продовжував події повісті «Зламана присяга», але якісно це був зовсім відмінний твір; складніші тут обставини, в яких діють герої, глибші їхні переживання, значиміші конфлікти. Роман «Чад» — твір гостроконфліктний. Вже на початку ставить Качура дуже важливу проблему батьків і дітей, подає конфлікт між старим поколінням і молодим, породжений складними історичними подіями періоду Жовтневої революції.

В село Антонівку, де живе вчитель Петро Вдовиченко, завідує міністерською школою, вступає тиловий саперний полк, де служить військовим лікарем син Вдовиченка — молодий офіцер Анаголь. В селі відбувається об'єднаний мітинг селян і солдатів, на якому вирішують розділити між селянами землю польського поміщика

графа Янковського. Старий Вдовиченко обурюється цим «свавільним» актом. Анатоль не міг стояти в стороні від цієї знаменної події, він «мав вибирати: батькова мораль і дружба панни Владислави Янковської чи поклик мас і революція?..» І він стає на бік солдатів і селян.

Життєвий конфлікт породжує тяжкі переживання у цих ще недавно близьких і рідних людей; вони поглиблюються новою подією, що матиме значний вплив на дальшу долю і вчинки героїв, у яких попереду лежать складні життєві шляхи, зустрічі, розриви, переживання. Цією подією є повстання селян і розгром панського маєтку. Уже одна тільки деталь загальної картини цього виступу — «Вигуки, прокльони, матюки змішались з дзвоном парцеляни, срібних канделябрів, коштовних свічад» — передає характер і динаміку цього стихійного виступу селян, озброєних вилами і дрючками.

В ряді епізодів, деталей автор підкреслює саме цю стихійність дій повстанців, їхню нестримну лють проти всього панського, в результаті чого навіть речі, книжки стають об'єктом сліпої помсти. Реалістично відтворює Качура сцену розгрому бібліотеки в маєтку.

В цій надзвичайно складній ситуації проявляється і нова сторона душевного складу Анатолія. Він робить вчинок, який характеризує його як людину ще не стійку — рятує від розправи селян сім'ю графа. Анатоль виводить їх з палацу, і вони йдуть у ніч. «Поволі віддалялись, ніби прошаки, ще вчора власники скарбів — графи Янковські. Виряджали їх акорди челядницької симфонії». В цій сцені відчувається десь прихований сум і тривога молодого Вдовиченка, породжена незабутньою подією, учасником якої був і він.

Після цього Качура вводить Анатолія в середовище українських націоналістів. Основну роль він тут відводить петлюрівцю Івашку. Політичну платформу Івашка якнайкраще характеризує його службова кар'єра; спочатку він «вірно» служив Центральній раді, а коли її не стало, так само завзято галасував за гетьмана Скоропадського. Івашко захоплено ділиться з Анатолем «планами» про майбутні кордони «соборної України» і вводить його не тільки в світ політичної розпусти, а і в світ, де продаються «жінчини... вино... любовні млості...».

В романі добре зображено це дно середовища, де відбуваються конфлікти не тільки на ґрунті політичному, а і в побуті. Викриває автор у романі не лише політичну продажність націоналістів, а і їх моральну розпусту, нечистоплотність, аморальність в побуті і у відносинах.

В силу життєвих обставин, художньої логіки в цей світ «синів нації» потрапляє і головний герой романа. І тут слід вказати, як

на значну заслугу письменника, що, показуючи в першій частині ворожий табір, він зумів передати присутність тут і сил революції. Саме ці сили і примушують Анатоля дещо переосмислити і критично, з певним недовір'ям поставитись до Центральної ради, в якій він, до речі, і працював.

Герой хоче знайти своє місце у цій складній боротьбі, але не знаходить потрібного твердого ґрунту, і всі ці вагання, шукання, помилки Качура не приховує, не боїться його скомпрометувати. Природною є поведінка Анатоля, коли автор вводить його в товариство Марі — колишньої подруги студентських років. Вона так само працює в Центральній раді, і це в значній мірі сприяє їхньому зближенню. Анатоль приходиться до неї додому, і одна деталь (твори Маркса, Белінського) його дещо насторожує. Виявляється, що Марі — член підпільного ревкому, і їхні розмови починають поступово позитивно впливати на політичні погляди Вдовиченка. Та це тільки до нової події. Коли Центральна рада змушена була тікати з Києва, з нею разом втік і Анатоль. Саме невпевненість і деяку розгубленість героя перед подіями розкриває цей вчинок.

Зовсім нові переживання героя передає письменник після того, як він повертається додому. Важливим моментом для дальшої характеристики є зустріч Анатоля з селянами, які прийшли просити його, як представника «влади», повернути їм панську землю. Колишній разом з цими голодними і скривдженими голосував за те, щоб розділити землю шляхтянки Владислави. І який він був безпорадний тепер перед ними, під їхніми то покірними, то злобними поглядами («Погляди спалахують неосяжною злобою й зараз же запавутинюються знову вимушеною покірою...»). Анатоль «боїться глянути у вічі дійсності».

У цій реалістично виписаній картині Вдовиченко виступає саме як людина, що не зрозуміла історичних подій, заблудилася і не може відразу порвати з світом приреченим, вмираючим. Хоч деякі критики тоді і намагалися обвинуватити письменника в тому, що в романі, мовляв, «класова поведінка» Вдовиченка трактована хибно, бо вчинки, складний шлях героя зображені ніби тільки як прикра помилка. Так, це був шлях тяжких помилок, але коли в образі Анатоля шукати тільки «класове ество», розглядати його як «соціальний еквівалент» і виключати як людську індивідуальність, то ми так, врешті, можемо прийти до заперечення самої специфіки художньої літератури.

Ми бачимо, як письменник прагне заглибитись в найскладніші душевні рухи героя, художньо виправдати його дії, створити такі природні ситуації, конфлікти, в яких би він виявляв провідні сторони своєї індивідуальності. І ось ще одна з таких правдоподібних

ситуацій. Спогади про минуле приводять Анатолія до зруйнованого колишнього панського маєтку. Повертаючись, він зустрічається з командиром партизанського загону Захарчуком, за голову якого німці-окупанти пообіцяли велику винагороду. «Стояли й дивилися: один — зухвалий партизан, оцінений німецькою комендатурою на брамі, і другий — ще не висохла сльоза, пролита над сплюндрованими панськими скарбами. Недавно в них була «одна програма»...».

Ця зустріч породжує в героя нові вагання, нові роздуми про події, що відбувалися навколо нього, про зміст і мету свого життя. «У нього є мета, а в тебе?» запитує він з сумом після того, як Захарчук рішуче відкинув його пропозицію кинути гвинтівку, «покинути ліс» і піти з ним.

Пізніше Анатоль більш тверезо аналізуватиме цю розмову. В Києві він випадково стає учасником демонстрації трудящих проти «уряду» Скоропадського і німецьких окупантів. Під час сутички демонстрантів з військом він був поранений і заарештований. Опинившись в такому трагічному становищі, Вдовиченко за ґратами тюрми по-новому намагається оцінити і свої погляди, переконання, а також дії Захарчука. «І чи не краще робить Захарчук, який не протестує в ім'я абстрактної ідеї самостійності, а реально загачує місця в лікарнях німцями й гетьманцями?»... Ці роздуми, запитання свідчать про серйозні намагання героя знайти правильну відповідь, реалістично оцінити події.

Дальші події в романі розгортаються більш повільно, і створюється враження, що письменник ніби не знав, як далі поступити з героєм, і тому так затягнув розв'язку. Після того, як Анатоль і Марі тікають з в'язниці, вони випадково потрапляють до партизанського загону Захарчука; під час втечі до них приєднуються Івашко і Голий; очевидно, для того, зробив це автор, щоб звести до купи своїх героїв різних політичних переконань. Це тим більше було зайвим, поскільки, як виявляється, всі вони потім відразу приєдналися до партизанів, про що досить несподівано і чомусь так фамільярно говорить Анатоль Захарчукові: «Миколо, ми підемо з вами...»

Письменник, правда, підкреслює, що їх тепер об'єднало бажання помсти; Голий стає «курінним отаманом», Анатоль — у нього «керівником штабу», Марі — завідувача «політичного бюро» — випускає відозви з закликами: «Фабрики — робітникам, земля — селянам». Загін винищував рештки «гетьманських банд», а одного разу партизани навіть розбили німецьку частину і захопили ешелон з хлібом.

Припустимо, що читач повірив у ці події, зміни, що сталися з героями. Цілком можливе і те, що Голий посилає своїх посланців до Києва, щоб вони дізналися, «яка влада бота директорія й що

вона для народу думає». Але не зрозуміло, чому раптом «урядовий комісар» директорії виносить Голому подяку і за що — за те, що його загін розбив німецьку частину! Нарешті, психологічно не можна пояснити раптову втечу Анатоля до директорії, де він відразу займає «відповідальну» посаду. Ці кроки героя художньо в романі, по суті, не підготовлені, мало дають вони нового до характеристики Анатоля.

Добре передав письменник картину повного краху націоналістичного табору, зокрема почуття відчаю, яке охопило Анатоля після розгрому директорії. Читач розуміє його сльози, у них був жаль і злість людини, яка довгий час була ніби в чаді, шукала в житті свого шляху, друзів, наробила багато помилок і, врешті, потерпіла неминучу і жорстоку поразку. Автор не зітхає над героєм. З сарказмом, властивим народові, він висміює поплічників і хазяїнів Анатоля.

Качура викриває чвари і гризню в самому таборі націоналістів, відтворює правдоподібні обставини, що допомагають Вдовиченкові глибше усвідомити свої помилки, вчинки; внутрішньо після цього герой навіть радіє, що директорія потерпіла крах і йому тепер легше звільнитися від тягаря минулого. І, тільки опинившись в таких умовах, Анатоль починає по-справжньому замислюватись над словами, які йому колись сказала Марі: «Прийде час. Тоді ти збагнеш, куди ведуть твої шляхи...» Тому і запитання, повне відчаю, «Кому я служив?» набуває великого і вирішального значення в дальшій долі героя.

Художня логіка підказує, що принаймні тут десь письменник і повинен був поставити крапку. В цьому ще не раз переконують і ті події, які після цього розвиваються. Качура майже нічого не залишає для «домислу» і роздумів читача над тим, що буде з персонажами роману. Автор все взяв «на себе» і ніби по анкеті сам відповів на всі можливі запитання, наче боявся, що хтось може подумати інакше. Після того, як вже стало цілком ясно, що Анатоль пориває з ворожим табором — і в творі це змальовано по-справжньому добре, переконливо — Качура починає чомусь розвивати, по суті, нову тему, яка могла б стати навіть самостійною, коли б письменник, звичайно, розкрив її не фрагментарно і дещо поспішно, а більш поглиблено.

Справді, що після всього цього відбувається в романі? Анатоль Вдовиченко повертається на Схід, з'являється з повинною в ЧК і просить зарахувати його до лав Червоної Армії; потім він потрапляє в полк Захарчука, якого зрадив перед цим, але той йому дуже легко все прощає («Чого там... те минулося...»), тут же зустрічається він з Марі (вона тепер «подковий політком») і з ко-

лишнім материм петлюрівцем Івашком, який, виявляється, виступає після всього в ролі... «полкового педагога».

Ці етапи в житті героїв вимагали від художника глибокого вмотивування. Подібна ілюстративність перешкодила Качурі відтворити справді важливі психологічні переживання, до того ж вони, власне, вже виходили за рамки поставлених проблем в романі. Уявимо собі, що М. Шолохов продовжив би долю Григорія Мелехова, зробив би його ентузіастом колгоспного будівництва, а може, і головою станичної сільськогосподарської артілі і т. п. Звичайно, це різні герої, і діють вони не в однакових обставинах, але в літературі діють одні закони типізації, які передбачають логіку художнього розвитку образу.

В кінці твору письменник подає таку оптимістичну картину: Анатоль Вдовиченко — тепер науковий медичний працівник — по дорозі до Відня, куди він їде в наукове відрядження, заїжджає в своє село. Не впізнав він Антонівки, в якій тепер організована комуна, є кооперація, батько з гордістю показує йому школу. Відбувається цікава зустріч Анатолія з селянами, які колись приходили до нього з проханням повернути панську землю. Тепер він знаходить з ними спільну мову: не ті тепер хлібороби, іншим став і Вдовиченко. Велика віра і впевненість звучать в словах селянина, що звертається до Анатолія: «Там (за кордоном.— Б. Б.) наших панів, може, побачите: мовляв, земельку вашу поділили й дякують, хе-хе...» Скільки нищівного гумору в цьому скупому сміхові, а в словах — мудрості і гідності, властивої народові-переможцю.

Качура добре знав і тонко відчував народний гумор. Він вдало використовує його в романі «Чад». В цьому творі особливо відчутна тенденція письменника до ширшого відображення картин народного життя, велика увага до мовних засобів, які він поповнював за рахунок живої розмовної мови, черпав з усної народної творчості.

Роман «Чад» свідчив про поглиблення реалізму письменника і був помітним явищем в українській прозі кінця 20-х років; хоч тодішня критика, як не прикро, по-справжньому не оцінила цього твору й, може, в якійсь мірі і вона винна в тому, що роман майже чверть століття не перевидавався і незаслужено так довго залишався поза увагою дослідників літератури.

Новим етапом в творчості Качури був наступний роман «Ольга», над яким він працював на протязі 1928—30 років. Раніше, як ми бачили, письменник переважно звертався до тем, зв'язаних з життям села — чи мова йшла про минуле, чи про сучасне. Критика так про нього і писала, як про «письменника селянсько-інтелігентського». В романі «Ольга» Качура вперше звернувся до відображення життя робітничого класу, хоч не тільки ця тема розробляється в романі.

За своїм характером «Ольга» — твір багатоплановий. У ньому автор піднімає цілий ряд цікавих і важливих проблем сучасності, виступає новатором не лише по лінії відображення людських характерів, відносин, а і в галузі шукання нової форми. Оригінальна і цікава композиція твору, в якому перехрещується кілька сюжетних ліній, а діяльність «реальних» героїв переплітається з долею літературних героїв і життям письменника Юрія Сокола, що виступає центральною постаттю роману.

Твір з того і починається, що письменник звертається з листом до прообразу героя своєї майбутньої повісті. Автор пише, що він вже «півроку виношував сюжет» твору, основою якого стало «прекрасне життя» Ольги. Качура в зв'язку з цим ставить надзвичайно важливу проблему — письменник і життя, герої і їх прообрази.

Для нас, отже, важливо відразу визначити в цих питаннях позицію самого автора. Чи не стоїть письменник на тій точці зору, що художник повинен «списувати», фотографувати життя? Роман «Ольга» найкраще підтверджує ту думку, що в своїх роздумах і в художній практиці Качура вірно розумів основні принципи типізації, зокрема роль творчої фантазії.

Для глибшого розуміння літературного кредо самого письменника слід звернутися до змісту листа, якого Ольга пише до Сокола, прочитавши перший розділ («Народилася наступниця, стокрот») його нового твору. В листі до неї він писав: «Ви перший критик мій, якому дозволяю перейти через поріг моєї творчої лабораторії». І читач, справді, має змогу цей поріг переступити й дещо пізнати з письменницької практики.

І за своїм змістом, і за формою згаданий лист носить полемічний, дискусійний характер. Розповідаючи про нове життя на селі, про культурні і літературні запити сільської молоді, Ольга ділиться з письменником враженнями про один літературний вечір; вона дотепно висміює виступ місцевого критика-перестрахувальника, який заперечує відображення в поезії людських переживань, емоцій.

Треба віддати належне Качурі, який в час, коли дехто в тодішній поезії особливо захоплювався «індустріальними», технічними проблемами, підняв голос на захист ліричного героя, за право показу емоцій і переживань сучасника.

Правда, письменник зраджує собі там, де він розкриває погляди героїні на світ інтимних переживань, її думки про кохання і ревність. Він підкреслює аскетизм Ольги, її самозреченість від «особистого» в ім'я громадського. Саме тому в романі вона нікого не кохає, а майбутнє суспільство («коли грім соціальних революцій одгримів у віках, по всіх країнах») уявляє не лише без націй, а й



без кохання, без рівнощів, суспільство, в якому ці людські почуття будуть розглядатись як пережитки «темних віків історії». Сама теорія про те, що революціонер, мовляв, не має права на «особисте» щастя, як відомо, в літературі не нова. Треба думати, що під впливом цієї нежиттєвої проблеми написав тоді свою повість «Молочне божевілля» і С. Тудор. Зображуючи подібний «аскетизм» Ольги, Качура йшов проти своїх переконань, що підтверджується всією творчістю його і послідовним викриттям в даному романі прихильників аскетизму і вульгарного тлумачення цих почуттів.

Качура-митець сам виступає проти подібного збіднення радянської людини, вульгарного тлумачення інтимних відносин і ставить важливе питання: художник і життя. В цьому зв'язку цінним є висловлювання Ольги, яке варто було б і сьогодні нагадати деяким письменникам, відірваним від життя: «Подайте саму правду. Не оздоблюйте її прикрасами. Життя жорстоке, Юро. Боротьба на кожнім кроці» (Підкреслення моє. — Б. Б.).

В романі «Ольга» особливо розкрилась цінна риса письменницького таланту Качури — критичне ставлення до самого себе, почуття самокритики, без чого, як відомо, не можливий процес творчості. Письменник, до речі, цілком правильно сам вказував на один недолік свого роману — перевантаження твору фактами, а схилення перед фактом, слушно зауважує М. Горький, приводить до того, що у нас змішують випадкове і несуттєве з основним і типовим; треба вміти знаходити у факті смисл, а до цього смислу не завжди доходив Качура, який звичайно, розумів, що не кожен факт, не все, що бачить письменник, є предметом художнього зображення. Цілком закономірно, що він так гостро виступає проти тих літераторів, які пишуть «об тім, що б а ч а т ь», не можуть відрізнити головного від другорядного, не чекають, доки матеріал, тема «виноситься», щоб потім по-справжньому творити, «як то личить статечним поетам і письменникам-митцям».

В романі багато цікавих життєвих фактів і колізій, письменник цілком правильно критикує інших за те, що вони фіксують увагу на дрібному, нікчемному, але, треба сказати, що і в романі «Ольга» не весь матеріал, не всі факти увійшли у художню тканину. Це, до речі, розумів і сам письменник, який в кінці роману так вірно оцінив його: «Справді, все, що тут лежить переді мною: листи, повість і щоденник, — факти. Вони можуть і правити за документ змагання, боротьби, уболівань і радощів моїх героїв? Мені здається, що можуть...» Як бачимо, автор дуже скромно оцінив свою значну роботу, і він, безперечно, мав право факти «подати так, як народилися», вже хоч би тому, що вони позначені рисами сучасності.

Обрана композиція роману дала змогу авторові самому вислов-

лювати свої судження про життєві і літературні явища, давати їм оцінку. Звернення до епістолярної форми відкрило перед ним нову можливість розкрити свої естетичні погляди, висловити думки про роль і призначення художнього слова, про місце письменника в суспільстві. Так, в одному з листів до Ольги він, звертаючись до засобів сатири, дає вбивчу характеристику літераторам, відірваним від народу. Об'єктом такого сатиричного зображення є представники літературної організації «Перун» типу Шийки — майстра «філігранного тонкого слова» і автора твору «Проблеми смагливих пірижків», а також Бурхливого — автора «Йоркширської гармонії», — твору так само аполітичного і далекого від життєвих проблем.

В листах Сокола-письменника (а він і є виразником світогляду Качури) висловлюються погляди на важливі події сучасності, — економічне і культурне будівництво на Україні. Говорячи про літературу, він дуже влучно і своєчасно викриває вже іншу категорію письменників, які люблять дуже багато декларувати про своє знання життя, про любов до народу, а насправді вони нічого не люблять і знають тільки, як складати резолюції. Хіба не є ця проблема актуальною і в умовах сьогоденного літературного життя!

Важливо підкреслити, що, викриваючи подібних «літераторів», відірваних від соціалістичної дійсності, літературну богему, Качура в своєму романі ставить, як одну з центральних проблем, — проблему становлення характеру позитивного образу радянського письменника. Носієм цих рис і виступає Сокіл.

Складний його шлях життя і творчості. В минулому він був революціонером-підпільником, але в силу обставин потрапляє в міщанське середовище, яскравим представником якого є його дружина — зла і обмежена, тупа і самовпевнена жінка, що створює неможливі умови для життя і творчої праці. Тільки зв'язок з живою дійсністю допомагає йому вирватися з цього задушливого оточення, і не випадково він їде саме в Донбас, на шахти, до робітників. «Подорож — найкращі ліки від духовної корості», цілком слушно зауважує автор.

З любов'ю написані сторінки роману, присвячені показові життя шахтарського краю. Качура тут широко користується публіцистичними засобами, не боїться вводити «нарисові» відступи. Критика ж тоді обвинувачувала Качуру в тому, що він, мовляв, у художньому творі дозволяв собі звертатися до подібного «нарисового» та «репортажного жанру».

Дійсно, сторінки, в яких розповідається про поїздку в Донбас, місцями переважані матеріалом описовим, фактами, що не піднімаються до рівня художності, особливо коли письменник розповідає про доменний і вальцювальний цехи, про шахту «Смолянка». Але слід

при цьому враховувати той факт, що Качура вперше розробляв дану тему, яка була складною для нього; адже не випадково Сокіл висловлює з цього приводу думку, яка має важливе значення взагалі для розуміння поглядів самого автора на жанр нарису («О, тепер я знаю, що писати справжні нариси з шахтарського життя нелегка річ...»), а потім не треба ж забувати, що поруч окремих слабких місць про Донбас, є в романі картини, епізоди, які свідчать про те, що Качура був вірним художній правді, яка, до речі, не виключає і елементів публіцистичності, коли вони спрямовані на розкриття головної теми, зв'язані органічно з роздумами письменника чи героїв про людей і події, про завтрашній день.

Сам письменник, відчуваючи, мабуть, що критика буде обвинувачувати його в «нарисовості», говорить про своє шире прагнення показати красу людської праці, про його шукання «внутрішнього змісту, гармонійного поєднання людського хисту, колективного спрямування людської думки з певною метою, що дає на цьому світі певне задоволення». Тенденція показати саме естетичну сторону праці, людську трудову діяльність, що приносить «певне задоволення», безперечно, наявна в романі «Ольга».

Качура виступає проти тих літераторів, яких цікавлять не душевні переживання, а лише «зорові враження». Цінним є те, що він за «технічними» проблемами, за машинами (хоч і це є у творі) не загубив живої людини, яка вміє не лише видобувати вугілля і плавити метал, а й сперечатися з письменниками та критиками, висловлювати свої судження про нові твори, про їх естетичну і виховну цінність.

Цікавими є думки робітника, який дуже влучно, наприклад, говорить про критика-талмудиста. Прочитавши цікаву книжку, він, цілком природно, вирішив дізнатися «що пише критика» про цей твір. «Зайшов — читаю, ось воно, я записав: «Льокальна семантика даного твору, обумовлена цілим комплексом специфічних ретроспекцій і сугестій, безумовно гіперболічного порядку...» і т. д. Ці слова, безумовно, можна було б нагадати і зараз деяким критикам. А хіба не до наших прозаїків, драматургів і поетів звернені слова шахтаря, які, на жаль, не застаріли і тепер: «Чекаємо на ваші твори про Донбас». І це якнайкраще свідчить саме про те, що Качура, навіть при наявності ряду недоліків в художній розробці проблеми робітничого класу, був як письменник по-справжньому на рівні вимог сучасності.

Такі основні питання, що їх Качура піднімає у романі в зв'язку з проблемою становлення позитивного образу письменника Сокола. У творі паралельно розвивається й інша сюжетна лінія, в якій роз-

з односельчанами, які йому глибоко співчують, і це дуже добре передано в сцені, коли Павла під стражею зі зв'язаними руками на возі везуть із села. «Прощайте, люди добрі, не згадуйте лихом», говорить він, але не може востаннє зняти перед ними шапку, і тоді до нього підходить Давид і знімає її з похиленої Павлової голови.

В цьому сповіданні ми знову зустрілися з Качурою, як з майстром художньої деталі, діалога. Так, в сцені, в якій показано вмирання Маринки, автор зазначає, що хтось з присутніх засвітив свічку, вона горіла поволі, і «з воском скапували останні хвилини Марициного життя». Для більш поглибленого розкриття настрою героя він дуже доречно в сцені, коли Мартинюк з горя заходить в трактир «Селянське щастя», використовує народну пісню «Ой за що, за що бідна голода напивається...».

Ми вже не раз мали нагоду переконатися в тому, як вдало і творчо використовує письменник у своїх творах фольклор. Згадаймо, наприклад, якого художнього результату досягає він в романі «Ольга», коли відтворює картину хрестин; вдало передає він ритм, жартівливий характер пісні, під яку танцюють гості («Гоцюпочки, прищопочки — зніс нас господь до купочки...»). Введення в твір народних звичаїв, в даному разі зв'язаних з хрестинами, доповнює загальну реалістичну картину, створює відповідний настрій, передає колорит часу, обставини. Як доповнює сцену хрестин введення у твір звичаю, коли гості з хати виганяють злого «родимчика».

Зовсім іншого емоційного результату досягає автор введенням фольклорних зразків у оповідання «Як Павло Мартинюк ішов на війну», зокрема коли передає сумну картину вмирання Маринки. Безглуздо звучать слова «кушерки» баби Антонючки, які вона примовляє над вмираючою.

Сумлінно попрацював Качура і над мовними партіями героїв оповідання. Мова персонажів виступає справді активним засобом індивідуалізації. Лицемірство і підлість вдало передані через мову куркуля Копитька, особливо в його словах, звернених до нещасного Павла.

Його мову, в якій за пестливими словами вміло маскується хижак-езуїт, ніяк не сплутаєш з підкреслено грубою і бідною мовою старости, за якою ховається тупість, обмеженість («Я не буду з вами, тоє-тоє, сеймики справляти!», «Не смій, зуби виб'ю!», «Ти у мене, тоє-тоє, поговориш!..» і т. д.). Не випадково староста так щедро користується словами-паразитами, які свідчать саме про його надзвичайно обмежений інтелект. Манера соцького Свирипи обов'язково повторювати все те, що говорять староста і Копитько,

характеризує його, як підлабузника і боягуза, людину, яка не має своєї власної думки. Ці діалоги належать до краших у творі.

В чому ж справа, чому в оповіданні про минуле Качура як художник став значно вище, ніж в останніх своїх оповіданнях, присвячених проблемам сучасності і до того ж — важливим проблемам? Аналіз цих творів приводить до висновку: письменник на той час не завжди наважувався показувати правду в своїх творах, гострі конфлікти і суперечності у навколишній дійсності. Цю думку підтверджує й інше оповідання — «Безсмертя», — твір про минуле; в основу якого покладена трагічна смерть молодого людини в роки громадянської війни.

Качура в цьому оповіданні знову звертається до своєї улюбленої композиції — учасник боїв за Радянську владу розповідає про минуле. В даному випадку батько розповідає своєму синові про друга Марченка, з яким на західному фронті вони в армії Будьонного воювали проти білополяків. Прозаїк зосереджує увагу на показі двох суттєвих рис героя — скромності і мужності; він, говорить автор, «дуже соромився дівчат» і «п'ятай від усіх писав листи до матері», хоч всі і знали, що писав він до коханої дівчини. Соромливий у відносинах, він був відважним у бою. Автор ставить героя у виключно складні умови, в яких по-справжньому відкривається його «благородне серце», душевна краса. Разом з товаришами під час бою він потрапляє в оточення. По ворогові випущена остання кулеметна черга, а смертельне кільце все звукується, і тоді перед смертю бійці заспівали. Цю картину автор відтворює надзвичайно хвилюючою.

Правдоподібно і справді велично подає Качура сцену трагічної смерті героя. Немає тут «красивостей», позування, декларацій. Трагізм ситуації письменник доповнює картинами природи, які несуть сюжетне навантаження, розширюють світ переживань героя і читача. Качура в пейзаж вкладає глибокий філософський зміст, зв'язуючи його з думкою про безсмертя людського буття. «Навколо нас, в прозорих сутінках липневого вечора, никли збиті снарядами й копитами коней дозрілі поля золотої пшениці. Від пшениці йшов гострий, збудний запах всеосяжного, всепереможного життя...»

Активно діє природа і там, де письменник говорить про те, як полк вирушає визволяти смертельно пораненого Марченка («Ніч приспустила своє чорне знамено...»). Символічного звучання набуває зображення грози в кінці оповідання. Батько закінчив свою розповідь про минуле, і у героїв виникають думки про загрозу нової війни. В цьому оповіданні, написаному в 1936 році, Качура вже тоді застерігав, що ті варвари, які вбили Марченка, знову готують війну проти нашого народу. Тому виправданою (хоч дещо прямо-

лінійною) є картина грози, вона відповідає настроям і переживанням героїв: «Чи не нагадував цей гуркіт замисленому батькові і його схвилюваному синові про великі майбутні бої?» запитує автор.

Цілком закономірно, що в цей період в творчості письменника з'являються нові мотиви, викликані міжнародним напруженням, загрозою війни, чорні тучі якої вже збиралися над нашими західними кордонами. Відтворюючи трудові будні радянських людей, Качура говорить про їх класову пильність, про боротьбу з іноземними шпигунами і диверсантами. Саме цій важливій темі він присвячує одне з своїх оповідань — «Гість з Америки». Треба віддати належне прозаїкові, що він ще тоді, коли німецький фашизм розробляв плани поневолення народів Європи і Радянського Союзу, побачив, хто був справжнім натхненником ворожих дій проти нашого народу. Не випадково у згаданому оповіданні в ролі шпигуна виступає посланець заокеанських імперіалістів. Образ шпигуна цікавий для нас ще й тим, що Качура в ньому розкриває характерні риси запроданців, їх духовну спустошеність і неминучу приреченість.

В цьому оповіданні письменник особливо виявив своє уміння будувати гострий сюжет, тримати читача в напруженні. Вже на початку твору ми з цікавістю стежимо за діями і поведінкою агронома Шульженка, що повернувся в своє рідне село. Колись, років сорок тому, його батьки виїхали в Америку «долі кращої шукати». В селі є ще люди, які теж збиралися з ними їхати за океан, але вирішили, як і дід Карпо, так: «Один дідько, на якого пана працювати: чи на свого, чи на мериканця». Колгоспники і рідня Шульженка радо приймають гостя з Америки, пропонують йому роботу.

Така, власне, експозиція твору, після якої події, зв'язані з викриттям Шульженка, подані вже дещо в «полегшеному» плані. Досить прямолінійно відтворена, наприклад, дуже вигідна і важлива сцена впізнання. Дід Карпо і Шульженко приводять до ветлікаря хворого коня. Ветлікар, побачивши Шульженка, впізнає його («Де я його бачив?») і тут же пригадує: «Сотник з армії Петлюри...» В цю ж мить і «пан Шульженко» в свою чергу впізнає ветлікаря: «Контррозвідник, капітан добрармії Заноза!»

Треба сказати, що ця прямолінійність особливо відчутна на портретній характеристиці негативних персонажів. До того, як «викрити» Занозу, письменник через сприйняття Шульженка подає, наприклад, такі його портретні риси: «Щось дуже знайоме нагадувало йому це п'яне, опухле обличчя, з одвислими торбами під очима, ці глузливі, розбещені, як у пропащої повії, очі». До цього прийому він вдається і в інших випадках. Подібні лайливі епітети, карикатурні характеристики, як відомо, не допомагають характеристиці

психологічній. Трохи спростив автор і відносини між негативними персонажами.

До позитивних героїв в цьому оповіданні Качура виявив більшу увагу; це стосується як заглиблення в світ їх переживань, так і портретної характеристики. Позначилось це зокрема на образах Ліди Тараненко, Вершигора, який виступає носієм рис людини праці, народної мудрості (мова його пересипана приказками: «казав пан — кожух дам», «ми дружимо то дружимо, але тютюнець нарізно куримо» і т. д.); Павлюка, що мріє про майбутнє свого села; цю мрію письменник зв'язує з його ніжними і благородними почуттями до Ліди, з вірою в силу і талант людини, в яку був закоханий і наш письменник.

Оповідання «Гість з Америки» свідчило про спостережливість письменника, знання окремих сторін колгоспного життя. Цілком слушно піднімає він проблему соціалістичного ставлення до праці, викриває хапуг, спекулянтів, людей, які свої особисті інтереси ставлять вище інтересів громадських, колгоспних (Чорнокрил). В образі Красовського автор підмітив риси міщанина, що потрапив в умови сільського життя, його схиляння перед буржуазним Заходом, космополітичні настрої.

Одночасно у творі відчутна і тенденція до певного лакування, прикрашування тогочасної колгоспної дійсності. Качура художньо не підтверджує, наприклад, таких слів діда Кучми: «Тепер жити — конфету сосати...»

В 1939 році вся наша країна широко відзначала 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Багато тоді українських (та й не тільки українських) письменників написали поетичні, прозові, драматичні твори, в яких відображались окремі сторінки з життя геніального Кобзаря. Звернувся тоді до цієї теми і Качура. В тому ж році він виступив з оповіданням «Рядовий Шевченко», назва якого вже вказувала, про який період життя поета йдеться в ньому. Автор відтворив переживання Т. Шевченка в останні дні заслання. В основу сюжету, власне, ліг епізод, в якому розповідається про знущання капітана-самодура Косарева над поетом. Письменникові вдалося передати фізичне напруження і психологічний стан Шевченка під час принижувальної і безглуздої муштри з гвинтівкою перед строем, його моральну зверхність над садистом в офіцерському мундирі. Качура проводить через все оповідання думку, що десять років солдатчини не вбили в душі поета бунтарського духу і він, отже, мав повне право записати до свого щоденника відомі слова: «Мені здається, що я точнісінько той самий, що й був десять років тому. Ні одна рисочка в моєму внутрішньому образі не змінилася».

кривається історія життя Ольги, формування світогляду сучасної жінки-інтелігентки. Життя героїні подано у творі широко і починається воно, власне, з того дня, коли у подружжя Ковалів «народилася наслідниця». Читач дізнається про окремі факти з біографії Андрія Ковалія, про те, що одружився він з донькою заможного господаря, в якого працював прикажчиком, а потім і сам став міцним хазяїном й перед ним тепер інші вклоняються. Самовпевнено, децю навіть хизуючись перед численними гостями на хрестинах своєї доньки, Коваль виголошує слова, в яких звучить зневага до тих, хто від нього залежний, і в той же час слова ці у значній мірі визначатимуть потім долю нашої героїні: «Моя дочка, батюшко, не буде мужичкою... Вона в мене буде панею, стокрот».

В романі зображається середовище, в якому проходить виховання Ольги, зокрема розкривається великий вплив церкви. Вже на четвертому році життя її «навчили молитов» і вона увірувала, що «бозя» все може зробити. Не дивно, отже, що рано дівчина вирішила «бути черницею», проте її везуть вчитись до гімназії; вона була в селі першою дівчиною, що поїхала «до міста вчитися». Качура після цього періоду життя героїні відображає ряд важливих подій, що благотворно впливають на становлення її поглядів. Вирішальним в житті Ольги було її зближення з вчителем гімназії Юрієм Соколом, з яким ми зустрілись на початку роману вже як з письменником.

Отже, друга сюжетна лінія твору відкрила перед автором можливість показати не лише історію становлення характеру героїні, а і те середовище, в якому формувався майбутній письменник. Ольга зустрічається з ним на тому етапі, коли він виступає в ролі керівника молодіжного гуртка «Буревісник». І назва гуртка, нав'язана, безперечно, Горьковським віршем, і твори, які в ньому читали (роман Чернишевського «Що робити?», брошуру Леніна), досить чітко визначають як напрямок гуртка, так і політичні погляди Сокола.

Важливим у романі є розділ «Поворот до Ковалівки», в якому подається практична діяльність героїні в умовах села. Минає десять років після того, як дівчина покинула село. За цей час відбулася Жовтнева революція, і як не схожа була тепер Ольга на ту наївну дівчину, що вірила в «бозю» і мріяла «бути черницею». В романі показано ті складні умови, в яких назріває конфлікт між героїнею і відсталими елементами села, що недружелюбно і насторожено зустріли «стрижену». Ці суперечності переходять і в родину Ковалів. Відносини між Ольгою й батьками набувають надзвичайно драматичного характеру. Качура поступово розкриває глибокі соціальні причини їх розходжень і суперечностей, породжених різними світоглядами. Автор підмічає деталі, які несуть у творі важливе



змістове навантаження. Героїня, наприклад, розповідає про те, як вперше після повернення сіла вона з батьками обідати, як під настороженими поглядами її «ложка, одна нехрещена, поволі тягнеться до миски», і читач відчуває, що «нехрещена» ложка, можливо, і робить першу тріщину в сім'ї.

Правдоподібно відтворені в романі складні умови в селі і родині, в яких починається нове життя і громадська діяльність Ольги. Перші кроки культурного будівництва в селі, як ми бачимо, були предметом уваги письменника ще в ранніх його оповіданнях («Історія одного колективу», «Колючою стежкою»). В романі «Ольга» Качура йде по лінії дальшої розробки даної проблеми, пов'язуючи процес народження нового з переживаннями героя, породженими конфліктами не лише з представниками ворожого табору, а й в родині. Проблема «батьків і дітей» тут носить вже не епізодичний характер («Чад»), а подається в процесі розвитку сюжету, становлення образу.

Конфлікт між Ольгою і батьками набуває особливо драматичного характеру, коли в селі постає питання про організацію комуни (розділ «Оповідання комунара»). В зв'язку з цією подією прозаїк приділяє значне місце викриттю реакційної ролі церкви, проти якої виступає Ольга. Ця тема не була новою в творчості Качури. Попівство він викривав вже в своїх ранніх оповіданнях («Таємниця попа Федула»); бачили ми, як негативно впливала релігія і на виховання Ольги.

В період колективізації попівство вдавалось до різних форм боротьби за душі людей, намагалось всіляко шкодити соціалістичному будівництву. Письменник в романі викриває ворожі дії так званого «Варвариного братства», яке, прикриваючись різними «миротворними» проповідями, виступало проти створення колективу, намагалось приховати класову суть боротьби на селі. «Всі ми люди трудящі, селяни, і ніяких куркулів нема, душа-бо в кожного однакова», заявляли братчики.

Боротьба проти цього «братства» ускладнюється ще й тим, що до нього входять і батьки Ольги. В результаті ще більше загострюються відносини між прихильниками комуни і ворожим табором, а також між Ольгою і батьками. Куркулі і братчики вимагають від Андрія Коваля, щоб він примусив Ольгу відмовитися від ідеї створення колективу. Але батьки втратили владу над своєю дочкою, яка не могла зрадити своїх ідеалів, відмовитись від давньої мрії.

Героїні романа доводиться витримувати наступ не лише в своїй родині, що робить вона ціною великих зусиль, а й з боку ворожих та відсталих елементів села, які сіють панічні плітки, різні провокації, на зразок тієї, що її розповідає Параска. «Не будемо, люди

добрі ночувати, бо не буде де,— звереснула раптом Параска,— бо не буде ні одної хати. Прийдуть до хати нетрудні й скажуть: «Віддавай свого вола», і ви віддасте. І в другий раз прийдуть нетрудні: «Віддавай жінку», скажуть, і ви віддасте. І в третій раз прийдуть: «Дітей своїх віддай нам», скажуть вам нетрудні, і ви віддасте...» Уривок цей для нас цікавий в даному разі не лише своєю ідейною спрямованістю, він показує і уміння письменника знаходити індивідуальні мовні інтонації персонажів.

Глибокі суперечності між батьком і дочкою досягають кульмінації в сцені сходки селян. Куркуль Мудрак і підкуркульники спрямовують всі свої зусилля на те, щоб зірвати сходку. Справді трагічним є момент, коли Коваль перед всім народом відмовляється від Ольги. «Сам Коваль ліз до трибуни через голови і голосив: «То, люди, не моя дочка, а сука!..» Образ Андрія, без сумніву, належить до кращих в романі, хоч процес його переродження — розрив з реакційними поглядами і усвідомлення помилок — відбувається дещо поспішно.

Коли говорити про слабості твору, треба зазначити, що створюється таке враження, ніби письменник дещо перебільшив роль панотця в справі ліквідації ворожого гнізда. Не скрізь переконують і деякі події з життя Ольги. Викликає, наприклад, сумнів сцена її втечі з-під арешту, де наявні елементи випадковості; неправдоподібно виглядає і епізод, коли Ольга «рятує» честь панянок, які до цього називали її «мужичкою», а потім сповнилися до неї почуттям любові; помітна у творі і відсутність здорового письменницького середовища. Слід сказати, що і сторінки роману, присвячені зображенню перших кроків організації союзу, показові зародження соціального змагання, нового ставлення до соціалістичної праці, а також розповідь про допомогу робітників дещо позначені поспішністю. Тому і труднощі, боротьба з класовим ворогом в нових умовах не завжди переконують. Це тим більше досадно, що Качура так добре знав і любив село, життя і побут селян. Тільки це знання психології трудівників землі, розуміння складних соціальних зрушень і даліше оволодіння письменницькою майстерністю допомогли прозаїкові створити сміливий і цікавий проблемний роман про своїх сучасників.

В цей період прозаїк створює цикл оповідань, зв'язаних з життям армії і людей мирної праці. Однак з прикрістю про це доводиться тут говорити — ця важлива, патріотична тема, на жаль, не у всіх творах знайшла художнє розкриття. Культ особи, тенденція до лакування, зниження вимогливості до самого себе згубно позначилися на ряді творів Качури. Просто важко повірити, що, наприклад, такі оповідання, як «Виряджала мати сина», «Ніч три-

воги» чи «Люди і факти» належать авторові гостроконфліктного роману «Ольга».

Якщо в кращих попередніх творах Качура зосереджував увагу на людських характерах, на психологічній характеристиці персонажів, то тут він важливу тему, відповідні положення переважно лише ілюструє, не заглиблюючись в світ людських почуттів. Культ особи відсунув на другий план персонажів, що представляють широко трудові маси. Так сталося зокрема в оповіданні «Виряджала мати сина», де замість цікаво задуманого, живого образу жінки письменник подав якусь алегорію. Авторіві ніби важливо було розкрити не світ людських переживань, емоцій матері, що живе в розлуці з синами, а сам голий факт; тому недостатньо художньо у творі відображений і той «ентузіазм», з яким мати виряджає до лав Червоної Армії третього і останнього сина, залишаючись «одна, як палець».

Цілком зрозуміло, що і на художніх засобах письменника негативно позначився відступ від правди життя. Згадані оповідання в багатьох місцях написані сухою мовою, розтягнені, позбавлені стислості і внутрішнього конфлікту, властивого самій природі жанру «малої прози».

Тоді ж Качура в оповіданні «Як Павло Мартинюк ішов на війну» звернувся до теми, яка ніби не мала прямого відношення до подій сучасності, однак твір цей, по суті, продовжував задуманий ним цикл антивоєнних оповідань. Якщо в оповіданнях «Виряджала мати сина», «Ніч тривоги», «Люди і факти» письменник прагнув показати, що Радянська Армія для нашої молоді є школою мужності і відваги, то в останньому творі він звернувся до минулого, щоб показати, якою страшною і принижувальною була служба в царській армії і які лихоліття трудящим несе війна.

Одну з таких трагедій Качура і показує на сім'ї бідака Павла. Разом з дружиною і своїми дітьми ліпив він з глини іграшки і продавав їх, щоб заробити на шматок хліба. Так і жила бідна родина, ліпила глиняні пташки. Та одного дня прийшов до хати Павла соцький і наказав йому з'явитися «до прийому».

Автор підкреслює непопулярність війни серед народу. Як і інші, Павло зовсім не хотів йти воювати за панів. Це настільки потрясло його, що він запив з горя. Куркулі обдурюють п'яного Петра і за безцінок «купують» його хату; староста і багатий Копитько приходять виселяти з хати Павлову родину. Качура знову тут показав себе як справжній майстер знаходити гострі драматичні ситуації. Епізод, коли Павло, не тямлячи себе, в горі і люті вбиває сокирою Копитька, письменник написав, скажемо, рукою справжнього художника. Не менш правдивою є і сцена прощання Павла з сім'єю,

В цей період Качура працює над іншим прозовим твором в історичному жанрі, присвяченому героїчному минулому українського народу. Мова йде про повість «Іван Богун» (1940), яка становила важливий етап не лише в творчій біографії письменника, а і в усьй українській історичній романістиці.

Тема ця була не випадковою в творчості Качури. Вона свідчила про прагнення письменника на славному минулому виховувати у читачів почуття патріотизму і ненависті до загарбників. Своїм твором він рішуче виступав проти антипатріотичних спроб применшити героїчне минуле українського народу, проти різних націоналістичних «теорій» і «шкіл», які спотворювали історію. Качура відображає у повісті одну із визначних сторінок боротьби нашого народу за свою незалежність — визвольну війну 1648—1654 рр., що закінчилася історичним актом воз'єднання України з Росією.

Вже на початку повісті автор вводить читача у ті складні обставини, в яких живуть і діють герої. «Весна 1648 року була тривожна. Знову по всій Україні палахкотів гнів народний», так починається твір. Далі письменник образно порівнює ці селянські повстання з «розбурханим морем», серед якого, немов поодинокі островці, під його ударами здригаються панські маєтки, замки. Цим образом Качура вдало передає широкий і саме стихійний характер тодішніх виступів селян, ремісників, що у творі не раз підкреслює автор. Говорячи про те, що народний рух проходив під кличем «смерть ляхам», Качура однак не обмежується показом боротьби тільки проти іноземних поневолювачів, а розкриває класовий характер цього руху («Люті повстанці руйнували вщент усе, щоб духу панського не залишилося»), чим викриває націоналістичні антинаукові твердження про так звану «безкласовість» української нації.

Повість охоплює надзвичайно важливий період історії українського народу, і тому цілком закономірно, що у ній діють історичні постаті (Богдан Хмельницький, Іван Богун, Степан Разя, Ярема Вишневецький та ін.), а також вигадані персонажі, переважно представники народних мас (Голобля, дід Андрій, Христя та ін.). Основну увагу письменник зосереджує на образі Івана Богуну, який стоїть в центрі важливих подій і виступає виразником настроїв народу, передової частини козацької старшини.

Перше наше знайомство з головним героєм відбувається через призму світосприймання представників ворожого табору. Чернецький думає про Богуну як про «невловимого», «страшного» воїна, пригадує легенду про нього, в якій розповідається, що «ніби сам сатана у пеклі загартував йому руку й серце, і через те нема такої шаблі, яка могла б його взяти в чистім полі». В іншому місці

провідні риси характеру Богуна письменник так само показує через призму поглядів Яреми Вишневецького. До цього прийому Качура вдається, до речі, і тоді, коли дає характеристику Хмельницькому. Князь Ярема про нього говорить: «Хоробрий і хитрий, а до того ще й розумний ворог...» Такий художній прийом у повісті виправдовується, це дає змогу авторів оцінити героя з різних позицій.

Сцена зустрічі Яреми і полоненого Богуна — одна з найбільш яскравих у повісті; вона не лише розкриває нові сторони образу відважного полковника, а й знайомить читача з єзуїтом і катом Вишневецьким, який ненавидить український народ.

Під час їх розмови, крім того, автор добре передає поведінку Богуна, яка свідчить про гострий і гнучкий розум полковника; з тонким і вбивчим гумором висміює він самовпевненого і гоноровитого магната, з мудрим спокоєм відповідає він єзуїтові на слова про те, що чекає його смерть на палі, що доводиться «воронам і гракам задарма віддавати» козацьке тіло; «У мене був дід козак, і в нього завше була така приказка: «Краще гракам, ніж ворогам»; коли розлучений князь йому наказує стати на коліна, Богун гордо відповідає: «Стою тільки перед богом, та й то по охоті».

Цей епізод важливий ще й тим, що у ньому цілком ясно розкривається ставлення Богуна до Хмельницького. Націоналістична література, як відомо, намагалась підкреслити думку про те, що нібито Богун стояв в опозиції по відношенню до Хмельницького, вороже був настроєний до нього. Качура своїм твором спростовує цю антиісторичну думку. Богун надзвичайно високо цінив Хмельницького, його талант полководця, а також державну діяльність, і цю ідею письменник правильно проводить через свою повість.

Про визвольну війну в українській радянській літературі на час створення повісті «Іван Богун» вже була відома п'єса О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», а ще раніше (1931) вийшов роман О. Соколовського «Богун». Роман цей важливо згадати тут хоч би тому, що у ньому О. Соколовський, перебуваючи під впливом тодішньої історичної науки, яка окремі події, явища минулого нашого народу трактувала невірно, часом з націоналістичних позицій, відтворив відносини між Богуном і Хмельницьким в кривому дзеркалі. Качура, безперечно, стоїть ближче до історичної правди, хоч він зовсім не мав наміру ідеалізувати відносини між цими двома героями визвольної війни, про що свідчить хоч би поведінка Богуна під Збаражем, коли він висловлює своє незадоволення і обурення діями Хмельницького. В іншому місці він так думає про гетьмана: «Дух не той. Усе вагається. Від полковників ховається. Все на самоті щось обмірковує. А ляхи тимчасом сили набираються. Ой, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд!» Майже ці ж слова повторює Богун

і тоді, коли виявляє своє незадоволення політикою Хмельницького, спрямованою на зближення з ханом: «Скільки разів йому було казано не мати спілки з ханом? А він все не кається. Ех, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд!»

Однак це зовсім не означає, що між Хмельницьким і Богунюм існували якісь глибокі ідейні розходження. Мова йде про їх індивідуальні погляди на окремі питання тактики боротьби з ворогами, про дипломатичні кроки гетьмана, з якими, врешті, Богун погоджується. Типовим в цьому відношенні є те місце в повісті, де автор говорить про наказ Хмельницького (проти бажання Богуня) їхати зустрічати хана. «Годилося б ударити на ляхів, але хан зараз болячка більша, ніж ляхи», заявляє гетьман. Богун же був проти цього і рвався у бій проти ляхів, однак, «як і завжди, звіряючись на гетьмана, мовчки скорився». І це ніяк не «компрометує» Богуня.

Зображення першим планом Богуня — одного з героїв визвольної війни, — треба сказати, у творі не протиставляє його іншим діячам і полководцям, в тому числі і Хмельницькому, який виступає як виразник народних дум, хоч й з'являється епізодично.

В образі Богуня немає роздвоєності, це натура цільна і вольова. Він безстрашний, йому чужі спокій і самозакоханість. «Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає», говорить він князю Яремі.

Всі ці індивідуальні риси письменник розкриває через його роздуми, дії і вчинки, через портретні деталі. Богуня письменник зображає з різних позицій, в різних обставинах. Ми бачимо його на полі бою і з коханою Оксаною, на самоті з важкими думами про долю рідного краю і в товаристві друзів за чаркою, безмежно ніжним з своїм малим сином. Він талановитий полководець і менше схильний до діяльності дипломатичної. Саме це і є причиною того, що він, можливо, не завжди правильно розуміє дії Хмельницького. Його воєнні знання, талант командира зокрема, добре показав Качура в момент підготовки до битви на Жовтих Водах і в бою.

Правдивому відтворенню національного колориту епохи, розкриттю соціальної суті визвольної війни 1648—1654 рр. сприяли вдало використані письменником історичні документи, народні думи, пісні, приказки, прислів'я. Введення в текст жартівливої народної пісні «А що ж то за хижка...» не лише сприяє поглибленню викривальної тенденції повісті, а й передає моральний стан козаків перед боем з ляхами. Для підсилення емоційного впливу на читача в трагічній картині, коли смертельно поранений Богун лежить в хаті і в маренні кличе Богдана, Качура цілком виправдано використовує рядки з пісні про Богуня.

Немало попрацював письменник і над мовою твору, уникнувши архаїзації і стилізації. Авторський текст і мова персонажів пересипані народними приказками і прислів'ями («Не вмер Гаврило, то галушкою вдавило», «Собака бреше — вітер розносить», «Хоч до рани прикладай», «Богуна ловити, що воду решетом носити», «Казала Настя, як удасться» і т. д.).

Викликає сумнів доцільність введення у твір великої кількості російського тексту. Степан Разя, наприклад, розмовляє тільки російською мовою, і навіть Богуни говорять з ним російською мовою. Правильно, на нашу думку, розв'язує автор питання мовного колориту, коли зображає табір польської шляхти; персонажі-поляки говорять українською мовою, тільки інколи вживаючи характерні польські слова чи речення («Матко свента. Цо то бендзе з нами», «Не бендзе хлопам ласки» і т. д.).

Повість Качури «Богуни» була першою спробою в українській історичній романістиці з позицій марксистсько-ленінської науки розкрити глибокий зміст возз'єднання України з Росією, його історичну роль в житті двох братніх народів. Через всю повість проходить ідея дружби народів. Свідченням цього є, наприклад, зображення Качурою допомоги донських козаків українським трудящим в їх боротьбі проти польських загарбників; розкриття дум і устремлень рядових козаків та діяльності Хмельницького; до переконання, що порятунок України тільки в дружбі з Москвою, приходить Богуни. «Бідна Україна! — думає він, — Нема в тебе друзів при лихій годині. Москва, народ одної віри православної, якби подали руку»; ці устремління українського народу, нарешті, проголошуються на історичній Переяславській раді, якою і закінчується твір. В цьому велика ідейно-художня цінність повісті «Іван Богуни», яка зайняла достойне місце в українській радянській літературі.

Аналізуючи творчість Качури 30-х років, необхідно відзначити, крім всього, одну цінну рису його письменницького таланту — уміння бачити типові явища сучасності і щире прагнення правдиво їх відтворити в художніх образах. Чи писав він про минуле нашого народу, чи про труди і дні радянських людей, він завжди оцінював події, факти, думи і вчинки з позицій сучасності. Це відчуття духу сучасності допомагало письменникові знаходити життєво важливі проблеми, образи, що мали художнє, естетично-виховне значення. Герой його творів — це, перш за все, людина труда, що втілює в собі суттєві риси представників народних мас. Зображаючи радянську дійсність, він стверджував нове, прогресивне і, як ми бачили, таврував буржуазні пережитки, викривав носіїв всього реакційного, відсталого. В образі свого позитивного героя Качура намагався підкреслити риси людини завтрашнього дня;

а відчуття перспективи, уміння зазирати вперед було властиве письменникові; навіть тоді, коли він говорив про далеке чи близьке минуле, він оцінював його з позиції не лише сучасного, а й майбутнього. Показуючи героїв визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, будьонівця Кравченка чи шпигуна Шульженка, письменник цими образами виховував у наших людей почуття патріотизму і класової пильності, ненависть до війни і мужність, готовність дати відсіч агресору. А скоро героями його нових оповідань виступили безпосередні учасники боїв з фашистськими полчищами.

Одним з перших таких героїв у довоєнній українській прозі був образ лейтенанта Федоренка з оповідання «Подарунок від невідомої». Логічно це оповідання ніби було продовженням уже відомого нам твору «Безсмертя». Не випадково індивідуальні риси головного героя так нагадують риси характеру Марченка. Як і Марченко, герой оповідання «Подарунок від невідомої» — людина надзвичайно скромна, несмілива, навіть соромлива в житті і побуті («дівчат боїться»), але скільки сміливості і відваги проявляє він в бою за честь Вітчизни!

Події відбуваються під час війни з білофіннами, і значну частину твору Качура, цілком логічно, присвячує характеристиці героя в умовах бойової обстановки. Немає підстав стверджувати, що письменник тут приділяє належну увагу зображенню індивідуальності Федоренка; він більше зупиняється на загальних описах батальних картин, затягнув автор і розповідь про підготовку взводу до нічної атаки, а також опис маршруту, яким бійці ідуть в тил ворога.

Динамічніше розвивається лінія відносин головного героя з «невідомою», що на фронт прислала на його ім'я посилку. Несподівана заключна сцена з чарками і тим, «що потрібно до чарок», нагадає «щасливі» фінали безконфліктних творів. Оповідання цілком життєве, вірне за своєю ідеєю (скільки таких прикладів було в роки Вітчизняної війни), воно, проте, прогало в художньому відношенні, поскільки у ньому відсутні зіткнення сильних характерів, а вони, як відомо, можуть виявлятися, розкриватися лише в конфліктах, у дії. Це тим більше досадно, що письменник для свого твору знайшов правдоподібні обставини.

В іншому оповіданні — «Радист Сорочан», написаному в цей же період і так само на матеріалі війни з білофіннами, в основі лежить гострий і напружений конфлікт. Під час бою герой твору, розгубившись, передає в штаб незашифрований текст радіограми, чим відкрив ворогові бойовий план командування. Радиста обвинувачують як боягуза, а найближчий його друг Козачук з обуренням відмовляється від нього. Така помилка на війні могла б привести до загибелі



багатьох воїнів. Хіба, справді, не трагічна ситуація? Та письменник не наважився нею скористатися і так само поспішив зробити «щасливу» розв'язку. На жаль, тенденція до прикрашування, до пом'якшення конфліктів властива була в той час не лише творчості Качури — письменника, безперечно, сміливого і спостережливого.

Качура був учасником історичних походів Радянської Армії під час визволення трудящих Західної України і Північної Буковини. Безпосередня участь у цих пам'ятних подіях значно збагатила життєвий досвід письменника, розширила проблематику його творів. Під свіжим враженням баченого, картин життя на визволених українських землях прозаїк пише ряд фронтових художніх нарисів «Звичайна історія», «Перемога», «Подорож у Ново-Бросківці» та ін. Написані ці твори переважно у формі дорожніх зарисовок-мініатюр, в яких автор не боїться поруч з художньо відтвореною картиною ввести елементи нарисовості, публіцистичні відступи, поділитися з читачем своїми роздумами.

Велика галерея героїв, створених Качурою, поповнюється новими образами представників трудящих, визволених з ярма неволі. Запам'ятовується образ селянина-бідняка Романчука, його розповідь про радість, що її принесли радянські люди («Перемога»); реалістично передав письменник зустріч радянських воїнів з солдатами румунської армії, благотворний вплив визвольних ідей на обдурених і заляканих румунів, які, врешті, кинули зброю, «збунтувалися і розбіглися» по домівках («Звичайна історія»).

Із названих творів найбільш вдалою є мініатюра «Подорож у Ново-Бросківці». Образ батрака Альберта — чи не найколеритніший серед персонажів, створених в нарисах цього циклу. Качура спочатку дає йому досить скупі, але яскраву портретну характеристику: «Вийшов босий, ноги в гною, стривожений чоловік — затуркано озирнувся. На ньому піджачина сто раз латана, штани — одна штанина з ряднини, друга — хто зна з чого». Добре передана зустріч героя з радянськими воїнами. Він вже знає, що прийшли друзі, але внаслідок певного недовір'я, що було результатом ворожої пропаганди і залякування, він дещо стримано, за старою звичкою, називає їх «панамі». Схвильовано потім говорить він про пережите, про свої почуття гніву проти господаря; дуже радіє він, коли дізнається про те, що вже ніколи не повернуться пани. «Але то не може далі бути так! — гнівно вигукує Альберт і несподівано злісно б'є ногою пса. — Я ті дам, сказився б ти разом із своїм паном». Останнє речення батрака, його вчинок виразно розкривають внутрішнє почуття. Вдало прозаїк використовує в мові героя місцеві слова, інтонації, конструкцію речення; увага автора до мовної індивідуалізації

позитивно позначилася і на образі Романчука із оповідання «Перемога».

На цьому, власне, і закінчується «мирний період» творчості Качури. Пам'ятного світанку 22 червня 1941 року почалася битва радянського народу з німецьким фашизмом. В перший же день війни Качура разом з іншими українськими письменниками добровільно іде до лав Червоної Армії. Працює він військовим кореспондентом фронтового радіомовлення, на фронті в 1941 році він вступає до лав Комуністичної партії, бере участь в боях, пише зарисовки, нариси про мужність воїнів і в ті тривожні дні і ночі виношує сюжет свого майбутнього роману.

Оповідання-мініатюри, памфлети, публіцистичні виступи, нарешті, листи Качури до рідних і друзів, написані в цей період, свідчать про його велику творчу активність, про тверду віру в остаточну перемогу над ненависними загарбниками. В одній з перших своїх публіцистичних статей (без назви) він з гнівом говорить про німецьких «тевтонів», які так віроломно порушили мирну працю радянських людей, про те, що запорукою нашої неминучої перемоги над ворогом — є дружба радянських народів. На конкретних прикладах письменник розкриває, як ця дружба гартується в бою; росіянин Архипов, вірмен Рашане, узбек Дурдиев, грузин Ревадзе разом з українцями пліч-о-пліч зі зброєю в руках відстоюють на фронті землю України.

Мужність радянських воїнів, священну ненависть до гітлерівських завоювників зображає письменник в таких нарисах і художніх зарисовках: «Один день наводчика Щетиніна», «Наполегливість і мужність», «У рідному селі», «Фашистський скотний двір», «Новорічне оповідання», «Наша Ніна Матвіївна» та ін. Автор підкреслює у названих творах глибокий гуманізм радянських людей. В цьому відношенні особливо характерний нарис-мініатюра «Наша Ніна Матвіївна».

Навіть в такому експромті, написаному буквально на коліні в окопі, ми впізнаємо вправну руку художника, його вдумливу роботу над деталлю, образом, портретом. Є в нарисі одна знаменна пейзажна риса: «Вогонь фашистських автоматників підрізує доспіле колосся золоті пшениці, і воно сумно осипається на землю...» Який великий зміст, який драматизм автор передає через цю скупку пейзажну деталь: перестигле зерно від ворожих куль падає на землю, і з цим образом асоціюється інша трагічна картина — падає не лише доспілий колос, а серед цієї природи, яка чекає трудових рук господаря, вмирають і чудесні люди. На фоні цього образу вимальовується ще благороднішим подвиг лікаря Ніни Матвіївни, яка безстрашно бореться за життя людини. Письменник на-

креслив лише окремі портретні риси цієї героїні («Маленька, щупленька, з палаючими очима, русява дівчина»), але велика й благородна душа відкривається в ділах скромної трудівниці війни.

Відтворюючи героїчні епізоди фронтового життя, звірства фашистів, тяжкі картини відступу, Качура завжди підкреслював віру радянських людей у світлий день перемоги. Ще на початку війни у невеличкому нарисі «У рідному селі», який, очевидно, був задуманий як оповідання, автор передає переживання солдата Опари, що йде у бій за своє рідне село і після тривожних днів розлуки зустрічається з своїми рідними і близькими. Це була одна з перших спроб письменника розповісти про радість визволення, що знаменувала собою переддень остаточної перемоги над загарбниками.

Цим почуттям пройняте і «Новорічне оповідання». Під Новий рік бійці після бою пишуть своїм родинам листи про те, що вони скоро повернуться додому з перемогою. Знаменним є епізод у цьому творі: коли бійці пишуть листи, розвідники до землянки вводять полоненого німця; він в «латанім кожусі, пов'язаний на голові жіночою хусткою, в жіночих ботах...»

Образ полоненого «завойовника» переконливо підтверджує думки і настрої бійців, розвінчує легенду про міфічну «непереможність» гітлерівських орд. Ці викривальні мотиви властиві і статті «Фашистський скотний двір», в якій говориться про глибоко реакційну суть фашистської людиноненависницької «теорії».

Як справжній патріот, письменник вірив, що ворог буде розгромлений. Ця віра проходить через всі його твори цього періоду, вона живе в кожному слові його фронтових листів. З якою радістю писав він в одному з листів про те, що на фронті почався наступ і «німці котяться туди, звідки прийшли», що скоро вже «ім буде капут», що кожного дня «звільняється з-під фашистського ярма десятки наших міст і сіл». Саме ці події породжують у нього і нові творчі плани, бажання знову сісти за свій робочий стіл. В цьому ж листі (від 30.XII.41 р.) він звертається до свого маленького сина з словами, сповненими оптимізму і ніжності: «Ромочко, коли твій татко приїде з війни, він буде тебе довго носити на руках, як колись носив. І вже не буде тобі забороняти сидіти за своїм столом і писати «Богуна...»

На фронті письменник згадує про свою повість не тільки тому, що були ще свіжими в його пам'яті напружені творчі дні, коли він створював улюблений образ народного героя, а й тому, що ідея визвольної війни, героїчне минуле було близьке воїнам-сучасникам, з якими він ділив тягар війни і радість перших перемог над гітлерівцями.

Він щодня пише статті, радіомініатюри, оповідання про муж-

вість воїнів і нечувані звірства гітлерівців, а в скупих листах втішає рідних, що скоро вони знову зустрінуться у визволеному Києві; маленькому синові пише про те, що знайшов для нього на фронті якусь дуже цікаву іграшку, яку обов'язково привезе йому, коли «поб'ємо німця»; цікавиться, чи перейшов старший син до десятого класу, які в нього оцінки і т. д. Коли читаємо ці хвилюючі і глибоко людяні передсмертні слова письменника, створюється враження, що ніби писав він їх і не в окопах, не під ревом ворожих літаків і вибухи снарядів, а під час своєї чергової творчої мандрівки по Україні, в які він так любив їздити в мирні дні.

Значне місце в творчості Качури цього періоду належить темі викриття зрадницької ролі українських націоналістів, що допомагали фашистам насаджувати на Україні так званий «новий порядок». Вже в одній із перших своїх статей «Дорогі батьки, матері і сестри...» (28.VIII. 1941 року), написаній у формі звернення, він розвінчує націоналістичну брехню про те, ніби український народ зустрічає гітлерівців «трохи не з хлібом-сіллю». Характерно; що перший варіант цієї статті мав досить виразну назву «Є така порода людців».

Статті Качури, в яких зображаються звірства німецьких фашистів на тимчасово окупованій території України, а також викривається реакційна суть ідеології українських націоналістів, мають немало спільного з памфлетами Я. Галана на цю тему, що відіграли визначну роль в розвитку української публіцистики. Ця близькість не лише за своїм матеріалом, а й за стилем, манерою виявилася зокрема в одному з останніх памфлетів Качури «Наб'ємо катам пельку українською землею», сповненого гніву проти новоявлених рабовласників.

Про популярність публіцистичних виступів Качури в час війни свідчить один такий яскравий документ: партизани Печенізького району, прослухавши по радіо статтю його про дії цього загону, звернулись до письменника з спеціальним листом, в якому просили надіслати їм згаданий твір. «Не відмовте, а надішліть нам ваше оповідання про нас. Ще одне наше прохання: просимо мати зв'язок з нами письмовий... Ми вам будемо посилати окремі епізоди з бойових дій нашого партизанського загону проти фашистської німоти» (18.II.1942 р.). Таких листів Качура одержував багато, і це якнайкраще свідчить про велику популярність бойового слова письменника, про його живий зв'язок з бойовим життям народних месників.

...Було це під час запеклих боїв між Лозовою і Красноградом в травні 1942 року. Наші війська Південно-Західного фронту почали тоді великий наступ. Качура, який працював у фронтовому радіо,

звернувся до командування з проханням послати його на передову в район наступу. Це було останнє бойове відрядження письменника.

З сумом ходив він по згарищах визволених українських сіл і міст і саме під враженням всього баченого, пережитого написав одну з останніх своїх статей, сповнену віри у прийдешню перемогу і щастя людей. «Життя кличе до радості й щастя. Але ж нема для тебе ні радості, ні щастя, Україно моя! Ще ходить по твоїй землі чума люта фашистська, топче твої родючі ниви й сади. Вдень стовпи чорного диму, а вночі криваві заграви пожеж освітлюють твої запечалені міста і села. І скрізь — шибениці та розстріли, шибениці та розстріли...»

Письменник не дожив до того дня, коли над цими запечаленими містами і селами замайоріли прапори перемоги. Скоро після того, як написав ці рядки, він сам став жертвою страшних фашистських катувань. Його життя трагічно обірвалося за колючим дротом концтабору на його любимій донецькій землі. Не все ми знаємо про ці останні дні життя письменника-комуніста. Не відома ще доля і частини його записних книжок, чернеток статей і памфлетів, матеріалів до майбутніх творів — все це безслідно загинуло в застінках гестапо разом з тією дитячою іграшкою, яку він обіцяв своєму маленькому синові обов'язково привезти в Київ після війни...

Гуманістичні твори Качури, сповнені глибокої любові до трудової людини, до нашої соціалістичної Вітчизни, сьогодні ніби продовжують його чудесне життя — життя патріота і життєлюбця. Його літературна спадщина зайняла почесне місце в історії нашої літератури.

Почавши свою творчість на зорі української радянської літератури, Качура пройшов складний і цікавий шлях шукань теми і героя, навчання, шлях удач, розчарувань і сміливих дерзань. Він був бійцем, чесним трудівником на ниві літературній у дні миру; як воїн-патріот і трудівник війни, він у тривожні дні смертельної битви з фашистськими загарбниками був у перших лавах захисників рідної Вітчизни.

Патріотичні твори Качури, а також його ратний подвиг служать і будуть довго служити достойним і незабутнім прикладом беззавітного служіння народові.

**Борис Буряк**

# ОПОВІДАННЯ





## СТАРИЙ ЧЕРВОНОГВАРДІЄЦЬ

### I

Я знав його — старого червоногвардійця. Він ніколи не любив оповідати про свої пригоди... Кожна маленька дрібниця, кожна річ його робочої кімнати мали свої окремі спогади, свої бойові епізоди. Я про це знав.

— Слухай, друже (ми були на «ти»), — сказав я йому одного разу, — через що заслужив у тебе такої пошани оцей кавалок ганчірки?.. — і я показав засмальцьований кавалок кумачу, що ним було уквітчано портрет Леніна.

Лукаш (це було його ім'я) глянув на портрет, потім на «ганчірку» і з притиском на слові «ганчірка» промовив:

— ...З цією «ганчіркою» наш червоногвардійський загін політичних в'язнів завдав чимало клопоту *madam* Керенському....

При цьому Лукаш підійшов до стіни і ще раз любовно оглянув те, що я назвав ганчіркою.

— Спочивай, «товаришу»! Бачиш, — звернувся він до мене, — з якими прапорами ми бились тоді... Ця «ганчірка» — кавалок моєї сорочки; і разом з цим — це жовтневий прапор... Я зберігаю його собі на спогад.

Обличчя Лукаша на момент спакнуло, а тоді на чолі засіялися зморшки — спогади минулого...

І не витримала мовчазна натура Лукаша.

— Хочеш послухать старого червоногвардійця?

— Сто кольок твоєму Керенському в ребра! Ти ще питаєш?.. — І я рішуче поволік Лукаша на ліжко — єдине

місце, що могло послужити нам «канапою» на двох.— Розкажуй!

І так ми сиділи удвох на ліжкові-«канапі», Лукаш оповідав.

## II

— Я після втечі за кордон — за агітацію проти війни на фронті — повертався тепер разом з іншими емігрантами до Петрограда. Ми тільки що злізли з вагона, і явочним пунктом для нас була велика зала Фінляндського вокзалу...

— З якого краю? — запитав комісар Керенського.

— Тамбовський.

— Сюди, — показував праворуч комісар.

— А ви, громадянине?

— З України...

— Туди!

І «громадянин» з України мандрував ліворуч.

І коли всю нашу ватагу «цапів і баранів» зрештою було розподілено, тоді комісар звернувся до нас з політичною промовою:

— Ми за установчі збори... Більшовики хочуть спровокувати революцію... Ви «за» чи «проти»?

Всі (пам'ятаю), не знаю навіщо, піднесли руки...

— Володька, порахуй, — звернувся комісар до свого товариша.

Володька здивовано глянув на комісара, потім на піднесені руки, а тоді цілком широко запитав:

— Костик, ти ідейот, чи, може, в тебе галюцинації?.. Хіба не бачиш, що вони всі до єдиної пики... більшовики.

Костик надженджурено вхопився за кобуру револьвера:

— Це хамство і...

— Громадяне! — поправив Володька непомітно стушаном Костика. І далі продовжував сам: — Комітет суспільної безпеки закликає вас не вірити більшовицькій провокації...

— Зараз ми проголосуємо... — Володька заметушився і тихо про щось пошептався з Костиком.

— Ну да..

— Хто за установчі збори?.. Прошу!



Жодна рука не піднеслася...

— Костик, порахуй! — промовив іронічно Володька і показав на задні лави, де з-поміж голів виразно стирчала чиясь одна красномовна... дуля.

— Адже ж сам бачиш? — спалахнув Костик.

— Ну да... Але раджу й тобі подивитися... Шика-а-арно! Правда? — сміявся наївно Володька.

На цьому закінчилось «підкування» суспільного комітету безпеки про нас — політичних емігрантів, щойно прибулих з шведського кордону.

Далі...

Нас оточило півсотні «смертників». Нам усім було пропоновано покласти «зброю»: гаманці на стіл і окремо в кутку наші клунки й валізи.

— Громадяне! — звернувся тоді чемно до нас їхній офіцер. Закони демократії, в кожному разі, вимагають до себе пошани... Більшовики спричиняють до анархії... Мені відомо, що при голосуванні...

— Установчі збори дістали фігу голосів, — широко інформував Володька.

— Пане поручику, — поважно промовив офіцер-«смертник», — я вимагаю від вас чемності...

— Пане капітан, я тільки стверджую факти, — наївно заперечував Володька.

Ми слухали.

Тимчасом наші речі енергійно перевірялися «смертниками» і вже деякі гаманці іронічно дивились на нас своїми порожніми бебехами. Сусід, що стояв поруч зі мною, весело штовхнув мене під бік.

— Гляньте, товаришу... — захоплено промовив він. — Я певний що вже існує закон про охорону власного майна... Бачите, з якою обережністю вони розчиняють мою валізку і вашого гаманця...

— Чудово! — проковтнув слинку мій сусід.

— ...Закони демократичної країни, — продовжував офіцер-«смертник», — ставлять понад усе громадянський слокій...

— ...Спокій та охорону знаряддя виробництва. Я цілком згодний... Адже ж так? — невгавав сусіда. Офіцер-«смертник» зробив трагічний рух:

— Батьківщина в небезпеці! Ви всі призивного віку — солдати. Ви скажете, що ми політичні емігранти —

втекли від царського уряду, а я вам кажу...— офіцер витримав паузу.— Ви дезертири батьківщини! Чули?

Обличчя мого сусіда витягнулось ромбом, тоді як решта обличчя являли собою різного роду окличні знаки, від яких затанцювали вікна Фінляндського вокзалу.

— Пррроооввоооокаааттооооррр!

І потім пронизуючий сюрчок офіцера...

Півсотні «смертників» звели свої рушниці і крізь прорізи на мушки демократично глянули в роззявлені роти «більшовицької анархії».

— Хто каже «проти»? — сказав офіцер.

Ніхто не ворухнувся. Всі чекали, що скаже Фінляндський вокзал...

Саша Керенский юлит  
Передом и задом,  
О свободе все твердит...  
...Папиросы нада? —

виспівували по перону хлопчиська, що носили в шапках папіроси.

— По одному виводь! — скомандував офіцер.

При виході викладали документи, переписку і всяку всячину, що випадково завалялась по кишнях...

— Але ж ми не арештовані?..— пробував сперечатися мій сусід.

— Земляче,— сказав йому один доброзичливий «смертник»,— не хочеться мені збавляти на тебе матюка, йди, коли не розумієш самої звичайної речі... Тебе ще по морді не били? —і поплював на обидві долоні...

Аргумент «смертника» вплинув на решту, і більше ніхто не сперечався.

Нас вивели поодиноці на вулицю, а потім дозволили стати по чотири, і коли «смертники» найжачились багнетами проти нашого обурення...

Тоді ми почули:

— Кроком руш!

І тоді я сказав самому собі:

— Я буду остання сволоч, коли не перевірю крізь проріз на мушку революційного патенту лютневої крамнички...

Так!

Мій сусід задоволено оглянув свою камеру:

— Розумієте, та сама, що я в ній сидів п'ять років тому...

— Цілком розумію все,— відповів я делікатно сусідові.

.....  
 Минуло два тижні.

Комісар внутрішньої варти дозволив нам для власного розпорядку обрати свій комітет і... Ми вільно тинялись по коридорах, обговорювали політичні події, що прискорювались шаленим темпом.

Ніч — день — ніч...

...Постанова нашого комітету була коротка:

«Взяти на обрахунок двадцять п'ять рушниць внутрішньої варти»... за другим — гарматні набої...

Повз нашу будівлю проплив, крізь темряву ночі, невідомо чий панцирник, люто блював кулями по вікнах... Годинник на башті Адміралтейського палацу слушно проказав другу...

На ранок Червона Гвардія плюне оловом робітничих кварталів у вічі повії революції і напише лезами багнетів на своїх прапорах «Жовтень». А поки що на дворі в'язниці сухо кахикнуло кілька рушничних пострілів і заметушились постаті вартових...

— Товариші! — сказав тоді матрос з міноноски «Аврора», озброюючись наганом комісара.— Навіщо нам контрреволюція?.. Трощи у гамуз всю їхню лавочку... у три господа і... всіх преподобних...

Він без помилки порахував персональний склад Тимчасового уряду і тільки після «мать» поставив крапку.

— Вперед!

Всі кинулись за матросом, бігли по східцях другого поверху просто у двір: з рушницями — лаштувались до розстрільні, решта — ламали брук...

Вся озброєна варта скупчилась біля брами, що мала вихід на вулицю...

Нас розділяло двісті кроків. Помічник комісара в'язниці нервово когось викликав по телефону, що був у будочці біля брами.

— Що? Панцирник і два грузовики павловців. Добре! — почули ми.

А годі до нас — вигук помічника комісара був нахабний, обурюючий:

— Наказую вам скласти зброю!

Я втягнув у себе повітря... За брамою пахло пригаром Жовтня і ще чимсь таким, від чого хотілось напружити всю силу своїх легенів і...

— ...Хай живуть Ради! — вирвалось з наших грудей.

В ту ж саму хвилину розчинилася брама і, попихуючи моторами, на площу двору поважно вкотилися панцирник, а за ним два грузовики з найжаченими багнетами павловців — могильщиків революції... На грузовиках і на панцирникові маячили червоні прапори... Башти панцирника скрипіли, поверталися, шукаючи люфами своїх кулеметів потрібну їм точку обстрілу. Павловці розвантажували з-під себе грузовики і, спішно клацаючи забойниками, перевіряли свої рушниці... Наближалася нерівна боротьба. Наш комендант з «Аврори» вийшов на десять кроків уперед... з привітанням до павловців:

— Поздоровляю вас, братці! — вигукнув він насмішкувато.— На цей раз нас небагато, і ви зовсім легко заробите собі на медівники\*.

Павловці не відповідали. Офіцери передавали свої розпорядження, перебігаючи з одного місця на друге, і розставляли ланцюгом через усю площу густу розстрільню...

Панцирник тепер дивився поверненими баштами крізь люфи своїх кулеметів просто на брук, де залягла наша озброєна залога.

На хвилину запанувала тиша... Перестали пихкати мотори, притихли дражливі голоси офіцерів, було чути тільки, як ламали брук...

Решта тих, що готувалися до бою, не мали при собі рушниць...

— Востанне пропоную вам скласти зброю! — вимога помічника комісара в'язниці нагадала про те, що треба міцніше стиснути рушницю і... покласти палець на цинкель.

Ми чекали, що скаже наш комендант.

---

\* За придушення руху робітників у Петрограді Павловський гвардійський полк дістав власноручні подарунки від Миколи II: по чарці горілки і по два медівники на кожного гвардійця.

Він повернувся до нас обличчям і хрипло промовив:  
— Прапор! Дайте червоний прапор!

Ми йшли за владу Рад і забули, що в нас нема червоного прапора, але...

У мене була моя кумачева червона сорочка. Я миттю роздягнувся і розпанахав її на два кавалки.

Два кавалки — два червоних прапори...

Комендант — матрос міноноски «Аврора» — взяв мою рушницю і навішав на багнет прапор...

— Побачимо, — сказав він глузливо, — як то вони будуть розстрілювати нашого червоного прапора, адже ж і вони приїхали теж з червоним прапором.

І з цими словами матрос повернувся і рішучою твердою ходою пішов назустріч павловцям.

Наша розстрільня зробила п'ятдесят кроків уперед... Навантажена камінням решта наших товаришів тепер залягла поруч з нами і замкнула собою всю площу двору.

Павловці, здається, не збиралися заперечувати наше пересування...

— Братішки! — почули ми і павловці. Голос матроса був твердий і бентежний, як сама стихія, що викувала його ясний і чіткий зміст. — Ви — наша контрреволюція — приїхали з червоним прапором, і в нас червоний. Геть офіцерську лавочку!.. Буржуйська революція, на якого хріна вона потрібна на нашій шиї... Погони тут! Погони на фронті! Скрізь погони! Нам, братішки, одна резолюція: трохи погони і всю їхню політику до останнього гудзика на френчі! Вперед! Хай живуть Ради!

— Р-р-ро-о-о-та-а! — почувалась команда біля брами.

Матрос на очах павловців розпанахав на собі форменку і підставив оголені груди:

— Братішки, в кого з вас найдеться куля, очоха покласти на брук матроса? В нас, як і у вас, червоний прапор...

І він урочисто зотягнув «Інтернаціонал».

...Ми підхопили.

— Плі! — прорізало темряву ночі.

Павловці вроздріб клацнули забойниками... Сальви \* не було.

---

\* Залпу.

— Сволоч, вони вийняли патрони! — вигукнув розлючено офіцер, який подав команду.

Все це сталося несподівано. Павловці кинули на брук рушниці і збіглися натовпом до брами...

— Ми не хочемо вдруге стати злочинцями! Нас заставляють розстрілювати червоний прапор! — чулися обурені голоси павловців.

На багнеті моєї рушниці в руках матроса маячив кавалок моєї кумачевої сорочки — червоний прапор... Ми перебігли сто п'ятдесят кроків, тоді як панцирник, на якому сиділи юнкери, безпорадно татакав по порожньому місці на брук, де раніше лежала наша залага.

Офіцер — на погонах чотири зірки — роззявив рота і... влучно проковтнув кулю з нагана, що належав недавно комісарові в'язниці, а тепер матросові з міноноски «Аврора».

— У двох архангелів і всю команду серафимів... Зачиняй лавочку! — порадив матрос офіцерові. Ми стягували з панцирника юнкерів...

На головній башті стирчав навіщаний на шпилеві — що перед цим був на багнеті — наш кумачевий прапор...

Ми залишали двір нашої в'язниці тоді, коли назустріч нам сірів ранок... Скавчали гармати... Татакали кулемети...

Спереду попихували моторами панцирник і два наїжачених багнетами грузовики; решта наших і павловців розстрільною йшли по пішоходах. Назустріч нам на всіх парах вискочило з бокової вулиці легкове авто, в якому сиділо п'ять чоловік, озброєних рушницями і кулеметом «люїс».

— Стій! — наша розстрільня навела на авто свої рушниці...

— Ви хто? — скрикнув до нас високий огрядний матрос.

— Ми за владу Рад! — відповіли наші панцирникові.

— Я Дибенко... — назвався матрос. — За мною, товариші! — і авто стало на чолі нашого Жовтневого загону...

За годину ми вже були на фронті...

Я взяв жовтневу рушницю і примруженим оком крізь

проріз на мушку перевірів революційний патент лютневої «крамнички». Коли б не прапор — кавалок моєї кумачевої сорочки,— тоді хто його знає... Я, певне, не зустрічав би зараз восьму річницю Жовтня.

Закінчив своє оповідання старий червоногвардієць і любовно поцілував те, що я назвав «ганчіркою»...

1924

## ІСТОРІЯ ОДНОГО КОЛЕКТИВУ

### НЕМА НАСІННЯ

Ген-ген високо підібралося сонце. Після довгої перерви хуг та морозів війнуло теплим вітерцем весни, заплакала по комнезамських стріхах рясними сльозами зима... Пора.

«Рано сівба буде цього року», думав Петро, голова комнезамський, вдивляючись в далечінь почорнілої місцями ріллі.

...От тільки насіння?

З насінням сутужно, їдять його мухи; прийдеться десь на стороні шукати... Ех-хе-хе, як воно заїдає чоловіка, оте паршиве господарство, нема нічого гіршого на світі, як отак хазяїнувати...

Петро пригадав, як він служив колись на економії строковим.

Бувало, як вийдеш на поле, як припряжеш до сівалки тройку гнідих та як підеш вздовж по клітці, «урядовою», аж дух з тебе випира. Попереду йдуть ринглі з боронами, — виготовляють лоно зернові, — рілля, як пух. Любо й весело глянути, хоч і знаєш, що не твоє...

А зараз?

Панський реманент порозкидано, шурупи від паровика, машин та сівалок повигвинчувано... Лежить, мосьпане, лоском добро та гайнується.

А хіба ж то не можна навести його до ладу?

Можна.

Ті самі строкові, все те саме, тільки без пана, по своїй волі працуй і... заробляй те, що колись пан заробляв...



Але наш народ, сукиного сина, толкуй йому тисячу раз, втлумачуй: отак, отак, приставай до колективу, твоя ж вигода, дурню... не хоче.

Покажи нам, кажуть, свою «практику» на ділі, а ми тоді побачимо... на ділі. Коли б мені кілька чоловічків таких, як я... О, ми б тоді показали.

Петро почув несподівано оклик. Оглянувся. За ворітьми, на вулиці, стояли Петрові сусіди — комнезамчики: Михтодь, Данило, Степан, Василь та Федір. Кликали до себе. «Чи не нащот насіння часом? — усміхнувся Петро.— Чого ж би їм так... А може, й так — по ділу».

Підійшов до воріт. Поздоровкались. Михтодь навіть зняв шапку, покрутив її в руках і знову надів на голову. Глянув на сонце:

— Жара, братуха, припікає...

— Д-а-а, припікає... По ділу чи так? — поцікавився Петро.

— Можна сказати, й по ділу...

Почав Михтодь. Решта поспиралися на ворота, чекали.

— Тільки якби знаття, чи вигорить воно, братухо, да-а...

— За це не знаю. Кажі, — Петро допитливо глянув Михтодю у вічі.— Може, й вигорить...

— Да, братухо, треба, щоб вигоріло, беззастережно треба.

Решта кивнула головами: треба.

— Кажі, що?

— Ану, вгадай? — прищулив око.

— Хто його знає... Є різні діла,— Петро пильно обривізував прищулене око. Снується думка...

— Може, колектив організуємо, га?

Голови на воротах, наче на шурупах, крутнулись. Михтодь тільки руками розвів:

— Хто ж тобі сказав, едрона бабушка?

— Вгадав чи ні? Кажіть.

— Вгадав-то вгадав... Але ж це ми по секрету від бабів балакали,— запевняв здивований Данило.— Хтось казав?

— Справді, хто казав? — пристали до Петра.

— Сорока на хвості принесла,— відмовлявся сміючись Петро.

Винахід можливості близького здійснення мрії охо-

пив його веселим настроєм: «Ті самі строкові, тільки без пана, по своїй волі, працею і...»

Враз вибухнув реготом:

— Ах, ідять вашу мухи, хо-хо-хо! А в колективі як будете — по секрету?

Дехто почухав потилицю:

— Та ні, який там секрет...

Це нащот бабів балакалось: як тут з бабами поступить — зараз бунт підіймуть...

Михтодь замазував:

— Ат, там... ну, що баби? Бунту бояться... а як і прийдеться там дати якого батога, то в гріх не впадеш. Тут головне почати гарнізацію, а баби — пхе.

Всі знали, що Михтодьова Параска, ой, сибірна ж баба! Засміялися.

Михтодь зухвало чвиркнув через губу:

— Це ви нащот моєї? Моя, братуха, баба...

— Бабів якось ми вгвтаєм,— перебив Петро.

— А я ж хіба що кажу? А там, як візьмемо економію...— Михтодь проковтнув повен рот слини.— Та це й раю не треба. Зафасувати таке господарство, мой-мой. Добро, мосьпане,— купайся. Тільки чи вигорить? — сумнівно закінчив Михтодь.

Чекали на Петра.

Замислився голова комнезамський: він ладен очі видрати тому, хто стане йому вперек шляху до колективу...

— А громада не піде проти? — обережно нагадав Степан.

Михтодь ні з того ні з сього визвірився на Степана:

— Дурило, братуха, з тебе. Що громада? А громаді яке до цього діло, га? Яке їй діло, я тебе питаю?

— Ша, хлопці,— втихомирював Петро.— Теля десь... а ви вже з довбешкою бігаєте... Захочемо — вигорить.

Михтодь замовк.

Петро зітхнув, наче йому гора зсунулась з грудей:

— Значить, колектив, хлопці?

— Колектив!!!

Вдарили по руках.

— Дайош?

— Берьош!

Перейшли на подвір'я, посідали на дровітні, так... обговорювали деякі дрібниці.

— Тепер я за себе скажу,— говорив Степан,— бо той торохтій (показав на Михтодя) не дав і поговорити.

— Не межу, а...

— Ну? — вмiшався Петро.

— Ну, то й вийшов я, як оце ти, на подвір'я, дивлюсь на поле, а в коморі хоч би тобі зерно-насіння. Злість мене взяла. Вже й Совецькую власть маємо, думаю собі, а толку ніякого. Але зараз же й пригадав, — дурень же я,— а скільки товчуть нашому брату: йди до колективу — не бійся комуни...

— І Петро, думаю собі, цілу зиму вже гавкає за той колектив — хіба спробувать? А тут і він,— показав на Василя,— надходить. Кажу йому — радимось: і сяк і так, і сюди і туди... Що ти вигидаєш, чоловіче бідний? Край. В мене насіння нема і в нього нема, ані плуга, ані борони, у мене одна якась там паршива конячина... Приставаймо. А Василь: куди? Та до колективу, кажу, може, хоч насіння дадуть...

— А насіння дадуть, чи це, може, так — вутка? — спитався не в міру практичний Василь.

— Дадуть і насіння, все дають,— запевнив Петро.— Тут тільки діло повести — організуватися, а там...

Не знав, чи дадуть. Говорив на «святую брехню».

— І я кажу, що дадуть... Нема чого сумніватися,— наложив резолюцію Степан.

Решта з полегшенням зітхнула.

На Петровому обличчі промайнула тiнь не то клопоту, не то смутку. А що, як не дадуть насіння? Він тоді брехун і... Або Совецькая власть помiнилася— це в думці.

А на поверху вивороттям — бадьоривсь:

— Такий колектив відбатуємо, що, їдять його мухи, нікому й не снилося. Не журись, хлопці!

— Так-то воно так...— міркував Василь.— Але з громадою треба поговорити — зробити по закону, щоб не чiплялися. Це діло таке, що й пiвня можуть пустити на хату.

— А можуть, — згодилися всі, — наші люди — собачня: сам не гам і другому не дам...— Не перечили — за це можуть.

Петро над чимсь настирливо думав. Брови його то сходилися, то знову розходилися, глибока зморшка пустилася по всьому лобі дрібненькі пасиння, і ледве помітно ворушилися губи. Михтодь перебив «рахубу»:

— Нехай — як гарнізатор скаже.

Кивнулись голови: згода.

Петро — хто й зна, що він думав — прояснів.

Ляснув рішуче в долоні:

— Так-то, хлопці! З громадою потолкуємо. Нехай знають, — річ не крадена, — може, охочі найдуться, що й до нас пристануть. Далі в ліс — більше дров. Будуть огинатися — з богом, Параню, — обійдемось. Словом, діло вигорить.

Всі повеселішали. Раз мати родила — раз і помирать...

— Сходка коли? — питали Петра.

— Коли? Ну, коли, по-вашому?

— Нема що відтягувать. Поки збуриться та осядеться, а робота на носі... — висловив загальну думку Данило.

— Хай по-вашому, — згодився Петро. — Тоді після-завтра, чи що? Якраз неділя, і народ збереться весь — буде повний сход...

— На самий «цимес» наскочимо, — смачно прицмокнув Михтодь.

Вулиця поза ворота погнала відляски щирого сміху: Михтодь закопюрщиком, хо-хо-хо!

— А що ви думали? — доправлявся Михтодь. — Може, й по морді кому доведеться, так той... Держись, братухо, один за одного, як вош кожуха.

— Не бійся, пальці в рот не покладемо, — запевняли сміючись Михтодя.

Смішками-жартами, порадами-розрадами кожну дрібницю обговорювали, з усіх боків розжували. Сім раз примір, а раз одріж.

Постановили.

В неділю сходка — «приговор», а там Петро поїде, привезе землеміра, відмежує норму і... Нумо за нове господарство! Нічого дурня валяти — комуни бояться, нові часи настали...

На то й більшовицька власть.

Жінкам поки що не казати до неділі, бо й справді — «бабня». Поки розтлумачиш їм, поки второпають (хоч вони й не винні), а галасу та крику — в хаті не втримаєшся, і батіг нічого не pomoже. Краще мовчати, а там видно буде — привикнуть.

Договорилися до того, що й не помітили, де й сонце

ділося. Теплий вітерець зрадливо дмухнув вечірнім приморозком.

Першим схопився Данило:

— Розходьмося, братця. Роботи такої нема — хоч клоччя допомгти бабі прядти.

Встали, потягуючись від довгого сидіння.

— Ех ти, життя наше мотузянее! Пряди бабі клоччя...— жалівся Степан.

— А ти як хотів? Одразу паном—на всю очкурню...— під'юджив Михтодь.

Чухали по-прадідівському потилиці. «Нам коли б хоч за кінчик зачепитися»...

— В колективі, хлопці, на всю очкурню розпережемось...— бадьорив Петро.

Компанія рушила з двору.

— А ти, вже, Петре, постарайся,— донеслося з вулиці.

— За мене не журіться,— відгукнувся Петро.

Чулася «сповідь» Михтодя:

— Ви, хлопці, той... Єдрона бабушка, глядіть,

.....

#### КОЛЕКТИВНА ДУЛЯ

Приходив десяцький під ворота і «вигравав» палицею на дошках:

— Агов, виходь, мо-о-ой!

Тоді пес — чи, може, й сука — зривався з піддашся до воріт і розпачливим гавканням, на все собаче горло, колошкав на дровітні курей,— кудахкали кури,—десяцький по обов'язку совгав палицею псові в зуби... Виходив господар.

— Пайшла вон, Жучок! А чого там?

— Виходьте, дядьку, до канцелярії — земельний вопрос.

І далі йшов.

Так по всьому селі.

Сходились до канцелярії — старої похиленої школи. Громадська хата-зборня давно вже сміється голими латами до сонця...

З видраним боком — хтось уночі розібрав — зборня чимало бачила й чула на своєму віку.

...Старшина... Ісправник... Урядник... Сікуція...

А далі — революція...

Приїздили якісь підпанки — казали голосувати. За кого? Хто його знає. Голосували... А потім німці били різками й шомполами. А потім німців били... (Ой, били ж!) Горіла економія. Прийшли гайдамаки—горіло село. Товариші і... знову гайдамаки, і... знову товариші. Банди пороли людям животи, насипали замордованим у кишки жито. Карні загони і ЧК стріляли в попівській садибі бандитів. Стало спокійніше. А зараз? Земельні питання вирішують...

І сходились люди до канцелярії — старої похиленої школи.

...А в Петра на городі сиділа проти неділішнього сонця на соломі й вигрівалася комнезамія: чоловіка двадцять—колектив. (Аби почин, за один день винайшлись). Петро в кругові вичитує останню «інструкцію».

— Не задирайтесь, хлопці, нехай вони що, а ви мовчіть. Я знаю, як повести діло, щоб наша сторона була.

А Михтодь своєї:

— Слухай, Петре, будь я сукин син, як тобі сьогодні, ну... може, морду й не поб'ють, але побачиш... Ти ж понімай, з ким діло маєш! Тут коли «каснеться» їхньої землі на економії, так вони не те що... Тельбухів твоїх не залишиться.

В кругові знали одно: «Гризні та підшептів буде до чорта».

На хвіртці — на город — з'явилась постать десятицького.

— Товариш председатель, там народ чекає. Каже, щоб уже йшли.

— Скажи — зараз. Рушай, хлопці!..

### ЗБОРНЯ

Головує Петро. Його розкуйовджене волосся і гострий зір, — на зборні він оживає, — зовсім не той Петро. Взяв перше слово.

Не пізнаєш його лагідної вдачі, твердий Петро на зборні, так і ріже.

— ...А через те Совецькая власть і каже: «Ніяких поблажок. Наша організація комнезамська»...

— Христопродавці, сукини сини,— запахло блювотиною.

Петрові очі швидко перебігають по зборні — шукають: «Хто там?!»

Хтось хильцем подався надвір. Тиша.

— А що, я не казав тобі,— шепоче на вухо Петрові Михтодь.

Петро трохи хвилюється:

— На порядку деинному питання про колектив...

Голос Петра непомітно дрижить. Петро намагається зробити його владним, рішучим.

— «...До Юрківського комнезаму заява».

Пауза.

Стояла зловісна тиша. Тільки шиї у всіх повитягувались по-гиндичому та очі бігали по-мишачому — в мишоловці.

— «...Ми, громадяни,— перечитував Петро назвиська,— села Юрківки, вважаємо за найкращий спосіб землекористування колективне господарство. Сповідіаючи про це комнезам і сільську громаду, просимо виділити нам землю без усякого прип'ятствія на економії бувшого пана. І ще сповіщаємо, що, по закону, від своєї дворової землі відказуємось, в чому й розписуємось.

Колектив імені III Інтернаціоналу».

Точка.

А далі насмішкуватий голос:

— Диви, вже й імення прибрали собі, на здоров'ячко вам...

Зразу почали всі кашляти, наче всім щось упоперек горла стало. Поволі зростало шумовиння голосів... Коло ширилось — хвиля голосів дужчала... Вище... Вище...

— ...Ра-ра-ра-ра...

— ...Гу-гу-гу...

— ...А-а-а-а...

— ...У-у-у-у...

— Що?

— На економії?

— Розперезав би дядько вашу маму, бідні...

— А пшениця панська де?

— Грабіжники!

— Докажеш?

- Докажу.
- Докажеш?
- Дока-а-а-а... Ой-ой-ой!
- Та-ак йому!!!

Зборня скаженіє! Ще трошки і...

Виривається понад усі голоси верескливий, нелюдський покрик.

— Ша-а-а! ...вашу мати, ви люди чи пси?

Витирали рукавами спітнілі обличчя, деякі важко відсапувались...

— Прашу слово.

До столу вийшов похитуючись «спінжак нараспашку» Ванька Блатной.

Революція загнала Ваньку «в деревню».

Хто він і звідкіля — ніхто до пуття не знав.

Знали в сільраді «по документах», що він — Ванька, по прізвищу — Кривошей і приїхав з «Одьосу»... І ще знали, що в нього є така «бомага», по якій він «безпартійний, ні в одній армії не служив». (Блатним його на селі прозвали). Має Ванька землі десятину — громада наділила — і... все.

Стояв біля столу й хитався.

— Я нетральной... І потом я от природы ахтьор. Понімаєте — ахтьор? Граждане і товариші,— хитався.

Михтодь виринув з натовпу і тихо проказував Петрові:

— Ваньку навмисне напоїли... За адуката в них, стерво.

Петрові ніколи. Зборня знову загула — стіл ходором ходить під його кулаком.

— Ша-а-а, люди!

— До кого говорять? Порадошному чоловіку слова не даєте сказати ... в печінку!

Вилаявся Ванька.

Зборня зареготала:

— Ха-ароший бу-ув би председатель!!!

Ванька фартово заклав руки в кишені «одьоського» галіфе.

— Почньом з етого колективу... Дайоть вон пользу обществу? Ні чорта не дайоть. Ну, яка з нього польза? Не думайте,.. Я камуніст, побий міня господь, камуніст!



Я в Одьосі такїї діла розделував, що разлюлі твоя ма-  
лина... І в партії бил — пустяк!

— До діла,— суворо перебив Петро.

— ...А ти не перебивай. Думаєш, председатель —  
пишка велика? Плювать. Ти правду давай... Вот сюда  
її, о! — показав на долоню. А не то що: «Як ми хочемо».

Ванька завзято розмахував руками.

— Нікаких гвоздів! Я ще як був в Одьосі—в боротьбе  
обретьош ти право своєю... Діли так, щоб усякому по-  
ромну стало, а не то що: «колихтів». А громада — обче-  
ство, хоче? Ні.

«Обчество» задоволено іржало:

— Хо-хо-хо!!!

— Маладець Ванька...

І знову суворий окрик Петра.

— Ша-а-а!

Хтось, притаївшись у середині, викрикував голосно,  
ідливо на всю зборню...

— ...Не шакай, нема чого шакати.

— Діли так, як Ванька каже, щоб усякому по шматку  
хватило... Нічого все зажирати комнезамам!...

— Ша, граждане! — Ваньці подали записку. Прочи-  
тав: — Ладно.

Зборня втихла. Слухають — «адукат».

— У міня брід... ік... лотеніє, можна?

— Просимо!!!

— Конешно, колектив ето пустяк — комуна первого  
сорта — і пользи обчеству ніякої... Розділить усю еконо-  
мію поромну? Так закону такого, здаються міне, нет...

Скрушно поточивсь Ванька і хитро «по-одьоськи»  
підморгнув на зборню оком.

Загальний гомін здивування.

От тобі й на?!

— Ванька — халера... твою мать,— застерігали з  
кутка.— Так за бідними обстоюєш?

— А розібрати економію був закон?

— Багачі все загарбали, як-то нема закону!

— А нема. Потому в давність увійшло — гною скіль-  
ки туди вивезли...

Опинався Ванька.

— Гною?

— Гною. А ти що думав?

— Виходить, багач гноем притрусив, що колись старшина печаткою пригасив...

— Так, виходить. А нашому брату либонь вічно по ярках тинятись...

— І будеш тинятись: сій гречку, дурню, вона й на ярках родитиме.

— Хо-хо-хо!!!

...Зборня ходором ходила від отруйного сміху. Брилі шиби побитих вікон старої похиленої школи...

А зборня, незаможницька зборня, реготала до звалу.

— Сій гречку, дурню, хо-хо-хо!!!

Ванька сховався. Петро громив по столу кулаком.

— Ша-а-а!

Не помагало. Гвалтували... Хотіли з реготом вирвати душу. Знай, як тинятись по ярках...

— Ех ти, комнезамська дрань, хіба ви так дійдете до толку?

— Ша-а-а!

Роз'ятрений комнезамський натовп посунув до столу.

— Що-о-о?

— А-а-а, це Петро... Говори!

— Просим! Просим!

Петро збирає всю силу голосу:

— Так і кури усіх заклують... Багач — багачем, бідняк — бідняком, яка може бути спілка... Яка?

Обличчя — як перед попом на словіді.

— Зараз ви за ними — в жнива вони п'ятнадцятий сніп дадуть, не пожаліють... От вам і куркульська мова.

— Пра-а-авильно!

— А тепер вони проти колективу...

— Пра-а-авильно!

Колючою щіткою најжачились одні проти других — споконвічні вороги — багатій та бідак.

— Го-го-го-го...

— О-о-о-о...

— А-а-а-а...

— Авжеж так...

— Під колектив?..

— Все одно, нехай!

— Що?.. Комуна?..

— Побачимо!

...Може, й самим ще прийдеться...

Петро відійшов набік, стояв і дивився, як борсається, з піною на губах, багатоголовий звір — зборня.

Михтодь в натовпі неможливіків вертиться, як шило хто йому в зад встромив. Дужчають неможливіцькі голоси...

Горляють «голоштаньки», гудуть хазяї, розгойдалася зборня, заплакала брудними патьоками-сльозами по зчорнілих стінах...

— Плювать нам на вашу власть!

— ...А на землю не маєте права...

— Закону нема!

— Побачимо... Гей, громадо, під колектив віддаємо?

— Під колектив!

— Нема закону...

— На голосування!

— Голосуйте!

Петро на варті. Гостро пронизує очима два ворожих натовпи...

А в голові одно: «Чия сторона переможе?»

Хтось сіпає за рукав. Оглянувся — Михтодь.

— Голосуй, якого чорта очі витріщив, — витирає чоло рукавом. — Голосуй, наша сторона...

Петро мовчки ще раз оглядає поділену зборню:

«Щоб не нашкодити своїм»...

— Ша-а-а!

Очі всіх гадюками вп'ялися на Петра.

— Голосую...

Завмерла зборня. Сопуть. Ось-ось луснуть стіни старої школи від внутрішньої потуги людської злості.

Чіткий голос Петра.

— Хто за те, щоб...

Не докінчив. Більша половина зборні вкрилася лісом піднятих угору рук.

— Го-го, наша взяла!!!

Тоді один поважний господар, що мав на економії аж п'ять десятин, витиснувся наперед і, не поспішаючись, через стіл, тицьнув Петрові дулю.

— Оце ваша взяла. Оце й будете мати.

Посипалось кільканадцять дуль одна за другою...

— Оце! Оце! Оце! Оце ваше!

Петро чіткими кроками вийшов на фронт неможли-  
вників.

— А ви що їм на це, товариство?

Ліс піднятих угору неможливицьких рук поволі за-  
коливався і... одна велика з кількох десятків рук колек-  
тивна неможливицька дуля уставилась на ворожу сто-  
рону зборні.

— Оце ваше!!!

#### ХАТА—ПОКРИШКА

— ...Ти малахольна, ти... Хамайдо чортова!

Лаявся Петро.

Його жінка Мокрина вперто відмовлялася перехо-  
дити на нову господарку — колектив. Вже тиждень, від-  
коли в них у хаті щоденна лайка і обіду нема. Мокрина  
стягнулась, пожовкла, як віск, щелепи повилазили, клуби  
як у паршивої шкапи стирчали, очі позападали геть...

Журиться Мокрина, тяжко журиться!

— ...Як-то так?

Робити — вкупі, їсти — вкупі, все — вкупі, може, ще  
й жінок на ніч зведете до купи...

А сказився б ти з своєю комуною разом.

Огідно спльовувала.

— Хіба ти чоловік? Ти ж... Ой-ой-ой! — схопилась за  
живіт.— Крутить, нівроку, цуркою... Прийдеться одубі-  
ти від твого великого розуму. От життя, мамко моя,  
мамко — комуна?

— Але ж ти, дурна голово,— тлумачив Петро,— а як  
ми в пана колись: гуртом робили, гуртом їли і спали  
гуртом... Забула? А тепер робити...

— Не хочу, не кажи мені — не хочу.

— Чому не хочеш?

— Не хочу.

— Я тобі кажу, Мокрино, шануйся, бо...

— Що ти мені зробиш?

Заголосила Мокрина.

— Сам голий, і ти коло нього ходиш — нема за що  
дранки пошити... А діти? Наплодив шушвалі!... Хто їх  
буде оспитувати? Зборня не нагодує... Моя робота — ма-  
щіяння щодня — ходи лиш та прибирай: твої... «киниси-  
ни» всі кутки в хаті повишуркували... Не хочу, йди собі,

коли записався, а я, хрест святий,— перехрестилася Мокрина,— покину і... Що хоч, тоді роби з отим ку- кілем.

Показала на трое дрібних дітей, що сиділи в запічку і заспаними оченятами з цікавістю стежили, як лаються татко з мамкою.

— Ти ж не послухай...

— І слухати не хочу і в комунію не піду, хоч убий — не піду. В... «кинисини» записався, — перелічувала по пальцях Мокрина,— до церкви не ходиш, богу не мо- лишся, як та худоба живеш... Що ти собі думаєш? — навмисне поточилася, ніби з переляку, в запічок.

Петро — нічого, тільки зиркнув спідлоба:

— Що-о-о? Не твоє діло, знаю, що роблю.

— Ти знаєш... А я що — куховарка твоя? — цідливо, з притиском на слові «куховарка». — Я не повинна знати, бач?

Мокрину обгорнув жаль. З очей горохом котилися сльози...

Ба й ні?

Стягнулись на сяке-таке господарство, щастя щойно почало всміхатись — майнуло кущим хвостом...

А натомість грізною примарою в уяві станула «ко- муна».

...Знову гуртом робити... Кому? Що з того, що колись робили?

Робили, бо не мали «свого». — коло чого робити.

Тепер панів нема — землю поділено і знову йти за- прятатись в роботу на економії. — гуртом робити... Зібра- лось кільканадцять ледацюг — колектив. Для кого? Нащо?

— Нога моя там не ступить,— голосно проказала Мо- крина.

Глянула з пересторогою на чоловіка.

Петро похмурий, як осінь, на чолі глибока зморшка, а поруч неї маленька друга — з тої пори, як пішла зайд- ня за колектив,— заклавши руки за спину, шпацірував по хаті. Губи його пошепки ворушилися, притакував го- ловою. Що саме... Мокрина не могла вгадати.

Бачила тільки, що брови щільно зійшлися докупи. А це не віщувало для неї нічого втішного.

Мокрина слідкувала.

А Петро, шпаціруючи, сіяв по хаті думками.

...На біса йому окреме господарство, коли на ньому не можна доробитись.

Від ранку до вечора, як чорний віл — ніч прижене й ніч вижене,— робиш і робиш...

— Який же толк? Як у Мошка на перцеві...

Це, їдять його мухи, тільки той, хто не був строковим,— той не бачив і не знає...

Пан усьому селу заробіток давав?

Давав. А грошей він де брав? Отут-то й поміркуй, чоловіче... З твоєї пазухи — в твою кишеню.

Мокрина була строковою, а проте ще не «образувалася».

І сотались роєм думки в Петровій голові.

Діло вигоріло. А було клопоту...

Громада тічкою насідала. А коли прийшлося скибою обганяти колективне поле, гей, усе село згрануло... Лягали в борозну... Ганяли з рубанцями за землеміром... Землю гризли, що не подарують. Насилу вгвтались.

Землю одведено — по закону,— насіння дають...

З бабами біда: одної думки з Мокриною, не то що... а навіть вухом не ведуть. Михтодь учора остіхав свою Параску, аж дрантя сипалось. А вона тільки (вибачайте) показала... «Отут, каже, ще не бив».

Петро скоса позирнув на запічок.

Мокрина, тихо схлипуючи, ятрила брудним рукавом очі. Маленький Петрусь — татів коханець — чіплявся до неї на руки: «Мамо, їсти»...

— Чекай, холера на тебе, в комуні будеш їсти — татньо для тебе наготовив...

Злісно шпурнула дитиною в куток.

На Петра наче хто приском посипав — сівнувся в запічок,— його завше лагідні очі блиснули звірячим вогником...

— Ти що? Дай дитині їсти...

Мокрина боязко поточилася назад.

— Яку я йому кольку...

— Дай їсти... Чула чи ні?

— Чого ти...

— До кого кажу, разтудит...— Мокрина звереснула. І в ту ж мить Петро схопив на жердці рушника...

— Петрику... Господарю мій... Голубе... Соколе...— просилася Мокрина. Лементували діти.

— ...За церкву... за бога... за нечистого... за колектив...

Ото знай,— замахнувся востаннє рушником.

Мокрина як стій вхопила на руки Петруня...

— ...Присяйбо не буду більше... Петрику, не буду!

— Ну... Ну... Ну... Ти!— погрозово, з плачем сучив кулачком Петруньо.— Не руш... Ну?

Петро опустив руку — рушник впав на долівку, на обличчя поволі виповзла винувата посмішка. Не дивлячись Мокрині в вічі, простягнув Петрусеві руки: «Ти що, сукин син, татка бить?» «Сукин син», весело теліпаючи ногами, поліз таткові на руки. Мокрина витирала сльози — кінець завірюсі...

Брязнула сінешна клямка — на порозі Михтодь:

— Здрастуйте,— подав папірець: — Читай, братухо.

В ...ський районний комітет Взаємодопомоги.

ч. 258

4 березня 1923 р.

м. Вапнярка

Юрківському колективу імені

III Комінтерну.

На ваше відношення від 24. II. 1923, ч. 258 словішаємо про відпущену вам одноразову допомогу в розмірі 60 пудів ярівими культурами.

Термін постачань — 10. III. 23 р.

Голова РВК (підпис)

Голова РайКНС (підпис)

Прочитав Петро.

Вийняв з кишені олівець і, жартуючи, дрібненько збоку написав резолюцію:

«Харашо».

— Халасо? Дай... — ловив за руку Петруньо.

— Не можна тобі — голоцюцьок,— пояснив Михтодь.

— Ходімо, братухо, до канцелярії, агроном приїхав — розбивку на плані робитиме.

Петро вдягнувся, дістав окраець паляниці — в кишеню:

— Ходім.

— Багачам горлянку заклало, як дитині після купелі,— насіння маємо... Хар-рашо! — прицмокнув, ідучи з хати, Михтодь.

— З бабами, біда, братухо...

— Не винні, кажеш? — почувла за вікном Мокрина.

«Насіння дали,— думала Мокрина,— виходить, не брехня. Петро краще знає...»

Підняла з долівки на руки Петруня і міцно поцілувала.

— Ходи, дам їсти... Будеш, синочку, в комуні?

Петруньо побачив забутий на столі батьків олівець і простягнув руку: «Халасо».

#### НА КОЛЕКТИВНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

...Де мешкав пан-економ «зе своєю фамілією»,— оселюся двадцять «хлопув зе вшистким скарбом».

Жирували панове-граб'я.

Аж поки не прийшли товариші — поштивий народ і люб'язний з панами-грабами.

— Граб їх,— почули дядьки.

І були б «грабнули», та біда, що втекли.

Тепер Петро голова.

Роботи Петрові по вуха. Тільки на світ благословилося — вставай: роботу — роздавай, реманент — переглядай, «продохту» — видавай, робочі години — вищитуй, вписуй — виписуй, і свою робочу норму виробляй... Ех, ідять його мухи! Оце — життя. Оце — робота.

Економія — колектив.

Нема ні пана, ні бога, ні чорта — всі святі... Комнезамська скарбова голота.

Петро — колективне око. Тріска не сховається. Панський реманент? На брукту пішов на завод, натомість: нові плуги, борони, сівалка, молотарка і... десять робочих коней. Лафа!

Все нове, й життя нове. Як у казані, з ранку до вечора клекоче — перетравлюється — на колективну міць навертає...

Щасти вам комнезамський боже, комуно!

А часом колектив (ІІІ Комінтерну) іще снить старим..

З жінками скільки було клопоту, хо-хо!

Петрова Мокрина? Ця ще так, по-божому обійшлася.

А то заснували, мосьпане, баб'ячий комітет — «гарнізувалися» — чоловіки самі два місяці парубкували...

Прийде чоловік з колективу додому — вгвотує, вгвотує жінку чим попало, нагризеться своїх печінок і знову йде до колективу.



Самі куховарили, шмаття прали самі — словом: «покаяніє».

Деякі вже й назад хотіли — не можна.

Одно, що встидно товаришів, друге — жінки покази-лися, — до хати не приступай...

Як бути?

Петро вговорив: «Плюньте, самі прийдуть».

Плюнули. А в кожного на думці: «Чи прийдуть?»

Прийшли. Звикли.

Тепер самі з себе сміються: «Ото були дурепи, гай-гай!»

І снить колектив (III Комінтерну), недалеким мину-лим витверезується, а на зруйнованому пні власницької омани пускають буйні паростята нового життя — при-йдешньої комуни...

На роботі.

— Гайда, хлопці! Дівчата, підтягнись, — покрикує Петро на манір панського прикажчика.

«Дівчата» — жінки колективістів — регочуться.

— Пане, вам ззаду штани...

Останнє слово зливається з реготом, легенький віте-рець полохливо розносить його по хвилястих полях ко-лективного лану...

Косовиця.

Спека — можна в пазусі раків варити.

Косарі в спідніх кружляють.

Двадцять чоловік охопили кільцем кавалок — п'ять десятин...

— Напирай, хлопці!

— Поволі. Мій дід напирив... А баба просила.. Не при, діду, бо випре тя у лиху годину...

— Ких-ких-ких!

— Ех, розтудить його в комунію... Хто її видумав?

— Пожитошна, братця, штука, i-e-e-e-x!

Ша-а-ах-дзв.

Ша-а-ах-дзв.

Ша-а-ах-дзв.

...Кружляють косарі. А позаду покоси — лан їжачи-ться стернями...

Ша-а-ах-дзв.

Ша-а-ах-дзв.

Жінки на покосах за косарями в'яжуть.

— Жінвідділ, поспішай!

— Лихо за вами вгониться — машину треба.

— Ахтонобіля? Хо-хо! Гайда, дівчата, гайда!

В'язальниці поспішають.

Позаду за кожною валка снопів. Нічого, що спина болить — не мож' розігнутися...

— Гайда.

В Михтодя з кушкою біда:

— Протікає, едрона бабушка.

І на самому цікавому місці — спереду — мокра пляма.

Жінки аж заходяться — кихкають.

— Параско, ти б йому зав'язала...

— Що? — глянула на Михтодя і собі зайшлася сміхом.

— Кушки не бачили, дурепи, — сердиться ошкандалений Михтодь.

Заправили коси, промоли кожний горлянку водою — і знову...

— Поганяй, хлопці! До обіду тра кінчати.

Зашакали-задзижчали коси. Риплять правиці.

Гнуться кісся. Дужим розмахом, з плеча, кладуться колективні покоси...

В'язальниць далеко позаду лишили.

А сонце смажить, а сонце останню силу витягає.

Досадно косарям.

— Де вітер дівся?

— Забув за нас вітер, братуха.

Піт не дає до краю глянути. А край от-от...

— Не оглядайся. Вперед.

— Поточити б коси?

— Іе-ех, бережи п'яти...

Двадцять рівних, як бинда, покосів рвучко гонять косарями до краю — останні покоси...

Петро попереду.

Вийшов покосом на сугволовки, заграздив у землю кісся — заграла барвами криця на сонці... гасло «кінчай роботу!».

— До кра-а-аю!

— І ще... р-р-раз! — останній змах грабками на покос заднього косаря...

— Шабаш!

На покосах лавою стриміли коси, одпочивали. Косарі попихували цигарками, дивились, як пораяються в'язальниці...

— Хлопці, бабам допомгти треба?

— Треба.

— Михтодя й Данила «в командировку» до бабів за перевеслами — марш.

Пішли, приносять.

— Ну, що?

— Нічого. Кажуть, робота дураків любить.

— Хіба? Ну, ми ж їм...

Фронтом-лавою розгорнулися на покосах, поплювали долоні...

— Наступленіє на баб'ячий хронт — почина-а-а-ай!

Зафайкали перевесла в руках косарів.

По «хронту» наказ:

— Глядіть, хлопці, ми «спасову бороду» зав'язуємо.

Граблів нема? Руками підбирають і в'яжуть.

Незвиклий народ — косарі: станеш раком до снопа — в'яжеш, а в голові паморочиться...

— ...До сучої мами з такою роботою.

— А баби цілі жнива роблять?

— І косарі роблять...

Поволі зближаються. На баб'ячому фронті метушня.

— Мир!

— Мир!

— Гир-гир, ось ми вам погиркаєм...

Біля останнього снопа — збіговисько.

Петро, голова колективу, в'язав останній сніп—«спасову бороду».

— Вир-гир прогиркали?!

— Ов-в-ва, яке щастя.

А жінкам таки закривдно, бо «спасова борода» їхня мусила бути...

Вийшли на сугволовки — спочивають.

Хмари вганяють за сонцем, а сонце-контрреволюція не хоче за хмари ховатись — пече. Снопи, порозкидані полем, кучерявляться.

Нема часу гиркати—робота чекає, тра копи складати.

— Підійма-а-айсь!

...І пішли стернями човгати постолі колективні.

Снопи тікають, докупи злазяться — оголилися стерні колючим соромом... А натомість гостроверхими шапками гоїно пишались колективні копи.

На добре здоров'я вам, копи!

Петро замиловано дивився, як виростала остання копа, на серці гейби перше кохання — радість буяла...

«От тобі й комуна: кожному норма на день — гуртом до обіду зробили».

І раптом коротке:  
— Рушай на обід!

Жінки ще довго оглядались на копи, йшли ніяково додому — не звикли йти з поля зарання, гайнувати час, та роботу зроблено. Вони аж тепер зрозуміли... комуна.

...Рушай на обід... А дома — в колективі — діти чекали під доглядом двох наглядачок.

— Тихше, дітоньки, тихше... Гралися в «комуни».

А коли земля вгорнеться сивим туманом і осінь занудить сірою мжичкою... Що будеш робити, комуно?

Петро не жартує: «Лікнеп і... ніяких двадцять».

Чоловіки, жінки — за книжку, вчитись.

Зразу огиналися.

— Ми старі — доживаємо віку...

А Петро:

— Я — голова?

— Голова.

— Ну й більше нічого.

Вісімдесят пудів одвіз на книжки.

Купа книжок, паперу, олівців... Ай-яй-яй!

Почали з того, що Петро кожному по книжці, по зшитковій, по олівцевій... А далі?

У колишній вітальні пана-графа, де «панове в пшешли році пшиемне цаловалі паннам бяле рончкі», — хата-читальня. З високої стіни — в самому кутку «маткі бозкей Ченстоховскей» — дивився Ленін.

Через усю стіну:

Кожна куховарка повинна вміти керувати державою.

Вздовж лавок позгиналися над зшитками чоловічі й жіночі голови. По лавках швендяють діти. Михтодьова Параска — колишня закорпорищиця «баб'ячого бунту» — раз по раз наслинює синій олівець і вперто виводить:

«Панксьондзсобакавірао...»

Параску штовхають під руку і, замість літери «о», в неї — калач-налюшник. «А чума б вас вихапала!»

Параска хижими очима шукає винуватця. Підходить учитель:

— Що, Параско?

— Дивіться... Яке?

Підійшов і Михтодь:

— До передньої люшні якраз годиться, Парасю...

Параска визвірюється.

— Йди ти, мой, знаєш куди?..

Михтодь знає «куди», бо зараз же відходить. Вчитель виправляє «налюшник» на літеру «о». Параска заспокоюється.

Письмова вправа.

Вчитель розміреним голосом, ходячи з кутка в куток, проказує:

«Генерал Галіфе — тире — кат Паризької комуни...»

— Це який? Не той часом, що моду завів на бруки-галіхве? — Це Михтодь. Вчитель нашвидку навіщось записує в своїй записній книжці:

«Генерал Галіфе... бруки»... Паризька комуна...»

— Або що? — перепитує.

— Це я так... хочу знати.

— Він, він... Той Галіфе, що за день розстріляв со-рок тисяч робітників Парижа.

Новина приголомшує.

— Хіба-а-а?

— Так, так.

— Овва, я думав, він бруки видумав... А він — гад та ще й солоний?

— Господь би його тяженько скарав... Та й за що?

— Ти думала, нашого брата по голівці гладять... «За що?» За що Петлюра розстрілював? А Денікін — за що?

Очі всіх перевелися на вчителя: «За що?»

Непомітно перейшли на політбесіду.

Просте оповідання вчителя мережило розворушену думку, а натомість уява слухачів виносила перед очима картини минулого...

Париж... Комуна... Версаль... Галіфе... Петлюра... Гайдамаки...

А хіба не це саме робив Петлюра з гайдамаками?

...Діти-підлітки вмирили за комуноу...

А хіба мало дітей полягло від рук гайдамаків?

Уява малює хижих версальців — на трупах комунарів справляють свою перемогу — жінки великих панів на вулицях виштрикують мертвякам очі...

— Га, лахудри, таку їх у мати! Як же це? Ім так і досі не оддячено?

— Поки що ні,— закінчує вчитель,— робітники сподіваються...

— Чудаки — «сподіваються»... Вони б у нас повчилися. Совецькая власть всю Расею пройшла...

Починається суперечка.

— Сказав! Расея, брат, де не повернувся — своя сторона, а забериш ти у Хранцію?

— Все одно: Хранцію, німців, поляків-шляхту — бий лахудрів, не дай їм угору глянути, гадам, души, як качки жабів душать,— всі вони одної масті... Ех, пустить би туди нашого брата!

— Не заривайся, Омельку...

— Не заривайся, коли отут муляє,— показував на свої похристані шрамами волохаті груди. Омелько-червонець — два місяці всього в колективі — «муляє»...

Суперечка розгорається.

Вже північ. Омелько на старих позиціях.

— ...Нам аби Польщу, а там німці — Рур... Понімаєте? А тобі дайш французів — їхніх буржуїв... І-ех, погуляти б, братішки! — захоплювався Омелько.

Діти марудяться, сіпають за спідниці матерів:

— Мамо, додому.

— Ще трошки, сину, ще трошки... Зараз.

Розходилися.

В кожного на думці: Париж... Комуна... Версаль... Гайдамаки... Прощався вчитель:

— Добраніч.

— Бувайте. На завтра раніше приходьте — потолкуємо...

Гасили лампи.

Ніхто не помітив — примружене око Леніна моргнуло, рука, що була в кишені, витягнулась...

Батрацтво й незаможне селянство — найкращий провідник Радвлади на селі...

Підслухала хата-читальня.

1924

## А НІЧ СЛУХАЛА

(Драматичний етюд на одну дію)

### ДІЙОВІ ОСОБИ

Данило — незаможник, 50 років

Наталка — його жінка, 40 років

Михайло — їх син, парубок 20 років

Маруся — дочка, 18 років

Максим — незаможник, ровесник Данила

Незаможники чоловіки, жінки

Петлюрівці: старшина, бунчужний, гайдамаки.

Діється в момент приходу петлюрівців-гайдамаків, в часи громадянської війни.

Хата. Всюди шарварок — вбозтво. На покуті ікони — горить лампадка. Враження гнітюче. Здала доноситься церковний подзвін...  
Наталка стоїть посеред хати з піднятими до ікон руками.

Наталка. Боже, врятуй його! Це мій єдиний син, моя надія... Боже, змилуйся!

Входить Данило, підперезаний мотузком, без шапки.

Данило (*схвильовано*). Де Михайло?

Наталка (*перелякано*). Не знаю...

Данило. Втік чи ні?

Наталка. З хати вискочив, а далі... (*Закриває руками обличчя*). Боже, врятуй!

Данило (*трусить Наталку за плечі*). Сховався де — кажи?

Входить Максим.

Максим (*оглядається навкруги*). Шарварок який зробили... Розбишаки.

Данило. Це за Михайлом...

Максим (*перебивав*). Михайла зловлено.

Данило } Михайла зловлено?  
Наталка }

Максим. Сам бачив, як на вулиці ловили...

Наталка (*безсило точиться до лави*). Сину мій!

Данило (*хапає себе за волосся, в нестямі погрозиливо до ікон*). Гей, ти?

Максим (*до Данила*). Тікай, бо й за тобою придуть... (*Швидко виходить*).

Наталка (*в розпачі*). Пропав, пропав навіки! (*Знадвору чути голоси, тупотіння ніг і брязкіт зброї*). Що це? (*Рух до вікна*). Приїхали... (*Чіпляється за Данила*). Тікай!

Данило (*виривається*). Цить! Чого кричиш? (*Кидається до дверей*).

На порозі з'являється постать петлюрівського старшини в гайдамацькому одязі, з револьвером.

Старшина (*націлюється на Данила*). А-а-а-а, попався, стара вороно! Тебе нам і треба було, голубчику... (*До сіней*). Ведіть сина!

Чотири гайдамаки вводять зв'язаного Михайла.

Наталка (*з жахом*). Сину мій! (*Припадає Михайлові до грудей*).

1-й гайдамака (*відштовхує Наталку прикладом рушниці*). Відійти, бабо!

Старшина. Вивести її!

Два гайдамаки силоміць відривають Михайла від Наталки. Наталка падає непригомною.

Ач, побачила синка... Дивися, які ніжності, ха-ха! (*Злегка штовхає Наталку носком чобота*). Забрать!

Михайло (*зв'язаний, кидається на старшину*). Бандити!

Старшина (*б'є Михайла револьвером по обличчю*). На місце, більшовицька сволото!

Голос Марусі знадвору: «Пустіть! Вам що до того! Була в церкві...»

Михайло (*хилиться на землю*). Тату... ви...

Вбігає Маруся. Одяг розхристаний.

Маруся (*з одчаєм ламає руки*). Що це?



1-й г а й д а м а к а (*до старшини, показуючи на Наталку*). Куди її, пане сотнику?

С т а р ш и н а. Куди? Н-н-н... на двір, нехай провітриться.

2-й г а й д а м а к а. Слухаю.

Беруть удвох Наталку, щоб винести надвір.

М а р у с я (*загороджує дорогу*). Стійте, ви... розбийники!

С т а р ш и н а (*ловить Марусю за руки*). А ти, красуне, що за одна?

Маруся мовчки пручається. Гайдамаки тимчасом  
вносять Наталку.

Д а н и л о (*покійно підступається*). Не зачіпайте, пане...

С т а р ш и н а (*грізно*). Ти що, морррда? Зв'язать йому руки!

Два гайдамаки миттю розв'язують на Данилові мотузок — в'яжуть йому руки.

Д а н и л о (*погрозливо*). В'яжіть! Кращого від вас нам не чекати.

М и х а й л о (*робить зусилля піднятися*). Води!

М а р у с я (*пручається*). Михайле! Тату!

С т а р ш и н а (*насмішкувато*). А-а-а-а, одного поля ягода! Не пручайся, красотка!

М а р у с я (*з огидою*). Пусти!

С т а р ш и н а. Поцілуй, моя...

М а р у с я (*плює старшині в вічі*). Тьху!

С т а р ш и н а (*протирає очі*). Ах ти сволоч... Держіть її!

Два гайдамаки ловлять Марусю за руки.

1-й г а й д а м а к а. Знатимеш, як плювають на начальство.

М а р у с я (*борсається в руках гайдамаків*). Тату, що вони роблять з нами!

Д а н и л о (*хоче кинутись на поміч Марусі*). Вироди скажені!

С т а р ш и н а (*націлюється на нього з револьвера*). Ну? (*Зловтішно до Марусі*). А ти, моя красуне, не лякайся... (*Підморгує гайдамакам*). Відведіть її, хлоп'ята, до мене на квартиру.

2-й г а й д а м а к а. Зараз, пане сотнику.

Маруся (*відбивається*). Скажені пси... Рятуйте!..

1-й гайдамака. Ай! Ти ще кусатись, лярва!

Хватають Марусю за руки й за ноги і виносять з хати.

Данило. Вбивають... Гей, рятуйте!

Старшина (*розлючено*). Мовчи, рило! (*Стріляє в стелю*). Хлопці, гей!

Вбігають гайдамаки.

Данило. Ех, Михайле, Михайле... (*Приступається до лежачого Михайла*). Мих...а...йле... (*Припадає Михайлові на груди*).

Старшина. Розлийте їх водою, живо!

1-й гайдамака. Слухаю. (*Виходить і за хвилину вносить відро води*). Як накажете, пане сотнику?

Старшина. Виливай. (*Гайдамака ллє воду*). Не чують? Ха-ха! Тягни за ноги.

Данила відтягують.

Та-а-ак, добре. А тепер... Бунчужний!

Бунчужний (*бере на честь*). Слухаю пана сотника.

Данило підводиться на коліна і приголомшено озирається.

Старшина. По-перше... Обшукати як слід помешкання і винайти всю їхню зброю. По-друге... Хай вони признаються тобі, хто підіймав селян на повстання... Зрозумів?

Бунчужний. Слухаю пана сотника.

Старшина силкується щось пригадати.

Михайло (*підводиться на лікоть*). Де я? (*Озирається по хаті. Знадвору чується церковний передзвін*).

Данило (*прислухається, а потім дивиться на ікони*). Різдво, спасителю, твоє...

Михайло (*пробує звільнити руки й зі стогоном падає на землю*). Дзвонять... Мир на землі? Ха-ха!

Старшина. Ну, і... все. Дивись за ними. Я пішов. (*Виходить*).

Бунчужний. Слухаю. (*До гайдамаків*). Крутько й Дерій, обшукайте помешкання, живо!

Два гайдамаки неохоче починають обшук.

1-й гайдамака. Якого біса тут шукати? (*Піднімає полатану свитку*). Я понимаю, що в жидів..-

2-й г а й д а м а к а. В жидів хоч барахла дістати можна, а це... *(Бере з рук 1-го гайдамаки свитину)*. Хто її в тебе купить?

Бунчужний *(грізно)*. Не патякать! Шукай, коли наказано! Бунту захотіли... Я вам покажу «совети!» *(До Михайла)*. Ну, ти... підіймайсь!

Михайло *(стогне)*. Води...

Бунчужний. Мало на тебе вилили... підіймайсь, кажу!

Михайло після довгих зусиль підводиться на ноги.

Бунчужний. Струнко!

Михайло *(точиться)*. Я не можу стояти.

Бунчужний. А повстання вмієш підіймати, собача кров?! Струнко! *(Термосить Михайла)*. Отак! О! О! Отак! *(Виймає з кишені папір і олівець)*. Сюди дивись! *(Пильно придивляється Михайлові в очі)*. Ти комуніст?

Михайло. Ні.

Бунчужний. Брешеш, сука! Кажі правду...

Михайло. Я кажу правду: ні!

Бунчужний. А хто підбивав селян до повстання? Ти думаєш, не знаю...

Михайло. Ні.

Бунчужний *(оскаженіло вихоплює револьвера)*. Застрелю, як собаку! *(Націлюється)*. Скажеш?

Михайло мовчки крутить головою.

Данило *(зривається на ноги, а потім вклякає перед бунчужним на коліна)*. Пане!

Бунчужний. Скажи, хто підймав село і... *(Хреститься на ікони)*. Ось тобі хрест — відпустю сина.

Данило *(на бік)*. Перехрестився. Я вже старий... Мені однаково. *(До бунчужного)*. Я зараз скажу... все скажу...

Михайло *(застережливо)*. Тату!

Данило. Це... це я.

Михайло безсило точиться на лавку.

Бунчужний *(регоче)*. Хо-хо-хо! Ну й ловко! *(Швидко записує)*. О, це як сотнику скажу: купив за хреста дурня, хо-хо-хо!

Данило. Перехрестився ж, ге? *(Скам'яніло дивиться на бунчужного)*.

Бунчужний. Крутько й Дерій, вартуйте, поки я прийду, а решта за мною, рушай! (*Виходить*).

1-й та 2-й гайдамаки стають з рушницями на варту, решта виходить за бунчужним.

Михайло (*стиха сміється*). Хо-хо-хо...

1-й гайдамака (*здивовано*). Ну, й чудак! Його б'ють, а він сміється.

2-й гайдамака. Розстріляють.

Михайло. Нас розстріляють... за що?

1-й гайдамака. За те саме: не бунтуй... Не було б вас, більшовиків, і нас би не чіпали.

Михайло. Хіба вам більшовики що винні?

2-й гайдамака. Не мудруй, товаришок: хіба без вини б'ють?

1-й гайдамака. Програма ваша більшовицька, от і б'ють... Не помагається, значить.

Михайло (*до 1-го гайдамаки*). В тебе, товаришу, земля є вдома?

2-й гайдамака (*озирається*). Мовчи, товаришок, мовчи...

1-й гайдамака (*саркастично посміхається*). Аж цілих два опруги.

2-й гайдамака. Так само, як і в мене.

Михайло (*з докором*). Товариші! І ви прийшли сюди, в село... Чого? (*До 1-го гайдамаки*). Чи обіцяли вони вам, що приріжуть до ваших двох опругів хоч клапоть землі? (*До 2-го гайдамаки*). Чи обіцяли вони вам, товаришу, хоч би одно поліно зайве, коли провалиться ваша хатина?

1-й гайдамака (*понура*). На тому світі вугольками...

2-й гайдамака (*зітхає*). Ти правильно, товаришок, говориш!..

Михайло. Ви певні, що вас повели на праве діло? Ви певні, що старшина, який поставив вас на варті біля нас, його брат так само не поставив таких, як ви, на варті біля вашого батька і вашого брата? Ви певні в тому?

1-й гайдамака (*опускає голову*). Хіба я знаю...

2-й гайдамака (*зітхає*). І це може бути!

Михайло (*знижено*). Хлопці, вас обдурили. Вам місце там... в Червоній Армії.

1-й г а й д а м а к а (*злякано озирється*). Мовчи, братушка!

Гайдамаки видимо хвилюються.

Д а н и л о (*стогне*). Ой! Руки дуже тісно зв'язано...  
1-й г а й д а м а к а (*співчуваючи*). Чекай, папаша, я попустю трошки. (*Попускає Данилові мотузок*).

2-й г а й д а м а к а (*до Михайла*). А тобі, товаришок, чого-небудь не треба?

М и х а й л о (*пильно задивляється на гайдамаків*). Я на волю хочу...

1-й г а й д а м а к а (*ніяково*). Е-е-е, товаришок, ти цього не проси... Не можна. Не наша власть, братушка.

2-й г а й д а м а к а. Що-небудь інше, а цього ні...

М и х а й л о (*посміхається*). Я пожартував... Я знаю, що не можна. (*Пауза. Михайло замислюється*).

1-й г а й д а м а к а (*потягуючись*). Додому хочеться... Різдво.

2-й г а й д а м а к а. Ти думаєш — пустять?

1-й г а й д а м а к а. А чому ж ні? Поб'ємо більшовиків і...

2-й г а й д а м а к а. І не пустять.

1-й г а й д а м а к а. Чому?

2-й г а й д а м а к а. Кажу тобі — не пустять. Скільки ми вже били їх? Поб'ємо в одному місці, дивись — у друге посилають... А сотник, бачив — як воює?

1-й г а й д а м а к а (*презирливо*). З дівчатами.

2-й г а й д а м а к а. Не бійся, в більшовиків — ні одного старшини не побачиш, всі збіглися сюди... не так?

1-й г а й д а м а к а. Хто каже, що не так.

2-й г а й д а м а к а. Обридло вже тягать жидівське барахло.

1-й г а й д а м а к а. Осточортіло!

2-й г а й д а м а к а. А що, коли б отак... (*Нахиляється й шепоче йому на вухо*).

1-й г а й д а м а к а (*з острахом*). Ну, що ти?

2-й г а й д а м а к а. Не хочеш? Баба ти, а не козак! Тоді мовчок, нікому ані слова. Чув?

1-й г а й д а м а к а (*ловить його за руку*). Почекай. А що, коли ввіймають?

2-й г а й д а м а к а. Не треба, Чув?

1-й г а й д а м а к а. Почекай, подумаю...

Михайло (*пробує нишком звільнити руки*). Ех, якби... (*Шепотом*). на волю.

1-й гайдамака (*по хвилі задуми*). Знаєш що, товаришок?

Михайло. Ні.

2-й гайдамака. Ти не бійся нас.

1-й гайдамака. (*рішуче*). Далеко звідціль до фронту?

Михайло (*хвилюється*). Кажуть — недалеко...

2-й гайдамака. А ти туди дорогу знаєш?

Михайло мовчить.

1-й гайдамака. (*трясе Михайла за плечі*). Кажі! На волю хочеш?

Михайло (*хвилину вагається*). Хочу.

2-й гайдамака (*гнівно-рішуче*). Звільняй старого! (*Миттю розв'язують арештованих*). У-у-у, гади! Накипіло! Вони п'янствують за «неньку Україну», а ми собаки в них... Доволі!

Михайло. Брате мій! (*Обіймає гайдамаку*). Вони награвляють нас, наче псів. (*До 2-го гайдамаки*). Товаришу! Нехай вони працюють так, як ми, нехай! Нехай їх діти, матері, батьки їдять одну картоплю так, як наші! Нехай вони впізнають, що ми — люди... Нема панів! Товариші!

Гайдамаки. Нас обдурили!

Михайло. Товариші, тікаймо! (*Вибігають надвір*).

Пауза. Здаля чується стрілянина. Вбігає Маруся. Вигляд божевільної — розхристана, подертий одяг, — блукає очима по хаті.

Маруся. Нема вже... Повели... А там стріляють... (*Закриває руками обличчя й стогне*). О-о-о! (*Видіймає руки й посміхається до ікон*). Ти бачив, боже, що зі мною робив сотник? Бачив, правда, бачив? Дивись! (*Оглядає свій одяг*). На мені була чистісінька сорочка. Це ж я... Маруся. Хи-хи-хи! Я так просила тебе, боженьку! Отак стояла перед тобою... (*Стає на коліна*). Хіба ж не досить? А матір! (*Зривається на ноги*). Матір де? (*Водить очима по хаті*). Вона вже сорок років молиться... Нема. (*Знадвору чується неясний гамір голосів*). Гайдамаки. (*Ховається під лаву*).

Голоси мужчин. Несімо в хату, вона ще оживе.

Жіночі голоси. Вона не оживе, вона вже вмерла з переляку.

Юрба жінок і чоловіків вносять труп Наталки.

1-й чоловік. Нема нікого. Їх повели, а хата пустою залишилася...

1-а жінка (*в розпуці*). Хата пустою залишилася!

2-й чоловік. Кладіть на постіль.

Наталку кладуть на ліжко.

Вона, здається, дише...

2-а жінка. Хіба не бачите, що вона вмерла? (*Прислухається до грудей*). Не б'ється серце...

Всі. З переляку вмерла!!

Понуро обступають ліжко Наталки.

Маруся (*показується з-під лави*). Хто вмер?

2-а жінка (*в одчаю*). Моя дитино!.. Твоя мати...

Маруся (*виходить озираючись*). Вмерла? (*Підходить до ліжка і пильно вдивляється в обличчя Наталки, хитає головою*). Ні! (*Посміхається*). Моя мати... (*Силкується щось пригадати*). А сотника ви знаєте? (*Всі мовчать*). Ні? Він цілував мене. Хи-хи! (*Блукає очима по хаті*).

1-й чоловік. Що вони роблять з нами! Хіба ж вона в чім винна?

1-а жінка. Що вони роблять з нами! Хіба ж вони жінок не мають?

2-а жінка. Що вони роблять з нами! Хіба ж у них немає матерів?

3-я жінка. Що вони роблять з нами! Невже у них дітей немає?

Всі. Що вони роблять з нами?!

Німа картина. Пауза.

1-й чоловік. Забрали з хати все — лишилось тільки, що на мені...

1-а жінка. Голодні діти зранку хліба просять... останній хліб учора взяли!

2-й чоловік. Мою жінку п'яні гайдамаки згвалтували... Прокляття!

2-а жінка. Мій чоловік! Його на завтра розстріляють... Він більшовик!

3-я жінка. Мою дитину п'яні розбишаки з колискою надвір — щеня неначе — кинули і... вбили!

3-й чоловік. Моя жінка збожеволіла від жаху...  
Вбили брата... Хату спалено!

4-а жінка. Моя мати!.. Вона лежала хвора... Вони прийшли й, неначе падло здохле, стягнули за ногу, а там ліг п'яний гайдамака з своєю любкою... Моя мати!

4-й чоловік. Щодня нові знущання, розстріли й мордування... Не треба нам такої України.

Пауза.

До хати зазирає гайдамака й непомітно ховається за двері.

1-й чоловік. Нема рятунку...

2-й чоловік. Хіба ж нема надії?!

2-а жінка. Більшовики нас захистять — вони вже недалеко!

Г а й д а м а к а (*визирає із-за дверей*). А-а-а-а, більшовики! Побили наших. (*Ховається*).

2-й чоловік. Вони придуть. Я більшовик!

2-а жінка. Мої діти — вони без хліба повмирають.

2-й чоловік. Моеї жінки вже немає. Гайдамака заразив її хворобою страшною—вона гние, сім'я пропала... Я більшовик!

3-я жінка. Моя дитина! Воно ж манісеньке, ще в повиточку... (*Кричить*). Қари гайдамакам!

2-а жінка (*ламає руки*). Мій чоловік! Його на ранок розстріляють. Прокляття гайдамакам!

3-й чоловік. За брата помста — я піду з більшовиками!

4-й чоловік. За жінку, брата, хату — за все зруйноване життя... Я теж піду з тобою!

В с і (*погрозливо*). Ми всі підемо!!!

Г о л о с н а д в о р і. Оточуйте халупу!

На порозі з'являються г а й д а м а к и з націленими рушницями.

Г а й д а м а к и. Стій!

В с і. А-а-а-а-а?!

Пауза.

Німа картина. Постаті й обличчя виявляють обурення, протест і надмірний жах.

М а р у с я. Хи-хи-хи! (*До гайдамаків*). Ви більшовики? А де ж Михайло?

Г о л о с н а д в о р і. Геть з сіней! Стріляй по вікнах...

Гайдамаки вибігають і зачиняють за собою хатні двері.



Всі. *(біжать до дверей)*. Пустіть!!!  
Голос надворі. Сальва!

Два чоловіки й жінка валяться. Решта дико скрикують, припадаючи до землі.

1-й чоловік *(держиться за бік)*. О-о-о, за що ж мене так?

2-й чоловік *(хоче підвестись)*. А-а-а, і встати навіть не можна.

Жінка. От якби трішки дихати попустило... і води... Я дуже пити хочу...

Всі троє б'ються в агонії. Голоси надворі:

1-й голос. Панове, в чому річ?

2-й голос. Банду зловлено, пане полковнику. Наших козаків побито в хаті.

1-й голос. А-а-а. Щоб ні одна стерва з хати не втекла..

2-й голос. Десять кроків! *(Пауза)*. Сальва!

Стрілянина. З вікон вилітають шибки.

1-й голос. Досить! Запалюйте хату...

Пауза. За хвилину хата наповнюється димом. Надворі відблиски пожежі.

3-й чоловік *(підводить голову)*. Повна хата диму... *(Зривається на ноги)*. Вставайте! Горить хата!

Всі встають на коліна.

2-а жінка *(божевільно водить очима по хаті)*. Тікаймо. А-д-же ж різдво сьогодні... Тут нас локшиною начинять і в зуби хрін кожному засунуть, ха-ха-ха!

Маруся. Хи-хи-хи... *(Показує на ікону)*. А він тут нащо?

3-й чоловік. Нема куди втікати — смерть!

3-я жінка *(в божевільній розпущі)*. Ми горимо!

Маруся *(показує на ікону)*. Його просить.

Всі підносять руки до ікони. Розпачливо божевільний викрик: «Ми горимо!!!»

Маруся. Адже ж різдво? Чекайте, поки вродиться... Ха-ха-ха!!!

Завіса

1924

## ТАЄМНИЦЯ ПОПА ФЕДУЛА

(Пригода в селі Забобонівці)

Велике село Забобонівка! Таке велике, що як глянеш весною на його садки та левади, то аж голова закрутиться... Як Молочний Шлях по небозводі, простяглося воно вздовж, балкою-дугою, наскільки оком можна зглянути — велике село Забобонівка!

Рідко такі трапляються: три парафії має і дві церкви.

Кожна парафія має окрему назву, живе своїм окремим життям, ну, і... окремо, по-своєму, трактує кожну життєву подію.

А подій чимало було в Забобонівці за всю революцію. О, багато було! На возі паперу не обчислиш.

От і зараз... Почали поновлятися образи? Хто його знає...

Яксь товариші приїжджали з города і казали, що це Петриха цибулею поновила образи. Отак: розрізати цибулину на дві рівних частини. Взяти одною половинкою натерти, потім змастити оливою і другою натерти...

Зробили так.

Справді, зовсім старий образ на горищі валявся, а горів, як новий.

Та що образі!

Онечки — в Забобонівці — ще не таке виробляється... Чума якась!

Відьми, упирі, так усяке бісовиння щоночі роблять своє збіговисько на кладовищі... Щоночі якась нечиста сила простоволосою бабою бігає по селу і голосить...

Ой, недобре віщує баба!

Мерці-чоловіки, як давно проказували, почали ходити до своїх живих жінок — чували коли таке?..

А Петриха, сільська шептуха, бачила, як небо серед білого дня розтворилося, золоте небо, а на колінах стояла матір божа і просила сина, щоб ішов на землю — «по писанію» судити...

— Контрреволюція! — сказали забобонівські комсомольці.

І написали кудись там на попа Федула, щоб його зарештувати.

— Яка тут контрреволюція?! Коли Якимиха Параска готова заприсягтися, що її померлий чоловік, Яким, ходить до неї.

— Те-те-те, ану, посперечайся?

— Фіги з маком!

Товариш сонце з пикою випасеного куркуля поволі осідало на нічний спочинок.

А ви знаєте, яка літом ніч? Куца, як заячий хвіст. Не вспе жінка прийти з поля, затірку зварити — повечеряв і лягай, чоловіче.

Отака-то літом ніч!

Параска довго не могла заснути.

З думки не виходив чоловік.

Місяць тому, як помер її Яким, ну, і... Люди вмирають, та й годі, а цей...

Ні! Вона сама собі не вірить.

Або це кінець світу буде? Або...

Вона не може збагнути.

Померлий чоловік ходить до неї по ночах...

Тиждень, як ходить.

Давала вже й на сорокавуста, і на кухлик давала, і на дванадцять псалтирок — ходить!

Аби північ — і вже є під вікном, біле та здорове, заводить, прости господи, по-собачому...

Ще спробувати посвятити хату?..

Параска пригадала, як до Павлихи ходив її померлий чоловік.

Боже, що він виробляв — всю худобу перевів, аж кісницький дід відшептав...

Може б собі до діда вдатися?

Думки одна за другою снувалися в Парасчиній голові...

А може, це підман? Може, злодії?

А в неї три золотих д'єсятки замащені з ганчіркою в запічку — страшно!

Надворі загавкали собаки. Чути, як відчинилися ворота. Параска встала з постелі і підійшла до вікна:

— Господи-ісусе, вседержителю...

До вікна повагом наближалася висока, загорнена в біле покривало чоловіча постать. Собаки гавкали, не підступаючи зблизька. Постать, не поспішаючи, зайшла за причілок і... враз єдине вікно невеличкої хати заволоклося чорною пеленою.

— Ха-ха! — заверещало під вікном.

— Господи, ружом на диявола хрест твій дав еси нам... — хрестячись, шепотіла в хаті Параска. В голові рубало сокирою... — Невже він? Померлий, з того світу, Яким? Мертві з гробу не вертаються... І не злодій. За цілий тиждень і трісочка не пропала з подвір'я.

Параска чула, як тріщав їй мозок, силкуючись збагнути загадку для неї таємницю.

Пелена то відслонювалась, то знов заслонювалась...

Щось затріщало на дровітні...

Собаки аж заливалися і враз, скиглячи, наче від доброї хворостини, кинулись на город.

«Навіщо воно псів розганяє?» думала Параска та все дослуховувалася.

А на горищі спочатку наче хто матірку тіпав, а потім як піде шумки... Аж стеля ходором пішла.

Параска остовпіла:

— Матір божа, змилуйся!..

Насилу підвела руку перехреститися.

Згадала — іорданська вода помічна і, сама не своя, рушила до мисника за пляшкою. Трясучими руками кропила навхрест двері, кутки, вікно кропила...

— Да воскресні бог і росточатся враги його...

— Охо-хо-хо! — двигтіло горище. А під вікном як заголосить:

— У-у-у-у!

Не те, щоб по-людськи, а так, що ні одна звірина не потрапить.

Параску тіпало, аж очі вилазили, а все-таки наважилася спитати:

— Якиме, якої ти пам'ятки хочеш?..

Відслонилася пелена:

— Тої, що ти мені колись давала, ху-ху!

Зойкнула Параска, пляшка випала з рук... Маєш!  
«Якої він пам'ятки хоче?»

Булькала по землі пляшка, випускаючи з себе засмерджену від довгого стояння «помічну» воду...

Гавкали на городі, до когось прискакуючи, собаки...

— Молитвами святих отців твоїх, господи, обережи рабу твою Параску... Вввв..

Дзигоніла зубами Параска, тихо шепочучи всі молитви він нечистого...

Не щезало!

Тоді впала на коліна і почала на голос «Помилуй мя, боже...»

Чи то від «Помилуй мя, боже», чи від чогось іншого, але... допомгло.

Горище замовкло. Вікно прояснилося. Параска крізь вікно помітила, як, не згадуючи його, перескочив на город... А потім щось гепнуло в снігах, наче мішок з картоплею, і створилася жагуча тиша.

Очевидно, більше не буде?

Параска встала з колін.

Вона помалу приходила, як, то кажуть, до пам'яті і набиралася відваги.

«Тьху, яка я дурна! — думала собі Параска.— Таж можна було вийти подивитися».

Її навіть взяла цікавість:

«Адже це мій чоловік приходив?»

Параска згадала, як її боявся покійний Яким. Диво!  
Це щось таке, що не вміщається в її голові.

А що, якби як-небудь перевірити?

Ну, просто... Закликати його до хати, не боятися — і сказати, щоб він ліг коло неї... Тоді б уже знала, чи правда, чи ні? Але де там.

Жах знову опанував Параскою:

«Це ж нечиста сила! Може потяти і надвередити калі-кою на все життя.

Господоньку праведний!..»

Параска засвітила лампу. Прислухалася. Скрізь було тихо.

Світло заспокоїло Параску:

«Бог його знає! Що ніч, то все гірше виробляється...

Піду до Петрихи — вона махає — може, що допоможе? А як ні, тоді до кісницького діда. От гріхи!»

Параска не спала всю ніч.

На ранок сиділа в Петрихи і скаржилась:

— Я його, чуєте, питаю: «Якиме, якої ти пам'ятки хочеш?» А він мені, тітуньцю, як загородить: «Дай — каже, — тої, що колись давала...»

— А що? Що? — допитувалася Петриха.

— Даруйте на слові, хоче... Я й сама не знаю, якої це він пам'ятки хотів — бог його знає...

Петриха кивала головою:

— Так! Так!

— Приплакала ти його, любя моя, приплакала!.. Ніколи не можна плакати за чоловіком. Нехай тобі як буде шкода, не плач.

Параска виправдовувалась:

— То ж я про люди, тітуньцю, плакала... Йй-богу, що про люди! Мені його анітілечки не шкода, — показувала на кінець пучки. — Якби я була знала своє лихо...

— Якби-то знаття! — перебила Петриха. — А тепер послухай мене! Ти не помічала, в чому воно ходить? Що я кажу... Обув'я яке носить — не помічала?

— Ні.

— Треба помітити. Візьми обсип надовкола хату золюю... Чуєш? А потім... Потім знайди собі свяченої води, тої, що святять на здвиження хреста животворящего... Візьми ніж, свячений на великдень, і виріж собі, до схід сонця, дев'ять-десять вишневих паростів і... Знайди собі свяченого очкура... Чула?

— Чую. Коли я, тітуньцю, на цьому не знаюся...

— Ти не знаєшся — я знаюся. Роби, як тобі говориться. Та ще не забудь знайти собі нитку, що нею в'язали мерцеві ноги...

— А нитку нащо?

— Це я знаю нащо. Пошукай собі... Але буде й цього! Все принеси мені. Я прийду до тебе на піч. Якось я вижену його.

Параска дякувала:

— А то, вірите, вже тиждень супокою не маю... А гарбузи — такі, як відра, чисто хтось випас волами в городі. Бувайте здорові!

Пішла.

Петриха зараз же вкликала знадвору сина.

— Ти, парубче, шляєшся поночі. Не помічав нічого на подвір'ї в Якимихи?

— Ні, нічого. Або що?

Парубок відвернувся чомусь до мисника.

— Нічого. Я так питаю...

«Це вже хтось без мене встругнув їй такого фігля?— думала Петриха, коли син вийшов надвір.— І Микола не знає. Но-но!»

А Микола, Петрихи син, багато дечого знає... Знає й Петриха, чому вона одним відшіптує, а других відсилає...

Піп на сповіді того не знає, що знають Петриха з сином.

Та про це потім.

Параска гасала по селу, розказуючи своє лихо. Шукала то ножа, то нитки, то очкура.

Люди тільки руками розводили:

— Не що інше, як нечиста сила!

А сторож церковний, Архип, навіть порадив Парасці пошукати хвоста в себе.

— Ти послухай мене, старого! Не всяка відьма знає про себе, що вона відьма... Часом трудно намацати цю відьомську ознаку. Ти пошукай на хребті коло... бо так задаром до молодиці не вчепиться всяка нечисть.

А молодь — комсомольці — сміялась:

— До такої, як Якимиха, всіх чортів на купу мало!

Параска ряба, кирпата, стан, як у корови, — найпоганіша на все село; всі дивувалися, як вона підчепила Якіма. Але яке кому діло?

Параска, нагасавшись за цілий день по селі, на вечір знову прийшла до Петрихи.

— Ходім, тітуньцю! Бо, вірите, боюся вже сама до хати зайти.

— Підем, не квапся.

Петриха складала в хустку свої причандали.

— А все познаходила?

— Все дочиста, як ви казали.

«А за парості й забула», думала Параска.

— Добре,— Петриха перехрестилася на дорогу і плюнула тричі позад себе.— Ходім!

— Нічого, мамо, не забули? — питався Петришин парубок, виряджаючи обох з хати таємною усмішкою.

— Нічого, здається... А ти — може, хто прийде — кажи, що на чуже село поїхала... Чуєш!..

— Добре, скажу.

— Ходім, тітуньцю!

— Ходім.

Пішли.

Микола глянув у вікно — Петриха з Якимихою були вже на вулиці — і зайшовся шаленим реготом...

— Хо-хо-хо!

Зараз же одягся. Набрив нашоць у ганчірку золи з печі і вийшов з хати. Куди? Хто його знає...

Тільки Петрисі не довелося переночувати у Якимихи.

«Нечистий» так розійшовся, що ніякі бабині причандали не могли йому дати ради.

Вже не тільки під вікном та на горищі, а в самісінькій хаті...

До хати через комин скочив величезний чорний кіт. Піднялася така капелія, що хоч убийся... Почало курити з печі золою, погасла лампа, в хаті не можна було дихати; горшки один за другим стрибали з припічка на землю. На хаті купа череп'я — боже святий!

Петриха кріпилася та все відшіптувала. А чорний кіт як занявчить... Жах!

— Йой, молодице, ти всіх чортів до себе принадила!.. А боже мій!

Параска перелякано репетувала:

— Ой тітуньцю, матінко моя! Робіть що!

— Світи лампу! — Петриха голосно відчитувала. — Я тобі кажу — відсилаю тебе на очерети, на піски, на сухі лози. Йди — не вертайся, як не вертається вітер, до раби божої... Світи, кажу, лампу!

Параска метнулась за комин і згадала:

— Це ж я останній сірник витерла... Матір божа, нема, тітуньцю, сірників!

— Де хоч бери. Живо!

Враз розчинилися хатні двері.

В сінях на землі світилась велика вогненна пляма, а посеред неї стояв померлий тому місяць чоловік Якимихи...

— Яким?! Господи!

Параска навіть пізнала своє покривало, що в ньому вирядила Якіма до ями.

Вогнева пляма шугнула в хату, забігала по стінах, по стелі і поволі опустилася на місце, де стояли Параска з Петрихою.

Видовисько зробило крок за поріг до хати.



— Іха-ха! — зареготалосся.

— Ой татку мій!..

Параска з Петрихою бігли простоволосі по вулиці, галасуючи до нестями.

Їх перестріла нічна варта.

— Гей, що таке? Стійте, баби!..

— Що трапилось?

Насилу спинили.

Параска з Петрихою, плутаючись, оповіли свою страшну пригоду.

Вартовики дивувалися. А Микита Шуляк — бувалий чоловік, їздив аж поза Кавказом — покрутив головою.

— Тут нечистий, як нечистий... Не мое в цім діло. Я б вам щось сказав, та... Нехай!

Дали знати голові сільради і до комсомолу — Денисові, їхньому секретареві. Страшна пригода зараз же рознеслася на цілий куток — парафію попа Федула.

Що воно є? Не будуть же серед ночі даром баби галасувати...

На вигоні, біля церковного сторожа Архипа, зібрався гурт. Балакають. Петриха вже очумалася.

— Говоріть: господь знаменіє посилає... Ніхто не скаже, щоб за покійником щось помічали, а ходить він недаром... Ондечки в Тарабанівці жінка завмерла — боже, що розкажує! Бачила, каже, все, як має бути, і що станеться... З'явиться великий осудар, займе собою всю землю... А нас, за комуна, всіх будуть догори ногами вішати... Охо-хо!

— Ну, це, скажемо, брехня! — обізвався дід Архип. Він тільки перед війною з Афону прийшов. — В нас, на Афоні, всього бувало, і монахи завмирили... Якже! Що з'явиться великий осудар — правда. А що вже нащот вішальниці — брешеш, бабо! І жінка твоя бреше! Бо всього хрещеного миру перевішать не можна. А комуна вже так вгніздилася, що хто його знає...

Прийшов голова з Денисом і з комсомольцями. Збиралися загалом іти обдивитися хату.

Параска просила:

— Якби ще сказати батюшці, нехай візьмуть кропило, бо самі люди не доступлять...

Комсомольці сміялися:

— Що це, справді, боятися якогось чортовиння... Ходім, братва!

Але Денис зупинив їх:

— Стійте, хлопці! Діло серйозне.

І стиха додав до себе: «Тут якась махінація. Але кому і нащо вона здалася? Чи не в попові тут собака зарита?.. Нічого — побачимо!»

— Пошліть за попом,— звернувся Денис до голови.

Комсомольці принишкли. Вони були певні, що ні бога, ні чорта немає... А тут на тобі!

Пригода цікавила всіх, не тільки комсомольців. Тепер можна буде втерти носа всім невірам — хто не ходить до церкви.

Прийшов піп. Розказали.

— Так-то, батюшка! Беріть своє кропило — підем виганяти «нечистого»,— з посміхом промовив Денис, пильно зазираючи попові Федулу в очі.

— Воля божа! Скрізь господь показує свою милість...— відповів солоденько піп Федул, опускаючи очі в землю.

Людей збиралось чимраз більше. Мало не півкрукта посунуло в супроводі попа Федула.

— Де це наш Денис дівся? — питали проміж себе комсомольці.— Тут був і зараз нема...

— Івана з Юхимом теж нема?..

— Може, до клубу завернули — догонять!

— Хто відає шляхи господні! — говорив по дорозі піп Федул.— Нехай там кажуть, що бога нема... Але ж, Параско, ви на власні очі бачили свого чоловіка?

— Отак, як на вас зараз дивлюся, батюшко... Хрест мене вбий.

Перехрестилася Параска.

— Це «знаменіє» всім, хто зневажає господа,— наче про себе, але голосно відповів піп Федул.

Юрба гаморила, кожний про своє.

Підійшли до воріт Якимишиного подвір'я. В хаті горіло світло. По хаті — було видно — метушилися якісь чорні тіні, почувся здавлений крик і... світло знову погасло. Люди збентежено спинились.

— Хто його знає, що робиться в хаті?

А Параска перелякано розказувала:

— Ми з тіткою Петрихою в потемках тікали... Бо ще, пам'ятаю, мені сказали засвітити лампу, а в мене всі сірники вийшли...

А тут на тобі! В хаті світло. І бачили деякі, як купою, чоловік п'ять, вискочили з хати на город.

Радились, як увійти до хати.

Батюшка з хрестом і кропилом нехай ідуть попереду, а решта хай оточують навкруги хату. Хто є охочий, нехай ідуть з батюшкою до хати.

Пішли.

Піп Федул і ще кілька охочих комсомольців вже увійшли до сіней...

Коли враз розчиняються двері і з хати: «Не бійтесь!»

На порозі стояв Денис і кресав зажигалкою вогонь.

— Заходьте до хати.

— Хрест святий з нами! — піп Федул бомбою вилетів з сіней...

Комсомольці впізнали.

— Це ти, Денисе?

— Я. Заходьте сюди. А піп є?

— З нами. Еге, дав браток латата, хо-хо!

Надворі біля хати зчинився гармидер.

— Багато людей прийшло? — спитав Денис.

— Чи не весь куток зглянув! — казали комсомольці.---

Оточили вартою навкруги хату... Як ти тут опинився? — питалися Дениса.

— Потім розкажу, — Денис засвітив лампу. — Кличте їх до хати, — і додав, загадково сміючись: — Покажемо їм «нечистого»...

Викликали людей.

Вся хата була закурена пилом — золою, а на землі з горшків лежала купа черепків... Все, що було в хаті, одяг тощо, мотлохом лежало, скрізь порозкидане.

Люди тільки руками розводили:

— Хто його знає... Якби не було слідів, можна подумати, що баба бреше, а може, це злодії?

Зараз же з Параскою обдивилися все.

— Ні! Нічого не зачіпано — приходиться вірити!

— Божа сила... Божа сила... — мимрив піп Федул, очувавшись від свого переляку. — Бог і адовою силою володіє... Послав нам на покаяніє!

Але чому Денис увесь час так загадково посміхається?

Тільки блисне очима на попа, покрутить головою і знову чомусь посміхається...

Комсомольці ворожили:

— Як собі хочете, хлопці, а Денис усе знає, що тут скоїлось.

— Знає, сукин син... Гляньте на нього.

Зрештою, запитали:

— Скажи, браток! Що тут за історія?

— Знаю,— посміхаючись, тихо відповів Денис.— І ви, і влада, і всі люди за того знатимуть... Почекайте.

— Молодець, бісової пари син!

— Сексот!

— Цікавий номер, хлопці?!

Комсомольців брала нетерплячка.

Піп Федул заходився святити хату. Махав кропилом по всіх закутках, співаючи «Во Іордане», йому підтягували богобоязні парафіяни.

А Денис стояв похмурий, як осінній вечір... Високо здіймались Денисові груди!

Шепотіли хлопці:

— Даром Денис таким не буде!

— Чи не злигався тут піп з чортом?

— Щось так, здається,— побачимо!

Кінчилось посвячіння.

Піп Федул давав «напутствене слово» Парасці:

— Наймеш молебінь святому Власію, запишися на сороковуста, а як іще раз посітять...

Денис іронічно перебив:

— Не буде, батюшко, більше посіщати, бо він уже в моїх руках.

Піп аж присів:

— Як?

— Так! Хочете, люди, щоб я вам зараз показав «нечисту силу», що товклася тут цілий тиждень?..

Всі оніміли.

Денис, не чекаючи відповіді, вийшов до сіней і, за́клавши пальці в рот, тричі пронизливо свиснув. Йому десь далеко на городі відповіло таким же свистом.

Люди торопіли.

А до хати вже входили Іван з Юхимом — комсомольці — і вели поміж собою трьох в масках, з пов'язаними руками. Один із них був огорнений білим покривалом.

Всі, де хто стояв, так і потовпились назад.

— Матір божа! — звереснула Параска.— Це ж мое .. Якимове накривadlo... Ой, не витримаю!

Піп Федул приголомшено випустив хреста на землю і стояв з виряченими очима...

Всі — ні пари з уст.

Денис підійшов до того, що в покривалі.

— Гей ти, луципере! Скажи своєму батькові-сатані, що він дурень, не вміє тебе научати...

— Дивіться, люди!

Денис зірвав з невідомого маску,

— Бачили?

— Попів панич! — жахливо промовив натовп.

— Він! — крикнув Денис, зриваючи маски з останніх двох.

— Дивіться ще!

Натовп загомонів:

— Петришин парубок! Микола!

— А це хто? — питався Денис за третього.— Бо цього я не знаю.

З натовпу вийшов голова сільради.

— А це, люди добрі, злодій з Розтягайлівки... Торік ми його ловили за Ониськові коні, пам'ятаєте?

— Пам'ятаєм! Пам'ятаєм! — кричали з натовпу.

— От вам і вся «нечиста сила» на чолі з поповим синком,— з огидою промовив Денис.

В натовпі здійнявся клекіт:

— Як же це! Це вони, сукини сини, обманюють народ?

Комсомольці аж у долоні плескали:

— Те-те-те, батюшко! Як же це ваш синок попався в таку кумпанію?

— Тут діло не просте! — говорили інші.— Попів синок не піде надарма з машкарою попід хати...

— Контрреволюція! — вирішили комсомольці.

А «контрреволюція» — ні слова, стояли, понуривши очі в землю.

Жінки питали Параску:

— Але ти сама бачила, як горшки вилітали з печі на землю?..

— Отут мене, люди, живою закопайте, на евангелії присягну — правда. І накривadlo мое — з покійного Якіма,— ствердила Параска.

— Хоч у лоб вистріль — нічого не розбереш! — дивувалися люди.

— Розберем! — сказав рішуче Денис.— Може, вони ще не зовсім стеряли совість? Скажуть!

Денис звернувся до Миколи.

— Скажи, Миколо, навіщо вам це все було потрібно? В хаті запанувала жагуча тиша.

— Не можу. Нехай тобі панич скаже...— глухо промовив Микола.

Очі всіх звернулись на «панича» й на попа.

— Ну? — перепитав Денис.

— А тобі яке діло? — почувлась відповідь поповича. Він люто блиснув на Дениса своїми зеленкуватожаб'ячими очима.— Ще попадешся...— прошипів.

— Хіба що так,— іронічно відповів Денис.

— Товариші! Злодії не признаються вам. Видко, це їх таємниця. Поки що! Ваше слово?

Виступив Микита Шуляк.

— Дозвольте мені, люди? — показав на поповича.— Чого поповому синові треба в такому товаристві? Один відомий злодій, а другий...— показав на Миколу,— помагає злодіям красти. Попів син за кіньми не полізе? Ні. А на кладовищі в нас нечиста сила завелася? Завелася. А по селі щоночі якась сатана-баба голосить? Голосить. А калачі попові їсти треба? Треба! А тепер далі самі догадайтеся...

Піп Федул, що стояв жовтий, як воскові мощі, вхопився за патли і завив диким голосом вовка.

— Я їх, цю компанію і попа, арештую...— сказав рішуче Денис.

— Арештуйте! — гулом відповів натовп.

## КОЛЮЧОЮ СТЕЖКОЮ

Федору змалечку прозвали покрученою. Не тому, що вона справді була покручена, а так: викине часом таке колінце, що тільки плечима знижеш...

Федорі вісімнадцятий пішов.

Проте вона не скаже, що її обминуло життя... Не обминуло!

Недаром Федора виглядає старшою за свої роки.

Був час, коли вбили її батька. Три роки тому. Отак: прийшли серед білого дня, з чорними китицями, забрали з поля, від плуга, й на вигоні коло церкви... поклали. Тиждень лежав.

Собача тічка розтягала батькові кишки.

Тільки тоді, коли набоями з гармат виорали сільські городи, прийшли з п'ятикутними зірками на шапках й поховали рештки струпішілого тіла.

Вже три роки...

Давно!

Тепер Федора потрохи забувається, помагає матері. Тільки дві глибоких зморшки впоперек чола промовляють до її минулого. Зморшки на чолі, а в серці таємниця захованого болю — минуле.

Федора письменна й має хист до книжок. Читала довгими зимовими вечорами, багато читала... Шукала відповіді на дивовижну зміну бурхливих потоків життя.

Як у казці.

Замість гарчання гармат і торохкотіння кулеметів, знову спокій, праця й... напис на ганку попівського будинку: «Селькомгурток КП(б)У».

Якже!

Півтора року вже на селі завівся «комгурток» — всі молоді хлопці-червоноармійці щойно поверталися... Є комуна!

Здається, спокій, а клекоче село.

Зубами чіпляються багатії за свої «добра», голота пнеться... Ще не скоро кінець!

Федора не могла тоді зрозуміти, за що саме собача тічка розтягала батькові кишки, але тепер вона чула, як багатії лаяли його струпішіле тіло.

— Бач, комуни йому хотілося?

— Всіх би вас там поклато — гадин!

Ось воно що?! А вона не знала...

Матір навчала її, що всі люди одного бога діти,— ха-ха!

Трошки не так.

## II

Вісімнадцятий раз Федорі всміхалась весна. Хотілось отак: зійти на високу сільську кручу, набрати в легені запашного подиху весняних шумів і гукнути похилим комнезамським хатам...

— Агов! Здирайте з себе старе покрівля — новими стріхами пора накривтись... Чуеш ти, комнезамська голото? Не чу-у-ухайся!

Федора з весною зовсім змінилась.

То була стримана, похмура, а тепер — як весняні води — бурхлива...

Що сталося з нею?..

Сказано — покручена!

Почала з «комгуртниками» гуляти, та ще й як гуляти!

На Федору показували пальцями:

— Яблучко від яблуньки недалеко відкочується...

А воно й справді, так.

Розгулялася Федора. Такого дня не було, щоб вечорами не зайшла до клубу, а звідтіль уже Максим Козаченко — їхній голова — виводив Федору «під руку», ну й... Хто його знає?

Плещуть дівчата:

— Набігає дитину та й повіється в город євреям воду носити — письменна!

А Федора це знала й посміхалась:



— А ти що скажеш, товаришу? — питалася Максима, дарма що «комгуртівський» голова червонів:

— Ну, ну, така — набігає!..

— А знаєш, Максиме! — казала Федора. — От ми з тобою гуляємо — це так по-товариськи, а воно слід би якось інакше...

— Що саме? — питався Максим.

— А те, що треба вам дівчат побільше заохочувать до себе...

— Хо-хо! Тут хлопців мотузком не затягнеш, а вона дівчат...

Максим безнадійно спльовував.

— Де там, захотіла з цапа молока! Це тільки ти одна...

Й обривав.

### III

Бідкались «комгуртники»: жінвідділ напірає, хоч трісни, організуйте дівчат.

— Може б ти, Федоро, помогла?..

— А що? Я не казала вам... Ох ви, розтяпи. Як же його зробіть? — задумалась.

— Це ти вже знаєш як... Зроби, Федоро! Ми вже тобі за це... Йй-бо, на весіллі борщ вивернемо!

— А, йдіть ви!.. — сердилась Федора.

— Так їм сказать?..

— Не підуть. Треба на хитрощі підійматися... Ну, добре! Якось вже зроблю, але... Заздалегідь не похваляюся.

Пішла на село й загадала:

— Яка сьогодні не запишеться — приїхав загс, — повік не вийде заміж...

Дівчата, найбарзі, які вже на «порі», полякалися:

— На тобі й «зась»!

— А не казав, з яких саме років? — клопітно питалися Федору.

— Не казав.

Федора набирала таємничого вигляду.

— Це я вам по секрету... Глядіть!

«По секрету» рознеслося по всьому селу.

Матері випирали доньок:

— Іди вже, йди та запишись! Та пам'ятай, що тобі тільки на вісімнадцятий повернуло...

Вирвало його маму з більшовиками, що видумали?..

Валом валять дівчата до клубу...

«Комгуртки» садовлять та нишком сміються:

— Якщо тільки є чорт, то це Федора... Бачили? Стільки дівчат... Га?

Відбулися перші збори.

З того часу низка дівчат щонеділі тягнеться до клубу...

— Куди, дівчатка? — питалася всмішки Федора.

— Женихів записувати, сестро! — жартували дівчата.

— Приїхав «зась»?

— Умгу... Йди до дідька! — червоніли.

#### IV

З деякого часу Федорина матір не може зрозуміти, що діється з дочкою. Так було.

Одного ранку Федора молиться богу... Ну, молиться... Стоїть перед образами — шепче губами... А далі чи забулася, чи хто його знає — завела тихесенько:

Зажурилися дівчата та й на твою зміну,  
Що відходять комуністи та й із України...  
Хто ж нас поцілує в уста калинові,  
У карії оченята і чорнії брови.

Матір остовпіла. Слухає.

А Федора далі виводить.

Не журіться, дівчаточка, ми прийдемо влітку —  
Комуністів не збороти нікому до віку.  
Ми ж вас поцілуємо...

— Смутку мій, дівко! А це що?!

Федора спантеличилась.

— Я, мамо... Йй-бо... Я вже помолилася...

А стара йой — богомільна! Склала навхрест руки і довго, з докором, дивилась:

— Що ти собі думаєш?

— Нічого не думаю... — Федора стояла, наче впійманий злодій.

— Так, так, дитинко! — стара визвірилась. — Оце твоє гуляннячко з «куміністами»... Вирвало твою матір! Та я тобі... голову... ломакою...

Федора втекла.

Довго лаялась стара Денисиха—Федорина матір:

— Головою б ти наклала, донечко!..

«А може, це такий вік настав?»

Загадалася баба.

Це вдома.

А на селі — го-го! Балакали:

— Перехрестилася в собачу віру — шлюха!

— А там вимітають нею кутки... вся комунія.

— Кат його бери — нехай там!

— Але як це дві найкращих дівчини — Катря з Мартою — ходили до клубу й... вийшли заміж без попа? За комуністів.

— Федориних рук не втекло — вона наговорила...  
Хто ж?

Слухом село повниться...

— Тільки мовчить — батюшка казали: вона анцихристка... О, ще буде того дива!

Тепер до Федори щонеділі приїздили з города «стриги», привозили їй пакунками книжки і змовлялися з нею...  
Та все про дівчат.

Денисиха жалувалася сусідам:

— Знюхалася з тими «куміністами» — тепер хата не зачиняється. Як божий день — шляються до неї, — вона ж — як піде десь до них, та й прірва її вхопить... Ой, що я маюся з нею!

Сусіди навчали:

— Бо ти навіжена, бабо! Стягни її качалкою раз, другий... Химерики хто й зна де дінуться — ого!..

— Говоріть! — Денисиха зітхала.— Пробувала...

Приїздила якась.

— Ти,— каже,— бабо, гляди! Ну її...

Що ти зробиш з злиднями?

— Не зачіпаю,— закінчувала свої жалі Денисиха.

— Кожному свій клопіт! — зітхали сусіди.— Покручена...

## V

Як же Федора?

Захопилася книжками. Куди б не йшла, завше книжка під пахвою.

Дівчата застерігали:

— Федоро, їй-бо, ти скрутишся...

— І не обридне тобі?

— Що в них за смак? Розкажи.

— Смак?— Федора хитро шулила очі. — Кращий, аніж поцілує гарний хлопець...

— Ну-у, зрівняла! — реготалися.

— Ану, дай мені — спробую...— І книжка переходила до дівчат — на «спробунок».

Федора чимало роздала книжок...

Читають дівчата. Хоч їхні матері й частенько вкидали Федорині книжки до печі.

— Ота покручена всіх переведе на куревський смичок... А щоб ти сказала з своїми книжками! — лаяли Федору.

А стару Денисиху здибали раз гуртом на вулиці:

— Ти, стара паплюго, чому нічого їй не кажеш?.. Присяй-бо, хату спалимо.

Денисиха голосила по вулиці. Говорили люди: «Що та бідна Денисиха мається за того свого виродка!..»

А Федорі що? Сказано — «покручена»!

Та не то дівчатам.

Міцно засіли в головах деяких Федорині книжки...

Живуть же Катря з Мартою, не вінчані... і нічого?

А Марта не могла нахвалитися:

— Такий, хоч до рани прикладай, добрий, вірного слова не скаже... А що там люди лепочуть, нехай... Овва!

— Боязко яюсь, сестро... А як же він богу молиться? — питалися Марту.

Марта реготалася:

— Як же, ми одно другому молимося... Хи-хи!

А дівчатам що? Вівці. Аби одна, а там...

Тільки й чути по селі: Василюха біла своєю... А Данилюха свою хрестила... Рябошапчиха свою остіхала, аж пити просила...

— За що?

— Говоріть, за що! Куревський гедзь напав... Ота покручена все виробляє!

— І от, кажіть-но, виріскалося зілля?! Прийде безголов'я ще й на її голову... Прийде!

Одного разу Федора сама з вулиці. Темна ніч. Назустріч двоє вискочили з-поза окопу:

— Стій!

— Це хто? — забилося серце, зустріч віщувала недобре... Федора з вереском кинулась павтіки.

— Стій, распро... мать... Більшовицька курво! — доганяли.

Постріл з нагана і... жахливий крик розбудив мертву вулицю...

На ранок комісія стягувала хлопців. Чи не пізнає Федора? Наган не влучив — вона з переляку непритомною пролежала на вулиці до ранку і... все. На селі діяли:

— Що? Каже — стріляли в неї?

— Така шлюха комусь потрібна...

— Отак, аби тягати хлопців.

— Всьому селу накоїть лиха — стріляло б вас усіх кольками в ребра!..

Точили зуби селянські вовки на Федору... Ой, точили!

Пішла заїдня в селі. Переказували вірні дівчата:

— Бережися, Федоро!

І надломлювалась сила — хотілося мати щось міцне за собою... Може, Максима?.. Ні!

Федора пестила в собі іншу мрію, але нехай... Вона про це спитається товаришку Зосю, з парткому.

Часом робилося сумно.

Тоді йшла до Катрі або до Марти, і ті розважали:

— Чудненька! Виходь заміж так, як ми — буде веселіше... Га?

— Не хочу,— казала задумливо Федора.— Не можу довго любити одного... І знову ж я іншої думки, ніж ви... Не можу!

— Шкода! А Максим давно вже ковтав слинку на тебе...— сміялися подруги.

Переходили дні.

Весняне сонце ген-ген підбралося... Забілили вишники... Розворушена сонцем земля дихала солодовим відпаром молоді трави й ще чимсь таким, що нагадувало жінку-роділлю...

Неділя.

Федора з Максимом у вишнику тільки що скінчили нову, взяту в партшколі книжку...

В'яло розбирається Максим — йому на думці щось інше.

— Слухай, Федоро...— довго мовчав, не наважувався сказати.

— Ну, що? Кажі.

— Ти кажеш, що... любиш мене?

— Люблю. А заміж за тебе не піду...

Сміялася якимсь хоробливим сміхом і додавала:

— Не то, що за тебе, а так... Я ще не вирішила.

— Чому?

— Чому? — хвилину замислилась. — Тому, що-о-о... — дзвінко засміялася. — Покручена я, Максиме!

— Це так, аби відчепитися... — понуро мовив Максим.

— Не віриш? — Федора пронизуюче глянула йому в очі. На вустах розпускалася таємно-встидлива жагуча посмішка.

Підсувалася ближче, як літня спека...

Розварило. Затаїв дух, бо вискакувало серце...

Вона поволі взяла його за голову й повернула до своїх очей...

— І ще не віриш?

П'явкою вп'ялася в його губи:

— Не ві...риш...

Нічого не сказав.

Пійняв обіруч і буйно, весело кинув нею на молоду, вогкувату траву...

— Тепер віриш? А заміж подумаю. Може, й вийду, але не зараз...

Сказала йому на прощання:

— Тепер бачиш — яка я?..

На перше число Н-ська районна жіноча конференція. А сьогодні в село приїхала товаришка Зося — завжін-відділом — і Федора квапиться скликати на вечір збори.

Дівчата таємно передавали:

— Ходімо, сестро...

— Куди?

— Федора казала...

Йшли, вибірюючись, що йдуть на вулицю, а там прямо на збори.

Метко бігала Федора — організатор. Товаришка дивилася на її заклопотане обличчя й любо посміхалася: «Моторний дівчук — самородок... Таких би побільше!» — зітхала.

Вечоріє.

— Товаришко Федоро, можна вже почати? — звернулась вона до Федори.

Федора перелічує очима дівочу аудиторію: «Параски нема... Хими теж не видно... І Панаська не прийшла...»

— Чому ж ні, можна.

Оте «товаришко Федоро»... Федора почуває, як вона росте від нього і їй хочеться чогось такого, ну... гору б зрушила!

А товаришка Зося?

Її бліде, немов виточене з крейди, обличчя й великі бистрі сірі очі — вся зборня тоне в них...

А говорить як!

Вогневим струмком ллється промова й пекучими іскрами осідає на серце...

— Вам, молодим дівчатам!

Вам, майбутнім жінкам...

Не треба попівського шлюбу — чуєте?

Не треба виносити на посміх своє кохання...

Ви чули, які соромні речі говорять у церкві позад молодих?

А хіба шлюб збільшує кохання?

Ні.

А хіба не розводяться повінчані?

А хіба самі попи не живуть з ключницями, на віру?

Навіщо шлюб?

Гостро пронизують дівочий натовп пара великих сірих очей...

Дівчата попускали голови:

— Правда!

Підвелася Марта:

— Я вийшла без шлюбу й... нічого. Любимося краще, аніж шлюбні...— додала несподівано для себе.

Товаришка щиро засміялася, а за нею й дівчата зареготали:

— А бодай тебе, Марто! Ну й вивезла...

Весело дівчатам.

Товаришка говорить під гудіння дівочих голосів... Чисто, як у вуликіві.

— А он матка! — показують пальцями вперед.

— Матка! — вслухається Федора.

Вона теж хотіла б бути маткою... маткою...

Її загадалася.

Була десь далеко думками. Прийшла до себе тільки тоді, коли Марта потягла її за руку:

— Очумайся, дурненька!

— Що? Куди йти?

— Не йти, а слухай.

Федора почула.

— ...І тому я хочу, щоб ви сьогодні вибрали з-поміж себе подарунок Комуністичній партії...

Голови всіх повернулися у бік, де сиділа Федора.

— Федору!

Федора встала, протовпилася крок наперед і навіть щось потерла рукою лоба. Була бліда... Може, злякалась?..

О, ні! Це так...

Товаришка прожогом кинулась до Федори:

— Ну? Поздоровляю тебе, Федо...

— Що це?

Знадвору гудів тривожний подзвін...

Блиснуло загравою по вікнах...

Пожежа!

Миттю висотались на двір.

— Де? Що?

— Гов-гов! Рятуйте! — чулися вигуки. Стогнала вулиця від важких чобіт — бігли на рятунок... Торохкотіли порожні барилки вниз до криниці...

— Де горить?

— Не горить, а мокне, дурню!..

— Денисихи хата!..

— Федоро, чуєш, ваша хата!..

— Наша хата? Горить? — Федора чомусь прислухалася до дзвона.

Всі бігли, хто на пожежу, хто до своїх хат, а вона стояла нерухомо й, дивлячись на заграви пожежі, чудно посміхалася...

— Ну, горить? Підпалили... Це помста...

В тривожних згуках пожежного дзвона вона чула заклик до нового життя.

Бов-бов-бов! Настирливо прорізували збуджену тишу захриплі згуки дзвона...

Все вище й вище здіймалася заграва пожежі...

— Так... так... так... — шепотіла до себе Федора.

Всі розбіглися. Вона стояла самотньою серед широкого вигону. Товаришка підійшла і взяла Федору за руку:

— Ходімо, Федоро...

— Ходім! — не питалася куди.

Колюча стежка пройдена, а далі...

Нове життя — Комуністична партія...



### З МИНУЛОГО

(Історія його кохання)

Звичайна непманська кімната. Лампа систематично ллє свою електрику. В кімнаті він і вона (уявіть собі, читачу, таку пару). Шкода, що радій не може читати людських думок, а то б ви взяли отакий, знаєте, невеличкий «апаратик», навели б його на мою пару й, коли ви ще до цього вивчали стенографію,— перед вами від слова до слова була б зафіксована...

#### ІСТОРІЯ ЙОГО КОХАННЯ

Коротенька біографічна справка: він декласований селянин — студент-незаможник; вона — донька міського непмана. Він і вона — обое кажуть, що їм подобається Радянська влада, але.. на політичні теми принципово ніколи не розмовляли.

Таня (це вона) сидить на канапі. Її нервує його поведінка.

Гунька Іван (це він) сидить поруч неї й... чи не десятий раз відкашлюється.

«Що-небудь казав би вже, йолоп», думала вона, скося позираючи на його несиметричну, опецькувату постать.

«Ну й марудна ця... історія. Ану його к... матері!» щиро подумав Гунька.

Цинічно? Нічого. Це рудимент спадщини царату. На голос, звичайно, цього не можна казати, але в думці — дозволяється.

Таня чекає. Простяглася на канапі так ловко — з натяком на «щось»...

— Слушайте, Ваньчик!

— Ну?

Ваньчик неспокійно перекинув ногу на ногу.

— Ви надзвичайно вражлива людина. Уявіть собі таку картину: річка... ранкова вода... Уявляєте? Сходить сонце... На поверхні води розпускаються водяні лілеї... А на одній із найкращих лілей сидить собі зверху жаба і... ква-ква-ква.

— Умгу!

— Що, умгу?

— Уявляю, значить...

— Подобається вам така картина?

Таня мрійно примружила очі. Вона слідкує за кожним його рухом. Його обличчя набирає ображеного вигляду і... Таня зловтішно посміхається.

«Сама ти жаба», подумав злісно Гунька.

Проте він присовується ближче до Тані. Його план чітко стояв перед очима. Головна мета цього плану якраз є сюжетом оповідання.

Тані на вигляд сміливо можна дати двадцять вісім років. Вона намагається за всяку ціну приховати цей неприємний для неї факт але про нього може посвідчити провізор з аптеки, що міститься на розі вулиці Енгельса, біля кондитерської інвалідів.

— Що ви нашли цікавого в моїй картині? Цікавий сюжет, правда?

— Так. Цікавий... Дуже цікавий. Особливо, знаєте, з цією жабою...

Іван востаннє відкашлявся, витер із кулака заяложеною хусткою носа і ще ближче присунувся до Тані.

«Головне — це перший крок», підбадьорював він себе, а далі...

— Як на вашу думку? — мінорно зітхнула Таня. — В мене надзвичайно багата уява... Це не дасть приводу моему, ну... — Таня ковтнула слинку, — моему майбутньому чоловікові до суперечок...

— Що ви?! Що ви?! — заспокоював Іван. — Нічого подібного! Навпаки, ваш майбутній чоловік... Я, наприклад, на літературному циклі — так би мовити, літератор, і ваша уява... розумієте? Таке сполучення...

Іван запнувся. Таня хвилювалася (це було видно на її обличчі, її груди (може, підроблені, хто його знає) піднесли догори й застигли в очікуючій перерві...

— Я вас не розумію,— ледве чутно промовила вона.

— Не розумієте?

Це була рішуча хвилина. Посилаючи в душі Таню до всіх чортів, він крадькома глянув на двері, що сполучали суміжні кімнати, і з'їхав з канапи на коліна.

— Таня... ваша уява... літературний цикл. Я люблю вас, Таню! — Іван намагався зловити Таню за руку.

«Чому я, дура, корсета не наділа,— промайнуло в її голові,— і за талію забула...»

— Ах! — донеслося до його вух.

Іван оглянувся. На порозі суміжної кімнати, суворо насупивши брови, стояла...

— Мамочко! — Таня докірливо глянула в бік до порога. — Іване Васильовичу, встаньте! — Іван байдуже підвівся з колін.

Це була його перша спроба по наміченому плану...

— Нехорошо. Ай, як нехорошо! — почувся суворий вирок старої маман.

— А йди ти в... кубуч. Сам бачу, що нехорошо,— вилаявся пошепки Гунька.

Електрична лампа моргнула своїм волосінням; цікаво, як вони вийдуть з цього — на її думку — пікантного положення?

Люди, що керують велетенськими машинами, які примусили її, лампу, обслуговувати їхні потреби... ці самі люди такі придуркуваті в своєму інтимному житті.

Маман велично повернулася й, не промовивши жодного слова, вийшла.

Першою опам'яталася Таня:

— Ваньчик, ви... Ти не соромся, Ванечка,— виправила вона свою помилку.

І перше ніж Іван спромігся на відповідь, вислизнула слідом за маман до суміжної кімнати. Він залишився сам. Його план чітко стояв перед очима...

— «Мать твою бог любив», — продекламував Іван перший рядок відомого вірша Шкурупійового (з «Барабана») і почав обмірковувати окремі точки свого плану.

Тимчасом в суміжній кімнаті демонструвалася така сцена:

Т а н я (*винувато підійшла до маман*). Мамочка, не сердься. Він тільки що казав мені і... можливо — ми одружимося.

М а м а н (*безнадійно зітхає*). Скільки разів було це саме, я тебе питаю... Хто він?

Т а н я. Студент...

М а м а н. Комуніст?

Т а н я. Не знаю, мамочко, здається...

М а м а н (*мовчала, видимо щось обмірковувала. Її чоло вкрилося зморшками, а рот скривився так, ніби маман проковтнула блощицю...*),

Таня з нетерплячкою й потайним острахом чекала на відповідь.

Якби хто-небудь із суміжної кімнати — Таня чи маман — поцікавилися глянути крізь щілину, що просвічувалася до тієї кімнати, де залишився Гунька, то замість ключа, який повинен був там стирчати, можна було побачити... примружене око Гуньки.

Ні Таня, ні маман ніколи не простили б цього нахабства Гуньці й... хто його знає, як би закінчилася історія його кохання.

Але Гуньці на цей раз повезло.

Маман (по виразу Гуньки) лизнула Таньку в фотографію й витерла з очей «вредніє сльози»...

— Скажи йому, Танічко, що я згодна, — вловило його вухо.

— Йолки зельоніє! — проказав зопалу Гунька. Це аж ніяк не стосувалося до його плану.

Йому потрібна тільки квартира, а тут...

Він не докінчив своєї думки через те, що двері суміжної кімнати відчинилися, й звідтіль вистрибнула Таня:

— Ванечка! Ванечка! Мамочка знає...

При цьому Таня взяла найвищу ноту контральта.

Гунька роззявив рота, але на відповідь не спромігся, й вийшло так, що він тільки розвів руками.

Як цей рух зрозуміла Таня? Важко вгадати. Очевидним було тільки те, що вона опинилася в обіймах Гуньки.

— От так історія! — промовив пошепки Гунька, обіймаючи Таню.

Його план було порушено від початку до кінця.

## II

Пробач мені, читачу. Я бачу витріщені очі мого критика й боюся за «недотриману» ідеологію Гуньки,

За півгодини Гунька сидів за столом.

На столі сичав самовар, оточений довкола різними непманськими пундиками.

Маман урочисто дивилась, як щезали в Гуньчиному роті ватрушки, конфітури й безліч усього іншого, що в Гуньки означалося словом «шамовка».

З його слів маман довідалась, що:

- 1) він «активіст»,
- 2) член центральної комісії собезу,
- 3) визначає студентам різні категорії,
- 4) з ректором інституту розмовляє на «ти».

Більшої кар'єри Гунька для себе не бажав.

А коли мова зайшла про житлову кризу, тоді... Таня запропонувала йому свою кімнату.

Маман не перечила. Жартома згадала про платню й зараз же одержала від Гуньки під столом... «куку».

Годинник проказав десять.

Таня сповістила, що скоро повинен прийти папа, а Гунька згадав, що в кубучі скоро зачиняться ворота й що Сьомка — гад, вартовий студент,— не впустить тоді ні за які коврижки.

— Мені треба на збори,— авторитетно заявив Гунька й почав дякувати за чай.

Таня запротестувала.

— Один раз можна б і не піти.

Але маман була іншої думки, й тому більшість голосів була на його боці.

Гунька прощався.

Кімната? Він завтра обіцяє зайти...

Таня проводжала його до парадного. Питьма коридора надала Гуньці активності, й він спромігся на... поцілунок. Таня не лручалася.

Навпаки: біля парадного вона проявила максимум пасивності, але...

Гунька щасливо вислизнув на вулицю.

— Ну, ну! — голосно промовив він на вулиці.— Що скажуть на це мої хлопці? — Але, поміркувавши хвилину, махнув рукою й подався до кубучу.

Ворота були одчинені...

Два студенти, приятелі Гуньки, вислухали в порядку інформації два розділи «історії його кохання» й після всебічного обговорення ухвалили:

- 1) з огляду на те, що в кубучі чорт зна які кімнати...

2) що їхні батьки — в тому числі й Гуньчині — за-  
присяглися не дати їм до осені ні фунта утримання (а  
надворі стояла весна);

3) що Гуньці — пролетарському студентові — не по-  
шкодить, коли він буде рахуватися до літньої перерви  
офіційним «женихом» непманки (беручи до уваги неп);

4) що він, Гунька, бере на себе обов'язок приносити  
їм «докторського» хліба тоді, як на баржах не буде ро-  
боти...

5) що вони, студенти Васька Ірокез і Нік Зебра,  
в разі непередбачених обставин, які загрожуватимуть  
Гуньці, обіцяють йому свою активну допомогу і...

6) план, виконаний Гунькою на протязі двох розді-  
лів історії його кохання, рахувати... задовольняючим.

Постанову було стверджено «офіційно». Причому  
Гунька з свого боку вніс додаткову цілком, на його дум-  
ку, слушну поправку: на випадок чого... в справі дальшо-  
го розвитку «історії його кохання», він — Гунька — рі-  
шуче зрікається розв'язання цієї справи індивідуально й  
вважає, що тут можлива кругова порука.

Ірокез і Зебра довго сперечалися з Гунькою й, на-  
решті, зійшлися на тому, що:

Гунька має необмежене право на вирішення цієї спра-  
ви тільки індивідуально, але... в крайньому разі можна  
буде винайти вихід, запам'ятавши одну стару істину:  
якось-то буде.

І так: Гунька згодився.

На цьому починається

#### НОВИЙ РОЗДІЛ ІСТОРІЇ ЙОГО КОХАННЯ

Вже за північ.

Громадяни мають право нічного спочинку. Гунька  
теж громадянин, що користується з цього права.

Лягаючи на своє кубувівське ліжко, він довго об-  
мірковував останній пакт товариської постанови  
(«якось-то буде»). І, перевібивши всі шанси «за» і  
«проти», перейшов до висновку:

— Мо, буде, а мо, й ні...

Накрився ковдрою до ранку.

Тут я кажу Гуньці добраніч, і... моя увага знову  
зосереджується на трьох особах. Це Таня, маман і папа.

Знову та суміжна кімната. На столі той самий самовар і...

За столом папа́, що після п'ятої склянки міцного чаю скептично вислухує інформацію маман про Гуньку. Папа́ взагалі величезний скептик. Хоч він і слухає про Гуньку, але для нього існування кожної речі чи явища визначається приходо-розходною рубрикою його рахункової книжки. Все, що поза чорною біржею, чого не можна перевести на червінець, його непманська натура заперечує, і... такий факт, як кохання Гуньки, папа́ вважає за «матерію високої проби».

У Тані на очах сльози. (О, вона ніколи не простить папа́)...

— Ви розумієте, що мені двадцять вісім років! Двадцять вісім років,— істерично вигукує Таня.

— Тсс... Танечка, хто тебе про це питає? — вмшаласть маман.

Її очі злісно свердлять голене, злодійкувате обличчя.

«Починається», подумав папа́. І, щоб не гаяти часу, почав підраховувати в думці, скільки йому видала зарібку сьогоднішня «операція»... Але на цей раз папа́ помилився.

Маман замість того, щоб почати по-звичайному: «Ти, худобо безрога. Я прогайнувала за тобою мою молодість... Михайло Петрович ще й досі мене кохає... Ти хочеш, щоб і Танечка запропастила своє життя... і т. д.», на цей раз почала з «ультиматуму».

— Танечка дала слово, і... Гунька Іван Васильович завтра оселяється в нас на квартирі.

Папа́ відригнулася п'ята склянка чаю, а його очі стали більшими — завширшки — на п'ять міліметрів.

— ...Оселяється в нас на квартирі?!

— Так. Оселяється, і... — маман зробила багатозначний рух, — не смій перечити, він із відповідальних.

— А, з відповідальних?! — Обличчя папа́ раптом змінило свій вираз. — Це інша річ, це зовсім інша річ... «З... відповідальних... це вже — «проба», яка при відповідних умовах перетворюється на червінці».

В його голові вже роївся план «вигідної операції»...

«Скажемо так, — міркував папа́, — три кімнати, площа двадцять п'ять квадратних саженив; 10% місячного бюджету, що з нього бере ДКК за те, що покриває

його професію: всілякі «непередбачені» витрати... А разом — це п'ятнадцять червінців.

П'ятнадцять червінців щомісяця зберігатимуться при умові, коли Гунька з відповідальних.

— Це зовсім інша річ,— проказав ще раз папа.— Тоді я з ним перебалакаю... Здається, я — батько своєї дитини чи ні?

Маман переможно посміхнулася:

— Звичайно,— ствердила вона не зовсім певно.— Танечка, подякуй папа.

Таня підійшла до папа й, заховавши старі традиції «доброго тону», обережно диткнулася губами до його чола.

На цьому інцидент було вичерпано. Самовар перестав сичати. Очі папа звузились до свого нормального вигляду.. А Таня від надмірного перевантаження радістю розбила фаянсового чайника.

Гунька саме тоді перекинувся на «третій бік», висиплюючись досхочу на своєму кубучівському ліжкові... Крапка...

На ранок Гунька, лежачи в ліжкові, ворожив: при-мружував очі, розводив руками в повітрі, а тоді зводив їх знов з протилежних кінців — двома пальцями докупи...

— Чи йти, чи не йти?

Продемонструвавши такий «прийом» тричі, він вирішив:

— Треба йти.

Встав. Одягся. Товариші ще спали. Й потихеньку, щоб не розбудити товаришів, вийшов на вулицю.

Згодом до кубучу підійшов невідомий громадянин, який допитувався, де живе студент Гунька. Його випадково зустрів Зебра, що проходив по подвір'ю з відром води. Назвавшись товаришем Гуньки, Зебра одержав від невідомого громадянина листівку і...

За кілька хвилин Ірокез і Зебра читали:

*Уважаемый гражданин Гунька.*

*Я и моя дочь (известная вам) Таня нижайше просим вас пожаловать к нам сегодня... по поводу имеющихся у вас с ней отношений...*

*С уважением к вам (подпис)*

Ірокез і Зебра раділи, немов коти після валер'янки.

— Гунька! Гуньочка! Ах ти ж, їдять твою мухи! — і на завершення своєї радості затягли дуетом:



Ех, шарабан мій — американка.  
Я студент ІНО — вона непманка...

Тоді саме Гунька подзвонив біля парадного своєї майбутньої квартири.

Історія залишилася німа, як риба.

На всі запитання Ірокеза й Зебри, про що розмовляв він з майбутнім папашею, Гунька ехидно посміхався й говорив:

— Йй-бо, що нічого, хлопці!

Того ж таки самого дня він оселився на новій квартирі...

#### IV

Минуло три місяці. Гунька жив, як у Будьонного за пазухою... Ірокез і Зебра ретельно отримували від Гуньки пайку «докторського» хліба. Таня з нетерплячкою чекала, коли нарешті Ванечка піджене свої «іновські хвости»... Практичне око папá подивлялося скоса, але зате маман, здається, була найбільше прихильною особою до Гуньки. Так продовжувалося аж до того часу, поки Гунька одного разу не прийшов на свою бувшу кубучівську квартиру й заявив:

— Хлопці, спасайте!

Тоді Ірокез і Зебра довідалися:

1) що Таня не випадково закохалася в Гуньку, що в неї був на це певний план і...

2) що «історія його кохання», як тепер виявляється, є ні більше ні менше як «привходячий момент до фабульного сюжету»... провізора з аптеки, що міститься на розі вулиці Енгельса біля кондитерської інвалідів.

Пакт 5-й їхньої товариської постанови зазначав:

що вони, студенти Васька Ірокез і Нік Зебра, в разі непередбачених обставин, які загрожуватимуть Гуньці, обіцяють йому свою активну допомогу...

Таня майже щодня вимагає від нього матрикула, хоче перевірити, скільки ще залишилося «хвостів», а папá сьогодні заявив:

— Нічого дурня валять, женись!

Факт загрози Гуньці був «на лице». До літньої перерви залишилося всього кілька днів, значить...

— Треба виграти час,— вирішив Зебра.

— Не журись, Гуньочко, якось-то буде!— бадьорив Гуньку Ірокез.

Три приятелі — Гунька, Ірокез і Зебра — склали план...

— Значить, так?— підсумував свої висновки Гунька. Відповідь приятелів була:

— Так!

По дорозі Гунька ще раз ретельно обміркував вироблений план:

— Хар-рашо, чорт мене забори!..

Прийшовши на квартиру, він зараз же зачинився на ключ.

Таня, якій набридло дивитися на мамин пасьянс, вже кілька разів підходила до дверей Гуньчиної кімнати, але за кожним разом діставала вперту відповідь: «Не можна».

«Що він там робить?»— думала злісно Таня.— Мені здається, що...»

— Збудеться! — гукнула маман.— Дивися, Танечко...

Саме в ту хвилину на парадному почулися три короткі дзвінки:

— Це до нас,— промовила Таня й похатцем вийшла відчиняти двері.

— Студент Гунька у вас? — почувла маман за дверима.

Два невідомі прохали дозволу на побачення з Гунькою.

Таня ввічливо запросила їх до кімнати. Почалося з того, що невідомі не скинули в кімнаті кашкетів...

— Ванечка, Ваньчик, це до тебе... — кликала Таня.

Гунька не відкликався. Тоді один із неведомих вийняв із кишені фотографічну картку й показав Тані:

— Скажіть нам, громадяно, це він?

Таня хвилювалася:

— Він.

Маман блукала очима по кімнаті так, ніби вона випила пляшку молодого дерев'я.

— Громадянин Гунько!— поважно постукав у двері Гуньчиної кімнати один із неведомих.— Одчиніть!

Одчинилися двері. На порозі, похнюпивши долі голову, стояв Гунька.

— Я вас не знаю, товариші,— промовив він, силкуючись бути спокійним.

Невідомий, що в нього була Гуньчина фотографічна

картка, глянув на картку, тоді на Гуньку й, посміхаючись, одмовив:

— Зате ми вас добре знаємо, громадянине Гунько. Будь ласка, дозвольте нам обшукати вашу кімнату...

— Мою кімнату?— вагався Гунька.— Яке ви маєте право...

— Громадянине Гунько!— суворо перебив один.— Ми маємо право і...

— Не бійтесь, мадам!..— ввічливо попередив другий.

— Прошу!— згодився, нарешті, Гунька, пропускаючи повз себе в кімнату обох невідомих.

Зачинилися двері...

— Танечко, мені млосно... — маман покотилася по столі, на якому лежав недокінчений пасьянс.

Таня дрижачими руками наливала в склянку переваженої води...

— Васька, скот! Пакуй у пазуху сорочку... Чорнильницю візьми. Рушника... Катанку під пахву... книжки... Та живо!— командував Гунька, розпихаючи по кишенях решту свого майна.

— Нік, підметку гумову забрав?

— Забрав...

— Готово!

В кімнаті не залишилося ні одної речі, яка б належала Гуньці...

Розчинилися двері.

Таня побачила, як Ваньчиківі тикали під самим носом чималого розміру книжкою:

— А-а-а, товаришу Гунько, ви займаєтесь вивченням історії соціал-демократичної партії... Контрреволюцією займаєтесь? Прошу!— і Гуньці вказали на двері до виходу.

Маман безтямно ойкнула.

— Товариші!— почала кривитись Таня.

— Не хвилюйтесь, громадянко,— перебив її один.

— Не бійтесь, мадам!— заспокоював другий.

Гунька стояв мовчки, спиною до Тані.

— Прошу, громадянине Гунько!— проказали йому ще раз і... за хвилину трое приятелів: Гунька, Ірокез і Зебра — «бомбою» котили по вулиці...

— До кубучу!— було коротке рішення.

Так закінчилася історія його кохання.

Фіналом історії був лист, що його згодом одержав папа, Ось він:

*Товаришу непмане!*

*Група пролетарських студентів, беручи до уваги неп, повертає вам гроші, витрачені вами на утримання студента Гуньки. Наша пролетарська свідомість підказує нам, що вже недалеко той час, коли ми зможемо наплювати вам просто в «фотографію», товаришу непмане.*

*За групу: І р о к е з і З е б р а.*

Папа, перечитавши листа, передав його маман:

— На, заховай цього документа... Здається, вперше потрапив на порядних людей...

Таня самотньо сиділа біля вікна, що виходило на вулицю. Вона марила...

...Про що марила Таня?

1925

## НЕПІ

### I

Друзі мої, вилайте мене, ідіота, я одружився! Непі — моя дружина. Я міг би вам назвати її справжнє ім'я, але... Так буде краще, коли я заховаю це ім'я за одним сукупним ім'ям (Непі — це ім'я легіон!)

Ви питаєте: як це сталося? А хіба можна вберегтися, коли в кожному районі на тебе чатує загс...

Зрештою, я бачу, вас цікавить ця історія,— звичайно! Початок її припадає на весну...

Зав'язка — в потязі. Надворі крізь вікна вагона пахло весною, а в самому вагоні було чадно від дешевих цигарок — «Селозмички». Ніч. Марудно блимала свічка... Колеса потяга одноманітно клацали на стиках. Мої попутники — студентська молодь — своїми витівками дратували мій політкомський гонор...

Моя увага зосереджувалась на черговому «номері» аж надто веселого каенесівця-студента, і тоді, приєднуючись до щирого сміху присутніх, я кисло посміхався.

До ранку ще було далеко, каенесівець-студент розпочав серію своїх любовних пригод, і весела молодь вдячно платила йому здоровим реготом. Старенький дідусь — на носі сині окуляри — за кожним вибухом реготу полохливо зривався з місця, витирав свої каправі очі ретельно згорнутою вчетверо хусточкою й, ні до кого не звертаючись, благав:

— Господа, помилуйте! Ви ж таки колись будете старі!..

Благання вкривалося реготом, а спантеличений

дідусь сідав на своє місце й ні з того ні з сього починав лаяти «більшовицькі порядки». Потяг, не хапаючись, бай- дуже рахував на рейках кілометри...

Перевірючи всі можливі шанси на свій відпочинок, я прийшов до висновку, що «любовних пригод» каенесівця-студента вистачить на всю мою подорож.

Мені залишалося одно: відповідно до мого настрою винайти собі співбесідника. Мої втомлені очі шукали людину, що їй судилося бути моїм об'єктом до ранку... Тільки до ранку, друзі мої! Я не міг аж ніяк припустити, що в мене попереду буде багато ранків і що об'єктом цих ранків буде вона... (моя Непі!) Сталося так, як це завжди буває в подібних випадках: наші очі зійшлися... Непі всміхнулася, звичайно, як до попутника.

На мене дивились примружені, мінливі очі... Про колір цих очей я не скажу нічого, бо з того часу минуло багато ранків і кожного ранку її очима на мене дивилися зовсім інші очі... Це очі Непі! Здається, я почав з того, що показав їй за вікном краєвид, тоді як надворі стояла ніч і все злилося в одну велику чорну пляму. Вона чемно засміялася. «Можу позаздрити вам,— це достотно її слова,— я не звикла милуватись краєвидами ночей».

Друзі мої, я був тричі йолопом! Тепер я знаю, що Непі навіть дуже часто «милується краєвидами ночей», але... Це було тоді, коли я ще не знав цього, це було в потязі, що простував по рейках до великого міста, іншими словами: це була минула давність, що спричинилася до сьогоднішньої дійсності.

Ми зазнайомились.

Непі — студентка якогось вузу (неважно якого!). Я — «відповідальна одиниця», ще й до того політкерівник робітничого хору, що повертався з мандрівки на село. Цього було задосить.

Наша розмова? Звичайно, ми розмовляли!

Вона скаржилась на важке студентське життя, я мав про п'ятикутну зірку на державних будинках Лондона, Берліна, Нью-Йорка... Так було спочатку. Я дякував доброго комуністичного бога за те, що він послав мені такого співбесідника. Згодом наша розмова перестрибнула на інші теми... З інших — на ще інші, словом: ми швидко докотилися до універсальної теми... (Неважко вгадати, якої — надворі стояла весна). Непі вражала мене своєю активністю. Жіночий рух — її стихія. Вона

так гаряче захищала. Коллонтай, з таким запалом... Це треба було чути!

До речі: Непі — дипломатка. Ось вам характерний уривок нашої розмови:

— Скажіть, ви любите жінок?— це Непі. На мене дивляться її хитро примружені очі. Я промимрив щось таке, не пригадаю зараз що, про рівноправність жінки.

— Не те... Ви кохали коли-небудь дівчину?

— Чи кохав я дівчину? Гм... Мені двадцять шість років,— почав я несміло.

— І знову не те!— Непі здивована.— Ви цілували коли-небудь дівчину? Міську панночку цілували?

Вона дивиться на мене, як на «прибитого мішком» селяка, що не розуміється на «міській культурі».

Ага, вона кепкує! До мене вернувся мій «політкомівський» гонор.

— Чорт забери мене, товаришко!— сказав я, не турбуючись за стиль своєї мови.— Я ніколи не дозволю собі зв'язатися з особою, яка користується з нашої — тепер необхідної — політики непу.— Так і сказав! Навіть більше: я демонстративно плюнув у бік якоїсь перекупки, що везла при собі на продаж курячі яйця.

А так, звичайно, я люблю жінок! Я кохав тоді дівчину — члена профспілки Харчосмак, яка завше чомусь позіхала при зачитанні моїх ніде не друкованих віршів: (Це так, між іншим!). Непі вивідала в мене все... Для чого? Нащо? (А втім, тепер я знаю вже, для чого й нащо).

Хай тут буде пересторогою моя улюблена крапка.

До ранку я побожно цілував її довгі русяві коси, тоді як вона спала, по-дитячи схилившись мені на плече... Потяг на рейках рахував кілометри.

## II

Тепер у мене родинна квартира... Непі — дружина. Мені робиться боляче за себе, не тільки за себе — за всіх, у кого в кишені партквиток і... Непі — дружина. Завше, коли я з портфелем при боці ганяю вулицями великого міста (праця, збори, засідання!), назустріч мені зринають очі, підведені карміном губи «радянзованих половин».

Я щасливий, друзі мої, щасливий! Мої очі звикли чи-

тати те, що для інших завше буде таємницею... Ось оця, що так високо піднесла голову, помпезно йде вулицею, а в неї фасон «мужчинам ніколи».

Вилайте мене петлюрівською собакою, коли це не «половина» якоїсь відповідальної одиниці... Так і є! Ось він підійшов до неї. Він — так само, як і я, з портфелем при боці — сухий, як норвезька тараня. Вони сперечаються... на вулиці! Я несамохить ловлю уривок їхньої розмови. Йому треба на збори.

— Важливі збори, Анечка, не можу... (Проситься?!).

На кармінових губах лисяча усмішка:

— Не розумію! Завше я сама... Сьогодні «Великодушний рогоносець» і...

За вітром я не чую слів.

Він ніяково киває головою й нашвидку повертає в завулок... Хо-хо! Вона слідом за ним, а в неї очі акурат моєї Непі й... фасон: «мужчинам ніколи». Здається, я зайшов вже далеко. На мене вже давно чекає моя родина квартира.

— Де ви шляєтесь, товаришу?— питає Непі.

Але сьогодні вона даремно чекатиме на мене... Сьогодні я ваш, мої друзі! Хай там завалиться родинна кухня з всіма її присмаками, я сьогодні обідаю в їдальні «Радробітник» (окремий кабінет).

— Пс-с-с... Товаришу, дві пляшки бенікарло... Я свідомо ставлюся до непу, так!

А тепер послушайте про Непі (ще раз рекомендую вам: моя дружина). Моя кохана жіночка! Вона знає, де я дівся... Все рівно, коли я ніччю вернусь на квартиру, мені не доведеться вже цієї ночі спати в ліжкові. Спочатку в нас відбудеться «дискусія», а потім аж до ранку я волітиму бродити вулицями... (Ставлюся до цього байдуже — вважаю це за спадщину царату).

Найше вінчання? О, Непі не така вже ідіотка, щоб вінчатися з попами! Загс і... все. На другий день — це після вінчання — вона в першу чергу посварилася на кухні з моїми сусідками. Прибігла вихором до мене — сльози річкою: «Ти партійний, комуніст, якась там куховарка ображатиме твою дружину... Дзуськи!» Що я міг на це сказати, мої друзі?! Непі — дружина комуніста і... «якась там куховарка».

Даремно я силкувався витлумачити, що кожна куховарка повинна керувати державою.



Непі, для якої «жіночий рух — її стихія», була глуха, як довбня.

— Ти морду їй побий, падлюці, от і все!— до цього лайка, вигуки, істерика. Всі мої докази влучали горохом в стінку. Непі, дружина комуніста, вимагала негайного втручання мого партквитка.

— Але ж це кухня! — сперечаюся.

— А-а-а-а, кухня!— Непі збісилась.— На зборах за будь-яку дурницю ти волієш з піною у роті сперечатися годину, а моя честь... Моя честь для нього — кухня, боже, боже!

Я вперше мав за честь знайомитись з такою «діалектикою». Ви знаєте, що таке «діалектика радянської половини»? Це тоді, коли Плеханов, Енгельс, Маркс перемішуються з кухонним реманентом — виделцями, ложками, тарілками і т. д.— і все це сиплеться на вас... А на закінчення отака репліка: «Ех ви! Бойовий авангард пролетаріату... Сволочі! На кухню боїться вийти — на захист жінчини!» Як вам це здається, га? Це з першого дня! Ви, певно, гадаєте, що я плюнув на цю історію? Помиляєтесь! Я заскочив з піною в роті до кухні і... замість куховарки, натрапив на таку ж саму радянську половину відповідальної одиниці Бумтресту. О, це була цікава історія! Наш галас вийшов далеко за межі кухні і сягнув аж до вух одиниці з Бумтресту. Він заскочив до кухні, так само, як і я,— з піною в роті. Моя українська вимова дала привід йому ляяти мене шовіністом. Я з тої самої причини вилаяв його... сіоністом.

Наші партквитки говорять за те, що справа з кухні переноситься в КК.

Чудово, моя Непі! Що їй до того, коли мені в КК напишуть мінуса...

Друзі мої, коли ви не ідіоти, не осли й не великодушні роконосці, коли ви не хворієте на хронічну хворобу — нерви, тоді я з охотою можу розповісти вам про свій медовий місяць. Що я кажу: про місяць? Ні! Я просто хочу подати вам кілька цікавих моментів.

Смачних, побутових моментів!

Моя активна жіночка! Вона ніяк не може бути байдужою до тої чи іншої радянської кампанії. Кампанія допомоги пролетарському студентству — грандіозний концерт-бал. Премія тому, хто збере найбільше грошей...(!!!) А як ви їх зберете, коли у вас немає відповідного

костюма... Костюма, розумієте?! Мужчини налітають на відповідний костюм, як метелики на вогонь... Непі має рацію. От тільки грошей на костюм! Де взяти грошей? Вісім червінців, що дає моя посада, вирахуйте звідціль на прожиття та членські внески — добровільні, повітрові, безпритульні і т. ін., і тоді до вашої кишені можна тулитися коли завгодно й кому завгодно. Грошей там не буде. Але ж костюм! Непі на грандіозному концерті без «відповідного костюма»? Нізащо! А премія... (!) А пролетарське студентство — мозок, так би мовити, радянський: червоні інженери... «специ»... лікарі... педагоги... Хіба все це не варто «відповідного костюма»? Ще б пак! Уявіть собі таку картину: Непі в'яжеться до «спеца» (вона студентка), ганяє з карнавкою по залі: «Громадянине, будь ласка, на користь пролетарського студентства»... Громадянин морщиться, ніби проковтнув муху, але... відповідний костюм, зачіска, обличчя і... рибка зразу ж ловиться на гачок: «Пожалте рубль, товариш, хе-хе-хе!» Це аргумент! Важливий аргумент, проти якого сперечатися не можна. Я мусив справити Непі «відповідний костюм». Гроші? Гм... (З вас ніхто не має посади в РСІ?). Не подумайте хто й зна чого. Я довго обмірковував цю справу — гроші я «найшов». Непі виканючила тоді десять червінців (костюм рахуйте п'ять). Десять червінців на користь пролетарського студентства і п'ять на господарчі витрати тієї установи, де я займаю посаду «відповідальної одиниці». На погляд РСІ — це державний злочин. На погляд Непі — це прибуток на поліпшення радбудівництва.

Моя активна жіночка! Вона завше переважає мене своєю активністю... Але ж той... Я вже п'янію, мої друзі! Як не як: дві пляшки бенікарло... Товаришу з Нархарчу, у вас смачнішого нема нічого? Давайте що-небудь, ну... пляшку запіканки! Спотикач, давай! Товариші, я заздрю вам — ви не одружені, у вас немає Непі! Тоді, як мене на кожному кроці величають: «мій муж». Ви уявляєте собі ці два паскудні слова? Цей подвійний займенник, якого приточується до найменшої дрібниці, геть аж до того, що «мій муж сьогодні розірвав кальсони». Звичайно, це дрібниці!

Це все дрібниці, мої друзі, а загалом це — побут. Наш новий радянський побут, хе!

Я сказав: побут? Ні! Це звичайна гнійна болячка —

карбункул на тілі нашого нового побуту і... все... Ви не знаєте, яку історію вступнула Непі?

Образок Івана Воїна над ліжком почепила... Янгола мого, значить, хо-хо-хо! Притичина! То не було чортів на світі... А це ціла отара їх накинулась на Непі (мій сміх безвірника їх тільки драгував). Чорти оперували «фактами»... Непі досягла чого хотіла: я в перший раз за все своє життя побачив чорта... (автокефального!). Пристойного добродія в чемерці й галіфе. Тепер над ліжком Іван Воїн... Вартує, хе! Я розумію Хвильового (з «Гарту»)! Його «я» щодня подвоюється... Точнісінько, як мое «я»: одно, коли я на посаді чи на зборах, і друге, коли я вдома — на своїй родинній квартирі. Службово-квартирне— воно орієнтується в залежності від місця й оточення. Моя розумна жіночка! Вона як непівський крамар: «беру червінці». З всяких міркувань, тактичних, стратегічних, я мовчу... ковтаю слинку. Я не знаю, що мені надалі обіцяє «розкутий Гіменей»... Непі наказала без дачі не вертатися додому.

А зараз тут — в їдальні «Радробітник» — так затишно, приємно... Ви вже хочете йти? У мене ще не закінчена тема... Я обіцяю вам закінчити на завтра, на після-завтра — коли завгодно. Зараз вечір, а мені не хочеться йти додому — я піду блукати вулицями до ранку...

1926

## БЕЗ ОСТАННІХ СТОРІНОК

### I

Це був посмертний рукопис Остапчука.

Рука, що ввижається мені перед очима, писала:

Батько мій працював на чавунці \*. З восьми років я вже називав себе батьковим помічником — пас нашу перисту корову.

Звідціль починається самий цікавий період мого життя. Ні одна уява випеченого в розкошах інтелігента не в силі змалювати моє дитинство. Кілька начерків, може, хоч відносно, дадуть зрозуміти декому дещо...

Зранку батькова пуга і мамин потягач піднімали мене з постелі, де я спав,— під припічком. Далі мені, невмиваному, силоміць проказували вголос «отченаша», «вірую» і безліч інших молитов, яких я ще й досі не розумію, такою химерною була їх фонолексика. Наведу одну за зразок, яку я найбільше любив і яка завжди кінчалась потягачем.

За молитом твоїх отець господи...

Матір божа по горі Сіонській ходила —

Свого сінка просила:

— Не їж, сину, не пий води...

Тут я докінчував по-своєму:

Возьму тебе для вигоди.

Дурна бозя послухала,

Три дні хліба не нюхала,

Три дні, три дні і три ночі,

Аж вилізли бозі очі...

---

\* Залізниця.

Вганяючи за мною по хаті, мати «хрестила» мене потягачем по спині, по голові, по вухах, по чому попало...

«Пастерки» кінчились. Обід: картопля й борщ. В торбині кукурудзяний малай. Периста йшла не оглядаючись на поле, я залишався під селом, за городами...

На вечір мати гнала пастуха потягачем додому. Батько майже щовечора тягався на зборню: приїздив панський економ, сходилися люди, складали на перисту акта — вищитували батькові робочі дні і... Знову гуляв по спині материн потягач, злісно, з насолодою свистала по чому доведеться батькова пуга...

Це була офіційна частина мого життя.

Поза цим у мене був різнобарвний світ цікавих таємниць. Мої іграшки одного разу стурбували поліцію цілої округи. Вся округа балакала про страшних паліїв, що повтікали з окружної тюрми і тепер на волі... палили села. Три чверті села згоріло тоді. Приїздило велике начальство і наказало що б то не було зловити паліїв.

Я й мої товариші — Данилко Довбня й Панаско Посмітюха — тільки посміхались.

— Мой брей, барбара хияле... Штиу?

— Штиу-шти, брей. Хайнари ютьлавшук — капцанку змохають.

Це — на скарбунському жаргоні.

Того ж самого дня ми кожний з'їли по грудочці землі й заприсяглися... нікому не розказувати про те, як ми пекли картоплю в Данилковій клуні.

На дев'ятому році мене батько одвів до школи.

Вийшла неприємна комбінація.

Наслухавшись від товаришів про виховавчу діяльність навчительки, що наочно стверджувалось прикладами — опухлими від лінійок руками та поодриваними вухами, я вирішив, що ризикувати собою в даному разі не приходиться, й на першій перемінці втік додому. Але батько думав інакше.

Батько — «лейб-гвардеец императорского 8-го Фридриховского ея величества гренадерского полка»... (тут-то й заковика!) Не любив жартувати:

— Я тебе одвів до школи?

— Одвели...

— Ти чого втік, сукин сину?

— Вчителька б'ється...

— А ти знаєш, гаде безхвостий, що я тебе не бити, а різати буду...

Я промимрив щось таке — не пам'ятаю — щодо права недоторканності особи і щез. Події йшли своїм порядком, я сидів четвертий день на захоронці в клуні і обмірковував своє положення...

Мої запаси хліба і сала, реквізовані в коморі, не розраховувались на довгочасний термін, підвозу не було, кожної години можна було сподіватися, що необережний Рябко — мій старий приятель — по своїй собачій глупості може викрити мою захоронку. Батько вже другий день з довжезним гаком, позиченим у тітки Гафії, шукає мене понад вербами на ставку: «Може, втопився анцихрист».

Мати голосить по двору, перепитуючи сусідів про моє перебування...

Події загострювались, набрали надзвичайного характеру, ситуація ускладнялась... і свербіла спина в передчутті батькового прочухана.

Що робити? Всі мої проекти зводились на ніщо. Було дві дилеми — або-або: або батькова пуга (це в крайньому разі) і школа, або... Піти нишком до попа, хай припише роки, й записатися до «Союза русского народа» — бити жидівських дітей на вулиці. (Деякі з моїх товаришів так зробили, і їхні батьки не мали права їх чіпати). Я вибрав останнє — нишком пішов до попа. Застав, що матушка на кухні цідила горохову юшку, а куховарка плакала в кутку від ляпасів за те, що кіт виїв сметану. Піп у штанях, без яси, напихав якимсь чортовинням вже обскубану курку.

Вийшла балачка.

— Ти чий?

— Василя Остапчука.

— Батько прислав?

— Ні... сам прийшов.

— Ну?

— Хочу жидів бити...

— Маладец!

Матушка засміялася:

— А як жиди тебе?

— Ніколи, — відповів я не задумуючись...

Куховарка — провокатор. Щоб вислужитися за сметану, вона накинулася на мене.

— Ге ти, шибенику! Батюшко, це ж він вискуб дві грядки цибулі, й Лізочка через його перелякалась... Чекай-но ти!

І раніше ніж я встиг опам'ятатись, куховарка цупко тримала мене за руку. Піп, очевидно, пригадавши інцидент з Лізочкою, покинув курку і підійшов до мене.

— Ти, паршивнику, за що бив панянку?

— Я не бив!

— Не бив?! — куховарка обурено бебехнула мене кулаком межі плечі.

— А за цибулю скільки я мала від матушки... Злодюжнику ти!

Вибігло попена — Лізочка.

— Панянку, цей вас кропивою жалив?

Попена придивилося й запхинькало.

— Накажи його, па-а-а-а-па...

— А-а-а-а, так ти ще й брехати, гицелю!

Піп обома руками вхопив мене за вухо.

— Оце знай, знай... знай...

— А-а-а-а-а!

В попа на лівій руці, на великому пальці, лишилося два знаки від моїх зубів.

— Ах ти, дрянъ такая! — вигукнув піп.

Попена заверещало. Матушка з переляку вивернула проціджену юшку, піп якось ненароком наступив матушці на сукно — з матушки поволі зсувалась сукня, і на завершення всього... попова сука, що давно вже заглядала крізь одчинені двері на кухню, зненацька стяшила курку і стрімголов кинулась на двір. Куховарка одчайдушно сплеснула руками:

— Світку ти мій!

«Ех, Андрійку, не лови гав», подумав я й бомбою кинувся надвір.

— Дурак! Ідіот! Сатана косматая! — почув я за дверима і, весело підстрибуючи, подався на вулицю.

— Не повезло...

## II

У школі на задній лаві я і мої товариші — Данилко Довбня і Панаско Посмітюха — ретельно, без хліба, доїдаємо сало. На врюкові завше чомусь хочеться їсти.

Вчителька — суха довгоноса Тараня з довжезною хворостою в руках (лінійку 3-я група в піч кинула) — слідкує за поведенням. Врядників син — Барбос — батько в «Союзе русского народа» — наглядцем над первачками.

У школі гаряче. Проте всі в паровицях — кожух і зверху свитка, на всякий випадок, «щоб не дошкуляло».

...Бле... Вле... Мле... Гле...

...Марудно тягнеться час. Данило обмочує в чорнило пальці й малює на стіні вчительку. Хтось на передній лаві: «Госпожа вчителька».

— Ну?

— А в мене в книжці глупості...

— Не ври, пожалуйста...

Підійшла до учня.

— Где они... глупости?..

Показав пальцем: «Осьо».

— Читай, болван...

— Ко... ріо... буде: ро... ко-ро-ва за... ліе буде: «ле» — зале...з...л...я... буде зла... залізла... на... г...і...

— Где і, разве там і?

— У!

— Читай!

— г... у... м... ніо буде — но, г... о, — прочитав учень.

Вчителька чекала, що клас вибухне реготом, — хихикнуло декілька панят... Решта мовчали.

— Дубина ти... Гумно! — бідкається вчителька. — Понимаєш?

— Понимаю...

— Повторите все вместе... ну?

— Ко-ро-ва за-лі-зла в г...о...

Вчителька цупить себе за волосся й вибігає надвір...

Школа оживає... Сміливіші вилазять на середину, ловлять Барбоса, повалюють його на підлогу і починають скубти «крачка»:

...Нар-нар-начки,  
Сходьтєся до крачки —  
Хто не буде крякати,  
Той буде плакати...

Вчителька приводить попа — втихомирюється школа, подвійними шерєгами стоять навколішках буяни, і знову марудне позіханья...



...Бле... Вле... Мле... Гле...

...Ко-ро-ва па-с-ла-ся на л-у-г-у...

І в'їдливий поклик Тарані:

— Тише-е-е!

Йшли дні назустріч тижням, тижні назустріч місяцям... У школі новина: вчителька нова приїхала, молоді, кажуть — ягня,— сімнадцять років.

Нема Тарані; прощай, Тараня!

Ягня на вигляд майже підліток. «Йї у поросі грати-ся», кажуть баби.

Прийшла до школи без попа. Зазнайомилась.

— Хлопці, чули, як чеше по-мужицьки?

— Такої й нада нам,— заявив Данилко,— більше уніманія буде до неї...

В школі за весь день а й пальцем нікого не зачепила, диво. Радіють хлопці: «Ягня! Ягня!»

На Барбоса найжачилась:

— Ви врядницький синок, а такий мутило, сидите й повітря тільки псуєте... Чому нічого не знаєте?

— Я был помощником...— ображено бурмотів Барбос.

— Помощником? Гм! — Ягня зміряло його суворим поглядом.

— А вона до панів щось не дуже-то...— втішно хихикали хлопці.

Перед тим як розходитись додому, Барбос на вулиці голосно обурився:

— Хахлушка. Нада заявить папе...

— Заявить папі?.. Чекай!

Коротка змовка: раз-два.

Я, а за мною сила — Довбня і Посмітюха — навпротець городами перетинаємо Барбосові дорогу...

— Ти, врядницький тарган, старої Тарані підлиза, ти що казав про нашу вчительку?

Барбос подумав і відповів:

— Учительница хахлушка, это мое дело. Вы хамы — мужики... Завтра мой папа посадит вас в темный карцер.

— Завтра ти нас поцілуєш знаєш куди? — і ми всі три показали на невід'ємну частину мужичого тіла, що трохи нижче очура.

— Ще й канцуром лякає, стонога чортова...

— Іха-а-а-а-а!

Вийшло завзяте «Мамайове побоїще» на шкільній панорамі.

Р. С. Прилад, де ілюструються «Страдания Марии Магдалины в саду Гефсиманском... с апостолом Петром», «Страдальцы за веру православную князь Михаил и его боярин Федор» або: «Как их соблазняет жена ханова в своем шатре», «Сожжение раскольникового попа Аввакума», «Битва св. Александра Невского» (перший, хто підсунув німцям свиню) на льду Чудского озера» і б. м. повчаючі картини.

Барбос, виявивши свою нездатність білої кості в боротьбі проти організованої сили, втік додому, плачучи, вигукуючи на завтра всілякі кари, що зробить нам їхній папа...

— На завтра? А нам наплювають...

Проте все ж таки нам—мені, Довбні й Посмітюсі— в одному місці (невигідному для цензури) злегка потенькувало...

Від урядника можна було всього сподіватися.

Сьогодні— себто на цю ніч— я не спав до ранку, очікуючи дальших подій...

На ранок у школі.

Як і треба було сподіватися, Барбоса привів до школи їхній, Барбосів, папа. Після молитви «*Приблудний господи, пустися вниз*» (курсив мій: колективна творчість всієї школи) Ягня покликала нас до вчительської.

Барбос і їхній врядницький папа зустріли нас вигуками:

— Вот они, мерзавцы!

Я, Довбня й Посмітюха стояли, схиливши голови, скоса позираючи на Барбоса:

«Попадешся ти ще раз нам... суко», думали ми, безсилі зараз що-небудь зробити Барбосові.

Ягня послала нам привітну посмішку.

— Ви за що побили вчора Рижова?

Ми презирнулись, я твердо відповів:

— Ми його не били...

— Папа, ей-богу, они врут... били. Ты, грит, что говорил на нашу вчительку...

Барбос раптово замовк, побачивши, що сам собі нашкодив.

Ягня засміялася.

— Вы что, Рыжов, говорили на меня?

— Я ничево, честное слово, ничево!..

Врядник підлесливо хихикав:

— Вы как настоящий исправник, хе-хе-хе.

Інтуїція підказувала мені рішучий засіб самозахисту— я ризикнув на авантюру:

— Ого, я тільки не хочу казати, що він говорив...

— Ну? — перепитав урядник. Ягня йому подобалася — це видно. (Врядника на селі молодиці прозвали кнуфом).

— Він казав, що-о-о-о...

Тут я подратував трохи терпець урядника і разом випалив:

— Якби ви захотіли, то вчителька бігала б за вами і... казав глупості на вас. — Це вже на вчительку.

— Вот видите, Рыжов, какой вы нехороший, — докірливо кинула Ягня і невинно всміхнулась до урядника.

Урядник почервонів.

Його репутація зальотника, «джентльмена», як він величав себе, була скомпрометована.

Правда, він говорив про це (яке сполучення!) «совершенно секретно» своєму стражнику Куйбіді (холостяку), але ніколи не думав, що це може виявитись «наружу».

Це, певне, стара шкарба (жінка) шпигуна підіслала, сволоч...

— Пшол вон, стерва, в клас! — зловив урядник за вухо Барбоса. — Всякие гадости будешь распространять. Я тебе дам!

Ягня мовчки кивнула нам головою на двері, й ми урочно вийшли. За нами, плачучи, виходив Барбос.

— А що, Барбос, пожалівсь? — це Довбня. — Ми з тебе тепер бубона зробимо... Чекай!

Я залишився під дверима наслуховувать.

— Так вы, пожалуйста, Тамара Георгиевна, на чашку чаю... Приходите, — почув я.

Одчинилися двері й пропустили повз мене урядника.

— Только вы, па-а-жалуйста!.. — цокнув він шпорами і по-кавалерському поцілував ручку.

Ягня випроварила його на двір. Вернулась.

Я стояв у коридорі біля вікна і... плакав.

Вона підвела мою голову і злякано запитала:

— Что з тобою, мій хлопчику? Ти злякався?

Я почав ще гірше плакати і ледве промовив:

— Не йдіть до нього...

— Це до врячника? — засміялася. — Не плач, чудачок... не піду.

Ягня притягнула мене до себе і міцно, гаряче поцілувала.

— Треба вчитися, мій любий...

### III

Батько з матір'ю дивувалися: «Що це сталося з хлопчиськом? Не можна одірвати його від книжки».

Я з погордою дивився на матір: «Хіба ж її можна зрівняти з... Тамарою». (Тамара — це в думці — після того, як поцілувала).

У школі всі дуже скоро помітили мою прихильність і зробили висновок:

— Приматкобожитись хоче... сука.

Всі «ділові» наради моїх товаришів тепер мали для мене таємний характер... Мене вже не кликали до гурту. Довбня одного разу назвав мене «Юдою Скаріотським». А Барбос одверто нахвалявся, що зробить з мене «падлівку до котлет».

...Тамара (Ягня — це для інших) скоро помітила моє відношення до неї. Моя продукція шкільного багажу зростала нервовим темпом, я виростав на тлі всієї школи, зробився першим учнем; Тамара завжди в класі брала мене за приклад, а батько одного разу зустрів мене словами:

— Бач, сукин син, приходила вчителька...

Я одубів: перед очима плигали зайчики.

— Чого вип'ялив очі? Не бійся.

Критично оглянув мене з голови до ніг.

— Казала, що ти добре вчишся, ну і... на професора колись вилізеш... Гм!..

Пауза.

Тисяча барбосів і сотня врячників, я почервонів, як півонія.

— А більше нічого не казала?

Батько примружив очі й посміхнувся:

— Ах ти, поросюк! Ну, ну, валяй далі...

На середині шкільного року Тамара перевела мене до 3-ої групи.

З подвоєною силою напружуюсь над уроками й читаю книжки, що дає мені Тамара.

Я маю право вільного входу до її кімнати... за книжками. Я ношу Тамарі на пошту листи. Я годую її синичку (чи чорт його знає, що то за птиця,— якась чубата...)

Я... я... я... я роблю все, що тільки скаже мені Тамара.

Одного разу Тамарі хтось ніччю брязнув у вікно каменюкою і...

З того часу вона залишає мене при собі на нічліг.

Я поволі виступаю на арену майбутніх подій...

Я майже не навідуюсь додому,— хіба що шмаття надіти,— у Тамари сплю, харчуюсь і вчусь.

Батьки не перечили: «Нехай там нюхає... Може, й паном коли зробиться...» — сміялись.

— Дні вкривалися ночами, ночі — днями...

...Шкільну бібліотеку було вже мною перечитано — від «Псалтирника» до «Вери, Надежды и Любви».

Тамара тепер давала мені книжки з своєї власної бібліотеки. Я плакав над Тарасом Бульбою, лаяв Мазепу за зраду і з почуттям до страждань автора декламував:

«Эх, приятель, и ты, видно, горе видал, коли плачешь от песни веселой...»

#### IV

ВУФПУ (читай: Всеукраїнський фільм природи України) демонстрував мільйонний раз свою першу серію — весну.

По розрахунку Пуришкевича, пора було нагадати євреям за 1905 роковини Христа; по розрахунку моєї метрики йшла чотирнадцята весна відтоді, коли я вперше почув на себе «дунь і плюнь».

А врядник доносив:

«Его благородию господину становому  
приставу  
на секретное отношение № 540.

За местной учительницей установлен строгий надзор. Доверенная особа (мой сын Алексаша) доносит, што все благополучно: ничего такого не замечается... Окромья разве, што она я учительница хахлацкого происхождения и в большинстве своем хахлушка.

Роста среднего, шикарная талия и все такое прочее... (Симпомпончик. Надеюсь заслужит внимание вашего благородия — зовут Тамарой).

Нащот проживання етих: Есдекова Стерви — доношу, что в моем районе такие фамилии не числятся.

В районе спокойно: прошлой ночью только подожгли усадьбу помещика Давыдовского (преступников не поймали...) да по слухам местные крестьяне вверенного мне села толкуют нащот помещика Маньковского.

На все принято меры.

Урядник Рыжов.

Школа давно вже бовваніе пусткою. Весна розпоршила всіх: по ярах-балках, луках-гаях квітне шкільний молодняк... Мандрують чередами, за худобою, з місця на місце.

Під носом сопляк корінням до землі сягає, а в зубах «козяча ніжка» кінського помету...

— Покуримо, сваток?

— А що ж, покуримо! Це тобі не школа...

І додавали:

— Пошли вони к свиням собачим, і школа, і вчителька... Правда ж?

Тамара залишає мене при школі сторожем. Я охоче згоджуюсь. Батько щомісячно дістає за мене мою платню — чотири карбованці тридцять сім копійок — і теж погоджується...

Ретельно виконую свої обов'язки й мовчу, як риба...

Тамара — «сіцілістка».

Довідався я про це зовсім випадково, просто: пішов одного разу до шкільного карцера вимітати порох і видряпав з-під землі віником пакунок книжок і листівок, а зверху на обкладинці: РСДРП.

Пакунок перейшов до шкільної повітки. Я щодня конспіративно залазив попід стріху в повітку і там перечитував все — від дошки до дошки...

Пестель... Рилеев... Софія Перовська...

Що дає робітникам наша партія....

І ще багато, багато різних відозв, листівок... тисячі нових для мене вражень...

Через тиждень я вже досконало знав, що таке РСДРП, — пакунок нелегальщини перейшов на старе місце, а...

...На столі одного ранку Тамара найшла папірець.

«ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ  
РОССИЙСКАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТИЯ»

Схвильовано питала:

— До мене вчора ніхто не приходив?

— Нікого не було...

Глянула ще раз на папірець, а потім пильно на мене:

— Це ти писав?

Я підійшов і роблено спокійно перевірив папірця:

— Ну да, я... хіба що?

Пауза.

Тамара швидко виходить до шкільного карцера й за кілька хвилин приходиться знову, старанно зачиняючи за собою двері на ключ.

Я зблід.

Очі Тамари гіпнотизують мене, як гадюка мишу:

— Ти... де подів книжки з карцера?

— Книжки... з карцера? Вони там!

Я з жахом пригадав, що, заховаючи на місце книжки, забув двері й тільки через годину зачинив їх на защіпку.

Тамара повернула ключ:

— Покажи де!

Я стрімголов кинувся до карцера: на місці, де було заховано книжки, ятрила очі глибока темна яма...

Не пам'ятаю, коли і як мене вивели з карцера до кімнати. Я сидів на канапі і, схлипуючи від ревного плачу, дивився, як Тамара нашвидку складала в сакви свої речі.

— Не плач, чудачок... Ти ж не винен? — заспокоювала й, коли сакви були зовсім готові, сказала:

— Тепер ти будеш сам... Аж поки я не приїду. Я швидко повернусь... Коли хто питатиметься — скажи: поїхала до родини... Зрозумів?

.....

— Тепер ти допоможеш мені винести до станції речі...  
Піди вмийся.

Хтось постукав у двері. Тамара заметушилась, кинулась до саквів, я помітив, як невеличка блискуча люфа стрибнула Тамарі в рукав...

Стук подвоївся, й на цей раз більш енергійно.

— Хто там?

За дверима голос:

— Свої... Хіба не пізнали?

Тамара рвучко шарпонула за двері.

На порозі стояв посміхаючись мій батько й нерішуче протягував Тамарі... нелегальний пакунок.

— Візьміть, баришня. Це мій Рябко десь дістав... Приніс, маєте, аж додому... Дивлюсь я: книжки... Дай, думаю, занесу до баришні... Візьміть!

Рябко — несвідомий провокатор — просунув свою собачу морду крізь батькові ноги й задоволено вимахував хвостом.

— Пшла вон, шельма!

— Він у мене, знаєте, до мишей великий мисливець. Всею клуню, як ралом, розорав.

Тамара з радістю жандаря вхопила пакунок.

— Дякую! Зараз подивлюсь... Заходьте!

Батько зайшов до середини й, сідаючи на стілець, прицмокнув:

— Хороші, баришня, книжки. Я вже дивився... Зразу хотів до попа понести, а потім, думаю, хто його знає... Книжки політичеські, — додав, знизивши голос.

— Що ви кажете! — Тамара зробила підроблено здивований вигляд.

— Ви, баришня, подивіться перше. В одній там про землю пишеться... Я вам кажу — рихва в рихву: все одно, що шпали на чавунці міняє... Здорово доказує, падлець!

Тамара дрижачими руками перевіряла пакунок, а обличчя казало: «Добре, що так усе скінчилось, а могло б інакше кінчитись...»

— Ну, то я й пішов... — підвівся батько. — Чого це в вас такий розгардіяш, баришня? — показав на сакви, що валялись долі розтельбушені.

— Збиралася з Андрієм трохи на двір повиносити, на вітер... — швидко найшлася Тамара.

— Гм, на вітер?.. А він, цей лобур, тут хоч у чому-небудь вам помагає? — це на мене.

— Слухається... — й посміхнулася до батька.

— Ну, то й добре, що слухається... Бувайте здорові! А книжки хороші...

Зупинився на хвилину біля дверей:

— Може б, ви, баришня, той... мені одну дали, га?

— Вам?.. — Тамара завагалась.

— Воно можна б, тільки...

— Я розумію. Нікому: де взяв, як узав, щоб ні одна, звиняйте, собака не знала... Це понятно, — запевнив батько.



— Глядіть! — Тамара вийняла одну брошурку, кілька листівок-відозв і передала їх батькові.

Брошура й листівки конспіративно полізли до батькової пазухи...

— Дякую...

Тамара випроводила його за двері.

— Тоді я зможу знову вам дати,— почулось за дверима.

— Ну, «соціал-демократ», що будемо зараз робити? — весело запитала Тамара, випроводивши батька.

— Понесу ваші речі на станцію...— відповів я жалібно.

— Ха-ха! Я тільки лякала тебе...

Тамара ласкаво гладила мене попід бороду:

— Ти любиш мене, Андрійку? Щоб ніхто не знав про сьогоднішню подію... Зрозумів?

Мое обличчя шаріло, немов гиндичий ковток, а нижче носа — від очей приблизно на долоню донизу — квітнув поцілунок Тамари.

— Ну да, зрозумів...

## V

Через три дні в Тамари з батьком відбулася таємна нарада. Тамара попросила батька обдивитися на горищі димогарні лежаки, і коли він злазив з горища, то, очевидно по необережності, на коридор посипалися знайомі мені РСДРПерівські листівки.

Я стояв за вікном, захований під кущем бузку, і бачив, як батькова пазуха набухала.

Потім батько вийшов на вулицю. А потім я за батьком. Потім батько повернув на чавунку до робітничих касарень... А потім я за батьком.

А потім...

Я почув, як мене притьмом хтось поцупив за комір:

— Ти чіво тут шляєшся, стерва, га?—Скільки разов тобі казали: постороннім лицам хождение на путях воспрещается... га?

Не чекаючи, коли стосунки вирішаться стусанами, я з деяким напруженням залишив коміра в руках станційного наглядача Стьопки й пошвендяв до школи. На другий день Тамара доручила мені однести на пошту листа.

— Візьміть, баришня. Це мій Рябко десь дістав... Приніс, маєте, аж додому... Дивлюсь я: книжки... Дай, думаю, занесу до баришні... Візьміть!

Рябко — несвідомий провокатор — просунув свою собачу морду крізь батькові ноги й задоволено вимахував хвостом.

— Пшла вон, шельма!

— Він у мене, знаєте, до мишей великий мисливець. Всею клуню, як ралом, розорав.

Тамара з радістю жандаря вхопила пакунок.

— Дякую! Зараз подивлюсь... Заходьте!

Батько зайшов до середини й, сідаючи на стілець, прицмокнув:

— Хороші, баришня, книжки. Я вже дивився... Зразу хотів до попа понести, а потім, думаю, хто його знає... Книжки політичеські, — додав, знизивши голос.

— Що ви кажете! — Тамара зробила підроблено здивований вигляд.

— Ви, баришня, подивіться перше. В одній там про землю пишеться... Я вам кажу — рихва в рихву: все одно, що шпали на чавунці міняє... Здорово доказує, падлець!

Тамара дрижачими руками перевіряла пакунок, а обличчя казало: «Добре, що так усе скінчилось, а могло б інакше кінчитись...»

— Ну, то я й пішов... — підвівся батько. — Чого це в вас такий розгардіяш, баришня? — показав на сакви, що валялись долі розтельбушені.

— Збиралась з Андрієм трохи на двір повиносити, на вітер... — швидко найшлася Тамара.

— Гм, на вітер?.. А він, цей лобур, тут хоч у чому-небудь вам помагає? — це на мене.

— Слухається... — й посміхнулася до батька.

— Ну, то й добре, що слухається... Бувайте здорові! А книжки хароші...

Зупинився на хвилину біля дверей:

— Може б, ви, баришня, той... мені одну дали, га?

— Вам?.. — Тамара завагалась.

— Воно можна б, тільки...

— Я пони́маю. Нікому: де взяв, як узав, щоб ні одна, звиняйте, собака не знала... Це понятно, — запевнив батько.

— Глядіть! — Тамара вийняла одну брошурку, кілька листівок-відозв і передала їх батькові.

Брошура й листівки конспіративно полізли до батькової пазухи...

— Дякую...

Тамара випроводила його за двері.

— Тоді я зможу знову вам дати,— почулось за дверима.

— Ну, «соціал-демократ», що будемо зараз робити? — весело запитала Тамара, випроводивши батька.

— Понесу ваші речі на станцію...— відповів я жалібно.

— Ха-ха! Я тільки лякала тебе...

Тамара ласкаво гладила мене попід бороду:

— Ти любиш мене, Андрійку? Щоб ніхто не знав про сьогоднішню подію... Зрозумів?

Мое обличчя шаріло, немов гиндичий ковток, а нижче носа — від очей приблизно на долоню донизу — квітнув поцілунок Тамари.

— Ну да, зрозумів...

## V

Через три дні в Тамари з батьком відбулася таємна нарада. Тамара попросила батька обдивитися на горищі димогарні лежаки, і коли він злазив з горища, то, очевидно по необережності, на коридор посипалися знайомі мені РСДРПерівські листівки.

Я стояв за вікном, захований під кущем бузку, і бачив, як батькова пазуха набухала.

Потім батько вийшов на вулицю. А потім я за батьком. Потім батько повернув на чавунку до робітничих касарень... А потім я за батьком.

А потім...

Я почув, як мене притьмом хтось поцупив за комір:

— Ти чіво тут шляєшся, стерва, га?—Скільки разов тобі казали: постороннім лицам хождение на путях воспрещайтсья... га?

Не чекаючи, коли стосунки вирішаться стусанами, я з деяким напруженням залишив коміра в руках станційного наглядача Стьопки й пошвендяв до школи. На другий день Тамара доручила мені однести на пошту листа.

Дорога на пошту — через кладовище. Я не люблю кладовища: воно нагадує мені страшний суд, а потім перісту корову; Михайлів—архістратигський тромбон перетворюється на в'рядницьку піку і... взагалі, чорт зна що верзеться. Але тепер я навмисне йду через кладовище.

Мені треба. Я звертаю від стежки набік і сідаю на свіжій могилі доньки начальника станції, вона шойно тиждень як отруїлася з кохання до конторщика. Власне, не отруїлася, а вийшло непорозуміння: конторщик пожартував, що від вагітності можна лікуватися вагоновим маслом. Оленька повірила і... вмерла від дизентерії.

На хресті епітафія конторщика: «Умерла во цвете лет — 30—от роду. Да будет воля твоя». А нижче хтось у скрутні хвилини життя вирізьбив цвяхом: «Йди вперед — біду наженеш, лишись позаду — біда нажене... Ех, нема нашому брату де й...»

Але це до листа не стосується.

Я обережно відслинив конверт і вийняв рожевий клаптик паперу...

Тамара писала:

*Здорово, Юро!*

*Я зараз одпочиваю. З того краму, що ти дістав мені в крамниці Гутмана, вийшла цікава сукня. Справа з патентом налагоджується... Коли їхатимеш, зайди до Соловейчика за картонкою. Обов'язково зроби замовлення на звій шовку. Не забудеш? Чекаю.*

*Т а м а р а.*

— Якийсь Юра? І шовк...

«Ех, якби він мені ластик на штани привіз...» думав я, мрійно зітхаючи. Згодом запакований конверт вийшов на стежку і лінки потинявся на пошту. По дорозі я обмірковував...

Те-те-те, я нічого не обмірковував!

Стражник Куйбіда перегородив мені стежку.

— Ти куди, братець, ідеш? — він фамільярно взяв мене за вухо.

Вчорашній прийом з коміром не був розрахований на вухо: справа вимагала дипломатичних засобів!.. Я уклінно зняв Куйбіді кашкета.

— Несу листа на пошту... від учительки.

— А-а-а, від учительки!.. Не брешеш?

— Ні.

Куйбіда, очевидно щось пригадавши, пускає мене.

— Н-да... Лист, кажеш? Хар-рашо... Чого рота роззявив? Ска-а-тіна!

І, підхоплений окриком Куйбіди, я притьмом надав собі такої експресії, що моя машина, аби збавити силу тяжіння, одгвинтила всі можливі шурупи...

Може, й справді Юра привезе мені ластіку на штани?

Захеканий, опускаю листа до поштової скриньки.

Перед очима: Тамара... картонка... шовк...

## VI

Пантофлева пошта щодня приносила свіжі новини...

— Ой, чуєте, що то буде! Смалять панів, як поросят у великодню п'ятницю... Добрий гендель!

Охорона повіту — дворянської безпеки — розіслала обіжника «пресекають в корне» все, що здається підозрілим.

Євреям було заборонено виїздити за межі десяти верст від місця перебування...

— Ой, чуєте, що то буде?

В кожного власника маетку стояли постоем два-три охоронники...

На селі вперто балакали, що, мовляв, «указ є від царя забрати в панів землю»...

Врядник шосуботи розганяв біля волості сходку...

В повітрі пахло нагаями й різками...

## СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Его благородию господину становому приставу урядника Рыжова и жандармского вахмистра Н-ской станции Жеребцова

## ДОНЕСЕНИЕ

5-го числа сего месяца нами, урядником Рыжовым и жандармским вахмистром Н-ской станции Жеребцовым, найдено

на території станції заборонені видання соціал-демократическої робочої партії — нескілько листовок. Приняті срочні секретні заходи к в'ясненню проишедшего факта. Арестованих нет. При сем прилагаются екземпляры найденных в количестве трех листовок.

Жандармский вахмістр Н...ской станції Жеребцов.  
Урядник 5-го районного участка Рыжов.

— Черт его знает, кого ж это я пошлю с пакетом? — бідкався урядник.

— А это вы уже сами знаете. Пакет совершенно секретный...— відповів жандармський вахмістр Жеребцов.

— Дело в том, что Куйбиду я вчера еще послал второй раз с пакетом нащот нашей местной учительницы...

— Нащот учительницы?— здивувався вахмістр.— Вы, кажется, мне говорили, что она того... симпатичная особа.

— Н-да...— задоволено посміхнувся врядник.— Оно знаете, дружба дружбой, а служба службой... Черт его знает, с этим пакетом. Не послать ли мне понятого? Как вы думаете?

— Я думаю, что... можно,— після хвилиної задуми згодився вахмістр.

І коли за вахмістром зачинилися двері, врядник вдягся по формі, взяв пакета і вийшов до волості.

— Распишись в получении!..— наказав понятому.

Той розписався. Врядник передав пакет.

— Потеряешь — умрешь на каторге... Понял?

Понятий Грицько фамільярно заковил губу:

— Ваша благородія, дайте хоч на половинчик!

— Пьян будешь, скатина? — засміявся врядник. Йому ще раз хотілось почути «ваша благородія».

— Ваша благородія, від половинчика? Нехай мені свиня на вулиці шапку з'їсть: четвертинку ставляйте...— Грицько перехрестився, — вип'ю і до вечора ані мур-мур, так як нічого й не бачив.

Решта присутніх, що були у волості, ствердили:

— Аби гроші, а випити можна...

Урядник вийняв гаманець, довго порпався в ньому, і нарешті:

— На! Только смотри, еще раз повторяю: потеряешь пакет... амба тебе, сукину сыну!

— Слухаю, ваша благородія! — Грицькова кишенья втопила срібного карбованця і вийшла в напрямку до монопольки.

Врядник подався додому.

— Когда я буду исправником? — мрійно запитав дома урядник своє двоноге «ти».

— Канечно будеш, котик! — солодко горнулась до в'рядницьких штанів рипсова сукня двоногого «ти».

## VII

Я тільки що закінчив читати заборонене видання: «Французская декларация прав человека и гражданина» і з обуренням рахував на пальцях заподіяні мені кривди...

Настрій викликав мене на вулицю, власне, не на вулицю, а на вигін перед школою...

Що це? Дядькова Грицькова шапка... Ну да, його.

З-під продертої прошивки визирав ріжок зігнутого удвое пакета...

«Совершенно секретно», прочитав я.

«Совершенно секретно», сміялася Тамара, вкладаючи до урядницького пакета свіжого листа...

Зігнутий удвое пакет знову поліз на своє місце — в шапку: замість «донесення» в пакеті лежала... любовна листівка до жінки станового.

Світ не помітив на собі змін: дядькова Данилова свиня з почуттям помсти нівечила останній корінець петрушки в поповому городі; урядник після обіду слав: йому снилося, що нібито станового жінка, перейнявши образ в'рядничихи, відраховує на його пиці тринадцятого ляпаса. Ну, а Грицько, понятий, встав, оглядівся: шапка лежала поруч його під тином... Глянув за підшивку:

— Є, не загубився! — звівся на ноги й подався додому за хлібом на дорогу, щоб на вечір занести пакета...

Тимчасом, поки Грицько-понятий мандрував стовповим шляхом до повітового міста Ямполья, в ту саме пору...

В Києві сталася важлива подія, що мала загальне тло всієї ситуації.

а) Київ, Володимирська вулиця.

У відповідь на листа Тамарі.

Студентська тужурка. «Юра» вкидає до поштової

скриньки університету св. Володимира листа й мандрує далі вулицею. Тварина в одягу листоноші весь час назирці слідкує за Юрою, а потім підходить до поштової скриньки й висипає всю кореспонденцію у свій мішок. Зловтішно хихикає:

— Ех, ви — революціонери!

Сідає на візника і мчить до «присутственных мест».

б) Київська охранка. Секретний відділ.

Голова охранки — полковник:

— Дайте мне дело Наждачного..

Входить листоноша-шпиг:

— Получите, господин полковник! Вот оригинал письма...

*Здоровлю тебе, Тамаро.*

*Комерційні справи нашого дядюшки значно поширюються: заготовлено багато свіжого краму. Оптові покупці на місцях дають зверх роцоту чистого прибутку на 100%. Карти... Більярд... Кафе-шантани... Дядюшка витрачає скажені гроші... Злива вина... Ти кажеш приїхати? Гаразд. Буду через тиждень. Картонка, шовк і мій для тебе подарунок запаковані і чекають від'їзду. Бувай, Юра.*

...А вот и шифр.

*Сообщите Н...ской организации.*

*Подготовительная работа областного Комитета усиленно развивается: получено масса свежей агитационной литературы... Организаторы на местах развивают свою работу на сто процентов. Собрания... Обсуждение дальнейших планов... Работа на заводах... Комитет выбивается из сил... Дразги с меньшевиками. Ты говоришь, нужны работники? Хорошо. Буду через неделю. Оружие, агитационные листовки, брошюры и специальные инструкции везу с собою... Встречай, Юра.*

Жандарм з протилежної кімнати вносить діло Наждачного — жмут паперів — і кладе на стіл. Виходить. Голова охранки роздивляється, пише на розшифрованому листі резолюцію, хвилину напружено думає, а потім до шпига:

— Я поручаю вам дело Наждачного.. Поняли?

Шпиг улесливо гнеться дев'яткою:

— Так точно, господин полковник!

с) Через кілька днів.



На станції Київ-пасажирський. До відходу потяга десять хвилин. Загальна метушня пасажирів. Студентська тужурка. Юра з валізою в руках поспішає вийти на перон. На вихідних дверях два цивільно зодягнучих мужчини перетинають йому дорогу:

— Господин студент, вы арестованы!

Тужурка на момент торопіє, а потім поривчасто вибігає на перон. Його ловлять розставлені на пероні жандарі... Наждачного арештовано. Шпиг, якому доручено охранкою справу Наждачного, біля каси:

— Дайте, пожалуйста, один билет до станци Н...ской.

Становий демонічно визвірив очі на перелякану дружину й тиче їй Грицькового листа (експеримент Тамари)... Дружина вже готова зробити штучну істерику... Але придивляється до листа і враз вибухає реготом: Тамара, колись близька її товаришка по школі, велика оригіналка...

Безперечно, це лист Тамари!

Становий приголомшено кліпав очима: його дружина енергійно оповідала йому про шкільні вибрики Тамари...

— ...Это довольно интересный тип: ты себе представишь не можешь!..

— Бывает, Милочка, бывает...— мимрив становий, пригадуючи «донесеніє» Рижова: «Шикарная талия... Симпомпончик... Зовут Тамарой»...

### VIII

Урядник щось надто часто вчащає до Тамари. Хоч він і каже, що ним керують «чисто дружеские отношения», а я гадаю: чи не керує ним таємна інструкція станового...

Щодня надвечір урядник заходить до Тамари «поболтать» і щодня надвечір я вдаю з себе, що виходжу з кімнати на двір, а потім нишком підкрадаюся з кухні до суміжної кімнати і крізь замкову щілину прислухаюся...

Сьогодні урядник прийшов розлютований за сто псів. Замість того, щоб сісти на крісло-гойдалку й задоволено

вигойдувати ногами, як завше, він, проти встановленої звички, чортихнувся.

— Чи не полаялись ви сьогодні з дружиною? — на-смішкувато запитала Тамара.

— Хуже. Какіе-то мерзавці сьогодні ночью расклеили у мене на окнах прокламації...— загарчав урядник.

— Прокламації?

— Ну да, прокламації!..— визвірився урядник.—Под самим носом прокламації расклеивают, стервець! А становой скажет: «Ты, Рыжов, сукинсынская твоя морда, за чем смотришь... Почему у тебя нет арестованных?..»

Урядник погрозливо зціпив кулаки:

— Сволочи, ты с ними либеральничаешь, а они тебе на окна свинью с прокламаціями клеют... Мерзавць! Стервы! Сукины...

— Ви, здається, не прийшли сюди лаятись? — обурилась Тамара.

— Что-о-о-о-о! — Урядник витримав коротку паузу.— Я пришел к вам с обыском, сударыня... Поняли?

— Пожалуйста!

— Именем закона вы подозреваетесь в неблагонадежности.

Тамара іронічно посміхнулася.

Моя захоронка дає можливість слідкувати за кожним рухом урядника: а що, як він арештує Тамару?

Права рука Тамари нечутно висовує потайну шухлядку нічного бюрка, і я бачу, як до неї в кишеню ховається знайома мені невеличка блискуча люфа...

— Ви їх маєте при собі?

Урядник незрозуміло кліпає очима.

— Ваші прокламації при вас? — пояснила Тамара.

— Прокламації? А вы...

Урядник зробив рух незвичайного здивування.

— Простите, пожалуйста! Конечно, при мне...— і хапливо поліз до кишені.

Що за чортівнина? Я протер очі: Тамара гралася невеличким кружальцем, дуже схожим на значок «Союза русского народа»... Нічого не розумію.

А урядник уже розгортав перед Тамарою жмут нелегальних листівок:

— Еще раз прошу, простите, пожалуйста, Тамара Георгиевна! Никогда не мог подумать, что вы, так сказать, свой человек...

Обличчя урядника сяяло, немов перестигла на сонці дня.

— Пожалуйте! Пожалуйте!

Напружено тягнеться пауза.

Тамара з таким спокійним виглядом розглядала РСДРП'євські листівки, що жодна клепка в'язницької голови не могла, навіть на хвилину, припустити в особі Тамари справжнього винуватця подій сьогоднішньої ночі...

Але про це потім. Зараз цікаво одно: чим закінчиться ця ризикована комедія?.. Безперечно, Тамара винайшла якийсь дуже ризикований спосіб обдурити урядника: оце кружальце...

Що воно значить?

— Давно ви служите в охоранці? — хихикнув підслухливо урядник.

— Ввійдіть! — відповіла Тамара на стук за дверима.

На порозі вхідних дверей стояв літній чоловік, зодягнутий по-дорожньому, з валізою в руках.

— Чи тут мешкає панна Тамара Брагінська?

— Тут. Я Тамара Брагінська. Ви в якій справі до мене?

В'язник похапцем ховав до кишені жмут забороненого паперу.

Подорожній мовчки привітався і, скося позираючи на урядника, передав Тамарі листа.

Присадкуватий на зріст, русява цапина борідка, очі як у пійманої миші — все, що я міг побачити крізь свою щілину. Особливо очі, що хвилинами перетворювались з мишачих на Рябкові і тоді нюхали кожну маленьку дрібницю...

Тамара ввічливо запросила подорожнього сісти.

Той сів, попросив дозволу закурити, вийняв цигарку, звільна закурив і, видимо, не збираючись далі балакати, почав слідкувати за кільцями тютюнового диму.

Тамара відійшла до вікна читати листа.

Урядник, посидівши кілька хвилин мовчки і почувачи себе зайвим, нашвидку попрощався і вийшов...

Стрілка стінного годинника показувала пів до восьмої.

— Цікаво, що це за цяця — подорожній? — думав

я.— Може, знайомий, а може й так по дорозі з листом зайшов переночувати...

Мої міркування перебила поведінка Тамари. Вона нервово зім'яла листа, а потім знижений голос:

— Пробачте, товаришу! Юра пише, що вас послано замість нього сюди на роботу?..

Подорожній кивнув головою, мишачі очі ще раз перетворилися на Рябкові і, кидаючи собі під ноги недокурного бичка, він знехотя промовив:

— Нічого не вдієте, товаришко: постанова Комітету...— і, озираючись, додав: — Ваші стіни не мають вух?

Я залишив щілину і навшпиньках, нечутно причиняючи за собою двері, вислизнув на кухню.

— Це тобі не урядник,— думав я з повагою до подорожнього,— видно, прогноза й без сумніву... політичеський.

Згодом Тамара вийшла на кухню. Від нічого робити я виціджував з кухонного котла застарілу воду.

— Андрійку, настав нам самовара,— звернулась до мене.

І коли самовар був готовий, я вніс його до кімнати, Тамара жартома одрекомендувала:

— Мій шкільний сторож.

Подорожній підозріло оглянув мене з голови до ніг і поспитав:

— Грамотний?

— О, так! Смію застерегти вас: доморослий Шерлок Холмс...

Я мовчки виходжу з кімнати. Подорожній мені рішуче не подобається.

## IX

Минуло два тижні з тої пори, як у школі оселився й живе подорожній. Тамара пояснила мені, що це її далекий родич... Хай буде так. Але, вбий мене грім, він дуже скидається на... Поки що залишаю свої висновки при собі.

Пан Озерков (це подорожній) або страшенно великий чудака, або дуже великий дурень. По-перше, він нікому не дозволяє заходити до себе в кімнату. Тамарі він каже, що це його загальний принцип, а мене просто без усякого гонору випроваджує віником по жижках. На ніч

він щільно завішує ковдрами вікна, замикає на ключ двері і... хто й зна, що він робить ніччю.

Надвечір вони завше удвох з Тамарою пили чай, вся розмова велася шепотом.

Увечері Тамара одягалася й виходила по дорозі в напрямку до залізничного депо, пан Озерков, трохи згодом, теж одягався й, висвистуючи веселого марша, мандрував слідом за Тамарою.

Вечірні відвідування урядника тепер завше закінчувалися одноманітною справою.

— Барышня дома?

— Ні, нема.

— Ушли гулять с молодым человеком?

— Еге ж.

Урядник многозначно підморгнув: «М-да-а-а-а...»

— Скажи барышне, что я завтра непременно буду... Слышишь, непременно? — і робив зворот ліворуч.

Я показував йому величезного носа.

Вся моя увага — це пан Озерков. Наодинці Тамара кличе його товаришем.

Поводження товариша Озеркова з кожним днем набувало загадкового характеру. Він ходив, що називається, по п'ятах за Тамарою, його мишачі очі стежили за кожним її рухом, а ніччю знову завішені ковдрою вікна і... знову загадкова, таємна робота. Я бачив, як Тамара, часом замислившись наодинці, нервово кусала нігті і, видимо, щось обмірковувала. Навколо мене щось робилось... але що саме?

Даремно я силкувався, щоб винайти нитку загадкового для мене оточення...

Таємниця залишалась таємницею.

До школи знову чомусь почав навідуватись батько.

Таємні розмови батька з Тамарою, його заклопотаний вигляд... Було ясно одно: між ними існував якийсь таємний зв'язок.

Хвиля з міст докотилася до села. Піп у церкві щонеділі читав з криласа думські виступи Пуришкевича. По селу ходили вперті чутки, що нібито на духів день всі жиди з великих міст і містечок підуть на села різати селян. Дяк улаштував демонстрацію членів «Союза русского народа»: з образом царя під урочистий спів «Бо-

же, царя хорони» ходили вулицями з мазницями, повними дьогтю, й обмазували жидам ворота. Церковний староста роздавав селянам листівки: «Плач матері божої», що плакала на жидів за свого сина... і разом з тим невідома, таємна рука щоночі розкидала біля волості, вивішувала на вікнах урядника, попа й старшини проти царські прокламації, в яких закликалося селян бути на поготові, щоб розділити панську землю...

Таємні пружини натискалися: і тут, і там.

Товариш Озерков намагається, щоб Тамара звільнила мене від сторожування:

— Цей хлопчисько мені рішуче не подобається... Ви розумієте мене, товаришко?

Тамара не погоджувалась. Між ними виникла сварка і внаслідок...

Я одержав таємний наказ Тамари: дослідити, що діється в кімнаті товариша Озеркова. Тамара відважилася сказати мені, що при залізничному депо існує таємна робітнича організація. Розносив і вивішував відозви мій батько. З її слів я зрозумів, що їй — Тамарі, моему батькові і ще комусь — багатьом — загрожує небезпека...

## Х

У мене був приблизно такий план (вироблений Тамарою): підробити в коваля ключ (це коштувало всього п'ятдесят копійок), і коли товариш Озерков піде з Тамарою на гулянку... влізти до його кімнати. Ключ у мене в кишені. Решта, все, що треба зробити, в голові: завчив, як мавпа... Товариш Озерков пильно оберігає свою кімнату: навіть коли він виходить в невеличкій справі на город — зачиняє кімнату на ключ.

Вечір... ранок і... знову вечір.

Тамара й товариш Озерков збирались на гулянку.

— Мав би хто прийти, скажеш, що ми скоро вернемось,— це був умовний знак Тамари.

— Ви почервоніли,— зауважив Озерков

— А ви не вмієте скласти порядний комплімент,— відповіла стримано Тамара.

По дорозі вона ще раз оглянулась...

Я випровадив їх очима. Спочатку тинявся по вигону,

а потім присів на дубках біля школи: все рівно щє вспїю зробити...

Перед очима снувались думки, що ніяк не хотїли вкладатися в голову: Озерков... Організація... Небезпека...

Знаходжу в кишені підроблений ключ і нагадую про своє зобов'язання: пора!

.....  
Глуха пїтьма моторошно б'є на мозок: вікна було завішено ковдрами... Налапав на столі сірники... Лячно блимала лампа... Билося серце... Дрижачі руки натрапили в шухляді на мотлох списаних паперів, шукали очі... Насторожено прислухалися до найменшого шелесту вуха...

— Що це?

Не пам'ятаючи, що роблю, згарбую мотлох паперів і хочу тікати...

— Не бійся, це я,— пізнаю по голосу.

Це була Тамара. Увійшла захекана від швидкого бігу.

— Що? Папери? Давай сюди... Швидше.

Не було часу на розмову.

Минуло п'ять хвилин.

В міру того, як Тамара переглядала папери, її обличчя мінялось: спочатку червоне, далі восково-синє, й, нарешті, коли вона переглянула останній папірець, було бліде, мов виточене з крейди...

— Листування з охранкою... Провокатор...

В ту ж саму мить знадвору донеслося тупотіння багатьох ніг...

Тамара перелякано штовхнула мене за плечі:

— Швидше додому!.. Скажи батькові, хай біжить туди... на станцію!..

— Пізно, люба моя! Батько вже зловився... з прокламаціями,— виринув з темряви зловтішно насмішкуватий голос.

На порозі кімнати з націленими револьверами стояли урядник і... фальшований товариш Озерков.

— До чорта така конспірація! — говорив глузливо Озерков.— Ви порозчиняли двері так, наче у вас тут весїлля... Мої папери — гадаю, що ви ще не встигли всіх переглянути?

Тамара нервово обшукувала свої кишені.

— Даремне шукаєте, товаришко. Я забув вам ска-

зати, що до цього я ще й порядний жулик — вашого револьвера я викрав у вас годину тому... Не турбуйтеся, ось він!

Озерков вийняв з кишені невеличкого блискучого револьвера й показав його Тамарі.

— Гляньте. А тепер іменем закона я вас і вашого колегу,— додав іронічно,— арештую.

— Я знала, що ви сволоч... але про те, що ви жулик, я не знала,— відповіла згідно Тамара.

— Малчать, лярва! — визвірився урядник.

— Ви розумієте? — звернувся він до Озеркова.— Она в тот вечер взяла меня на понт — дурака: пять лет служу... и такой срам, а?! Ма-арш на двор!

Нас, заарештованих, вивели на вулицю й передали під охорону стражника Куйбіди і п'ятьох чоловік соцьких. Куйбіда на наших очах зарядив гвинтівку.

— Слухай, ти! — звернувся він до мене.— Тепер ти політичеський, розумієш? Це тобі не з попового садка яблука красти... Будеш тікати — застрелю... Розумієш? — і став повзбіч мене, як більш небезпечного арештанта.

Я мовчав — біла пропасниця...

У школі поняті за доглядом Озеркова провадили трус. Прибув старшина. З панського маєтку негайно було викликано команду (три чоловіка) кінних стражників. Озерков і урядник тачанкою старшини, в супроводі стражників, поїхали на станцію.

Тривожна звістка облетіла село в три мига.

На вигоні коло нас помалу зростав селянський натовп: чоловіки, жінки, діти.

Балакали, що стражники арештували всю станцію...

Тамара страшенно хвилювалася, просила води... Куйбіда рішуче заборонив.

Жінки, що стояли поблизу, почали голосити... Обурювались чоловіки...

Посипались образливі вигуки: «Барбоси! Душогиби! Кров нашу ссете!»

Несподівано крізь гамір селянського натовпу сполохало ніч:

— Разойді-і-ісь!

Вели решту арештованих... За ними назирці йшов теж чималий натовп людей: чулися вигуки... лайка...

Нас, арештованих, звели до купи й оточили тісною сторожею: соцькими й понятими.



Прикро звисали над головами необережних стражницькі нагаї.

— Розойді-і-ісь!

Тамара заспокоїлась. Вона дуже уважно розпитувала про подробиці арешту на станції: декілька активних членів організації уникли арешту — втекли... Можна було сподіватись їхньої допомоги. Арештовані, оповідаючи про бучу на станції, жартували, сміялись... Словом: «чепуха».

Урядник дав розпорядження вести нас до пожежного обозу.

В супроводі вигуків і лайки натовпу на адресу стражників ми помалу посувалися вулицею. Один арештований, щоб насолить стражникам, затуляв «Марсельезу»...

...І рівночасно на дзвіниці тривожно забився в тенетах ночі пожежний дзвін... Прокотилося хвилию серед натовпу:

— Поже-е-еж-ж-жа!

Хтось простромив ножем селянські груди, загойдалася ніч:

— Гей, народ хрещений, жиди підпалили село!

Над панським маєтком здіймалась червона заграва...

— Це наші... Що вони нарobili...— шепотіла у відчаї Тамара.

— Назавтра можуть прийти солдати...

Ну, да: «Назавтра можуть прийти солдати»... А сьогодні під покриттям ночі:

— Бий стражників!

— Братця, не вірте, не село — економія панська горить.

— Разайді-і-ісь! — краяла ніч нагаями.

«На бой кровавый, святой и правый...» переплітається з невиразним клетотом юрби...

— Братця, не даваймо обозу, хай горить!

— Ура-а-а-а!

Перелякані соцькі й поняті кинулися врозтіч по вулиці.

Десь тріщали тини... Слалася вулиця зойками жінок... Заклик пожежного дзвона шипів і борсався, як поранений звір... Все вище й вище здіймалась червона заграва...

Розгублені стражники скупчилися біля арештованих — не знали, що робити (рушниці за плечима!).

З темряви вийшов старшина: на грудях біліла навішена кругла ознака. Приклав до рота правцем долоню:  
— Зараз мені розійтись! Бунту захотіли? Буде вам бунт, архаровці!

До старшини рішуче наблизився Антін Павлюк. Недавно повернувся з-під Порт-Артура — без одної ноги, на грудях «еоровський кавалер»

Голосив на всю вулицю:

— Народ хрещений! Шість років служив я государю, ноги позбувся під японцями, а він, холуй підфебельський, архаровцем мене називає... за што?

Кішкою стрибнув на старшину, тицьнув йому головою в зуби і... ознака залишилася в руках Павлюка. Старшина скиглив, лежачи на землі...

— Братця, хрещений народ... не бійся! Я проїздив усюди — скрозь тепер зємельні прокламації. Бий фараонів, ура!

— ...А-а-а-а-а-а!!! — загарчала вулиця...

На мить коло нас з'явився Озерков: розгублений, блідий, кричав — не чути було що — на стражників.

В ту ж мить стражники повернули коней і...

Натовп проглинув арештованих...

.....

## XI

Число 1460. Моя таємна хронологія, про яку знає лише сонце, що прокидається ранками, та я.

Сонце зустріло ранок і бачило, як дотлівали рештки панського маєтку, як хвилювалася юрба людей на сільському вигоні...

Греблею ставка до вигону їхав на конях пластунський ескадрон.

Від того часу я нотую ранки, від того часу — 1460.

*Дорогий товариш,*— писав мені Довбня, колишній мій приятель по школі.— *Розкажу я тобі, брат, що було тоді, як у нас старшину побили... Дома в тебе все благополучно. Твого батька зловили — тікав на Бессарабію — і десь замили йому очі, що й з свічкою не розшукаєш. Мама твої перелякалися, їх москалі дуже побили, і тепер ходять по селах самашедшою. Все іменіє ваше, брат, забрали: хату і все продали з торгів. Поле ваше тепер содер-*

жують мої тато, вони тепер і опікуном над твоєю мамою. А тоді що було, брат ти мій! Приїхали москалі на усмиреніє... Два тижні стояли. Все село, брат, перечистили, до галузочки, все як єсть. Антона Павлюка десь аж у губерні, кажуть, повісили... Дмитра Лиженка, Павла Рябошапку, Килина Мусійову до смерті, брат, засікли різками. А на селі зараз настояща панщина, як колись баби наші приказували: ходимо всім селом, старе й мале, відробляти панові за те, що економію спалили... Гірке, брат, наше життя! Розкажу тобі за один факт: ще тоді, як різками сікли.

Вистроїли всіх в одну шеренгу... А в попа і старшини вже давно була змовка з офіцером, кого треба на сікуцію определити. Кажуть, що будуть десятого з ряду вибирати. Стоїть і мій дядько, Василь Созонішин (це він опосля розказував). Перелічую, каже він, шеренгу: все виходить, що голоту будуть сікти. Що не десятий, то й недоїмщик. А вночі якраз дощ пішов — калюжі стояли. Стоїть у калюжі Тимотей Қилавий, а він же багач на все село:

«За вас, каже, шибеників, мушу стояти в калюжі». — «Знаєте що, дядьку, — каже йому мій дядько, — перейдіть на моє місце, а я перейду на ваше: тут, на моєму, сухенько...»

Перейшов Тимотей (ще й подякував дурень): «Спасибі, каже, що поважавш старших». А порядок у шерензі вже став не той. (Дядько був в першому десятку). Подали команду: «З правого фланга десятий, виході». Почали виходить, та все багачі... Сміху опосля було! За тебе, брат, була чутка, що ти по чужому паспорту живеш... А де тепер наша вчителька — не знавш? Бо з тих, що займалися прокламаціями, нікого вдома нема. Всі повтікали. Кажуть, що ця вчителька наробила ділов... Опосля, як стали розбирать, то й врядника арештували. А що вже селяни кажуть: «Попадись вона тепер нам, то ми б її, як жабу, розірвали, тому що це вона, іменно вона до такого нещастя призвела». Ніякого указу від царя нащот землі тоді не було (це нам тепер панський економ розтлумачив). А всі такі, як вона, лівоціонери, так вони на пошті серед білого дня гроші крадуть.

А жидам що було, то вже й казати не хочу. Сурка Йоськова вихрестилася. Жиди не давали, а офіцер за-

*брав її з собою. Тепер прийшла з байстрюком. Йоська чисто ломаку побив на ній. Пиши, брат, як тобі живеться в городі. Хоч і сердитий я був на тебе в школі... Тепер думаю женитися на Остапенковій Парасці. Бувай здоров. Може, якщо можна, щоб там де за двірника устроїться... хоч у город перебираться.*

*Твій товариш Данило Довбня.*

*Поклін тобі від тітки Гафії. Вони вже вмерли.*

*Та ще напиши про те, як ти тієї ночі втік і по якому ти зараз живеш, бо тітка Катерина, що ходила торік до мощів, присягалися, що бачили, нібито ти разом з жуликами видирав на Кукущиному рові у бабів гроші.*

Задзеленчав дзвінок. Ховаю до кишені листа, зиркаю на автомат № 47 і прожогом біжу до самоварки.

«Номерной, самовар! Номерной, до каких пор у меня будет это свинство в комнате? Номерной!.. Номерной!.. Номерной, душка, пожалуйста на пару слов!..»

Номерной — коли він не дурень — може цідити крізь зуби: «Обождешь! Всякая сволочь тут корчит из себя барина...» Або: «Какой вы барин, ежели от прачки под кровать лезете...» В залежності від рангу й ситуації можна було міняти трафарет і ускладняти прийоми, аж поки недогадливий квартирант не закликав до себе в кімнату і, винувато посміхаючись, говорив: «Ви простите меня, голубчик (обов'язково: голубчик), вот вам на чай,— і тоді тільки додавав: — Уберите у меня, голубчик, это свинство из комнаты.»

Номерной — це окрема порода людей, що мусить собі щомісячно здобувати п'ятнадцять карбованців чайовими.

Розносити «квартирантам» самовари, прибирати в їхніх кімнатах «свинство», рубати дрова, огрівати печі, бігати за закусками, замазувати провини подружжя, коли випадково дружина заставала в номері свого чоловіка ботинки своєї сусідки, «наворачивать любовь» — це обов'язково з Дунькою, їхнього, Петра Михайловича, буфету — буфетницею — і... безліч всіяких інших дрібниць, що повинен був знати кожний номерной. Тоді вас тільки можуть прийняти на посаду номерного по такій адресі: Київ, Верхній Вал, отель «Франсуа». «Для приезжающих». На дощці — вічному календареві,— що висіла біля швейцарської будки, було написано: «На

1910 год только для...» Хтось затер і дописав крейдою: «здесь поймал я три — пера».

Написом ніхто не цікавився. В кожного свої власні турботи.

А коли згасне день і ніч засвітить в пику жуликам сяйвом газових ліхтарів і електрикою, вщухне знайомий киянам гамір Подолу, візники дримають на своїх козлах... Зупиняється триб життя, лише де-не-де можна чути: «Гор-р-родово-о-ой!»

Тоді, стомлений за день важкою біганиною, з навантаженою головою від безлічі доручень на завтра — сідаю у вільному номері і пишу відповідь на листа Довбні.

*Дорогий товаришу Даниле!*

*Тітка Катерина брехуха. Ніколи на Кукуциному рові я в бабів грошей не видирав. Це вона видумала і нехай вона собі не думає, бо я за неї як візьмуся, то вона в мене в три мига «закипить», як тульський самовар. Написати тобі, як я тієї ночі втік? Не можна, братуха. Втік та й годі. Живу не на чужому — на своєму паспорті, бо по чужому тут не приймуть на службу. За вчительку не скажу тобі, де вона — не знаю. За батьком мені дуже шкода, а матері... посилаю тобі три карбованці для неї. Передай. А якщо вона така вже самашедша, що й грошей, не схоче, то візьми їх собі. Як оженишся, тоді приїзди — побачимось.*

*Твій товариш Андрій Остапчук.*

Увесь лист від початку до кінця брехливий. Деякі пакти уголовного кодексу ще й зараз примушують мене мовчати про те, як здобуто мого паспорта... Озерков тоді не вернувся... А крім нього, ніхто мого минулого не знає.

Знає — але...

Це струнка, кароока, вічно заклопотана — з четвертого номера — касирка якогось банку. На дверях її номера прибито візитну картку: «Кассирша банка Мария Алексеевна Степанская».

І тільки я один — номерний першого поверху кімнат «Франсуа», — читаючи на дверях візитну картку, можу в думці додати: бувша... Тамара Брагінська.

Вечорами, коли я буваю вихідним або так після роботи сиджу, куняючи під автоматом, Марія Степанська

зараз закликає мене до себе, і на самоті ми ділимося враженнями минулого...

— Так-то воно, товаришу Андрію! — задумливо кінчала Тамара і згодом додавала: — Не забувай, що в мене на середу «гості»...

Це визначало, що на середу (чи коли б то не було) на призначену годину я повинен кількома пляшками недопитої п'яницями бурди, що залишалася в номерах, інсценувати в Тамари на столі «випивку»...

Тихо сперечалися «гості», шелестів папір, ледве-ледве можна було вловити вухом, як працював канцелярський гектограф... Я стояв на варті і пильно стежив за обходом нічної поліції. До ранку «гості» розходилися, я змивав у самоварці гарячою водою гектограф, а надруковані папери переходили до дров'яного сарая і там, запаковані серед різного мотлоху, чекали на своє призначення...

Сіріє ранок, гаснуть газові ліхтарі, електрика, здіймається гамір Подолу, дзеленчать трамваї, вертається додому з посту городовий... Візники, сидячи на козлах, продирають очі. Марудно позіхаючи, плентаюсь до свого ліжка — ще півгодини... А тоді знову я шпеньок у трибіві соціальної машини — життя — я номерний готелю «Франсуа».

— Номерной, самовар! Номерной, перемените воду! Сбегай, голубчик, за полбутылкой! Номерной, душка, на пару слов! Номерной!

— Номерно-о-ой!

Дзеленчав автомат. У номері п'ятому хтось істерично вигукнув: «Сволочь, тридцать пять рублей за голую комнату, революции на тебя нету!» Це в готелі «Франсуа».

А там, де кінчається життя готелю й починається гамір Подолу — через Лондон, Париж, Відень, Берлін, Нью-Йорк, — мчав експрес Європи назустріч невідомому...

Вічний календар біля швейцарської будки точно вираховував дні.

## ХІІ

Расея, Расея, моя,  
Бедная, жалкая участь твоя...

Тоскно виводив на вулиці п'яний робітник.

— «Киевская мысль!» «Биржевые ведомости!» Наш ультиматум Австрії! Мобілізація! — вигукували газетчики. Біля Оперного театру зібрався чималий натовп — слухали; ретельно зодягнутий панок, в циліндрі, в рукавичках, вимахував руками:

— Ви понимаете, господа, Австрія обрушится на несчастную Сербию... Эти бездушные немцы... наш долг...

Спішу. В голові цвяхом свердлує мозок: наавтра мобілізація...

По головній вулиці сліпить очі одяг жінок, наволожений пахощами, на кожних десять душ — один офіцер.

Проходила чорносотенна маніфестація:

— Ура-а-а! Шапками закидаем эту сволочь!

На доказ зловили єврея:

— Бей жидов, спасай Россию!

Збігаються городові:

— Осади, куди преш! Сказано — нельзя. Прикажут, тогда можно будет...

Назустріч маніфестації з кожного ресторану виходив п'яний оркестр... Запліталися п'яні тромбони: «Коль славен наш...»

— Ура-а-а!!!

Спішу на квартиру. Назавтра мобілізація... На ранок перегорнеться ще одна сторінка мого життя. А поки що...

Зачиняю на ключ кімнату, кладу на столі браунінг, спускаю на вікно заслону і при світлі електрики демонструю свій...

...ОСТАННІЙ РОЗДІЛ: МОЄ «Я»

За вікном, на вулиці, стежить переодягнений шпик. Пачка доброї махорки в руках вуличного баруха завше може позбавити очей непроханого гостя. Проте... Я чую, що він піднімається по східцях другого поверху. Чекаю. Ось він біля дверей моєї кімнати:

— Тук-тук...

Ховаю браунінга й запитую:

— Хто такий?

У відповідь хтось тихо проказав пароль...

— Хто?

Пароль проказується знову і...

Я не помилився.

Це був явочний пароль нашої підпільної конспіративки. На порозі стояв незнайомий, середнього зросту чоловік, в окулярах, з рижими вусами, і, видимо, вгавав...

— Будь наготові,— відповів я призначеним окликом.

Чоловік задоволено кивнув головою:

— Чорт побери! — говорив він, переступаючи поріг кімнати.— Ви розумієте, товаришу, скільки я витратив часу, поки знайшов ваше куряче сидало...

Ми зустрілися очима і... очі товариша, схожі на очі впійманої миші, пригадали чомусь давно забуте минуле.

— Чи не мислите ви, що я шпиг жандармського розшуку? — засміявся він і за цим подав мені свого паспорта.

«Дан сей мешанину г. Винниці Федору Владимировичу Антоному»... Врешті, це мене не обходило — паспорт в таких випадках завше фальшовані, головне: явка.

Шукаю на звороті... Найшов: звичайним олівцем літера «А», обведена довкола трикутником,— явка.

— Будемо знайомі, товаришу.. Остапчук,— простягнув я Антоному руку.

— О, не турбуйтеся, я вже давно з вами знайомий! — насмішкувато відповів Антонюк.

І перш ніж я встиг промовити слово, Антонюк раптом зняв окуляри й рижі фальшиві вуса:

— Впізнали? — ехидно заморгали «мишачі очі».

— Впізнав,— промовив я, виймаючи браунінга.— Тільки вам не вдасться мене заарештувати, товаришу Озерков.

Озерков спокійно глянув на мене, потім на браунінг і зневажливо потиснув плечима:

— Сховайте, товаришу, вашу забавку. Мене не обходить зараз те, про що ви думаете... Ви знаєте, хто я?

— О, ще б пак! — відповів я іронічно.— Чудово знаю: Озерков, шпиг жандармського розшуку, і Тамара Брагінська... Арешт... Селянський бунт, а потім, як передавали селяни, вас виволокли в рив, як гнилого пса... вас недобили... Кепсько. От і все, що я пам'ятаю.



Озерков на кожне слово притакував.

— От і не вгадали,— промовив посміхаючись,— хочете знати, я вам скажу?..

Очі його блиснули хворим вогником:

...— Я — ваше «я».

— Ви дурень та ще й порядна сволоч! До чого це все, я вас питаю?

Озерков докірливо хитнув головою.

— Ах, який ви зелений, товаришу, ви хлопчак... ви розумієте мене? З вами говорять по-людськи, а ви ображаєте людину. Сховайте вашу забавку, ще раз прошу вас, мені хочеться з вами побалакати.

Тон, яким було промовлено останні слова Озеркова, розсмішив мене і разом з тим зацікавив.

«Побалакати? Про що зі мною може балакати шпиг жандармського розшуку?» подумав я і голосно додав: — Прощу. Тільки щоб це не займало багато часу...

— Приміром, скажімо, стільки, щоб розшук міг мені подати допомогу? Бачте, як я вгадую вашу думку,— хихикнув Озерков.— Та дарма ви про це, голубчику... В мене інше завдання... Дозвольте сісти?..

Я мовчки подав Озеркову крісло.

— Та-а-ак. А тепер сідайте самі, викиньте вашу вовчу думку з голови, і... ми побалакаємо. Ви не ймете віри тому, що я — ваше «я»? Добре. А тепер слухайте...

Озерков запалив папіросу.

«Він божевільний», подумав я.

— Даремне, голубчику, я бачу по ваших очах: ви думаєте, що божевільний Озерков викинутий на обжорку жандармського смітника... А явка? Це вам доказ... Перед Озерковим гнеться дев'яткою сам начальник жандармського розшуку. А скільки разів я «підставив ножку» Азєфові? А ваша партія? Ви не знаєте, скільки провокаторів працює серед вас... Ви не дивіться так на мене — я знаю, що говорю. Вважайте, що справжні шпиги завше вміють дивитись наперед. Я міг би вам розказати, як один жандармський ротмістр, вмираючи, склав свою «духовну» на користь РСДРП, хе-хе! О, ми, шпиги, запевняю вас, маємо добрий нюх і завше пізнаємо, чим пахне... Зараз війна. То вас повісили б десь на Лисій горі,— воловодились би з вами, дрижали б за кожним вашим рухом,— зараз просто: на фронт... Чудовий спосіб, правда?

Озерков стурбовано потер лоба.

— Чекайте. Мені хочеться дещо пригадати... Школа... і ніч, коли селяни заволокли мене, напівживого, в рів... Горіла економія... Стражники, налякані селянами, пустили тоді вас... Це була моя перша невдача... А потім? Мені було смішно, коли ви стояли на варті в готелі... Пригадуєте? А я був тоді двірником, і ви на ранок приносили мені до сарая надруковані на гектографі папери... Хи-хи!

Озерков мляво повернув голову, і ми зустрілись очима!.. В кімнаті враз зробилося нічим дихати... Мло-сно котилася слина... Перед очима завихрилися синьо-зелені кола...

— Далі...— прохрипів я.

— Далі?.. Одного вечора ви з двірником — тобто зі мною — випили пляшку пива і... не встерегли обходу нічної поліції.

Вас легко було підвести — ви тоді ще були дитваком. Я підсипав у пляшку вам сонного порошку... Це звичайний прийом, що практикується шпигами дуже часто.

Копія вашого паспорта, коли ви спали, пішла до жандармського розшуку разом зі всіма доказами в справі арештованих... Це звичайна історія. Брагінська зараз на каторзі, а... вас тоді не було арештовано, не буду казати чого. Це моя вина. А потім вас не стало...

За мою мудрацію я дістав від полковника місяць арешту. Далі я слідкував за вами по різних організаціях: ви стали відомим підпільним організатором... Мережа моїх агентів щодня писала звіти. А ви, хи-хи-хи! — Озерков зайшовся від сміху.— Був час, коли на моїй квартирі влаштували вечорниці з товаришкою Франею.

Пригадую, що я кинувся на Озеркова. Ми боролись. В мене з підборіддя юшила кров і збігала йому на комір.

— Франя не може бути вашим агентом, чуєте, не може! — Мої пальці люто голубили вогке тремтяче горло, перекошений від жаху рот Озеркова жадібно ловив повітря.

— Пустіть, у мене докази... Докази е...— хрипіли груди.

Пальці повільно звільнили горло, свербів під чільною кісткою роз'ятрений мозок.

— Докази або... я задую вас, як борозняка!

Товаришка Франя — це миле бойове дівча, що нагадує мені загублену на далекій півночі Сибіру Тамару...

— Докази?

Озерков підвівся, поправив на собі розхристану одіж і виїняв з кишені блокнот. Шукав. Пальці шаруділи листами паперу, шарудіння рашпілем ятрило нерви.

— Читайте! — і він подав мені клаптик паперу.

Я ще не читав змісту, я тільки глянув на папір: цей клаптик паперу два місяці тому назад Франя вирвала з моєї кишенькової книжки... «На записку товаришеві».

Знайома рука товаришки Франі, писала:

«Старшому агенту жандармського розшуку Озеркову. Прийнято нову постанову в справі дальшого плану роботи місцевої організації. Незабаром надішлю копію протоколів».

— Яких вам ще доказів треба? — ехидно мовив Озерков.

— Звичайно, більше ніяких доказів не треба,— і... ми мовчки дивились один на одного.

Я — підпільний організатор, і він — старший агент жандармського розшуку.

Довкола нас звідусіль запліталися тенета царату...

— Ви вже йдете? — запитав я Озеркова.

— Так,— простяг мені руку,— бувайте!

— Ви коли мене арештуєте?

— Я цього не зроблю,— була відповідь.

— Чому?

— Тому що...— Озерков хижо вищирив зуби,— це зайва річ. Моя «нюхачка» старого шпига нюхає свіжий пригар революції... Десь тліє... Розумієте? В якому саме місці... хіба не все рівно? Вас мобілізують. Ваше життя на фронті коштуватиме один патрон — п'ять копійок, а ви хочете зберегти себе на каторзі... Хи-хи! А знаєте?..— зупинився він біля дверей.— Коли я йду вулицею і так собі придивляюся,— кожна фізіономія, як не есер, то есдек...

Останні слова Озерков говорив перелякано — подитячому.

Я хотів йому зробити ще одно запитання, але він був уже за дверима і спускався донизу по східцях другого поверху.

Умиваюсь, одягаюсь і виходжу на вулицю.

Годинник на башті міської Думи показував без п'яти дванадцять. Вулиця, засмічена людськими постатями, будівлями, ліхтарями, пливла вздовж... Я йшов. Не все рівно куди, аби вперед. Перед очима ввижався Озерков, а в вухах лунала його розмова...

Перед моїм носом виросла жіноча постать і злегка потягла мене за рукав.

— Мужчина, кинь пустяковину!.. Підемо? Назавтра мобілізація, чуєш?

— Ну да, назавтра мобілізація...— я взяв навіщось її за руку.— Бідачисько,— промовив я співчуваюче,— і ти так само, як і я...

— Дурень! — кинула повія й злісно вирвала руку. Я стояв серед вулиці і приголомшено дивився, як блимали ліхтарі і чорніла ніч, пливла засмічена людським натовпом вулиця...

— Війна — це жах, розумієте, жах! — почув я за плечима і далі знижений до шепоту голос:

— Що роблять французькі, англійські, німецькі соціал-демократи?

На цьому Остапчуків рукопис уривався.

1926

## ПОХОРОН

...Тихий цвинтар там, коло села, заріс трухлявими хрестами. Щодня, йдучи на станцію, дівчата зупиняються коло самотньої поміж двома черешнями могилки — згадати: «Отут воно поховане, те нехрещене, потерча». Маленьке немовля — його могилка викликає оці спогади про ті, давноминулі дні...

На майдані коло школи — серпень. Гомоніла, хвилювалася юрба селянська, нерозгадана. На трибуні колосистий сніп пшениці, завітчаний пахучим зіллям — чорнобривцями, а коло нього, простягаючи до сонця руки, смаглявий, гейби та запечена земля, господар.

...«Колись обжинки в пана ми справляли, вінки йому носили до покою — слугували, аби ласки тої заслужити, перед паном не прошпетитись і зарібку того не збутися, — снопа десятого», згадував минуле лихоліття.

— А що землю тую панську одібрали в нас під більшовицькі буряки, про це мовчить, — сичав ехидно в заїнку... (не видно було хто).

Остап скінчив свою промову: «Хай живе товариш урожай!» — і зліз на землю, витираючи хустиною чоло. Майдан гудів, переливався сотнями різноманітних обертонів — голосів, що відбивалися в Остаповому серці, мов одна велична чарівна симфонія. На трибуну ліз новий промовець.

— Остапе, йди сюди! — покликала вуйна Марина.

І віч-на-віч під парканом переказала: — Золотник, чи що, в твоєї Саньки зрушився, біжи по бабу.

— Золотник? — Остап не вірив, а проте могло трапитись, бо Саня, його жінка, місяць як вийшла із положів.— А як вона? — питав стривожено.

— Упала коло печі з казаном, ледве що на постіль витягли,— оповідала вуйна.

Годину-дві тому, йдучи на схід, він залишив здоровою дружину...

«Певно, щось важке підняла», міркував Остап, поспішаючи додому. Вуйна пленталася ззаду, до Остапа долітав її хрипкий голос:

— Отак того дитятко бідне — немолитване, а люди що говорять — матері дороги перейти не можна...

За ворітьми на вулиці чекала мати:

— Швидше йди. Пішов десь до трістя, Саньці щось зробилося, а там тота дитина...

Плач дитячий розлягався аж на вулицю.

— А ви хоча б до хати подивилися, а то зіп'ялись тут і журавлів пасете,— кинув до воріт Остап.

— Я тобі не наймичка,— одрізала стара.

Син і мати — вороги. Ворожнеча ця стара, як материн серпанок, що його вона купила в «Русалімі» і що ним колись Остап накрие жовті материні руки. Відтоді ще як жив покійний батько, а хлопчак Остап ходив до міністерської, мати дорікала: «Пана хочеш мати, клей останній з себе витягнеш, а вің тобі на старість взним'я скаже...» Матушці жалілася: «Здурів старий: на пана хлопця хоче вчити».

— Не журіться, Ганно,— потішала матушка.— Батушка казали, що він вельми до закону божого прихильний...

Ночі чорними серпанками вкривали дні багато разів, поки батько зрештою сказав Остапові:

— Міркуй, дитино, буде з тебе толк чи ні? Бо загнатися до решти, вигнати з подвір'я останнього хвоста, а тоді, щоб люди з мене насміхалися...

О, син добре розумів цю батькову трагедію. Жадоба вчитися, надія на свої юнацькі сили — хіба ж міг він відповісти, що не буде з нього толку?

— Тату, хіба ж я...— Остап тоді заплакав. На другий день уранці батько вигнав на базар руденьку.

— На! Оце тобі, щоб не відказував на тата...

...Тридцять карбованців дав увечері, кривавицю свою, Остапові.

— Нехай не кажуть вороги, що з бідного не буде пана, їдь.

І Остап поїхав до великого брукованого міста.

— Окзаumenta на вчителя здавати,— казали люди. Місто, цей багаторукий звір, закований у брук і офіційні гудзики,— що йому до бідака з юнацькими надіями? Воно ніколи не збагне, що в батька вже немає другої руденької, щоб вигнати на ярмарок...

— Що ж мені тепер робити? — питав Саню зрізаний Остап.

Саня — батько шив на базар чоботи,— а в неї завжди міцно стулені уста й зажурений не по літах серйозний вигляд.

— А хіба я знаю...

— ...Пиши батькові, що вивчився, та сідай отут з мною, сучи дратву, може на чоботях тобі краще пощастить,— радив йому Санин батько. Остап перебував у нього на квартирі з повним пансіоном.

«Сучи дратву» — чи для того ж його батько вигнав на базар руденьку? Ні, аби не завдавати сорому старому та не насміхались вороги...

Охочим на війну пішов Остап. Саня залишилася листи йому писати... Помер старий — не дочекався сина-пана. Війна, а потім революція: закону божого ні в зуб ногою. А натомість: «У гвіздок, у шапку божу» землю міряли... Тоді Остап привіз додому Саню — матері невістку.

— Невінчана, сміття таке, що, я вам кажу, перевесла до ладу не скрутить,— жалілася сусідам мати. Саня часто плакала через тоті сусідські балачки, а мати лаяла її за плітки:

— Хочеш мене з сином посварити, городська завійнице... Не діждеш! — галасала вмисне так, аби сусіди чули.

А це місяць як у хаті через сіни нехрещена внука — через неї стара Ганна сина відщуралася:

— Не піду до хати. Хай він головою накладе, ніж маю бавити оте пискля, паскудне нехрещене потерча...

Затята баба. Навіть і тоді, коли почула, що з невісткою недобре діється, не зайшла — за ворітьми чекала сина. А з Санею й справді щось недобре скоїлось. Вона

так змінилася, що й сам Остап не міг впізнати... Куцюрубком, синя, мов бузник, лежала в ліжкові, до стелі очі... У колисці випиналася дитина.

— Саню, що з тобою? Що тобі? — стурбований Остап не знав, до чого братися. Порався коло колиски, бо вперед хотів дитині дати раду.

— Біжи по дядину Параску,— ледве проказала Саня. Це була єдина дядина з його, Остапового, роду, що доглянула в пологах Саню. Через вулицю садмба. Параска вже сама збиралася до Сані, коли до хати увійшов Остап.

— Що, небоже, в тебе сталося? — питала.— Бо Марина ходить, плеще на селі, що Сані нібито скрутило голову?

— Марина? Я їй, стерві, язика скрутю. Може б, ви, дядино, з дитиною побули, поки я ото по лікаря поїду?

— А мати де?

— Ет, мати! — заклопотаний Остап, йому було не до розмов.— Ви ж тут не баріться... А я піду, бо треба запрягать коня.

Мати здибала Параску на порозі до сіней:

— Ой сестро, клопіт! Знаєте, воно все панське, до мужицького не звикло...

Увійшла з Параскою до хати:

— Як тобі, моя дитино, легше, ні? — питала Саню.

Параска, слухаючи, посміхалася, бо знала, що ці довідки про людське око. Упоравшись коло дитини, вона взялася допомагати хворій.

— Падку мій, такого зроду ще не бачила,— жахалася Параска. Саня, тихо стогнучи, спливала кров'ю, без протесту й нарікань, мов недорізана худоба. Мати, сидячи на лаві, байдуже дивилась, як невістка совгала ногами: «Це тобі за «нема бога», ледве стримувала на язиці. Вона не рада, що Параска тут порядкувала. Невістку, що прибрала сина й позаводила нові порядки в хаті, «добре, що приклало, може з комина не буде вже куритися опівдень», думала, тамуючи в собі ехидну радість. Саня швидко знемагала — кров не зупинялася, її обличчя вже скорилося фатальній неминучій долі...

— Як Надійка? — догадалася спитати.

— Спить, моя дитино,— заспокоїла Параска.

— Спить? — На губах у хворої на мить заграла усмішка, заплющилися очі...



— Вийдемо до сіней, сестро, хай вона спочине трохи,— радила Параска Ганні.

Ясний день, до сіней зазірало сонце.

— Таж то так не можна, сестро,— сперечалася Параска,— їм щось інше в голові, вони молоді люди, а ви таки-бо на своєму хочете поставити. Дитина немолитвана... Хай буде. Хіба мало є на світі немолитваних людей? Онде мій Степан завівся проти середини. «Старий, кажу, тобі порохня ззаду сиплеться...» А він: «Ти, каже, дурна бабо, прочитай, коли не тямшиш: ад і рай — священна химера — й не мороч... (незручно для цензури),—ріж мені на завтра курку».

— Буде, сестро, пекло, але ж,— каже мій Степан,— отак тинятимуться душі...

— Сестро, бійтеся ви бога! — всовіщала її Ганна.— Хіба ж ми тоті закони встановляли? А вона, нехай одужує здорова, до всього ще й ледача, шануватися не вміє... Яюсь ото перед пологами виходить до воріт і в роті, вибачайте, отака, немов вужалка, цигарниця: зуб, каже, болить... Побачила це Романючка: «Ганно,— каже,— падку мій, ви ж мати. Я б її, ту,— каже,— люльку, вибачайте, під спідницю застромила, хай би там курилася...»

Це гарно? Або, може, пам'ятаєте, проти матері божої казанської приїхали якийсь з города... Тут мені по воду йти, обідати варити, а вона зібралася з такими, як сама, москаля за міхоношу взяла і гайда по хатах дрочити псів — на рештантів за границею збирати... Здибають мене люди: «Ганно, мой, коли твоя невістка,— кажуть,— хоче балювати з хабалями, то нехай балює за своєї, нехай не ходить по хатах по чужі яйця». Соромно мені й кривдно,— сумно нарікала мати на свою невістку.

І було в тому наріканні щось таке, що справді нагнало смуток. Невідрадна доля матері, що не може аж ніяк збагнути життєвого сенсу молодят, бриніла в її голосі...

— Вивчили його, а він з усього того має паню, а ти, мамо, слова не скажи їй...— гірко усміхнулась мати.— Чи то він їй наговорив, чи то вона сама, але знов перед пологами: «Мамо,— каже,— хочу побілити хату, допоможіть мені ікони познімати». Помогла. Коли день минає, другий, ба вже й тиждень, а вони лежать, мої ікони, в коморі. Так мені за серце тисне — і сказала б, і боюся, але зрештою наважилася.

«Що це,— кажу,— може, вже до штунди записалися?»  
А він: «Ми,— каже,— мамо, купимо нові, бо ці вже спорохнявіли»... Зітхнула я до бога: «Господи, гонили б усі пси вас, діточки».

Параска не здавалася:

— Покиньте, сестро! Онде мій Степан: чому ти, кажу, не борониш хлопцям — до очейки внадилась? А він мені тієї самої: «Засмоктана ти,— каже,— бабо, тириндиш таке, що й купи не тримається. Що ти їм поробиш, коли я приходжу, а вони, гонив їх ниньки, сидять у панській стайні і концерта слухають американського». Нічого, сестро, не подієте. І не в'яліть себе й не сумуйте..

Раптом увірвалася Парасчина розмова. Мати глянула на вулицю. Вона почула знайоме торохтіння Остапового воза.

— Іде фершал! — і почала прибирати в сінях. За хвилину на подвір'я в'їхала підвода. Молодий суворий лікар похапцем скочив з воза і, не чекаючи, поки його поведуть до хати, кинув до сіней Парасці:

— Проведіть до хворої...

Остап лишився видрягати коня.

Саня спала, змучена хворобою; її зелене, скривлене обличчя й груди, що поволі підіймалися, свідчили, що в тілі ще тримається життя. Скинувши поривчастим нервовим рухом накриття, лікар нахилився вухом до грудей.

— Гарячої води! — почули в хаті. Мати кинулась на двір до клуні по солому, Параска — полоскати казани, а лікар тимчасом одягав халат, засуваючи по лікті рукава. Хмурне чоло його посіли дві глибокі зморшки. Розбудивши хвору, він сказав їй кілька заспокійливих слів і поволі, стримано почав свою лікарську візитацію. В міру того, як візитація доходила кінця, чоло його дедалі засівалося дрібними — поруч двох великих — зморшками, обличчя ставало заклопотане, втрачали супокійність рухи...

— Давно з пологів вийшла хвора?

— Нема ще місяця,— доводила Параска.

— Робила якусь важку роботу?

Саня на четвертий день варила вже обідати, але Остап, що тільки-но зайшов до хати, не смів цього сказати:...

— Так, доводилось....

— Цебра сама на двір виносила,— згадала хвора.

— А-а-а, цебра?! — лікар кинув оком на посудину, що вміщала аж ніяк не менше трьох відер, і мовчки прикусив покриту першим пухом губу.— Н-да!— Стояв, зламавши брови, нерухомо.

У колісці заворушилась дитина. Дитячий крик, здається, нагадав йому про дійсність, бо якимось дивно так заграли його очі, а затиснені уста зухвало процідили: «Повоюємо».

— А йдіть сюди, товаришу,— покликав він Остапа за собою до сіней.

Остап, пригнічений, покірний, мов дитина, слухав лікаря — його діагноз.

— Від застуди та надмірної роботи хуткий процес запалення черевної оболонки. Ось вам,— дав йому рецепта, беріть це, на коня і до аптеки, живо! Гарячої води мені, баби,— гукав на матір.— За всяку ціну треба зупинити розвиток процесу,— шепотів до себе й жадібно вдивлявся в безнадійно жовте Санине обличчя.

— Шукайте балії! Нема? Випорожнюйте цебра. окропом наливайте, швидше, ну...— командував бабами лікар.

Шалений темп його роботи гнав навзаводи із смертю. Лікар сердився, кричав і трохи не побив наляканої матері, коли та одмовилась дати полив'яної макітри...

Обмиту Саню положили на гусячого пуху подушках (материне старання). Росла гора якихся порошоків, пляшок і різного лікарського приладдя. Щогодини лікар впорскував нові й нові ліки... Саня остаточно знемагала від кривавої навали; страшно й тривожно щось бухкало всередині, кавалками летіла гнила кров, десь трупом розкладалася застуджена оболонка. Хвора не могла сама перевернутися. Дедалі глибше западалися її великі, каламутні очі. Незрима смерть уже креслила смертельні риси довкола рота.

Дитина другий день не ссала матері. Суворий лікар наказав Парасці взяти немовля до себе. Дві доби з переривами чергував він коло ліжка. Це була завзята, героїчна боротьба.

— Не турбуйтеся, все йде найкраще,— заспокоював. Сам він схуд, заріс, останні гроші, що були при ньому, дав Остапові, щоб той привіз якихсь дорогих ліків. Він був господарем у хаті, бо його всі слухали. Раз мати

щось заперечила йому, але він просто взяв її за коміра й при цьому обіцяв:

— Бабо, тирло з тебе зроблю, слухайся!

І тільки на четвертий день, коли Остап продав останній пуд пшениці, а в Сані під очима щезли синьожовті круги, лікар радісно, полегшено зітхнув і, витягаючись усім своїм молодим тілом, переможно гукнув:

— Наша взяла!

Розвиток процесу зупинився — оболонка перестала ровкладатися.

— Тепер хвора одужуватиме, — казав певно. — Дитину борони боже припускати... — Він уважно розповів Остапові, як треба доглядати хвору, як і які ліки давати їй і, прощаючись, признався: — А надії було мало...

Остап згадав, що лікареві треба заплатити, але чим? У хаті, крім черствого хліба, що позичила Параска, не було нічого.

— Чим вам дякувать, товаришу? — спитав з почуттям гіркого сорому за свою бідність.

Лікар, що збирався вже вступити за поріг, сміючись, поглянув на Остапові хатні достатки:

— Коли зможете, кулів півкопи привезіть.

Це єдине, чим Остап міг заплатити.

За життя — кулів півкопи...

Волоклися довгі і марудні дні Саниного одужання. Щодня давалися взнаки нестатки. Тепер Остапові самому скрізь і все доводилось робити: ранок виганяв його на господарство, а ніч просиджував коло колиски. Мати знову глузувала:

— Хай собкає тепер, коли дурний.

Остап, наморений за цілий день, приходив увечері і заставав брудне корито, а в кориті борсалась маленька, синя вся від крику, брудна дитина... Саня, мов снага, сиділа і манякувато, моторошно посміхалася, чекаючи, коли він прийде. Мати знову не заходила до хати. Ба, більше — боронила дядининим Парасчиним дівчатам бавити дитя.

— Не носіть мені перед очима того вилупка, — кричала на дівчат.

Саня була без догляду, бо мати не давала приступу до хати. Остап терпів усе це мовчки. Десь там, підсвідомо, в ньому наростала люта злість, але він ще до

якогось часу стримував її повагою до матері. До всього цього на біду няньки «забавили» дитину...

— Аж тепер каюк,— рішив Остап.

Безсонні ночі, праця, двоє хворих і під боком через сніни ворог-мати... Стійка Остапова натура піддавалася. Одного разу вночі він сидів коло колиски, люто тіпаючи ворізками: «Ось воно кричить,— гадав собі,— не знає того, гадица, що мені вдосвіта треба йти робити.—Тьопнуть би тобою в землю, щоб аж сукровиця носом потекла...»

Ця думка, зразу хаотична, поступово набувала певної окресленої форми, ширилась, росла, заповняла мозок. Придивляючись до маленького обличчя, він яскраво уявляв собі дві смужки червоної сукровиці, що поволі виповзали з невеличкого загостреного носика...

Прокидалася збуджена дитячим зойком Саня: плакала, вставала до колиски.

— Ну й чого? Лежала б отам тихо! — умовляв і задрив їй: вона могла лежати й висиплятися. Гадка про спочинок — один раз порядно виспатись — ця гадка стала над усе, заслонила всі його бажання, всі клітини його тіла прагнули одного: виспатись. Куняючи, погойдував колискою. На ліжку коло нього, засинаючи, крізь сон щось белькотіла Саня. Котилися гадки, мов листя восени на роздоріжжі: «Мати — що їй треба? Допече колись і... (тихо злазились повіки). Мати... (стояла серед хати легка, мов серпанок)... увійшла, що я й не чув?» гадав здивований Остап, розплющуючи очі. «Ніколи в таку пору не заходила, а це...» Він примусив себе ще раз глянути на хату. Мати вже стояла спиною до нього й поралась коло колиски.

— Це ви, мамо? — запитав, не знаючи, чим пояснити цей, на його думку, незвичайний випадок...

Мати повернулася і мовчки глипнула на нього мертвими скляносірими очима...

— Відьма! — перелякано гукнув Остап і скочив до дитини...

Привида не стало. Тремтіла, сидячи на ліжку, Саня. Дитячий зойк вернув його до пам'яті.

— Це від того, що не сплю,— жалівся Сані.

Дитина випала з колиски й покотилась насеред хати. Підняв і довго жадібно шукав, дивився, чи не видно, чи нема червоної сукровиці... Не було. Дитина тільки

надвередилася. Лікар, що прийшов другого дня навіда-  
тись до хворої, оглянув немовля:

— Його не можна лікувати, а так хіба, щоб не кри-  
чало...

Приписав давати порошки.

— Тільки ви глядіть,— навчав,— не передайте біль-  
ше, ніж треба, бо тоді засне навіки.

Це Остап запам'ятав собі.

— Вам теж не вадило б полікуватись,— казав лікар,  
дивлячись на його червоні каламутні очі.

— Не вадило б? Авжеж не вадило б...— Остап маня-  
кувато посміхався.

— Ви, кажете, що коли більше передати, то засне?

— Хто? — не догадався лікар.

— Таж дитина...

— А-а-а, дитина, може отруїтись.

— Отруїтись,— проказав задумливо.

Відтоді він не розлучався з думкою, що сказав сам  
лікар про дитячі порошки.

Мати скрізь розповідала, як син опівночі боровся з  
відьмою.

— Дитину аж до ковбиці закинула... Тепер не то що  
там до хати — до сіней боюся вийти...

Час минав, спливали дні. Остап забув уже той день,  
коли всміхалося до нього сонце, туман надворі, в хаті,  
в голові...

«Може, отруїтись?» завжди казав сам собі, коли  
давав дитині порошки. Немовля не одужувало, дедалі  
сохло, а з ним Саня, і його, Остапів, мозок висихав...  
Саня чи дитина? Хтось один повинен залишитися, бо...  
так хоче життя.

— Дитина? Ні. Кому потрібна ця каліка... Саня, яс-  
но,— вирішив Остап.

І з того часу він почав дитині більше підсипати по-  
рошків. Спокійно, методично, мов заведена машина що-  
дня підсилював дитячу дозу. Дивився, як немовля ковта-  
ло порошки, як кривилося малесеньке обличчя і відчу-  
вав жорстоку насолоду близького кінця. Він навіть  
виражував день, коли, на його думку, воно засне і більше  
не прокинеться ніколи. Немовля вже не кричало — хли-  
пало, немов горобеня.

— Ще трішки, ще трішки,— потішав він Саню. Але  
вона не розуміла змісту його слів і плакала, бо му-

чилась дитина. Під'юджена сусідами, стара гонила з хати:

— Або охрестить дитину, або йдять геть собі, щоб ноги тут вашої не було.

— Гей, мамо, замовчть, бо...— Остап стримував себе.

Розлючена стара забрала з хати геть усе: «Щоб мого фантячка тут не було», навіть покришки розбитої не залишила.

Стояв серед оголеної хати і блукав очима без пуття: назавтра не було горшка, обіду не було в чому зварити. Забрати все назад, побити й вигнати стару, але ж це... мати? Саня перелякано, наївно, по-дитячому дивилась на розгром:

— Що ж ти тепер робитимеш? — питала слаба, острижена, немов з хреста на гірші муки знята.

— Що я робитиму? — в голові пекло розпеченим залізом. Колиска заворушилась, і тихий плач напівзамученого немовляти сумом огорнув давно не білену, пожовклу хату.

— А, ще й ти! — Остап, не пам'ятаючи, що діє, скочив до колиски і щосили люто почав тіпати за ворізки. Билася об бильця колискові занензана, передчасно збачена малесенька істота.

— Ой, я бою-у-у-ся,— вела безпорадно, перелякано на ліжку Саня.

Зупинився, глянув навколо каламутними очима.

— А, бодай ти завалилося, таке життя.

— Дай йому ліків,— почув і спам'ятався.

— Ліків, ага, ліків! — давав тремтячими руками розведені водою порошки, наче злодій, що краде дорогоцінну річ.— А буде стільки? — спитав для чогось Саню.

— Буде,— ложечка лилася через край. Підніс, розважив рота, мов горобеняті... Напоїв. Немовля ковтнуло, хлигнуло покірно, так ніби прийняло несподіваний дарунок долі і... замовкло. Остап вийшов на город, хотів спочити. Чи довго був там, не пригадував. Вечірні тіні вже спустилися на землю, коли до нього долетів брязкіт шибок. Хтось у хаті бив шибки.

— Невже ж це мати?— плигнув до вікна, сказано, по-звірячому, і замість матері побачив Саню, що, зіп'явшись на підвіконня, кликала його до хати.

— Я бою-у-у-ся...

У хаті було темно. Засвітивши «блискавку», Остап зараз переніс на ліжку Саню й після цього глянув до колиски.

Немовля не плакало, ба й не кривилося, позіхало маленьким горобиним ротом, восковий колір облягав сумирне крихітне чоло.

— Воно вмирає,— з одчаю квилали Саня.

— Воно так, ти заспокойся,— сам собі не вірив. Та це була агонія. Немовля змагалось, маленьке тіло всіма силами чіплялось за життя, кривився конвульсивно рот, вертаючи ліки. Остап посадив коло колиски Саню. Сиділи: в нього — непорушне кам'яне обличчя, а вона — не мала сили плакати, шипіла, витираючи на крихітних вустах блідорожеву піну.

Коли востаннє позіхнуло немовля, а під носом лягли дві рожеві смужки, Остап здригнувся.

— Усе,— мовив просто. Саня перестала плакати. Обое зрозуміли, що в цих умовах не могло інакше статися. Він мовчки вийняв із колиски теплого ще трупика й поклав на ліжку. Саня розповіла, або краще вже— звільнила від останніх пут, що накинуло йому життя у вигляді повивача.

— Треба дати знати дядині,— і Остап, одягнувши шапку всупереч традиції, подався з хати, покинувши Саню з мертвим немовлятком. Прийшла Параска.

— От померло, менше буде клопоту,— казала. Вона дивилась просто на життя. Мати чула все, що діялось у сина. Ба більше, вона довго сперечалася з Параскою, не хотіла дати казана води загірті, щоб обмити немовля.

— Як постелив, так хай лягає.

— Бійтеся ви бога, братово!— змагалася Параска.— Воно ж дитина, ще й унука ваша. Ви б до хати зайшли.

— Не піду до антихриста,— затялась мати.

Степан, Парасчин чоловік, прийшов на ранок спорудити домовину. Не було за що дощок купити. Остап найшов старі дві дошки, що валялися за клунею.

— Буде з нього й цих,— казав Степан.— Тіло — воно тіло й є — земля... Душа, понятно, нервенний флюїд, піде десь там у вищі сфери...

Брав міру з немовляти ниткою, «щоб лігво коротке не зробити» — турбувався.



З інших родичів Остапових ніхто до хати не навідав-ся, хоч і знали всі про похорон.

— Воно б і здалося піти, так потім люди говорити-муть,— казали, обминаючи Остапове подвір'я.

— Геть звідціль, бо хворостоною попру,— гонила мати тих дітей, що лізли крізь ворота, знаючи, що тут похорон.

Сусід за пуд картоплі копав яму. Остап рішив ховати без попа.

— Все 'дно,— погоджувався Степан,— тепер йому кадило не pomoже. Ти кади мені, коли я ще живий, а раз я вже померлий чоловік і чувства потеряв, тоді мені не то що — хріну корінець, як поросяті, заклади: ніякого различія тоді нема для мене.

Порядкував усім Степан. Опорядивши сам труну, він поклав у неї немовля, востаннє обдивився. Трохи вузько тут упоперек, неvistачило дошки, але бог там з тим... вирівняв старі два заіржавілі погнуті цвяхи й забив покривку.

— Хай з богом спочиває!

Саня, підбгавши ноги аж під саме підборіддя, лежачи тихесенько, скигвила.

— Неси, Остапе! — одвертаючись набік, аби не здитись очима, запропонував Степан.

Його атеїстичні погляди, коли прийшла остання хвилина, зрадили його. Перший раз-бо на віку доводилось отак ховати.

— Неси ж бо, чоловік на цвинтарі за пуд картоплі не сидітиме весь день,— і передав Остапові труну. Узняв оглянувшись на Саню, що її Параска звела під пахви, і мовчки рушив за поріг.

Ніхто за ним не вийшов з хати. У сінях стояла мати, плакала:

— Ховаєш, сину, мою внуку із савецьким барабаном...

Не сказав нічого. Вийшов за ворота, вулиця мовчазно здибала Остапа з домовиною в руках. До воріт виходили батьки, матері, діти, проводили його очима геть аж до цвинтарної брами.

— Диви, мой, потерча своє ховає...

## ПИЛИПЧАНСЬКА ПРОБЛЕМА

Щоранку оглядав Бовдюк свої, ще з діда-прадіда набуті статки. Бовдючиха звикла вже до того, що старий після оглядин увійде до хати й заговорить: «Дай-но, стара, вмитися, бо так ото занюхався в тій стайні, що ось бач який, на відьмака скидаюся». Причина, що примусила його опорядити в стайні піл і перейти на «нове жительство», це не так собі звичайна примха: «На тім тижні п'ять пар коней вивели».

Правда, Бовдюкове господарство до якогось часу не зазнало лиха, а проте могло все трапитись. Бовдючиха вже кінчала паливо, коли до хати увійшов господар.

— Стара, ти з комори не виносила нічого?

— Ні. А що?

— Нема Настуньки нашої кожуха,

— Як нема?

— Отак: нема і все.

— На жердці — ні, в коморі...

— Та кажу ж тобі, нема.

— Оце таке?! — І Бовдючиха з віхтем у руці, що мала вкинути до печі, вигналася з хати до комори.

— Насте, г-о-ов! — гукала згодом на дочку, яка пішла десь на город по молоду петрушку до борщу.— А йди сюди живенько!

До комори вбігла Настя. Молода живка красуня, з того ряду, про який говорять: «Заразом стриже й голить».

— Сажа зайнялась, чи що? — питала іронічно.

— Ой, яка там сажа! Десь нема кожуха твого...

— Мо-о-о-го?! — Бідолашна дівчина. Її очі вмить набрякли, як вербові бруньки. Вона не плакала — мож-

ливо, через те, що надто вже важка була ця втрата — вона заголосила... Так, як це годиться дівці, коли в неї не стає єдиного на осінь шлюбного кожуха. Що й казати: новина була разюча. Даремно вони (батько, матір і донька) зараз же обшарили всі закамарки: в коморі, в хаті й на дворі... Кожуха не було. З погляду теоретичного — це була просто невисокої кваліфікації крадіжка, але практично... тут було над чим замислитись. Коли злодій має всі сто десять шансів оголити всю мізерію — всі статки Бовдюкові, — і чомусь не робить цього, це не так собі звичайний злодій. Навіть дороге-наместо Настине, яке висіло на очах, — лишилося. Мимоволі виникало питання: або злодій був хатний, що ніяк неприпустимо (яка ж бо рація в самого себе красти), або... Останнє «або» набувало загадкового характеру, і сусіди, що збіглися пожалкувати, трактували його всяко. Могло статися, що злодій ще за дня заліз до комірчини й сидів там, аж поки не настала ніч. Але ж Бовдюк оглядав комірчину звечора: «До кожної шпаринки придивлявся», запевняв сусідів. Дубові двері, шпарована підлога, стеля й, нарешті, чималого розміру колодка. «Миша — й та не влізе», дивувалися сусіди. Проте факти були фактами. На думку Настиної матері, до правди ближче всіх стояла пані Явтушиха.

Хто не знає пані Явтушихи? Пані Явтушиху знає вся громада пилипчанська. Кожний бахур вам покаже хату, де жив колись крамар Майорко, а тепер, коли Майоркові бандити дали гугилю, — живе там пані Явтушиха. Приїхала вона до пилипчан «тоді, як тільки землею стали наділяти». Звідкіля вона? Ніхто, здається, до ладу не знав, та й сама вона не раз казала про своє колишнє місце посідання. Документи пані Явтушихи? Їм замили очі ще тоді, коли не було присідателів, а на селі скрізь верховодили ривки. Це пані Явтушиха може доказати, бо в неї на руках є довідка:

### ПОСВІДЧЕННЯ

Видане громадянці Якиліні Явтушисі замість пашпорта, що пропав при нападенні на канцелярію петлюрівської банди.

Її роль у пилипчанському суспільстві неабияка. Це можна перевірити хоч би й по тому, що про неї говорили пилипчанські молодичі: «Пані Явтушиха має хліб...

коли б усі те знали, що вона...» Парубок, лихий на дівчину, уїдливо міг розказати, як ця його дівчина приходила вночі до пані Явтушихи і просила: «Ой, порадьте ви мене, ласкава пані, бо вже третій місяць не при мені місячне». Словом, пані Явтушиха мала хліб. Авторитет її серед жіноти величезний.

— Це тільки парубки могли таке вчинити дівчині на глум,— твердо й переконано сказала вона з приводу крадіжки. До цієї гадки, звісно, приєдналися й сусідські молодіці.

— Хоч на глум, а хоч на чари.

Пані Явтушиха не перечила. Вона теж хотіла це сказати, та чи ж варто цим лякати дівчину?

— Гляньте, як вона вбивається за тим кожухом.

Бовдючиха зараз же приперла паню до повідки. Вона (мати) теж тієї думки, що кожуха вкрадено на чари. Настя справді надто вже перебирала парубками, та проте ласкава пані, може, знає, як зарадити такому лихові (хай йому з кожухом). Пані може щось таке зробити, щоб ті чари не вчепилися до дівчини...

— Порадьте нас, ласкава пані,— мало не з плачем просила Бовдючиха.

Пані Явтушиха довго опиналася, жалілася, що в неї прецінь є багато ворогів.

— Я бідна жінчина, колись у пансіоні вчилася...

— Я пудик борошна смерком вам занесу,— ця Бовдючихина обіцянка відразу вплинула на паню.

— Хіба що ради Насті? Ви знаєте, я так шаную вашу Настю, так шаную. Вона така цютлива дівчина — хай вона прийде смерком до мене — я подивлюся... Тільки чоловікові ви, боже борони! Мужчини, знаєте, які вони, всі скепси...

Мати погодилася.

Настя голосила безугавно. Рознесуть тепер на всю околицю, що «Бовдюкова дівка зачарована»... Ану нехай тоді піткнеться будь-який путящий парубок! Жіноча пилипчанська етика ніколи не простила б йому цього.

Чоловіки — ті практично вирішали: до міліції не йдїть, бо поки суд та діло, то й коней можна позбутись.

Насті всі поради були зайві. Вона «вбивалась за кожухом» доти, аж батько не спинив її:

— Та годі з тебе, так і на живіт можна заслабнути... Якось воно буде.

Бовдюкове «якось» мало сенс, бо Настя зараз-таки заспокоїлась. «Якось воно буде» — наша стародавня філософія, що завжди впливає на людину позитивно. Коли б Сократ чи Архімед — ці генії людського духа — знали це прислів'я, вони, можливо б, не зазнали стільки неприємностей. Це так, між іншим. Загадковий злодій міг спокійно спати цілу ніч — нічого особливого не трапилось. Сусіди трохи ще погомоніли й розійшлися. На виході пані Явтушиха вмисне запитала Бовдюка:

— Що ж ви тепер гадаєте робити?

— А що ж? Кожуха треба дівці справити нового, — була його конкретна відповідь.

Ніхто не сподівався, щоб ця «кожушана подія» наробила того галасу, про який так довго потім не могли забути пилипчани. Хто думає, що, може, сам Бовдюк добрав якогось способу й потрапив розшукати злодія, — той жорстоко помиляється. Злодій дуже чисто вмів зробити своє діло. Ніхто б його ніколи не зловив, коли б він сам не захотів прийти до рук. Власне, не до рук — це суперечило б законам нашої теперішньої логіки, — а через руки. Сталось це вельми просто, коли хочете, дуже примітивно. Прилипчани святкували храм. А на храм (хай буде вам відомо) не приходять той, у кого нема родичів, або ж кому ліньки встати на зорі і, одмірявши найменше п'ять годин дороги, потрапити до церкви саме на ту пору, коли «миски здвигають». Хто б ви не були (персона тут не важить), з церкви вас обов'язково візьмуть на обід.

Отож, у пилипчанській церкві вже кінчалася відправа. Бовдюк давно переказав усі, які були в його репертуарі, молитви і тепер на дозвіллі розглядав захожих молодичь, міркуючи, кого б йому покликати до себе пообідати. Він не раз уже кидав очима на огрядну молодичку, що молилася в кутку, коло Варвари. Молодиця, видно, була з далекого села, бо таких мережаних кожухів, як це був на ній, поближні села не носили.

Почувши «взбранной воеводе», вірне «стадо», працюючи хто ліктями, хто животом, тичбою полізло до низенького забідженого попика. Увага Бовдюкова розгубилася. Разів зо три його відносило назад, і тільки за четвертим разом він турнув якусь жебрачку-бабу й че-

рез голови вхопився за хреста — поцілував. Залишалося ще кинути відчипного — копійку — до церковної карнавки. Бовдюк виїняв гаманця й тепер тільки помітив, що стоїть коло Варвари. Молодиця зиркнула на нього, знову привертаючи його увагу. Занадто вже кидався на очі її мережаний кожух. Спочатку він оглянув коміра, далі його очі перебігли на мереживо, й ще далі — зупинилися на петельках... Чому на петельках? Тому, що...

Бовдюк сам завжди після кравця перероблював на всіх своїх кожухах петельки. Він тямився на цій роботі. Але яке ж було його здивування, коли в молодиці на кожусі він побачив такі ж достотно петельки, як на вкраденім — його доньки — кожусі. «Може, це мені привиділось?» Бовдюк умисне підступився ближче. Він хотів полу побачити. Не так саму полу, як вовну. Вовна правої поли — він де хоч її пізнає! Та й на клинцях (так йому здавалось) була та сама шкіра, за яку він посварився з кумом Василем, бо той не вичинив її як слід.

Молодиця, ніби вгадуючи його думку, нахилилась до Варвари приліпити подану їй свічку, й тоді розкрилася пола... шкіра з його чорної восени зарізаної ярки!

Що йому було робити? Кинутись на молодицю й тут же, в церкві, роздягти її? Незручно. Заявити про своє законне право власника? Останнє більше пасувало Бовдюкові. Почекавши, поки молодиця вийде з церкви, він пішов услід за нею й зупинив її на вигоні:

— А звідкіля ти, молодице?

— А вам нащо?

— Діло є до тебе.

— Ви старі вже, дядечку, для діла.

Молодиця, видимо, любила жарти.

— Ну, нехай... Василю, йди сюди! — гукнув Бовдюк на кума, що виходив з церкви в супроводі гурту «празникових». — Дивися ось на цю полу... Це не тая шкура, за яку ми восени з тобою посварилися?

Молодиця не збагнула ситуації. Вона все ж таки гадала, що це жарти. Уявіть собі її становище, коли Василь обмацану полу перевернув до людей вовною й авторитетно заявив:

— Вичинка моя, а шкура, куме, з ярки вашої.

Молодиця боязко тремтіла. Чого від неї люди хочуть? Сама вона з Цекинівки, Чоловік її купив кожуха на ба-

зарі й купив його в білявого такого, повновидого, що трошки з ластовинням, пилипчанського парубка...

— Прикмети на лице, зараз ми з'ясуємо цей інцидент. Тащи сюди Миколу Ковалю,— розпорядився голова сільради, що якраз натрутився на цю подію. Микола — «Настин ухажор». Два браві виконавці, озброєні гудзюватими ціпками, рушили до його хати. Уявіть собі, що вас ведуть — вигін так гуде, як рій кусливих роздратованих чмелів — і ви не знаєте, яка тут вас чекає доля!

Микола — білявий, повновидий (так, як казала це цекинівська молодиця) йшов у супроводі виконавців не дуже-то веселий. Парубійко ледве плентався. Кум Василь охоче вирішив на себе взяти роль слідчого й зараз же пішов до тину — вибирати зав'ялого кийка. Де-кілька охочих поплювали на руки.

— Цей чи ні? — спитали молодицю.

— Оцей самий,— ствердила вона.

Пилипчани, незважаючи на новий побут, заховали всі традиції «мирного часу». Вони були щиро переконані, що злодій «насухо» не признається.

— Василю, кинь ломаку і орудуй мордачами,— наказав конкретно голова.

— Скажіть, за що...

Миколі не дали скінчити. Наче лялькою почали ним шпурляти з рук у руки, аж поки він, заюшений, не гепнув на коліна.

— Ша! довольню, буде з нього. Признавайся! Ти продав кожуха молодиці?

— Я продав,— погодився Микола.

— А хто вкрав? — питався голова.

— Не я...

— А хто ж?

— Мені дали продати...

— Хто?

Микола, видимо, вагався. Очевидно, цей момент його найбільше турбував. Він оглядався, шукаючи до себе співчуття, але скрізь його кололи злі, холодні погляди...

— Пані Явтушиха дала,— злісно видушив із себе.

— Пані Явтушиха?!?

— Брешеш!.. Ця поважна вчена пані...

— Істинний господь! Хрестом мене заріжте — правда! — захищав він своє свідчення.

— Таши паню,— коротко одрізав голова.

Хто злодій? Ця «проблема» хвилювала пилипчан гірше, ніж уся, в цілому складі, райміліція, коли вона обпадала село трусити самогон. Яким способом кожиху потрапив до пані Явтушихи? Не сама ж вона полізла до комори? Цього жодна пилипчанська голова не припустила. Хтось висловив цікаву гадку:

— Граждани, а що, як вона бандурша?

— Тоді не я буду, коли оця підпора не поломиться на ній,— признався совісно громаді кум Василь.

Вигін знову загудів, як рій кусливих роздратованих чмелів. І коли ті ж самі виконавці показалися на вигоні й між ними стулена, бліда нервова пані Явтушиха,— всі шанси були проти неї. Вона не знала ще, чого її покликано. Оці два грубі мужики (інакше виконавці) так неввічливо поводитися з нею, що...

— Я сьогодні ж напишу начальнику міліції,—обурено жалілася вона громаді. За віщо так понівечили парубка? При чім вона тут, що всі дивляться на неї, як на щось...

— Ви киньте, пані, теревені та кажіть нам діло,— стримано порадив їй Бовдюк.

— А то ломака — бачила яка? — люб'язно вищиривши кутні, показав свою підпору кум Василь.

— Милий боже, що таке? Чого від неї люди хочуть?..

— Ша, Василю,— зміркував, нарешті, голова.— Молодице, вийди, стань отут. Ну, хто тобі продав кожиху?

— Парубок оцей продав.

— Миколо, повтори нам те, що ти казав.

— Мені дали продати...

— Хто дав?

— Оця пані...

— Ну, тепер понятно?

Пані була вперта, як папуга:

— Я нічого решительно не понимаю.

— А ти манатки закоти їй та по тому місці — враз пойме,— вимагали ці безчесні люди. Пані заметушилась. Аристократична трясця підкидала нею так, немовби це була не пані, а якась розгойдана мужицька борона:

— Мені, культурній жінчині, манатки... боже! Хто посміє!



— Я власть, мені не можна,— зітхнувши, пояснив громаді голова.

— Да,— широко співчував йому парубоцький ватажок і перший самогонник на селі Онисько,— наша власть, можна сказати, настоящая, нащот бабів одного пунктика пересолила... От Миколі морду даремнісінько побили. Ніякого участія в цій резолюції він не приймав, а що він продав кожуха, це б і я зробив, коли б мене, скажімо, попросили...

За Миколою обстало парубоцтво. Парубоцька лайка на адресу власті! Цій лайці міг позаздрити найкращий фахівець цієї справи. Голова сільради, що вже звик до різних мовних витворів своїх підлеглих, зрештою не витримав — печаткою об землю:

— Будь ви неладні! Що я з нею — сплю ув одній клуні? Прив'язалися! Беріть її, кому казньонного кандьору захотілося...

— Миколо! — пропозицію подав Онисько.— Все одно ж тобі побили морду через цюю, сухолитку контра-революцію. Заціди їй раз один, щоб ясно стало для поняття!

Громада парубоцька підхопила пропозицію: «Вали, Миколо, просимо».

Гикнувши кілька разів від задоволення з такої честі, Микола діловито поплював долоні. Заюшені скивиці клацнули зубами і, нахиливши голову, немов бугай, він вирушив на паню Явтушиху. Люди вщухли. Ще два кроки залишалось Миколі і... «культурна жінщина» присіла:

— Трошечки води... Я все розкажу...

— Пожалуйста,— зрадів від цього голова.— Овдію, чеберкни відро з попової криниці,— гукнув на виконавця.

Справа посувалася вперед. Незабаром перед «паньюю» стояло попівське відро.

Тепер вона не відмовлялася. Це правда, що вона Миколі дала на базар кожуха... Але ж не вона винна. Бо кожуха цього принесли їй добровільно...

— Як? — старий Бовдюк вухам не вірив.

— Вам, як батькові, я можу це сказати.— І пані Явтушиха таємниче щось прошепотіла Бовдюкові в саме вухо.

— Та не може цього бути?! — відсахнувся він, немов опарений окропом.

— Про мене, можете не вірити.— Тон пані Явтушихи не припускав ніяких сумнівів. Бовдюк вагався. Таємниця приголомшила його (це було видно на обличчі, що відразу змінилося).

— Я хочу з нею загодитися,— сказав нарешті він, дивуючи людей своїм бажанням. Але вже було пізно. Пилипчани це бажання «загодитися» зустріли неприхильно, дехто навіть вороже.

— Діло не в кожусі, треба встановити злодія.

Чоловіки раптом пригадали всі «рази», коли з їхніх солом'яників, діжок так само дивовижно десь зезало жито, просо, гречка й багато дечого зезало.

— Фактичеськи вона тепер не пані, а вредний алімент,— оголосив Онисько й цим самим вирішив дальшу долю пані Явтушихи.

Слово «до порядку» взяв Василь. Його ломака виробляла неприємні вихиляси перед «панським носом».

— Ми хату їй Майоркову віддали, а вона, їдять їй раки! Добре, що, спасибі їй, молодиця в кожусі кумовім на храм прийшла, а якби ні? Тоді мій кожух, і другого, і третього...

— До холодної, а потім розберем!!! — воліли пилипчани. Пані Явтушиха плакала. Вона не винна, «так як перед богом, що не винна».

— Де кожуха взяла? — руба питання поставив голова, а чинбар Василь — ломаку.

Бовдюк зігнувся в три погібелі, так ніби готовився прийняти все на себе.

— Настя,— ледве проказала пані Явтушиха.

— Настя?! — Справа ускладнялася. Настя добровільно мусила віддати власного кожуха.— За що?

— Насті було треба дорогих ліків, дуже дорогих ліків...— тряслася пані.

— Дорогих ліків... Ага! У положеніє, значить, попалася? — радів наївно голова.

Цікавість пилипчанських громадян зростала.

— Просто дівчина у брак фактичеський рішила виїти,— пояснив Онисько.

— Тащи Настю,— коротко почули виконавці. Хтось пустив зрадливу чутку, ніби Настю роздягатимуть на вигоні... Для чого й нащо — це нікого не обходило.

З усіх вулиць бігли подивитися, «як дівка Бовдюкова головою стоятиме перед народом».

Чверть години — і ті ж самі виконавці. Настя й матір Настина від сорому не знали, де сховатись. Видовисько чимраз ставало цікавішим. Жодний «Березіль» не міг би дати пилипчанським глядачам такого задоволення.

— Ти ж кожуха їй сама занесла? — питав Настю голова.

— Я сама....

— Ну, а хто ж тебе до положенія довів... На досвітках чи як?

Від неї годі було щось довідатись. Тоді виступив Бовдюк. Він поважно підійшов до Насті, взяв її, як кажуть там, «за чемері» й легенько так (ви розумієте), щоб не вся коса лишилася в руках... поцікавився:

— Кого приймала, стерво?

Настя мукала, а парубки іржали, гейби жеребці. Про кожуха майже всі забули. Справа перейшла не в ту, що треба, площину — про Настине безчестя. На вигоні здійнявся галас. Пилипчани поділилися на «за» і «проти». Уповноважений від парубків Онисько — в ролі прокурора — виголошував промову.

— Граждани й товариші! Я чую тут фактичеськи балакають, що це наверное Микола в Насті девственость узяв, чи... може, її зовсім не було у неї — я не знаю. Фактичеський вопрос у тому, що тепер роззор для парубків... Не встигла дівчина чи й молодиця слово мовити до парубка — не то що про любов якусь там, боже спаси, не! Сядеш коло неї по хазяйствених вопросах побалакати, а вона, дивись, і... породила, братці ви мої! Твоя дитина, каже. А дитина получається така, що нації і раси даже іншої... А ти плати! За що й чому ж це так я вас питаю? Розберіть!

Парубоцтво радісним іржанням вітало цю Ониськову промову. Настя, осоромлена перед громадою, заводила, немов поранена вовчиця. Безпорадно теліпалася на в'язах Бовдюкова голова, і мати... лаяла дурноголового старого. Захищала делегатка Катря, про яку казали, що вона пройшла всі мідні труби.

— А чого ж ви, хто де вирветься, всі лізете до пазухи? Хіба там хазяйствени вопросы? «Породила,— каже,— братці ви мої, дитину раси іншої...» А хто ж ви-

нен, що тота дитина раси іншої скидається на тебе, як утяв? «Хазяйствені вопросы» винні, ге? — Катря говорила довго й гаряче. За нею була очевидна більшість. Навіть і Онисько мусив погодитись:

— Конешно, ето всьо неправильно, але... раз воно фактичеськи скидається на тебе, значить, хоч-не-хоч на суді тобі резолюція: женись або плати.

Мати Настина зрозуміла, що час кінчати справу.

— А ти ж, завійнице,— присікалась вона до пані Явтушихи,— ще й пуд борошна мого взяла на ті чари на твої, різачка б тебе взяла... Віддай борошно!

Пані Явтушиха хвилювалася. Так може хвилювати-ся тільки людина «вищої культури».

— Ти мені не приставляй отого,— напирала Бовдючиха, ця скептична баба. Що для неї всі нюанси й тонкощі культурної душі, її переживання? — Віддаєш борошно чи ні? — категорично й несподівано прискочила вона до пані Явтушихи.

І поки пилипчани міркували, чим воно скінчиться, Бовдючиха своїми не митими «метаморфозою» руками хижо вп'ялася... Куди? Це бачили всі ті, що були там, на вигоні.

— Ах! — Пані не могла стерпіти цього сорому. Баба розірвала їй на животі сорочку тонкого пилипчанського льону.

— Я вмираю,— проказала вона тихо і гордо ляпнула на землю.

— Напрасно ето всьо,— порадив їй Онисько. Пані Явтушиху сіпали з усіх боків — «приводили до пам'яті».

— А гостець би тобі зрушився,— бажала Бовдючиха.

Кінець цієї «кожушаної події» був так само несподіваний, як і початок. До голови сільради протиснувся якийсь бахур і, сіпнувши за полу його, фамільярно повідомив:

— Дядьку, ви отут, а там міліція всі куби вже поносила до канцелярії.

Міліція! Цього було досить. Пилипчани враз сипнули з вигону, ніби єдиним махом їх замела чарівна мітла. Кінчати справу було нікому. Голова, покинувши напризволяще винувачених, помчався до сільради. Пані Явтушиха? О, вона віджила враз. Цекинівська молодиця, користуючися з випадку, і собі хотіла дременути, та Бовдюк зловив її за поли.

— Е, ні, скидай кожуха!

Ви питаєте, а як Микола?

— Плохо його дело,— жалкував восени Онисько:— Мое було такое мненіє, що він з Настею був совершенно посторонній чоловік, а воно в них наоборот усьо виходило...

Пусткою — забиті вікна — стоїть тепер колишня Ма-йоркова хата. Пані Явтушиха зникла того ж таки дня.

Мережаний кожух висить без діла. Насті вже не треба «дорогих ліків». Микола, Настин чоловік, вирішив його продати вдруге цекинівській молодиці.

1926

## ЗРУЙНОВАНА ІДЕЯ

— От що, Петю! Прибула свіжа партія мануфактури. Збирай своїх «заробітчани» і цю ж хвилину розсилай по соробкоопівських крамницях. За амортизацію по п'ятдесят копійок кожному на рило, марш!

Я, Рибальченко Вікентій, нащадок свого батька, головного компаньйона фірми «Рибальченко і К<sup>о</sup>», власника кількох крамниць мануфактурних, тепер прийдіте поклонімося робкоопові..

— Петю, я тобі казав, чи ні, іди на роботу!

Петя, мій прикажчик, сухорлявий, довгий, мов голубля, хитро посміхається:

— Не ізвольте безпокоїца, Вікентію Петровичу!

— Ти сьогодні зробиш те, що я кажу, чи ні?

— Я вже зробив..

— Ти вже зробив? Коли?

— Ще вчора звечора!

Я добре знаю Петю. Знаю джерело, з якого Петя черпає свої для мене інформації, передбачає всі мої накази. Проте не вадить запитати ще раз.

— А хто сказав тобі це — Дунька Соловейчикова, га?

— Вона, канешно,— вже не раз я чую цю стереотипну відповідь.

Петя — це його улюблена манера: мрійно закопилити розсічену в дитинстві губу й розповісти мені все, обов'язково до кінця. Соловейчик — мій, під боком, конкурент, а Дунька — офіційно числиться його хатньою робітницею. Поки що нема в крамниці покупців, і я охоче слухаю насичену фольклорними зворотами розмову.

— Іду я Ленінським проспектом — коли Дунька. «Ви куди, кажу, Дуняша, зверх положеної норми закаблуки в туфлях викривляєте?» жартую, значить, да. Вона, ка-нешно, засміялася: «Приходьте, каже, завтра погуляємо». — «Чому, кажу, завтра, а не сьогодні?» — «Бо сьогодні, каже, є робота». А, робота?! «А яка така, Дуняша, в вас робота?» Взяв дівчонку в оборот, вона й зізналася: «Привезли, каже, свіжий крам до соробкоопу... хазяїн наказав людей найти на завтра в черги». — «Киньте, гово-рю, Дуняша. Ваша пролетарська совість должна протес-тувать. Соловейчик через вас кармани набиватиме, а ви робочу масу зводите з путі совецької власті... Ходімте краще зараз погуляємо!»

Я боки рву зо сміху. Уявляю, коли б це дійшло до Соловейчика!

— Ну, далі, далі!

— Далі? Ну, гуляємо ми ето з Дунькою. Я її, зна-чить, агітірую по своїй нежонатій лінії, а в голові: лю-дям, думаю, сьогодні треба дати знати.

— Маладця ти, Петю! — вмисно фамільярно хльос-каю його по спині. — Як же з Дунькою?

— З Дунькою, — увічливо сміється Петя. — Дуньку передав на вулиці йому, Дуньчиному, значить, ухажоро-ві, а сам до Митьки Кривов'яза: «Так і так, мовляв, ро-бота є. Давай на ранок своїх членів».

— Правильно зробив! — хвалити Петю не доводить-ся. Він, моя права рука, чудово знає свої обов'язки, і крім того... це вже наша спільна справа.

— Петю, нам сьогодні треба ще обміркувати наше діло, — кажу «наше», — це зближає мене з Петею й при-мушує його уважно ставитись до моїх інтересів. — Крам-ниця наша мало заробляє...

— Мало, — згоджується Петя. Я не знаю, що в нього на думці, та мені й не треба цього знати — Петя мій від голови до п'ят.

— Агентуру треба нам поширити, — нагадую йо-му. І бачу, як лукаво слухає мій зам (о, він добре розуміє, що це значить агентура в наші дні, в умовах непу).

— Не ізвольте безпокоїца, Вікентію Петровичу! Ето дело в мене на мазі: Дунька Соловейчикова — раз, Манька з соробкоопу — два, Юхим, сторож сороб-коопівського складу — три, Настя нашого мільтона й

фінінспекторша — чотири!.. Начрайону вчора, коли вас не було, драпу з верхньої полиці по дішовке йому дав.

Я слухаю синодик агентурний — Петя добрав його гаразд.

— А як ти поквитався з головою Борського ЄСТВА?

— З отим хамлом? — (недбале чвиркання крізь зуби). — Дуже просто! Взяли ми для Борського ЄСТВА вісімсот метрів мануфактури. Я дві третини заплатив за них і дві третини краму перевіз на склад до Митьки Кривов'яза.

— Геніально! — Мати гарного прикажчика — це половина успіху. Раніше він не знав, як можна вигідно купити пару оселедців, а тепер...

— Ти хочеш, Петю, більше заробляти?

— К чому такой вопрос? — галантно кланяється Петя.

— Я тебе настановлю хазяїном одного діла... Хочеш?

— Ето как вам понаравіца, — дубово, а зате яка ретельність, ясність думки! Дивиться на мене, мов сорока в кістку. Це вам не розбещений член спілки: горлоріз, бандит, готовий душу витягти з приватника. Петя має професійного квитка. Але одно — тикати його з погрозами під ніс, і друге — тим-таки ж квитком допомагати, дбати про приватника, свого господаря.

— Пам'ятаеш, Петю, ми балакали з тобою про артіль, кравецьку трудову артіль, де члени спільно користуються знаряддям виробництва й самі збувають свої вироби, ти пам'ятаеш?

— Ну, канешно! Значить, ви про ето дело? — зрадів Петя.

— Так!.. — Я даю приміщення, матеріал, машини швацькі, все, що треба для порядної майстерні... Залишається наwerbувати членів, а вони хай оберуть тебе на голову правління, зрозумів?

— Ясно! — задоволено сміявся мій майбутній голова правління. — Ви даєте капітал, а я вроді как би мериканець, наглядаю...

— Правильно! — І ми обидва сміємося моїй геніальній думці.

До крамниці зазирає Соловейчик. Старий єврей, колишній гуртовик і продавець гнилої риби, а тепер мій конкурент... У нього завжди є для мене свіжі новини. Ше здаля здійсмає Дувид свого, що вже бачив не один



погром, старого капелюха і роблено привітно посміхається.

— Ой, ви вже працюєте, Вікентію Петровичу! Що чувати? Здрастуйте!.. У мене є для вас одна свіженька новина... Приємна новина... така, що я вам кажу «анципікес»!

Револуція перетасовує людей, мов спритний банкомет тасує карти. Ще вчора Дувид Борухович Соловейчик — «король» і визначна людина в комерційному суспільстві, а сьогодні він задрипана «дев'ятка», що розносить по крамницях свіжі новини.

— Будь ласка, пане Соловейчику! Ви кажете—приємна новина?

Заходимо обидва до приміщення, маленького ванькирчика, моєї комерційної контори. Отут я бог богів: звідділь виходять мої плани і проекти; тут гартується моя непманська міць; сюди сходяться всі новини, що діють наші друзі. Тут я спочиваю тілом і душею, забуваючи радянську дійсність.

— Прошу вас, сідайте!

І Дувид Борухович, колишній гуртовик, що носив коштовний одяг, несміливо підбирає поли свого засмальцьованого халата.

— Звиняюсь, у вас мебель...

— Прошу, прошу!..— Іншого єврея я нізащо не пустив би на поріг, але Дувида я поважаю.

— Ну, яка там новина?

Соловейчик, видимо, схвильований. Моя приязнь завжди викликає в нього патетичний тон.

— Ой, ви не повірите!

— Що? Може, інтервенція?

— Навіщо так далеко забігати... інтервенція...— конторою опанував конспіративний настрій.— Це, що я скажу вам, краще інтервенції. Це, ой-ой-ой, ви уявіть собі...

Новина інтригувала. Хоч я й не уявляв собі, що може бути краще за інтервенцію... Демократичний лад? Нова Радянська конституція?..

— Ой, ні! — Соловейчикова слина бризнула мені на вухо..

— Опозиція...

— Не розумію!.. Яка ще може бути опозиція...

— Вейз мір! — Мій Дувид сердився. — У вас, пане

Рибальченко, не голова на в'язах, а сувій мануфактури. Нова опозиція...

— Не второпаю!.. Те, що я клену більшовиків — це так. Але ж моє життя усталилось. У мене є вже певні життєві стосунки, є зв'язки, моя дочка збирається виходити за комуніста...

— Ай-яй-яй,— прицмокував цей дурень Соловейчик.— Що то буде! Що то буде?!

— Гаман буде! Голово ви із вухами, ви скажете мені, яка там нова опозиція: чи ні?

Дувид злякано зірвався з місця.

— Ой пане Рибальченко, який ви нетерплячий! Опозиція — це значить: комуністи проти комуністів...

— Комуністи проти комуністів?! Ви згубили клепку, пане Соловейчик! — Я ладен вірити у що завгодно, геть до того, що Микола II шле до Мілюкова з того світу телеграми, але комуністи проти комуністів...

— Да, да, да! — авторитетно запевняв мене старий.— Наші вчора тільки що приїхали з Москви...

— І що ж там: військо, кулемети? Хто проти кого? — новина спирала дух, приємно тенькало у п'ятах.

— Ой, ой, ой! Навіщо військо й кулемети? — лагідно сміявся Соловейчик.— Чи вони ще не набридли вам?

— А яка ж це опозиція без війська й кулеметів?

— Отак, без війська й кулеметів. Буває різна опозиція,— пояснював на прикладі.— Коли ми з вами не зійшлися на гешефті, ви ж не будете по морді бити, ні?

— Ну, розуміється...

— Так само й тут: одні — за будівництво (страхагенти, фінінспектори, міліція), а другі — за поширення торгівлі, за концесії.

— Ха-ха, наївний пане Соловейчик! Ця сама опозиція торік накинута на нас, ви знаєте, скільки відсотків вирівняльного?

— Це не та, не та, не та! — рішуче сперечався Дувид.— Присягаюсь своїми дітьми, не та...

— Годі! Ви за опозицію?

— Що значить! Я завжди за опозицію...

Дивлюсь на Соловейчика, колишнього гуртовика, і чую, як наші серця ритмічно б'ються в унісон: «за опозицію, за опозицію, за опозицію».

За чверть години я на вулиці — коло колишньої міської думи. Площа Революції — Червона площа. Сьо-

годні Ленін ще хмурніший, ніж учора: «А, ви проти опозиції, товаришу», моя іронія летить до ніг йому на постамент. Чиясь рука легенько потягла мене за комір:

— Ви за опозицію?

— Я ні, я... (Ох, і налякав же він мене, цей Войнаровський, наш біржовий ходячий політмінімум). Розуміється, за опозицію! А ви?

— Я теж, вітаю!

Чутки про нову опозицію літали швидше за блискавку. Раділи всі: дебелі крамарі, власники крамниць, їдальень, ресторанів, геть аж до останньої перекупки. Власник ресторану «Ренесанс», нащадок славних родичів, вельможних Дорошенків, мав на оці свій «конспіративний кабінет». «Ви побачите, що я зроблю», запевняв деяких скептиків.

Наївні люди! «Легше на зворотах» — це не дурень вигадав. Треба розпитати Олиного комуніста. Коли ця поголоска справді має під собою ґрунт, тоді... «Лови момент», Вікентію Петровичу. Ох, коли б це була правда! Мені однаково, яка там опозиція: стара, нова,—я радий кожній зокрема. Та хіба ж я один? Барто глянути на цих людей, що наче хто з мішка їх висипав на вулицю. Це схоже на великдень. Тільки замість застарілого «Христос воскрес», що не крок, то — «ви за опозицію?» Соловейчик правду казав. На вулиці непманське «посполите рушення»: за опозицію, хе-хе...

Увечері, стомлений, схвильований чутками, йду додому. На порозі Оля:

— Я за опозицію, папа!

Молоді совбаришні частенько краще розбираються в політиці, ніж їхні папаші. Новий спосіб, розрахований на женихів з партстажем.

— Гаразд, моя розумнице! Прийде сьогодні твій короткозорий комуніст?

— Ти хочеш перевірити чутки, папо? — лашиться до мене Оля.— Володя каже, що, коли візьме верх опозиція, його переведуть до Харкова відповідальною особою.

Солідно! Миршаве пенсне, сумнівна репутація (його на прикажчика в порядний магазин не можна)—до Харкова відповідальною особою! — курйоз. А втім, нема нічого дивного. Припустімо, що в Харкові живе моя

донька, а чоловік її—мій зять — відповідальна впливова особа.

— Як він зокрема? — Це натяк, Оля добре розуміє його сенс.

— Ти, папа, черствий матеріаліст,— штучно ображається моя козулька.— Вова... він мене кохає ідеально.

— Ідеально? Гм, не буду сперечатися. (Знаємо ми ці ідеї). Краще, коли б він зафіксував це в загі офіційно,— раджу їй. Можливо, справді, ситуація така, що доведеться зятеві моему бути в Харкові. А це гешефт серйозного порядку. Сьогодні вас, товаришу Вово, чекає невеличкий іспит з моєї власної, набутої практично політграмоти.

Дома — це я взяв собі за правило — переглядати пресу. «Вісті» — цей офіціоз ВУЦВКу (читаю виключно останні сторінки), московську «Правду» (для орієнтації), журнали. Бути непманом — не проста річ. Чорна біржа й усе інше, включно до вечірки на користь помідіту,— бігуни, що між ними вертиться й де треба поспішає непман. Я охоче йду на літвечірку подивитися, коли одна ідеологія чіпляється і цупить по загривку другу... Про опозицію анітелень. Можливо, що чутки випередили пресу. До кімнати просувається знайома голова. Це покоївка.

— Пані просять пити чай!

— Скажи пані, що я питиму пізніше...

— Там до баришні прийшли товариш їхній, уха-жор...

— А, тоді я зараз!

Мені хочеться поринути в майбутнє... Опозиція — болячка, перший прищик на здоровому міцному тілі... Прищик загнивається, свербить, болячка засівається довкола білим, дрібним маком, шириться, росте й виділяє гній... Пухнуть руки, ноги, пухне все міцне здорове тіло — валиться страховисько непманське, ух!

...На зміну йдуть консорціуми, банки, повертаються мої будинки, моя фірма...

— Пані просять пити чай! — це знову покоївка. Не дають пожити мрією, сто кольок вам у ребра..

— Іду!

У кімнаті, що тимчасом править за їдальню, сичав, розносив чад старий родинний самовар — єдина річ, якої не торкнулась революція. Круг нього за столом си-

діла вся моя родина: дружина, Оля й Володька, «їхній ухажор», як каже наша покоївка.

— Мое поваження, папашо! З якого часу на політику захворіли?

Це дзвякало гадає, що мені приємно слухати його запанібратство. І все ж таки я роблю задоволене обличчя:

— З того самого, що й ви. Як наша опозиція?—умисне починаю з цього.

— Ви вже знаєте, чудово! — потішав Володька.— Коли наші справи далі підуть отаким *crescendo*, то...

І дурноголовий блазень розкривав мені одну за одною свої партійні таємниці. Це було приємно. Самовар давно вже перестав сичати, а Володька все оповідав.

— Ми проти того, щоб партійні генерали змушували нас робити все, що їм забагнеться... Ми за революцію, ви розумієте, всесвітню революцію, папашо, без усяких там централізацій, за демократію... нам індустрію давай! Фінанси — пустяковина: пудів п'ять на десятину можна дядькові накинути...

Стара з донькою мало що не лізли йому в рот.

— Володю, а ти ж матимеш тоді відповідальну працю? — натякала Оля.

— Безумовно! — твердо і категорично.

Ще вчора я, можливо, засміявся б і поклав на цю розмову нуль; але сьогодні, після того, що я чув на чорній біржі, його слова для мене — абсолютна істина. Тепер я певний, що це так: і те, що я сьогодні чув від Соловейчика, і те, що казав мені наш Войнарівський, біржовий ходячий політмінімум — все це тільки стверджує мої всі міркування.

— Можу вас вітати! — підбадьорював я цього ренегата.

Моя дружина — їй сміливо було б родитись без'язикою. Язык, страшна жіноча зброя, теліпався в неї на заваді. (Часом вона чистила ним зуби). Тиха, лагідна, спокійна... Зате Оля не скидалася на матір. Це моя єдина зміна, вже приперчена радянським перцем.

— Папо, Володя має щось тобі сказати.

До сьогоднішнього вечора всі Володині розмови зводились до позички грошей.

— Що таке? Я сьогодні вибирав патент...

— Справа не в карбованцях, папо, заспокойся,—перебила Оля.

— Да, папашо, справа не в карбованцях,— підхопив нерішуче Володька, скося позирнувши на мою кишеню.—Справа в тому, що...

— Ми рішили одружитися, папо,— скінчила за нього Оля.

— Одружитися?! — не скажу, щоб я не чекав цього моменту, але припускати в такій формі сватання я теж не міг.

— Да, да, папашо, одружитися,— сміявся в вічі цей голяк, що, крім сумнівної ідеології, не мав копійки за душею.

Мати слухала: одруження й купівлю на базарі гуски вона однаково сприймала. Залишався я один, що мусив так чи сяк реагувати. У таких випадках я завжди мислю так: чи є від цього вигода? Вигода була. Цей недолобень, коли за нього взятися уміючи, може багато чого зробити для поліпшення комерції свого тестя.

— Ви добре зважили цей ваш учинок? — урочисто питаю молодят.

— Ах, папо, ти ще питаєш! Ну, звичайно, зважили...—І Оля кинулась мені на шию. На руці повис зяцьок. Мамаша глянула на цю ідилію спідлоба й демонстративно вийшла.

— Треба ще порадитися з мамою..

Звільнившись не без труднощів з обіймів молодят, я вийшов до сусідньої кімнати. Того вечора між нами, мною і дружиною, виникла перша родинна сутичка.

— Я не потребую зятя-комуніста.

— Але ж цього потребує наш родинний стан і зокрема моя комерція,— змагався я.

— Про мене, я на шлюб своєї згоди не даю.

— Ти хочеш, щоб мене посадовили в ГПУ за зневагу до компартії?

Мій тон і ГПУ вплинули на неї краще, ніж я сподівався.

За вечірнім чаєм ми обмірковували подробиці майбутнього весілля.

— Папашо! — научав зяцьок.— Наше завдання: поперше, заощадження, по-друге — заощадження й по-третє — заощадження... Ви звільняєте одну кімнату, позичаєте мені п'ятсот карбованців на пальто і всяку всячину. Мамаша справить бараклішко: постіль, подушки,

хутро і все, що треба, що повинна мати дама, комуністова дружина.

Його думки підтримувала Оля. Мамаша не перечила. Отже, моє кубло родинне збагатилося одним потрібним, з погляду сучасності, важливим членом — комуністом.

Антитезою його вимог було моє приховане бажання: використати його, по-перше, використати його, по-друге, і використати його, по-третє... Як? Це справа хисту.

Уже за північ. Молодятадесь пішли на «Баядерку». Стара в кутку поклони б'є перед своєю патронеосою, а я лежу на чистому м'якому ліжкуві, міркую.

— А все ж таки життя прекрасне...

Підраховую свій місячний баланс. Приємно дивляться на мене прибуткові рубрики. Охайні ряди чисел, власною рукою вишикувані,— приватний капітал. Рости, маленький мій мікробе, заповняй артерії, вилазь наверх, численна арміє фурункулів-крамниць... Гнуздай радянського коня. Приборкуй його сапом наших непманських змагань, кричи «дайош» — у боротьбі всі засоби годяться.

— Хто там? А, це ви, шановний пане Соловейчик? Заходьте! Давненько ви бували в наших палестинах, що чувати?

Соловейчик шанобливо посміхається, тягне засмальцьовану серветку, що з якогось часу править за «нустіхіде» \* і довго витирає очі.

— Новин ніяких?— нахилиюся над рахівницею.

— Так собі, маленька новина,— хитрує Дувид,— ви не чули?

— Гм, не чув, не маю часу, знаю, що яка б не була новина,— вона залишиться в моїй конторі.

— Що значить це! Е, коли б у мене половина вашої комерції, я теж не мав би часу,— образився старий. Одсовую рахівницю:

— Ви щось ховаєте від мене?

— Я ховаю щось?— наївно дивувався старий Дувид. — Навпаки, прийшов сказати вам. «Зоря рулетки» вчора наложила стома червінцями.

— Стома червінцями? Бідачисько! Хто він? Трестівський господарник?

---

\* Кишенькова хустинка.

— Він нахваляється вам дати сто очків,— набилював старий.

— Це серйозно чи?..— Мені кортіло засміятися.

— Коли вам Соловейчик говорив щось несерйозне? — Його обличчя споважніло. — І тепер нехай ви знаєте,— «зоря рулетки» хоче перебити вам комерцію.

— Комерцію?—Я, далєбі, не розумів нічого. «Зоря рулетки» і моя комерція... Хто він, цей безклепкий чоловік?

— Ну, він москвич. Приїхав, хоче підробити, магазин хоче тут орендувати...

— Інформація серйозна. Найкращий магазин мануфактурний мій, коли не брати соробкоопу.

— Я його не знаю і не бачив, але я так само, як і ви, не хочу мати конкурента,— перехопив мої думки бувалий Дувид.

Рація. А може, це — містифікація моїх колег-приватників — пошкодити мені закласти швацьку трудову артіль? Можливо, Петя, єдиний опікун мого плану, десь проговорився...

— А чи не можна побачити цього пуриса?

— Ви можете його побачити, коли не пошкодуєте червінця на рулетку,— радив Соловейчик.

— Червінця на рулетку? Зайвий конкурент для мене небезпечний, а для Соловейчика і поготів. А втім... Гарзд! Зійдемося о десятій. До побачення!

Зачиняю двері за старою гавою. З магазину чути гамір покупців. Два прикажчики працюють замість Петі — голови кравецької артілі «Швачка». Два дні вже Петя ходить, закупує приладдя, устатковує майстерню. На одні швацькі машини сто червінців — сума чималенька... Коли мій шановний конкурент, «зоря рулетки», програватиме щодня по сто червінців — я вітаю цю приемну конкуренцію. План моїх думок перебиває Петя.

Чоботи-«бутилки», шкірятянка й галіфе, з портфелем—він нагадував мені героя-комісара із сучасної реп'єси, що її «репертуарна вища рада до вистави ухвалила».

— Петю, що за машкарад, нащо це?

— А ето на предмет, щоб уваження було побольше.

Він самовдоволено кладе портфель на мое бюрко, на книги й лізе на мое робоче крісло. Ось вона, самодіяльність! Ще вчора мій прикажчик, а сьогодні — голова фіктивної артілі, в нього вже нема поваги до господаря.



— Може б, ти, Петю, пересів на цього дзиглика?— пропоную йому.

— С удовольствійом для вас,— погоджується Петя. По його зів'ялому обличчю та невиспаних очах я вгадую чергову «п'янку».

— Треба було випити з одним членом профсоюзу, обіцяв столи приставити дешевше,— зізнався Петя. Рачія. Я сам за те, що треба випити, коли це вигідно.

— В мене стільки завелось ділов тепер, що просто нет спасенія,— скаржився він. — Туди бігай, сюди бігай, скрізь ладнай... У кооператкомі: затеряли ето наше дело всьо как есть, і списки, і статут... Через регістрацію, говорять, не приходило, не знаємо. «Как же, говорю їм, не проходило, коли я сам його давав совбаришні на регістрацію?» — «Всьо равно, говорять, не приходило». — «Да как же так? — подняв волинку.— А когда я вам, говорю, приведу всю свою артель, тоді пройдють?» — «І тогда, говорят, не пройдють». — «Посмотрим», кажу. Собрав я, значить, своїх членів ішо «на стрелке»\*, двох до себе прикупив і гайда до «Едему». «Так і так, говорю, братця, потеряли наші списки і статут»... — «Ладно, говорят, найдьом». Випили, по сколько треба там на члена. «А тепер ходімо, говорю, провіримо, какая регістрація в советських учреждениях»...

Я слухав з насолодою цю Петину розмову. Бідний Петя! Скільки треба тут енергії докласти!

— Артіль зареєстрована?

— Канешно!

Показував папери: «Кооперативне товариство «Швачка». Серед членів є, пишається Завальська. Прізвище — колись його закинула моя дружина просто як непотрібний зайвий мотлох, а тепер, поновлене, воно до речі пригодилося... Рибальченко Вікентій, власник магазину на Каганській вулиці, він непман і буржуй, йому не можна бути пайовиком «Швачки», а Завальська Катерина (безробітна швачка) може...

Ха-ха-ха! Ми з Петею речемо весело, довго, пере-можно. Скільки всіх паїв? Щоб усі дали по три червінці, бо інакше не приймаю на роботу...

— Петя, ти не знаєш часом, що за цяця цими днями приявилася до нас — «зоря рулетки» — чув такого?

\* Жаргон: на базарі.

Петя заперечливо знизав плечима і поліз за кишеньковою хустинкою.

— Не чув нічого, хіба що?

— Нічого,— в мене виникає думка. — На тобі червінця і сьогодні спробуй щастя на рулетці. Заприміть, кого там звать зорею.

Стурбоване обличчя Петине засяяло:

— На заметку взяти цього субчика?

— Ну да, візьмеш на заметку, а червінця я ставлю на твій рахунок.

Так буде краще. Бо самому йти давати привід, розносити побрехеньки про свою особу — не годиться. Навантажений порадами, наказами, Петя йде на «Швачку». Я знову залишаюся один, віч-на-віч із своїми книгами. Спроквола шелестить папір, мерехтять перед очима рубрики, соковито смачно цокають на рахівниці коліщата— 125, 146, 385, 90, 540... На обидва боки з маслом, да!

Просувається прикажчикова голова:

— Хазяїн, зачиняє пора.

Як швидко летить час! Складаю книги, беру касу й замикаю зсередини магазин. Тепер я в своєму царстві: звідусіль на мене дивляться полиці з моїм крамом... До побачення, мої хороші!

Виходжу чорним ходом. Вулиця. Пристойний одяг, веселі підфарбовані вуста, капелюхи і модні сукні. Тхне приємним подихом ТЕЖЕ... Серединою, мов гайвороння, безпритульні.

— Дамы, берегите ридикюли!

Я охоче дихаю цілющим пахом вулиці.

Сьогодні цілий день мене гнітить важке передчуття. Можливо, це весільний чад і досі ще не вийшов з голови. Породичалися з пануючим класом, хе-хе. Заходжу до кав'ярні.

— Пляшку «Єсентуки»! Може, трохи посвіжішає голова. За столиком, ліворуч мене, пили голий чай якихся двоє, чи то товариші, чи то без певної професії.

— Я вчора на рулетку викинув останнього карбованця,— жалкував молодший.

Де я його бачив?

Ми дивимось один на одного — його обличчя прояснюється:

— Здравствуйте, Вікентію Петрович! Що, не пам'ятаєте? — пригадував мені.— Я складом ще в папаші вашого на Верхній вулиці завідував... Андрій Васильович Перепічка.

— А, Перепічка... пригадую! — подали руки.— Що ж ви робите тепер?

— Та так по більшій часті безробітними шалаємось.— Обидва приятелі скося поглядали на мою пляшку «Єсентуки».

— Сюди три пари пива!.. Сідаю разом з ними за столом. Серце чомусь билось, мов недорізане курча. Нарешті я напав на певний шлях, бо Петя все-таки й не виявив мого загадкового конкурента.

— Ви знаєте «зорю рулетки»? — кажу Перепічці.

— Позавчора він підрізав мого стоса,— буркнув знехотя Перепіччин товариш.

— Я чув, що в нього є своя комерція! — випитував я в них. Мені доводилося грати препаскудну роль.

— Тиждень, як пошився в комерсанти,— зневажливо сміялись мої гості.

Я нотую дату: тиждень, як пошився в комерсанти, і тиждень, як почала працювати «Швачка». Гм, знаменна дата.

— Знаєте, що я скажу вам, громадянине Перепічко?

— Кажіть,— обидва бесідники роззявили роти.

— Я хотів би бачити «зорю рулетки». Мої червінці, а ваш досвід і колода карт... Ми всі троє граємо на пару — згода?

Компаньйони спочатку не поїняли віри.

— Жартуєте, Вікентію Петровичу! — Перепічка зрадів, не знав, куди дівати руки.

— Без жартів, пристаєте на мою умову?— я хотів зрештою знати, хто цей загадковий конкурент, що зазіхає на мою комерцію.

— Пристаємо, тричі пристаємо! Увечері ми вас чекаємо в оцій кав'ярні...

Попрощавшись, мої нові друзі залишили одного мене платити за сніданок і за все. Була рівно друга година, коли я прийшов до магазину. У магазині було повно покупців і дуже мало краму. Влучно пущені чутки, що фабрики припинять виробництво, позначилися на продажі. Кожний поспішав купити «про запас». Прикажчики ледве управлялися задовольняти всі вимоги.

А передчуття гнітять. Його не може заглушити гамір публіки, що здошкувалася в моєму магазині.

Смеркало. Швидко посувалися стрілки — годинникар напевне їх повішав дратувати мої нерви. Петя мав привезти крам і запізнився. Правда, в нього є ключі, що ними можна відімкнути чорний хід. Іду на вулицю. Заходжу до кав'ярні і шукаю столика, де можна було б примоститися. Он вони, в кутку, мої друзі й компаньйони. Вже побачили мене.

— Сюди, сюди, Вікентію Петровичу! А ми гадали, що вас тільки й бачили.

Трохи дивно, може, й ризиковано, але я йшов... Куди? Спочатку головною, далі ми всі троє завернули до вузького заулка, і там я мав нагоду запитати: «Далеко ще?»

— Ви не турбуйтеся,— заспокоїли мене.

Перед нами виріс невеличкий двоповерховий будинок.

— Тут!

Дім належав моєму знайомому. Правда, я не знаю всіх тутешніх пожильців, але ж орендар не знає, що в його будинкові завелася «малина», міркував я, підіймаючися східцями на другий поверх.

ЗОЯ ДОБРОВОЛЬСКАЯ. ПРОШУ СТУЧАТЬ

Одчинила нам середнього віку пані.

— Андрій Васильович? Будь ласка! Прошу, Дмитре Карповичу! — Пані здивилася на мене.

— А це приятель Петра Даниловича,— одрекомендував мене Перепічка. — Хочемо сьогодні трохи в картишки побалуватись.

Охайно прибрана кімната. Жодного натяку на «малину» не було. За столом сиділо кілька чоловік, кадили папіросами. Широкоплечий чоловік тримав «банк».

— Тисяча п'ятсот, панове, стукаю! — Нервово шелестіли карти.

Грачі встали. Витягнули шиї. На момент кімната стихла. Очі всі вп'ялися в мужчину, спиною до мене, що поклав на карту жмут червінців.

— Банк! — пронизав кімнату хрипкий голос.

— Швидше, швидше,— понукав Перепічка. — «Зоря рулетки» бере банк...

Мене це не обходило. Я хотів побачити його нахилене над картою обличчя. Банкометова рука тремтіла:

— Прикуповую на туза...

Пауза. Все живе в кімнаті затаїло дух.

— На туза есть! — І банкомет глузливо поволик до себе жмут червінців. Грачі зітхнули. «Зоря рулетки» тихо звів на мене очі, його скривлене обличчя зблідло...

— Петя? — Я ладен був повибивати собі зуби! «Зоря рулетки» — мій прикажчик Петя...

— Здрастуйте, хазяїне, — глузливо привіталася до мене ця облуда. За столом почався шепіт. Що мені було робити? Стояв, немов прив'язаний коло ганебного стовпа, — примара зубожіння клацала до мене своїми страшними іклами. Так ось де він, мій загадковий конкурент!

— Нещасна ти тварюко, де мій крам? — кричав я в розпачі.

— А разі тільки вам гуляти? — прилюдно глузував цей виродок.

— Ага, ти так! — В очах вихрилися червоні круги. Я ліз на ворога, немов іспанський бик, якого підкололи на корриді. — Здохнеш, гаде, в криміналі! — гукав я.

— Хватить і для тебе місця. Там тобі покажуть всі твої артелі, — мов обухом оперіщило мене по голові. Далі не пригадую, що було. Нас розняли. Кричали жінки, і над усім лунав добірний мат. Я вискочив на вулицю. Арештувати шахрая й самому сісти? Ні! Додому швидше. Зять мій — комуніст, там поміркую, як запакувати злодія і повернути крам.

— Ей, Ванько! Швидше повертайся, чобіт! Жени на площу Революції — додому.

Дома, як завжди, мене зустріла Оля. Заплакана, повісила мое пальто.

— Що трапилось?

— Нічого, — хлипала.

Стара заводила в моїй кімнаті.

— Що таке? Володю! Де Володя?

— Він пішов десь до райкому. Його виключили з партії, як зайвий елемент, — ламала руки Оля.

Ставало гаряче. Кімната захиталась і попливла...

— Що мені тепер робити? — питав я сам себе. Стояв коло вікна і плакав, мов дитина.

## МОЯ СКАРГА

...Тепер я безробітний рахівник, зареєстрований на біржі праці, але недавно ще я мав посаду — працював рахівником на підприємстві «Змичка» — і діставав щомісяця своє утримання. Моя дружина Неллі пильнувала мого спокою — ходила коло мене, мов коло розбитого яйця, і життя моє текло спокійно, як ручай на дні глибокої ріки. Звичайно, це буденщина, дрібниці (згоджуюсь), але дрібниці — то життя...

Тепер, коли я без посади, а мою маленьку Неллі хтось голубить інший, я плюю на всю філософію, що досі існувала, і одверто заявляю всім: у мене, крім порожнього старого гаманця й нікому непотрібної «моралі», більше не лишилося нічого. Припустім, мені дадуть посаду, а дружина... Хіба ж вернеться вона? Ніколи!

Нарікати на життя я не збираюсь, та й навіщо це, коли мені від цього не полегшає... Що сталося — те сталося. Нехай же знають скрізь усі, як я втратив свою посаду й через що покинула мене моя дружина Неллі...

Було свято, справжнє офіційне свято, що його святкують раз на рік усі: міщани й неміщани. Хай шанують його наші покоління — воно й досі зберегло свої традиції приємного старого часу... Ви розумієте мене? Ну, от! Я мусив, як і всі, з веселим виглядом покласти свою пайку складчини, хоч і знав, що після цього дома жде мене чергова лекція на тему: «де ти дів гроші?»...

Ви скажете: я міг не дати? Знову згоджуюсь. В іншій ситуації ніхто не витяг би з мене й шеляга, але тут я мусив, бо... від складчини залежала моя ідеологія.

Ви скажете — це смішно! Смійтеся, а факти — фак-

тами. Коли сам директор підприємства каже вам за спиною: «Цей міщанин складає гроші», тут, шановні друзі, не до сміху... Звідціль один лиш крок до остогидлого міщанства. А найдіть мені такого дурня, щоб волів сам добровільно наліпити на свою громадську репутацію цю, страх тепер не модну, налічку? Таких нема!

До складчини пристав з цих самих міркувань і мій єдиний друг — товариш Довбня. Нас обох еднала спільна доля. Складчина мала початись ввечері, а до цього в нас було доволі часу, щоб умовитись про нашу спільну акцію і про те, як вийти з-під опіки нашого подружжя.

Ми почали з того, що пішли додому. Він і я обидва мали завдання: опрацювати разом Неллі й Любу. Спосіб наш був, правду сказати, немудрий, але вірний — це без сумніву. Пригадую як зараз — до початку складчини лишалася година...

— Що з тобою? Бродиш, мов той неприкаяний... Сідай! Гроші ти приніс? — питала Неллі.

— Гроші? Розуміється, аякже...

Я слухняно сів і, приголубивши свою дружину, почав намащувати ґрунт:

— Ти знаєш... уяви собі, я з Довбнею сьогодні по-сварився.

— З Довбнею... за що? — цікавилась вона.

— За те, що він... нахаба!

Тон мій, розрахований на певну амплітуду коливань, гучав, немов струна в руках досвідченого майстра.

— Він тебе образив?

— Ні.

— То, певне, щось казав про мене?

— Ти вгадала...

— Я це знала! — і на її лиці з'явилася знайома мені «ямочка».

Алярм — у мене десь там у середині танцює серце, але я мовчу, не хочу зрадити свою радість. Чекаю...

— Що він говорив про мене, Довбня, ця перекупка з базару? — Неллі вже кусала свої нігтики. Для більшого ефекту я зробив коротку паузу і тоді тільки продовжував:

— Ай, дурниці. Каже, що я в тебе під п'ятою...

— Як?! — зірвалася, обличчя зашарілося. — Прилюдно це сказав тобі?

— Ну да, прилюдно! — Вигляд мій не викликав ні-

яких сумнівів. А Неллі? О, вона була ображена до глибини душі!

— Паршива довбня! А Любочка його, букет конячий, він забув, як вона вигнала його на кухню спати... Він забув це! І ти теж порядний йолоп: найшов товариша — прилюдно про жінок балакати... Розкажи ж мені принаймні, як це сталося?

Признаюсь, я давно ловив цього «момента». Стисло й коротко я розповів про нашу складчину, вдало поєднав її з питанням про п'яту і закінчив досить поважним аргументом:

— Директор сам пропонує... Нічого не подієш.

— Ти гроші, розуміється, вже дав? — задумливо спитала Неллі.

— Ну, розуміється... — це був останній козир.

Поправляла зачіску своїм улюбленим способом і переможно всміхалася. Підуфалість її зeszла, наче крізь підлогу провалилася...

— Коли так, тоді... Будь ласка! Ти мусиш туди йти, бо він такого може там нагородити, що потім через нього сором буде в установі показатися... Іди! А з ним я побалакаю... Мерзотник! Ах, які мерзотні люди!

Я слухав цю приємну лірику, й мені робилось боляче за Довбню. Бідний Довбня! Але що ж робити, коли цього вимагала наша спільна акція!

Ви гадаєте — кінець? О, ні! Це тільки риска, під якою сходяться докупи всі баланси.

— Неллічко, — сказав я, добираючи по змозі найніжніших і тонких нюансів свого голосу. — Довбня наволоч, погоджуюсь. У мене, Неллічко, нема бажання туди йти... Не хочу.

— Ти мусиш туди йти, ти розумієш — мусиш! — бідалась моя маленька Неллі.

— Мушу, але не хочу! — вперся я категорично.

— А-а-а, не хочеш?! — її обличчя зашарілося, — Ти йдеш чи ні? — і теж категорично: — Бо коли не йдеш, то... — крапка.

— Йду!

— Чому це жінчини всі діють навпаки? — міркував я вже на вулиці. Продував свіженький вітерець і навівав на мою лисину меланхолійно-тихий настрій. На розі вулиці під ліхтарем озвався Довбня.

— Цсс, товаришу, як ваші справи?



— Вигнала... А ваші?

— Теж вигнала...

І ми пішли. І кожний був при своїй думці, бо кожного родинний спокій скаламутився, на кращий випадок, на тиждень.

— Слава нашим хуторянам! — стрінув нас веселим вигуком директор. Порядний тон і «інше» диктувало нам пристойно проковтнути цю веселу вихватку. Роздяглися — скинули все те, що дозволялося.

— Сідайте, — привіталася поважна дама з усіма ознаками хатньої господині.

Жодного режиму не було: всі чоловіки, крім нештатного старого публіциста, що його десь викопав директор, сиділи за столом і, позіхаючи, провадили набридлу всім розмову. Жіноча половина складчини сиділа осторонь — очевидно, нею не цікавився ніхто й крім того... там не було жодної знайомої особи. Нудно, безнадійною калікою волікся час... За стіною пріла господиня, її голос долітав до нас крізь кепсько зашпаровані щілини — огризалася, а потім звідтіля виходив заклопотаний господар:

— Довго, ще, Овсію Никоновичу?

— Та зараз, зараз! Ще одна хвилиночка, Марія Павлівна кінчає млинчики...

І знову солоденький голосок бухгалтерський: «Я вам кажу, товаришу директоре, що наша партія тойо... Ну, мова! Виріс я в селі, можна сказати, «Світову зірницю» сам читав до революції, але ж тепер... Дозвольте! Я радянський громадянин, а ви мені, старому чоловікові, всілякі там: давальні, винувальні, кличні... Нащо це й кому воно потрібне? От я розумію мова: «...кругом святого Чигирина сторожа стала — оточила...»

Співчутливо хитались голови. На жіночій половині теж не без політики — показували пальцями:

— Ви бачите, яке широке в неї декольте?

— А ніс який!

— А очі!

Мова мовилась про молоду ще жінку — сині очі — сиділа оддалік усіх, самотою. Ах, які ж це були очі! Глибина їх будь-кого могла зворушити. Я не втерпів, щоб не показати Довбні:

— Глянь, таких очей я ще не бачив!..

Жінка усміхнулась, почувши це необережне заува-

ження, й, не міняючи своєї пози, майже непомітно, нахилилася вперед... Я не дививсь, а просто плигнув у безодню синіх хвиль привабливих очей.

— Не лізь на глибину, бо втопишся,— алегорично радив Довбня. (Він, дивак, боявся женщин). Що вона могла мені зробити, жінка ця, яку вперше бачив? — раз. А по-друге: в мене був чудовий рятівник, що завжди рятував мене на «глибині», — моя маленька Неллі...

Політичні балачки вимотували душу. Разів з п'ять виходила Марія Павлівна й за кожним разом чулося:

— Одна хвилиночка ще... зараз, зараз!

Я не знаю — чи самотність і зажурений до болю вигляд, чи моя занадто чула вдача,— що (крім очей) примусило мене шукати товариства саме цієї жінки? Щодразу натикався я на її погляд і щоразу почував якусь незриму силу, що тягла мене до неї...

А найдіть мені чоловічину (хай він буде п'ять разів жонатий), щоб йому подобалася жінка й щоб він не відійшов до неї, коли в нього є хоч пара шансів на взаємність?

— Вам, товаришко, не сумно? — я навмисне вжив цього шаблону.

— А вам весело?

— Та так...

— І мені «так».

...Почалася наша розмова.

«Він шукає вже любовної пригоди!» кинув на мою адресу — хто? Мене це не цікавило.

— Ні, справді; ви сумуете... Чом ви не знайомитеся з нашим товариством? — допитувався я. Для мене, зрештою, це була таємниця. Жінка, що сидить самотня на вечорі: або ж у неї нехватало гвинтика, або...

— Гадаєте, що я нехтую вашим товариством? — усміхнулася вона, перехопивши мою думку. — Ні, я просто спочиваю...

— Ви працюєте? — «А це вже тема», радів я. — На підприємстві чи десь інше?

— Нині... нда, на підприємстві. А ви теж?

І тут я спостеріг, як моя дама трішечки зніяковіла... Але це ж така дрібниця.

— І я теж на підприємстві... Рахівник, Андрій Васильович Костенко — дістаю на місяць дев'ять одиниць.

Жонатий. — Ця моя генеалогія, здається, трохи звеселила її настрій.

— Я подруга господині, — мусила вона признатись, і... ми познайомились. Пропозицію «ходім до товариства» Зінаїда Карпівна тактовно відхилила. Ці мужчини їй були не до вподоби, бо:

— Занадто вже вони собі багато дозволяли...

— І я теж?

— О, ні. Я вами задоволена...

...Розмову нашу вкоротила господиня, зазиваючи усіх до столу: мала ж бо початись «колективна вечеря»...

— Млинчики готові, прошу! — жартував директор, скося позираючи на Зінаїду Карпівну.

«Ага, голубчику, й тебе вчепило за живе», гадав я й тішився, що можу тут йому перешкоджати...

— Дами, вибирайте кавалерів, — жартуючи, гукав господар.

— Сядьте коло мене, — воліла, нахилиючись до вуха, вона — свавільна моя дама.

«Андрію, вір, тобі везе сьогодні», нашіптував мені мій добрий янгол.

Складчина — їй треба дати честь — була пристойна; на столі яскраво промовляли кольоровими наличками пляшки; альянс-гармонію цю доповняли «млинчики» і далі, без числа — кінчалось «королівськими» оселедцями... Вечеряли.

— Налити вам? — моя прекрасна дама вихиляла краще, ніж я сам.

— Наливайте, п'ю за всіх рахітиків і кислоокіх!

До чого тут рахітики ще й кислоокі — я не знаю, бо... міцне вино змішало всі язики. Заштатний публіцист, що його запросив директор, схилившись сусідові на плече, ридав:

— Товариші, всі чесні громадяни, а я падло! Плюньте всі в мою паршиву пику, бо сьогодні уві сні я зрадив друга... і знаєте за що? За те, що в нього рижа борода... А я терпіть не можу рижої! Я зрадив...

Його квиління нервувало Зінаїду Карпівну.

— Заткніть йому чим-небудь рота, — хвилювалася вона.

— Нехаї, — протестував господар, — чоловік м'який, він кається...

— Гине смак! — репетував завідувач кравцеху. — Я кравець, але кравець-маестро... Хто не знає виробів мого цеху — підприємства «Змичка»? Ось вам мода, я пропоную за — і всі порядні дами й чоловіки слухають... Хто скаже: це не так? — І плігали пляшки від кулака маестро, своїм дзвоном навіваючи меланхолійну втому.

Що це, ааа?! Кавалок шинки брязнув по столу, і просто в декольте до Зінаїди Карпівни.

— Вам не моди — стайні чистити! — обурено кричить вона. Галас зростає, не вміщається в кімнаті й виривається через одчинену квартиру десь туди, на вулицю, на простір, де під ліхтарем дрімає стомлений візник.

— Товариство, до порядку! — закликає наляканий господар. Кравець-маестро й публіцист після активних суперечок вибувають на... канапу.

Знову згода. На порядку денному амурні справи. Зінаїда Карпівна слухала директорські пригоди й злегка іронічно посміхалася. «Бреше, з ним ніколи цього не траплялося», говорила пошепки на вухо. Я охоче вірив їй.

— Ви слухайте! Вона покинула свого чоловіка... — запевняв директор. — Вигнала його в одних штанах з цибулею-годинником — і все це за годину щастя, бо в мене вже лежав квиток на поїзд — до Москви...

— Ну й ловко ж як! — хихикали мужчини. Жінки — їх оплески вітали «ловкого» директора... Спорожнювались одна по одній пляшки, пригоди сипались, ніби з рижка фортуни: кожний щось оповідав про своїх (я був певний) неіснуючих коханок; про сцени й ревнощі, яких йому доводилось зазнати... Безпричинний регіт вибухав з нагоди кожної дрібниці, й голосніше (так мені здавалося) за всіх сміялась Зінаїда Карпівна.

А що, коли й вона почне розповідати про свої пригоди — це єдина жінка, що могла, на мою думку, втерти носа всім мужчинам... Чи наважиться, чи ні? Спитав у неї. Я ніяк не розумів, при чому тут директорів нахабний позір і чому він заскалив на мене золотого зуба:

— Потіште нас, товаришу, чим-небудь веселеньким, га? — сміявся просто мені в вічі образливим, дражли-веньким смішком.

І ось, коли всі гості задоволено їржали, сталася непередбачена історія. Зінаїда Карпівна раптово встала, зміряла очима глибину п'яньких душ:

— Я розповім одну пригоду, слухайте! — дивилась просто на директора. Я бачив, коли пса частують буком — він облизує боляче місце. Директор мій так само облизувався:

— Вибачте, забув, що вас не треба викидати з колії.

— Забули? — з вуст її зірвався сміх. Він — сміх цей — залишився в мені й досі, бо так могла сміятись тільки зранена гіена...

— Тихше, слухайте!

— Він був звичайний рахівник, — почала вона втомно. — Низький, присадкуватий, в окулярах... («Точнісінько на мене схожий», думав я). Покохала я його, — вела далі, — бо мені подобалась його вибаглива вдача. Він мав занадто вже просторе серце для білявої дружини — половину цього серця вирішила взяти я... Чи він кохав мене? Не знаю. Часто я приходила до установи, де він працював, і чекала там, аж поки не кінчалася робота й поки він не натикався на мою особу, ніби на звичайного стільця або ослона... Чула: «Здрастуйте». А до цього я ковтала мовчки все, що посилали нишком на мою адресу його товариші-службовці. Це було пониженням моєї гідності, я знала це, але за те після роботи я вимолювала в нього — не годину, як ви кажете, товаришу директоре, — а п'ять хвилин... розмови.

Позаду хихикали. Зінаїда Карпівна зробила паузу, випила свою раніше не допиту склянку «Шато ікем» — лице її пашіло п'яною відвагою.

— А як ви його вкоськали? — цікавились мужчини.

— Як я вкоськала його? — Вона обдарувала всіх мужчин зазірним поглядом. — Я обіцяла підтримку йому на підприємстві в особі... Ну, та це не важно. Важно те, що він мені повірив і...

— Ви брешете! — кумедно наїжачився директор.

— А ви ж брехали, скільки я вас слухала... — вдала відповідь її збудила гомеричний регіт. Хтось — не пригадаю, хто — заграв на піаніно, закликаючи до танців — так я й не почув, чим закінчилося її кохання...

Моя дама танцювала більше за всіх — «заганяла» одного мужчину, брала другого, і коли черга дійшла до мене, Довбня вспів мені прошепотіти: «Бережись»,

Я загалом не люблю танців. Мое тупцяння, напевне, викликало сміх, бо всі сміялись, а директор, той гукав демонстративно:

— Рвааань Парижа танцює фокстроот!

Зінаїда Карпівна награвала на губу якогось танця, а я терся, немов цуцик, об її коротку модну сукню.

Обминаю деякі дрібниці, про які не варто говорити, й переходжу до кінця свого оповідання, як я втратив свою посаду, а згодом за посадою й свою маленьку Неллі.

Другого дня уранці, на посаді, всі товариші мої, жартуючи, мене поздоровляли:

— Ти здобув блискучий успіх у тієї синьоокої!

— Він має смак,— прихвалював директор.— А пригода, що вона оповідала про рахівника вибагливої вдачі—герой занадто вже скидається на вас... признайтесь, товаришу?

Директорові жарти — я не скажу, може, це мені здавалося — ховали в собі заличковану іронію. Признатися, що це не так? Навіщо? Хай кортить... А зрештою мені хотілося його подратувати.

— Вам завидно? — спитав я з натяком на факти.

— То це правда! Ні, серйозно, ви скажіть мені, це правда? — настирливо цікавився директор.

— Може, правда, може й ні,—я бачив, це його інтригувало.

— Де ж це й коли ви її підчепили? — він рішуче хотів вивідати все.

— Припустимо, що це було на підприємстві «Шквал» ще того року...

«Спробуй-но тепер мені закинути міщанство», думав я, демонстративно позираючи услід його широкій спині.

Того дня я працював, як віл. На підприємстві сподівалися ревізії, а хто не знає, що вона,— ця мила штучка,— потребує дуже обережного поводження.

«Глядіть, товаришу», цим попередженням була пройнята вся моя істота. Усі дрібниці були передбачені, бо того вимагав мій фах і дещо... інше. Я не мав чого боятися, бо що таке ревізія? Бджола, яка хоч і кусається, але ж і мед по собі залишає...

Дома в мене знову оселився лад і спокій. Довбня не з'являвся, і Неллі того ж таки дня забула про його важ-

ку провину. Життя моє — так нагло скаламучене — одстоялось і знову потекло старим річищем. І от через два дні вона прийшла по мене, ця бджола, для багатьох караюча, сувора Немезида... Коли хтось з ревізорів запропонував мені: «Подайте книги», я сказав йому жартуючи:

— Прийшли по мою душу? Прошу! — всі мої баланси виглядали ідеально.

Бджола дзигала, лазила, шукаючи уразливого місця, а я, мов старий пасічник, то припускав її, то одганявся... «Все гаразд» — це висновок ревізії. Його, цей висновок, я добре пам'ятаю й по цей час: не міг я помилитися, бо фах мій, мої вуха й разу ще мене не зрадили, але за цим разом проморгали очі... тільки очі! Я не бачив, та й напевне вже ніколи не побачу протоколу, що його складала та ревізкомісія. Другого дня, після ревізії, йдучи на працю, моє серце враз відчуло небезпеку. Товариші зустріли мене стримано, без натяків і жартів, як це було досі. Що таке? А може, змова, якась витівка?.. Я не міг собі збагнути цього явища, аж поки наш кур'єр не показав на дошку — місце офіційних повідомлень і наказів: «Он, підіть та почитайте».

— Почитати? Значить, це не таємниця? Серед різного там місцевкомівського мотлоху мої очі швидко відшукали свіжого наказу...

— Ооо! — єдине, що я міг промовити... Наказом сповіщалося, що від сьогоднішнього дня «звільняється з посади (ім'ярек) на підставі протоколу...» Не варто вже було читати далі.

Приголомшений пішов я до директора. Ще з порога привітав мене його колючий позір.

— Завіщо ви мене звільнили?

— Я? Ви звільнені наказом на підставі певних матеріалів — не допитуйтеся, коли не хочете потрапити до суду...

— На підставі певних матеріалів? — серце билось, як риба на гачку. Ви не вірите, а я, коли здибаю десь на вулиці червоного кашкета, — упріваю...

— Гроші, де ж я візьму їх на прожиття! — цей вигук — крик душі моєї — вирвався несамохіль у мене.

— Гроші? — покликаний касир одержав розпорядження: «Видайте йому ліквідаційні...»

Оце й був кінець — фінал моєї рахівничої кар'єри... Я йшов додому. Там чекала мене Неллі...

Необачний крок мій ота складчина — розтринькани задарма гроші,— що я скажу їй, за що мене звільнили? Думка ця лякала мене гірше, ніж майбутнє безробіття.

Пам'ятаю, двері одчинив мені сусід. На коридор доносились жіночі голоси й плач. Безперечно, то плакала моя маленька Неллі... Чого плакала? Мені однаково було. Відомо ж бо, коли зраджує фортуна,— лихо все приходить разом. Млявий, апатичний, увійшов я до своєї, ще сьогодні вранці затишної квартири й... (о, всі святі радянські) там побачив Зінаїду Карпівну — те ж саме декольте, і очі гейби кішки, що збирається ловити мишу:

— А-а-а, нарешті ви прийшли!

— Ось він сам, робіть собі, що хочете,— ридала Неллі.

— Що трапилось? — уява відмовлялася сприймати те, що бачили тут очі. Моя затишна квартира — в ній ніколи не було такого шарварку: всі речі нашого хатнього вжитку порозкидані, серед кімнати чемодан, готовий до від'їзду, й Неллі, наче після бурі зламана берега...

Я не встиг навіть оглянутися, як Зінаїда Карпівна зручним маневром перетяла мені відступ до дверей і, не спускаючи з мене очей, рішуче мовила:

— Ви сволоч і падлець, повторіть мені те саме, що казали ви про мене чоловіві?

Ось вона, ця таємниця: «чоловіві». Бувають випадки, коли людині хочеться перетворитись на соляного стовпа.

— Якому чоловіві?

— Директор підприємства «Змичка» — мій муж... Потрудіться повторити те, що ви йому казали? — цілком ясно вимагала Зінаїда Карпівна.

Директор — муж, ага! Невже ж це молода його дружина, з якою він недавно побрався? Справа трохи виясняється, проте я все ж таки не розумію, чого від мене вимагали.

— Що я мушу вам сказати, громадянко?

— Ти не знаєш? Ти, що з нею жив, не знаєш, кривобокий, о... нещасний! — билася на ліжку Неллі.



— Я? Я з нею жив... Та що ж це зрештою! Заплутаний клубок якихось дивовижних комбінацій чи просто авантюрна вихватка незнайомої жінки?..

— Де й коли я з вами жив?

— На підприємстві «Шквал». О боже, він забув уже,— репетувала Неллі.

— Стійте, дайте ж хоч опам'ятатися! — в нестямі я рвонувся до дверей, ударив ними по чолі постійну «наглядачку» — стару діву, що необережно захопилася коло замкової щілини, й безпорадно вернувся з середини кімнати.

— Що вам треба? — руба запитав я Зінаїду Карпівну.

Неллі верещала, мов недорізане на свято поросся:

— Звір, ти зруйнував моє життя й щастя. Я вірила тобі, а ти... — і за звичкою своєю лізла дряпатись.

— Я вас молю, я чесна жінчина! — чіплялася директорка з другого боку. — Підіть скажіть йому, що ви пожартували... того вечора дорогою ми посварилися, й ото я все на злість йому робила, ідіотка! Але ж ви — як ви сміли використати оту мою пригоду...

Аж тоді я зрозумів усе: підкоп директорів на мене, моє звільнення й Зінаїда Карпівна — це були кільця одного, пізно вже розплутаного ланцюга. Обурення і злість моя не мали краю.

— Який же чорт шибнув вам жартувати! — гукав я їй під саме вухо. — А ви знаєте, що ваш коханий чоловічок, йолоп, звільнив мене за це з посади, знаєте ви це чи ні?

— Він вас послухає, підіть! — їй байдуже було до мого звільнення, до того, як на мені лізло догори волосся, спирало дух, а на підлозі замість чемодана скалив зуби сам директор...

— Облиште мене! — стогнав я, видираючись з об'їмів директорки й Неллі, що мене атакували.

— А-а-а, то ти не йдеш?! То це все правда? Боже мій, це правда! — Неллі враз перемінила свою тактику.

— Мадам! — кинулась вона директорці на груди. — Ви так само, як і я, — жертва цього лисого негідника. Він розбив моє й ваше щастя... Я не можу більше жити з ним... Давай сюди ліквідаційні — сволоч!

— Неллі, моя люба Неллі! — кинув їй усе, що було, з гаманцем.

— А тепер ось на тобі від мене на прощання... — плюнула мені в обличчя й зникла з очей.

— Я вас благаю — чіплялась директорка, а я вже не противився. Що мало статися, те сталося... Правда, я тепер не міщанин і справа моя розглядається в РСІ, але ж поки що я без посади, а моя дружина Неллі — хто зна, де вона... Пропала!

1926

## БЕЗ ХЛІБА

Нова хата старого Лежня давно вже не чула парубоцького гумору й жартів. Даремно щосуботи підтирався припічок, а лайнаком коров'ячим — долівка.

Стара Лежниха заприсяглася, що не пустить «заволоків»:

— Зайде, чуєте, паскудь до хати і пашталакає на бога, на святих... А я ж то, чуєте, два рази на Афон ходила, до Івія залізного, у Київ — до Антонія, до Івона три рази-сьмо ходила...

— Нечисть, я вам кажу, тіточко,— годила їй сусіда, сільська жebraчка Марина. — То не є, тітунцю, добрих батьків дитина, що цвіркає богові в вічі, то не є...—Марина — це був штаб таємної бабської агентури. Вона акуратно приносила Лежнісі всі відомості таємного характеру. — Демків Петро, я чула, що прийде — готуйте рушники...

— Але?! — Не довіряла Лежниха.— Такого зятя на трісках-бим винесла з хати — отого більшовицького попа, заволоку ту сельбудівську... з нього господар? Тіятри буде мені показувати в хаті!

— Прийде, тіточко, прийде,— запевняла Марина й раптом переходила до своєї улюбленої теми: — Дайте, тіточко, відерце барабольки! Вірите, не маю чим накрити тіла, може, в вас яка спідничина завалася?

Лежниха суворо насуплювала брови:

— Тоді прийдеш, коли мене на лавку покладуть, а тепер ще приналог он заплатити треба...

Марина зараз же ховалася з очей, а Лежниха, йдучи до хати, приказувала:

— А прийшли-сьте до хати, сидіть по-божому, на то ви парубки, а вона дівка. Не пашталакайте, не зачіпайте бога та святих... Природу позаводили?!—І вже на порозі згадувала: — Заволока Демків підсипається... Гей, дівко, шануйся! Хутчій волію тебе бачити дівкою до своєї голови, ніж ото за ним — зубами ськатися...

Ніч приклала стару Лежниху. Бог та святи, що за них розпиналася баба, ніяк не розуміли бабиної аргументації — їм набридла тиша й оця русява голівка — член сільського драмгуртка,— що сумує поночі.

Ганнуся марила... Вона бачила себе на сцені. Вони обоє з Петром, «командиром червоного загону», складають свої лахи. За вікном постріли, до хати вганяються «білі» з націленими наганами, і проти них Петро — в нього теж наган, пригорнув її до себе: «Живими нас не візьмете».

— «Нам нужна твоя красотка». — Петро падає від куль, а «білі» з реготом підхоплюють її на руки... Ай!

— Якої мари айкаєш?—через поріг ступила стара Лежниха. — Що це за посиденьки вночі?

— Не можу, мамо, спати...

— А чому то ти не можеш?—причинила двері й стала серед хати.— Мароїди в тобі шпають... Га? Кнура чекаєш, льохо!

Дівоча постать одсунулася від підвіконня й вирівнялася, як на пружинах.

— Добре ви мене, мамуню, наставляєте...

— Цілувати тебе скажеш! Гей, дівко, кинь ото, бо, щоб я ще так була здорова, боком тобі вилізуть гульки!

Лежниха не бачила обличчя, тільки чула, як дочка зітхнула:

— Вже-то я гуляю в вас! Оно хлопці в селі сміються: Лежінь корову продав, а дівку тримає, щоб ціна підскочила — кажуть.

Стара скипіла:

— Договоришся ти в мене! Цить!

Хлопці — це її болюче місце. Вона воліла бачити Луципера, тільки не їх — отих, що ходять на «собранія». Чула, як казав батюшка, і була переконана, що той будинок, де головує Демків Петро — «дім нечистого». Щиро вірила, що прийде час, коли не стане в криницях во-

ди й Демків заволока буде попід хати розвозити коломазь — напувати «християн».

— Аби-сь ти простягалася,— на лавку пскладу, а туди не будеш мені ходити! Не будеш, бо я з тебе шкуру спушу! Зречуся! Будеш, як та сновида, блукати,— шипіла стара.

Дочка мовчала. Що вона могла сказати? Вона, що марила про сцену, про Петра...

Старій почулося, а може й справді,— тихий, ледве чутний сміх діткнувся старечого вуха.

— Ти смієшся?

— Смішно, мамо...

— А до образів би-сь ти сміялася, дитинко! Та я, вивало твою маму...

Лайка в новій хаті збудила старого Лежня.

Було чути, як голосила й, плачучи, приказувала дівка:

— Ой не ви-и-трим-м-маю!

— Вже ввихається,— подумав Лежінь,— ото ще дурепа стара! Гризе її, ту дівку, вдень і вночі — спочити не дає.

Зліз поволеньки з припічка, найшов за комином сірники й засвітив лампу.

— Піду гамувати. Бо одна пришелепувата, а друга вперта, як той цап.

Стягнув очура, бо він не роздягався на ніч, узяв лампу й виступцем пішов до тої хати.

— Мой, відданице, до стола прив'яжу! Не подужаю — людей покличу! Властьою-заволокою своїм мене лякаєш? А звірі б тебе лякалися! — сікла кулаками Лежниха.

— Ой, чом я не здохла маленькою! — дико, з розпачем ламала руки й голосила «відданиця». Розпачливе квиління моторошно ятрило мозок, кривилося заплакане обличчя, вражене з того, що так несподівано з'явилася лампа.

— Стара, мой! Та ж то вже всі пси поснули... Годі з тебе, чула?

Але стара так пристрастилася до лайки, що не тільки не чула, а й не бачила, як увійшов Лежінь, як поставив на стіл лампу й сів під образами.

— Чого ти в'яжешся до дівки?

— Ноги потовчу, коло церкви тебе з дідами поставлю, а будеш таки людською дитиною — не осудовиськом, що не можу через тебе дороги в селі перейти... Оті тіятри! Придибайло Демків... Ой боже, душа моя тліє! — Лежниха патетично впала на коліна, здіймаючи до стелі руки.

— Стара, май розум, чуєш? Не казись! — Лежінь силкувався підняти на ноги п'ять важких для нього пудів, що їх важила «зотліла душа». — Як ті зведенюки гризуться, різало вашу ниньки... Підво-о-одься ж!

Дочка стояла коло лампи й тихо хлипала.

Саровський «чудотворець» Серафим на сволоку, забувши про ведмедя й за хліб, що тримає в руці, здивовано дивився на простягнені до нього руки. Прищулене «святе» око говорило: грибів, чи що, наїлася баба?

— Бабо, не сміши святих! — погрозово порадив Лежінь, бо йому набридло вже просити.

Тільки після цього баба звелася на ноги і, глянувши недобрим оком на дочку, мовчки примостилася на лавці. Лежінь сів там, де й раніше. На стіні відбивалась неясна тінь, що час од часу підносила до лица рукав. Починалася родинна нарада. Не раз доводилося Лежневі вставати серед ночі й, сівши тут, під образами, мирити стору з дівкою.

— Нема чого, казав же ж той, до святих опівночі дертися. Я, казав же ж той, не ворог своїй дитині... Такий вік тепер настав! Був цар — забрав десь його дідько... прийшов Петлюра: давай гроші!.. На, нехай тебе за пупа візьме! Більшовики прийшли: за бідними... нехай! Разв'орстку — приналог давай... Даю, аякже! І нема чого тобі поклони бити, бо тепер такі закони повиходили...

— Закони?! — Лежниха кинулась, як на окропі. — Світку мій, закони! Це закони? Зайшла, май місце, гирилиця їх до хати — тоді, як ти повів корову продавати. «Агітацію, кажуть, будемо вашій Ганні наварачувать...» І навертіли! Що тепер мені дороги в селі перейти не можна. «Коли, питають, буде в вас весілля?» Витріщила очі: що? Яке весілля? «Таж, кажуть, Петро Демків вашу Ганну записав...» Як записав? Куди? Не тямлюся, не знаю, що й казати. «Таж туди, розказують мені, до своєї гарнізації...»

— На сцені грати, — стиха вставила дочка.

— На сцені грати? На безголов'ї! — прикро лупнула стара очима. — Коли б я знала, що ти виростеш мені така на втіху, я б... — і після паузи знов оповідала:

— Позбираються, май місце, волоцюги, повдягаються в чужу одежину — йому капка з носа висить, а воно за батюшку вбирається! Безлично! Гей, дівко, май лице!

— За батюшку, — перебив Лежінь, — це, казав же ж той, не така вже й велика мація.

Згадав, як піп колись за одну церковну дошку, що наймит перекинув її на подвір'я, оштрафував його, Лежня, аж на п'ять карбованців...

— За нашого попа гріха не буде. За дошку взяти п'ять карбованців...

— Не кради! — одрізала авторитетно Лежниха.

— А я крав?! — зірвався з місця Лежінь. — Трифоне, мой, кажу, ослона до хати треба, перекинь мені, брате, попову дошку. А він: можна, каже, вуйку! Халера за це, каже, попа не візьме. У нього он калачів — свині не з'їдять, а дошки в стайні гниють... І перекинув. То це крадіж? То за це треба лізти до хати, брати ослона й виводити мене на мотузку в село — позлодійкувати? То це піп? Жінка чоловікова буде допоминатися за таким попом... Таж він, коли лізе щоріздва до хати, то в мене ця дошка кілком у горлі стає! Та ще й не показувати його у тіятрах?

Лежінь бився кулаком у груди.

— Це що я християнив, а щоб я був тепер католиком або штундою, дійся, сило божа! Той мотузок у мене є схований, що на ньому мене в село виводили...

Дочка, кинувши хлипати, вдячними очима дивилась на батька. Тепер вона мала спільника. Лежниха, побачивши, що не туди заїхала, смічалася. Взагалі їй не варто було говорити про попа. Через ту дошку Лежінь півроку не ходив до церкви... Проте вона знала, що робити далі. Бо це не батькове право вчити дочку. Цього права ніхто не сміє відняти в неї: так воно колись було, так воно й тепер повинно бути.

— Май ти п'ять голів, — думала Лежниха, скося позираючи на дочку, — а я тебе навчу... Не будуть мені люди цвіркати за тебе, ні!

Пахло васильком, калиною й засушеним чебрецем, із сволока звисали хрестами чорнобривці; гоїно пишався на стелі паперовий павук — це все доччине старання.

Роботяща дівка й любить лад, якби лиш не оті химерики.. Дивилась, як дочка втирала сльози рукавом, і від цього ще більше набиралася злості.

— Не будеш ти мені сушити голови. Старий на попа сердитий — його діло... А я тебе, відданице красна, за-сватаю, та й нехай тоді чоловік тобі раду дає. Ще не всі парубки пошилися в тоту більшівню, ще є хазяйські сини, от хоч би й Пилипів парубок!

Думка Лежнихи дійшла Пилипового парубка й раптом увірвалася. На дворі гавкала прибишна попова сука, Лежниха несамохіть припала до вікна:

— А вийди-но, старий, надвір,— озвалася,— хтось ходить попід хату...

— Де?

— Та кажу-ж: попід хату... Вийди!

— Хто ж би там? — підвівся Лежінь і, не хапаючись, собі припав до підвіконня.

Брязнула сінешня клямка.

— Чуєш?

— Чую...

Хтось тихо увійшов до сіней.

— Вийдіть, тату!— боязко просила дівчина.

Лежінь так само, як і поперед цього, не хапаючись, підійшов до порога. Тоді як він поклав на клямку руку, з тамтого, сінешнього боку, чиясь рука його попередила, відчиняючи двері.

На порозі водночас виресли дві постаті.

— Добри вечір!

Лежінь одсахнувся, але зараз же пізнав:

— Це хлопці! Дай, боже, й вам... Заходьте!

До хати, поважно переступаючи поріг, увійшли парубки.

Обидва чемно привіталися. Молодший, чепурно вдягнений парубок, підійшов до дівчини.

— Здоров, Ганнусю!

— Здрастуй, Петре!..

«Лиш не хочеться мені зараз тебе добрим словом випровадити з хати,— міркувала в думці Лежниха, злісно виміряючи пристойну поставу чепурного парубка. — Чого це його принесло?»

— Сідайте, хлопці!— запрошував Лежінь, так ніби був радий цій нагоді. — Розкажіть, що там нового в вас чувати.



Парубки, подякувавши, сіли. Хатні ніяково мовчали, не знаючи, з чого почати балачки. Вже було пізно, щоб розповідати про звичайні новини.

— Горілка, кажуть, вийде цими днями,— почав Петрів товариш,— міцна, аж сорок градусів...

— Але?!— жваво озвалася стара, що трохи любила випити.— Нипрічком, як яка okazія, то вже не боронитимуть?

— Не-є,— рішуче заперечив той,— весілля чи що інше — бери й купиуй, як і колись...

— Казні на прибуток,— міркував Лежінь. — А дорога, не знаєш?

— Не знати, бо ще не продають.

— Щоб не дорога,— занепокоївся старий,— бо, казав же ж той, народ заскучив, та зопалу як дохватиться...

Новина приємно вплинула, повеселішав настрої. Обоє старі перший раз за всі роки радо привітали «більшовицькі закони». Чоло в Лежнихи ясніло.

О, тепер вона таке весілля гоїне справить, що всі родичі здивуються. І зятя матиме гарного — багатого...

Лихої волі на Петра, вона вже хотіла спитати цього придибайла, доки він ще тут сидітиме.

Про горілку вже давно скінчили. Лежінь одчайдушно позіхав, пора було лягати спати.

— Знаєте, чого це ми до вас зайшли?— ніяково спитав Петрів товариш.

— Ска-а-аж-еш,— роззявивши рота мало не до вух, одказав Лежінь.

Стара підвелась, втягнувши шию — сплотніла... Ганнуса допитливо і трохи лячно дивилась на Петра. Парубок одкашлявся, зиркнув на товариша, ніби просив у нього згоди, і коли той кивнув до нього головою, тоді продовжував:

— Прийшли до вас по «слово»... до Ганни вашої,— виправився й замовк. Роль «старости» йому не личила. Очевидним було те, що він зникнів і забув, що казати далі.

Лежниха не вірила. «Жарти?» думала вона, тривожно позираючи на «старосту», і з страхом чекала, що той зараз витягне з-під поли хліб і покладе на стіл... Тоді кінець!

Вона добре знала доччину натуру — не мати їй людського зятя! Лежниха з остраху навіть заплющила очі. Але ж вона хоче бачити, як то дочка буде приймати старостів, чи є вже на столі хліб, чи нема? Глянула на стіл — хліба ще не було. Чула, як виправлявся староста.

— Казав йому — бери хліб, але він каже — по-новому... Хай буде й так! — тон парубка був такий серйозний, що не повірити йому було не можна.

Лежінь поважно кахикнув — треба було відповісти «старості».

— Дякуємо за добре слово, за хліб, за сіль, за дар бо... — але глянув на стіл, потім на стару і запнувся. Стало ніяково.

Ганнуся теж не знала, що робити, бо коли хліб на столі — тоді дівка знає, що для годиться треба вийти з хати, а так... — безпорадно дивилась на матір.

Залишався один Петро, що міг розв'язати цю на перший погляд просту й разом із тим складну проблему. Рухом промовця, що звик керувати сельбудівськими зборами, він поправив на собі одіж, обличчя йому зашарілося, бо те, що мав казати, не звичайна сельбудівська промова, а щось інше, що примушує його, Петра, прийти по «слово» без традиційного хліба.

Без того хліба, що тепер Ганнуся — член сельбудівського драмгуртка, яка потай од матері щодня йому казала безліч слів, палких, гарячих слів, од яких п'яніла голова, — не знала, як поводитись.

— Даруйте мені це, — почав Петро. Видно, що й він розгубився, бо в голосі не було тієї певності, що звикли до неї в сельбуді. — Я вмисне прийшов так. Не завжди ж ходили люди свататися з хлібом, це тільки в нас...

— Із діда-прадіда так ведеться, — ехидно зітхнула Лежниха, ховаючи очі, що, якби змога, живцем би пожерли «заволоку».

— Звісно, з діда-прадіда, — перехопив Петро, — але ж тепер по-іншому все діється, — не так, як це колись було...

Він дивився на Ганнусю, що завжди погоджувалася з ним, жадібно ловив її погляд, сподіваючись знайти там потвердження своїх слів, але тієї веселої, жвавої Ганнусі не було. Ця стояла, опустивши долі очі, замислена й непорушна, як камінь.

— Нехай вона сама вам скаже,— наважився Петро кивнути головою в її бік.

— Може, в вас так робиться,— не втерпіла стара,— а ми ще, слава богу...

Лежінь натиснув очима, і вона замовкла.

— Ми, казав же ж той, не проти влади,— поволі добирав слів,— закони всі сповняємо й податки, що нам кажуть, платимо... і... казав же ж той, що треба,— робимо... Я не кажу сьак чи так, бо це, казав же ж той, не мое діло, а як вона хоче... Як ти кажеш, дівко, га?— скінчив і багатозначно переглянувся з старою.

«Староста» сидів, обличчя — ніби його зловили на гидкому вчинку. Петро знав думки старих — його це не обходило. «Дипломатична» Лежнева розмова... О, він розумів, куди й до чого гне старий! І Лежниха — ця одвертіша,— старі обое не хотять його... Але Ганнуса?

Від неї залежав кінець — розв'язка сватання. Так гадав Петро, і так гадали всі, бо очі всіх тепер спинилися на ній...

Вона це бачила. Вона, що марила про сцену, про Петра, плекала день у день одну таємну гадку.

Її відповідь...

Петро спокійно почував себе, бо знав, що іншого нічого не почує, крім того, що він чув... але це потай од старих. Тепер він хоче тут, при них, почути її «слово». Обличчя в неї то шаріло, вкриваючись червоними густими плямами, то відразу ставало бліде, ніби вбілене крейдою. Мати пасла очима за кожним її рухом, як шуляк пасе курча або мисливець зайця.

— Кажі, що маєш казати...

Ганнуса поволі, наче крізь сон, глянула на матір, на батька, на «старосту», повела очима на стіл... Якась фатальна покора була в цьому погляді,— схилила нижче голову, щоб не бачити Петра, і тихо відказала:

— Я не знаю...

Осінь — це пора, коли на селі щотижня з суботи на неділю дві або й три головиці\*. На подвір'ї в Лежнях грали музики — повно молоді. Лежінь, дарма що на-

---

\* Головиця — сходини молоді ввечері на весілля.

дворі негода, в сорочці — застіжки розстебнуті — частує «челядь».

— Пийте, хлопці! Слава богу, дочекались-мо... Та-ту, каже мій зять, я куркуль, а не комнезам, я не боюся, минулася вже, каже, та програма, що була колись.

І коли кінчалася пляшка міцної сорокаступнівки, Лежінь виносив другу.

— Пийте, в Лежняловиця!

З хати несло горілчанам сопухом — гармидер, вигуки,— молода просила до «почесної». А коли скінчиться «почесна», тоді молода вийде на подвір'я прощатися з товариством...

Є й Петро на головиці (сьогодні перший день сельбуд без нього). Стояв у тичбі парубків, насунувши на очі шапку, понурий, як та осінь, що наче крізь друшляк росить дощем.

У вікнах миготіли тіні. За столом, «на посаді», стояла молода в дорогому лойовому вінкові і частувала. Всі родичі, ба й на селі всі знали, що Лежниха після того вечора, коли приходив Петро,—зараз же на другий день переказала Данилкові прийти «по слово».

— Господинею буде, на злидні не буде нарікати, бо то ж таки господар, то не комнезам — зубами ськається в тотій сельбуді,— втішали родичі.

Петро з того часу не бачився з Ганнусею — йому припало їхати на курси, аж на кілька місяців, до окружного міста,— він через люди чув, як сватався Данилко. А коли приїхав, було пізно. Ганнуса вже була засватана.

Він прийшов на головицю. Тепер, коли вона вийде на подвір'я до «товариства», він хоче віч-на-віч почути від неї, чому вона йде за Данилка.

Петро час од часу зазирає на вікна — чекає, коли скінчиться «почесна». Йому ввижалося велике місто, звідки він приїхав,— там електрика, трамваї рухають життям, а тут... порівнював своє село й сам собі посміхався.

— Молода! Виходить молода!

— Виходить?— Петро чогось насунув глибше на очі шапку й загубився в парубоцькій ватазі.

Грали не перестаючи музики. Молода — за звичаєм — підходила до парубка чи дівки, брала з собою в танок, а після, прощаючись, наділяла весільним короваєм. «Гуляла» з усіма, хто тільки був на головиці, без

віддиху, без спочинку, міцно стуливши уста, як у жнива на роботі, навіть не мала часу глянути в обличчя. І коли дійшла черга якогось парубка в насуненій на очі шапці, вона так само після танцю, якби після нажатої жмені, простягнула руку, щоб наділити його короваем.

Парубок не квапився брати дарунка, натомість його рука підсунула шапку, і тоді...

Петро побачив перед собою злякані, якось незвичайно зажурені очі.

— Хочу знати твою правду... Чому ти не пішла за мене?

Ганнуса глянула, як тоді того вечора, та сама фатальна покора в погляді, так само низько схилила заквітчану тепер дорогим лойовим вінком голову, і тихо, ледве можна було почути, відповіла:

— Не вірила, бо ти прийшов без хліба...

1927

## ХТОДЬОВА РОДИНА

Журно в хаті Хтодьовій. Тетянка — їй на Юра двадцять перша весна, а вона, як у тій пісні: «ні дівчина, ні вдова».

Чоловік Тетянчин, Хтодів син, Карпо, молодий, міцний, як дуб, три роки тому сів на власного коня, виїхав з подвір'я «на поляка» та їй не знати: є він де живий чи ні? Три зими Тетянка виглядала, вечорами пильно дослухалася, Карпових кроків чатувала: чи не грукне під дверима, чи не стукне в шибку. Ні.

Товариші Карпові, що пішли разом з ним «на поляка», поверталися, нежонаті поженилися, господарюють на наділеній землі...

А Карпове святкове вбрання пліснявіє, жовтіє в бодні, плямами зайшовся білий як папір кожух, пріють чоботи статечні шагреньові — на господаря чекають.

Жура чорна, як земля важка, посіла Хтодьову родину. Тінню ходить стара Хтодиха — Карпова мати, — дослухається, разом з невісткою по синові банує:

— А щоб ви посіли прахом, як мою дитину загубили, кровососники гадючі, — слала ворогам свої прокльони.

Старий Хтодь чекав бувало вечора, сідав край столу, підпирав долонею похилу голову. «В селі на панському дворі садиби роздають», проказував і плів думки свої аж до глухої півночі. Щонеділі ввечері приходив, «щоб розважити старих», сусідський парубок Данило Онишук. Він з Карпом у одній сотні був. Прийшов додому їй замість хати застав згарище їй на кладовищі дві могили — з ласки панської, Данило йшов до Хтодя, як до рідного.

— Тягне мене щось до вас,— одверто признавався. Сідав — його улюблене вже місце коло комина,— крутив «козячу ніжку» з «доморослого» й, повільно пахаючи в каглу димом, розгортав свої бойові спогади.

Слухали старі, хилились на спрацьовані долоні, жадбно ловила кожне слово молода невістка... А Данило— що йому? — коли з минулого до нього линула музика куль...

— Гей, дядьку Хтодю, що ж то був за похід! Дністер того ранку котив трупи сині, як бузник, а через нього переходила Червона Армія — червонці переходили... «Товаришочки! — говорив наш командир.— Ми перебралися, але позаду міст, де зараз переходить наша красна кавалерія... Держімо міст!»

— Дядьку Хтодю, вірте нам, держали! Наші кулемети так сікли, як січе град доспіле жито, але й нас сікли... Бачу, вже Іван Коваль перевернувся, горілиць, з Петра Павлишиного юшить кров, ба й командир наш захитався, цівкою з плеча йому: «Товаришочки,— просить,— підніміть, нехай грудьми зустріну шляхту разом з вами...»

— А у нас усього тридцять чоловік, дядьку, на колону настирняємось. Карпо зціпив зуби, прикипів до кулемета, в саму середину струже... «Карпе, гей! — кричу.— Товаришу, остання стрічка!» А ви знаєте це, дядьку Хтодю, що то є остання стрічка, коли позаду міст і переходить красна кавалерія, а спереду поле вкрила шляхта й суне вам на груди? Ох, і шкода ж було мосту! І збіглись ми аж десять чоловік всі до кулемета, залпом—кулями—востаннє плюнули скаженій шляхті в вічі...

Данило уривав на цьому оповідання, розстібав нового білого кожуха, настилувану сорочку й показував на грудях сине місце:

— Осюди влучило — була б амба, коли б не підоспіла красна кавалерія, а Карпа, кажуть, живцем забрали разом з кулеметом...

Хату посідала прикра тиша. Всі несамохіть дивилися в куток: під сволоком висіла в рамцях засклена світина — фотографія Карпова... Тетянка вдивлялася на картку чоловікову, аж поки зір не заливали сльози.

— Годі з тебе! — розважав її старий.— На те ж війна: треба ж комусь бути вбитому...— І замовкав, бо почував, що говорив не те, що треба.

— А я ж йому й сорочки не дала на дорогу,— хлипала стара. Данило допалював чи не десятого «бичка», гасив його об челюсті й підводився:

— Ще думаю вступити до читальні по газету: кажуть, знову поляк настирняється...— Ішов. За ним виходила Тетянка. Старі вже звикли до цього. Ледве що Тетянка причинила за собою хатні двері до сіней:

— Треба нам щось думати, стара,— почав казати Хтодь.— Карпа нема, вона невістка наша рідна, ми старі... Господарство того, яке воно не є, а потребує догляду — як ти радиш, га?

— А я знаю... Якби знаття, що він це навсправжки? — Думки старих крутились круг Данила.

— Хлопець він хазяйновитий, грамотний...

— Людяна дитина, що й казати,— згоджувалася стара.

Тетянка вийшла до сіней — стояла. Звичайно було так: Данило говорив їй «на добраніч», намацував у сінях свого гудзюватого щіпка й, насунувши на очі шапку, йшов... Куди? Тетянці було байдуже. Сьогодні ж вийшло проти звичаю: він несподівано вхопив її за руку. Поки вона встигла зміркувати, що це означає, почувла, що Данило обгорнув її кожухом,— просто так, як обгортають парубки «своїх» дівчат:

— Трохи так порозмовляємо,— сказав їй тихо з притиском. Тетянка на мить сторопіла. Правда, що їй не звикати вже до цього парубоцького звичаю, та...

— Даниле, пам'ятайся,— силкувалася звільнитися з його обіймів. — Я ще не забула про Карпа...

— А ти гадаєш, я забув?— шепотів придушено Данило. — Я так само не забув і не забуду, поки житиму, бо він товариш мій, але... Карпо не вернеться. Тетяно,— лилися слова гіркі, правдиві. В сінях стало гаряче. Туманіла голова, немов від чаду: «Він радий, що не вернеться», штрикнуло в мозкові. Приязнь, що вона її плекала до Данила, раптом десь розвіялась, і місце її заступило недовір'я: підозріло глянула на нього крізь сінешню темряву:

— Ти певний, що не вернеться?

— Я певний?! Знаю, що не вернеться... — казав з потайним жалем.

«Він не має кепського на думці», заспокоїлась Тетянка.



— А ти думала коли про себе? — умовляв Данило. — Ти ще молода вдова...

— А ти хотів, щоб я була стара, чи як? — утяга за живе, вона й не спам'яталася, як викрила свої думки.

— Ні, чого... — зніяковів Данило. — Хіба ж я що кажу... Я тільки те, що ти ще можеш вийти заміж... — і сердився на себе, що його розмова ця така незграбна вийшла.

— Заміж вийти? — здивувалася Тетянка.

— Заміж, — повторив упевнено.

— За кого? — вмисне запиталася, до цього штовхала її цікавість.

— А хоча б за мене, — випалив Данило й ніяково змовк — перелякався своїх слів, — ніби його й не було в сніях. Короткий час стояли мовчки. Серця прискорили свій ритм. Вихором кружляли в голові Тетянчині думки... Щоправда, був той час, коли вона любила нарівно Карпа й Данила, але це було ще до її з Карпом весілля, це тоді було, коли вона вагалася: кому з них обох довірити своє кохання, а тепер...

Рвонулась мовчки й залишила в сніях одного сторопілого Данила. Причиняла за собою хатні двері й бачила: свекруха промовисто моргнула свекрові... З сіней задудоніли кроки: попід вікна до воріт...

— А йди, дочко, щось я тобі скажу, — кликав Хтодь. Тетянка, хоч їй нікуди було, стояла майже коло свекра — поступилася на крок.

— Чи не підвіяло тебе, дитино? — непокоїлась Ликера-мати. — На тобі лиця нема...

— Нічого не підвіяло, — чомусь посміхнувся Хтодь, — увійшла знадвору, холодно, от і... Що я мав казати? Слухай, дочко!

Тетянка причаїлась, тихенько затаїла дух, стояла так, ніби вросла в долівку. Старий хвилину помовчав, збирав думки свої до купи:

— Я, бач, той, — почав, — не гнівайся на мене, що маю казати. Я старий, нас двоє з мамою, а нам хіба багато треба — та й життя того лишилося... А ти ще молода, тобі ще треба, всього треба... я от про Данила: хлопець непоганий, грамотний... — Старий знову зупинився, щоб зібрати плутані думки. Тетянка притулилася до груби, слухала. Що вона гадала, як реагувала на

розмову свекрову, вгадати було важко: біде, як папір, лице не виявляло жодного переживання.

— Не сидіти ж тобі з нами, бо казав же той: живий живе гадає... Та про мене: не похочеш цього — другий знайдеться, як хочеш.

Ледве що старий скінчив свою розмову, як Тетянка затремтіла, гейби в пастку зловлено звіра, вдарилась об грубу щосили, руки взялися корчем до голови, і по хаті враз розітнувся тоскний нестерпний плач.

— Дитино, пам'ятайся! — Перелякана Ликера скочила, щоб відірвати руки, втихомирити невістку.

— Отакої! — спантеличено кліпав очима Хтодь. — Хотів добре, а воно, ти бач, як вийшло... Та й чого ж це ти?

Тетянка тамувала сльози, тамувала біль, що підійшов до серця:

— Хо-о-очет-те мене вже збу-у-утися...

— Збутися?! — жахнулася Ликера.

— Ігій, Тетяно! Так перелякати нас?! — Хтодьові острішкуваті брови звелися вгору, й на губах заграла доброзичлива усмішка. — Не туди заїхала ти, серце: «збутися»... А того не питає, що старих комусь треба доглянути. Дві баби, один я — робити ж комусь треба? Отож я й кажу: Данило хлопець роботящий, молодий...

Тетянка слухала, а в голові шуміло, гейби та вода весняна на лотоках. Думки поринули назад, до того часу, коли дівкою вона любила двох...

— Коли тобі Данило до вподоби, ми Данила приймемо, — годила їй Ликера.

Тетянка не сказала того вечора нічого. Вона довго ще сиділа — хлипала, а Хтодь тимчасом умовляв її.

— Ти поміркуй, твоя в тім воля, — радив їй.

Тетянка цілу ніч не спала — міркувала й тільки перед ранком їй приснився сон.

...Карпо в брудній і чорній, як каглянка та, сорочці, сухий, знеможений, сидів на лавці — посміхався, а вона, Данилова вже жінка, на колінах совгалась, просила й цілувала йому ноги...

— Будеш ти, дитинко, за Данилом, — прорікала Наталка, тітка рідна, коли їй Тетянка розповіла про свій сон. — Така доля вже тобі приречена...

Данило став заходити частіше. Часом помагав старому.

— Нездужаю, робота вся стоїть, до води хвоста не можу вигнати,— жалівся йому Хтодь.

Тетянка добре розуміла, куди гнув старий, мовчала. День у день розмови в хаті, натяки старого, що «нема кому робити», Данилові відвідини щовечора — оговтали її. Зміркувавши все, як може бути, вона зрештою дійшла до тієї думки, що Карпо не вернеться, вдовою залишатися на цілий вік без чоловіка...

— Каша — й та без скороми не обійдеться,— жартома колись казав її покійний батько.

«За Данила», погодилася Тетянка, а другого дня Данило «слово взяв». Просто, коротко й без витребеньок. Як завжди ввечері після посиденьок, ішов додому. Тетянка вийшла до сіней. Він уже не обгортав її козухом — полами, а так: зловив на оберемок несподівано, в'юнку, гарячу, ковтнув, бо стало щось у горлі, й подитячому залепетав:

— Тетяно, ти... Йй-бо, ти знаєш... підемо запишемося, га?— тиснув до себе мускулястими руками.

Тетяна видиралася, сполохано тремтіла, але їй подобалося це: три роки ж як не мала чоловіка... Молода, не змаргана життям, вона хотіла втіхи — чоловічого кохання: «Приходь, піду»,— й не стямилась, коли сказала.

А на ранок по селі з вітрами: «Хтодьова невістка слово дала»...

— Молода, обрік заграв, нічого не поробиш,— так синтезував Тетянчине бажання дід Оверко, її батько хресний. У хаті Хтодьовій почалася жалоба:

— Хоч він, покійний мій Карпо, й казав, що нема бога, але хто то відає,— казала Хтодиха й занесла до попа на panaхидку.

Тетянка цілий тиждень банувала за Карпом, аж очі їй посоловіли. Сповідатися пішла на Сави.

— Для годиться треба, сину,— умовляв Данила Хтодь, коли той почав перечити.

Весілля гоїного не думали справляти: «Отак, не буде ні музик — нічого. Скличемо, хто ближчий, а решта вже хай вибачає», так рішила Хтодиха й на цьому погодилася родина. Тетянка сама не своя ходила, щось передчувала.

— А казала ж я, моя дитинко, що Данило тобі судиться,— масно стелила їй тітка Наталка, бо гадала бути на огазії. Келепом ліз час. Прийшла неділя — день:

Тетяна «молода», та вже не та... Пов'язана терною хусткою, хрестом, сиділа за столом, під боком їй сидів Данило, а од них обабіч круг стояла рідня весільна.

— Свате, абись-мо здорові жили, не сумуйте,— пив до Хтодя Олиян, Данилів хресний батько.

— Не сумуйте, Хтодю! — медом прилипала сваха Ганна.— Хай Карпова душечка слізьми не обливається, не нидіє по цьому світі...

Хтодь ятрив червоні очі, з рота йому несло горілчаным сопухом:

— Свате! Свахо! Дорогі мої кохані гості! Пийте! Пийте і більше нічого, пийте! Сина мого вбили? Вбили. От і все...

Вставав сусід Антонюк — три роки в комнезамі — жилава рука кресала по столі:

— Мой, Хтодю! Вбили, то за дело вбили, за совецьку власть, ти понимаєш, за освобожденіє землі?

— А хіба я кажу, що без дела? Федоре, душа моя болить, коли я бачу, як людські діти туу землю розбирають, а мій син гние в ній. — І Хтодь безсило форкав носом, кулаками сльози витираючи. Данило сидів тихо, до плеча йому прилипла «молода»...

— Діти мої! Квіти мої ясні! — припадала Хтоди-ха. — Розрадьте нас хоч ви... Даниле, сину мій! — приповідала коло зятя-приймака.

Устав. Обвів гостей очима — гострим псглядом і...

— Тату! — кинув твердо, сині жили плигали на скронях. — Карпа вбили, шляхта вбила за ту землю, що тепер ми ділимо...

— Атож! — озвалося з кутка.— Вам, Хтодю, приділили ж десятину за Карпа...

— Не за Карпа! — суворо увірвав Данило, спалахнувши внутрішнім вогнем. — Приділили, бо земля ця тепер наша! Воля наша! Хай тепер зачеплять нас пани... Нехай зачеплять! — металево викидали груди. Зловісно пломеніли очі помстою мужичою...

— Хай краще на гілляку почіпляються,— порадила сусіда Текля. — В мене он була одна-однісінька теличка, й ту забрали...

— Що? теличка? Он мене обчистили, ну достеменно так, як той хвокусник: «ф'юіть» — і голий чоловік, аж облизався родич Гордій.

— А мою Килину хто в гріб загнав? Ой, боже мій,

який ти, Хтодю! Я старий, і ядуха мене з тамтого року душить, а на поляка, на пана, зараз мені скажи йти — піду! Зубами гризтиму собаче стерво! Даниле, голубе, схились, хай поцілую свою Красну Армію... — І Антонюк із КНС перехилився через стіл і цілував Данила в бороду. За ним перехилився Хтодь:

— Моя дитино! Сину другий мій! — тягнув до себе приймака. Тетянка стримувала сльози, що котились по новій катанці — подарункові Карповому... Таке було весілля.

Перебігло ще два роки. Люди, як жуки, копалися в землі. Невидимим конвейером пливли на села міські вироби: крам, коси, жниварки, — потроху забувалася війна. У Хтодя завелися конячки, пара підсвинків гасала по подвір'ю — старання Данилове. Старий не помилився, що прийняв до себе приймака. Данило всьому давав лад, годив, як рідний. Коло Тетянки вже крутився півторарічний Василько. Коли батькові траплялося згадати про Карпа, Василько підлазив до стола, витріщав свої розумні сиві оченята й, тикаючи пучкою на сволок, на світлину, що висіла, вимовляв: «Татусь».

— Не татусь, а дядько... Дядько Карпо, — навчав Данило. «Капо», копіював малий, позираючи задумливо на матір. Думи про Карпа болючим болем колупалися в Тетянчиному мозкові, невидимий шашіль точив її свідомість. «А що, якби він повернувся», іноді спадало їй на думку, і зимний піт проймав, холодив тіло.

«Ні, ні, мертві з гробу не вертаються», гонила вона геть страшне спокусливе припущення.

...Осінь, завітчана колючими стернями, кружляла жовтим листом по шляхах. Пишалися повними засторонками клуні. «Буде нам, буде й більшовикам», задоволено міркував Хтодь і лаштувався до зими.

А зимі що? Закрутила білим, як біль, снігом, паперово вкрила землю, хугою заголосила в комині... Стари обоє «гріли душу» на лежанці. «Ти вже, сину, хазяйнуй», казали приймакові. Капали один за одним у життєву прірву дні. Данило на дворі, коло худоби, в клуні, а Тетянка в хаті: кури, свині — то її турбота.

— Оце одного продамо кабанчика, а льошку на різдво заколемо, — порядкував старий. Готувались до

різдва. Хтодиха давно купила меду до куті — три дні вже постила, не злазила з лежанки... По селу квічали свині, бились недорізани, то сям, то там здіймався дим і пахло смалятиною. Мав бути «святий вечір».

Хтодь ще зранку вигострив довгого кабанницького колія. Удвох з Данилом виволокли за катрагу льошку.

— Слава тобі, господи! — махнув старий рукою, і гострий довгий ніж з глухою насолодою захряс аж по колодку між передніми ногами — в серце...

— Славна льошка, й сало гарне, — радів Хтодь, при-смалюючи зад коло хвоста. І раптом тенькнула в його спині жила, за нею всі — сигнальне майво серцеві: «Оце б Карпо, малий Карпо, одрізав би хвоста, утік за клуню й крадькома аж облизався б...»

— А подай-но, сину, околоту, — наказав Данилові. Зітхнув на повні груди, й жилами до голови вже пульсувала інша кров — гонила в'їдливу, отруйну думку: «Однаково ж не вернеться».

Порались обидва коло льошки. Тетянка в хаті готувала під доглядом старої аж «дванадцять страв».

— Ще померлим душам сливочок, — нагадувала Хтодиха, і Тетянка набирала в новий горщик, парила окропом і засувала в піч «померлим душам сливочок».

— Свічку треба ще одну всукати, — бралася й сукала свічку. А коли вечір накрив землю шапкою, завітчаною зорями різдвяними, Данило вніс і кинув серед хати бамбулуватого пшеничного куля...

— Розв'язуй та квочки, стара, — гуторив Хтодь, відпочиваючи на лавці по роботі.

— Дайте лад! Вони й без цього ледве духом дотягують, — заступалася за Хтодиху Тетянка, силкуючи примостити на покуті — на сіні — великого говдастого горщика з кутею.

— Видержить! Квочки, коли не хочеш, щоб шуліка навесні тобі курчата похапав, — невгавав старий.

— Ігій на тебе! — насварилася на нього Хтодиха й поволі зсунулась на землю: квоктала, щоб шуліка навесні курчат не похапав, мекала, щоб котились вівці, квічала, щоб льошка та, що куплять навесні, їм поросилася...

Першою прийшла, принесла «свят-вечерю» Хтодьова хрещениця Ликерка. Поки стара мѳхала щось коло хліба, Хтодь дістав за комином бляшану шабатурку, висипав на руку кілька мідяків і зважив:

— Бач, совецькі, а так само важать, як і руські важили колись, тільки без орла, змінилася, значить, імперія,— і наділив Ликерці п'ятака.

А тимчасом до села широким шляхом простував один у полі перехожий. Сіра блаґенька шинеля теліпалась на його худих, від морозу скулених плечах. Перехожий шохвилини дмухав на руки й гострими очима ризав далечінь; на горбі — за гони ходу — кублом чорніла Станіславка.

...Снували вулицями дітлахи, розносили вечерю, гнав худобу до води запізнений господар. Різdvяний сніг рипів сердито під ногами, різкий скажений вітер добирався до живого тіла — брав мороз. Перехожий наближався до села. Пройшов останні гони. Перша з поля сільська вулиця дихнула пригаром солом'яного диму. Став. Оглянувся круг себе. Потягнув на повні груди диму, що валив з нового комина, бадьоро посміхнувся й рушив далі. Чітко відбивала кроки перехожого безлюдна вулиця. Минув сільраду, знову посміхнувся своїй думці й звернув праворуч до глухої вулички — до Хтодьових воріт. З-під шапки зорили запалі, наелектризовані й бистрі очі, видивлялися... але про очі потім. Скрипнули ворота. Перехожий опинився на подвір'ї...

Сіра тінь його спинилася на мить коло вікна, обережно зазирнула в хату й попливла нечутно до дверей.

Родина Хтодьова сідала до вечері. Стояла на столі банякувата миска, вивершена вщерть кутею з медом, а круг миски точені нові ложки. У хаті пахло сосною та медом.

— Благословляй, старий,— казала Хтодиха. Старий не квапився: «Чекали більше й менше почекаете». Вітер рукавом їжакуваті вуса, почекав, аж поки втихомірився всі, й поважно взяв зі столу ложку...

— Господи, благослови...— і воднораз за ним у сінях обізвалися сінешні двері, забряжчали клямкою.

— Хтось іде? — фатально зблідла вражена хтозна-яким передчуттям Тетянка. Усі — ніби змовились — покинули ложки. Тетянчина тривога незміркована владно наклала свою руку на родину — прислухалися... Клямка знову обізвалася — на цей раз дужче й певніше.

— Може, Харитон чого? — вагався Хтодь. (Харитон, сусід під боком, обіцяв зайти до Хтодя по вечері).

Пливла хвилина по хвилині, а тимчасом сіни не збирались будь-кого впускати. Знову — клямка,

— Вийди-но, Даниле! Може, хтось чужий не вміє відчинити? — непокоїлась Хтодиха.

Данило, так як був, в одній сорочці, виліз із-за столу, одчинив наполовину хатні двері й гукнув з порога до сіней:

— Потягніть до себе! Клямку притисніть!

Невідомий по той бік ретельно виконав наказ. Ще раз брязнула невдала клямка. Нетерплячий штовханець проклав дорогу до сіней. До хати повалила біла пара, засланяючи собою чоловічу постать.

— Сюди! Сюди! — справляв Данило. Та, очевидно, чоловік сам краще знав, куди йому. Не хапаючись, пройшов він сіни, бистро глянув на комірчину, на двері, де висів замок — Карпове старання,— обминув Данила й твердо й сміливо ступнув через поріг.

— Добривечір! — упало чавуном на голови. Усі, що були в хаті,— постаті, обличчя,— раптом втратили свій рух, скрутились під вагою цього слова, чули, як поволі загусала кров. Тоскними, налитими до краю безумом і нелюдською мукою очима стрінула Тетянка невідомого: «У-ай!»

Тільки Василько малий не розгубився.

Чемно підійшов до сірої шинелі, глянув на кудлату шапку, посміхнувся й лагідно рішив: «Капо».

— Еге ж, Карпо! — так само лагідно всміхнувся гість і несподівано погладив хлопця по голівці. Ніхто, крім Василька, не ворушився. Олов'яні, вщерть налиті жахом очі, були певні, що це привид: сухий — одна снага — бліде, аж світилося, обличчя, запалі очі й борода... І все ж таки це був Карпо, кулеметник 1-ї кавсотні, Хтодів син. Очі не пойняли віри, але серце, материне серце, мусило ж воно відчуті:

— Сину мій! — звереснула первісним криком диких пралісів щаслива мати, переплигнула через ослона так, ніби їй було двадцять років, і повисла на брудній шинелі...

— Карпе мій, моя дитино! — розлягався материн вереск, бив на сполох.

Аж тепер хатні опам'яталися: Тетянка тоскно глянула на Василька й покірно поточилася на постіль; старий, замість вимовити слово, видушив з грудей бугаяче ремигання; а Данило зробив крок і ще раз пильно придивився до Карпа...



«Він», рiшив категорично. Почуття Данилові — нюх, дотик, смак — загострилися надмiрно. Латана шинеля на Карповi враз запахла гострим пахом бойовим... Били млостi й сохло в ротi. Мати з батьком обережно, нiби це був посуд з дорогим питвом, пiдвели Карпа до лавки:  
— Сiдай, сину! — садовили.

«Догадався вiн, що сталося з Тетянкою, чи нi?» ця думка, як ланцет холодним лезом, невблаганно колупалася в Даниловiй свiдомостi. Оглянув хату й, нiби задоволений з оглядин, Карпiв погляд лагiдно спинився на Тетянцi... На вустах заграла втомлена, знайома всiм Карпова усмiшка.

Тетянка, нiби пiд навіянням, перехопила цю його усмiшку й немов з туману перед неї вплив сон...

«Карпо в бруднiй i чорнiй, як каглянка, витертiй сорочцi, знеможений, сидiв на лавцi — посмiхався, — а вона, Данилова вже жiнка, на колiнах совгалася, просила й цiлувала його ноги»... Гейби загнана вовчиця, скочила вона з постелi. Вiдштовхнула дужим штовханцем обох старих.

Моторошним зойком пронизала хату й кинулась Карповi в ноги.

— Я ж не знала, що ти живий — плазувала на колiнах, обцiловуючи руки. — Я ж не знала...

Скам'янiло, загаївши дух, стояли всi — чекали невблаганного кiнця. Переляканий несамовитим материним криком, Василько й собi зайшовся плакати. Але, зметикувавши, що мамi не загрожує нiчого, вхопив з-пiд припiчка малого рубанця й хоробро рушив на Карпа:

— Ти, дяцько, не руш мами, ти!

Нiхто не зупинив дитини. Карпо оборонився вiд малого, що в акурат скидався на Данила, пильно глянув на товариша, поплiчника i друга бойового, i несподiванно залився щирим смiхом:

— Ах, ти ж, пацан, їдять тебе зеленi мухи! Встань, Тетяно! — прикро змінив тон i напустив суворо брови. Та покiрно встала.

Усi гадали, що Карпо зараз почне ревти вiд болю й образи, почне бити всiх, ламати все, троштити... Коли б так — це зрозумiло. Вельми здивувалися хатнi, коли Карпо притягнув до себе Василька, полоскотав його пiд пiдборiддям i спокiйно запитав Данила:

— Твiй синаша, ге?

— Мій,— почув понуру відповідь.

— Від неї?— кинув оком на Тетянку так, ніби розмова йшла про чужу жінку.

— Так... від неї...

Голосила мати:

— Ми ж то в граматку тебе вже, сину, записали...

Карпо мовчав, задумливо втупив у землю очі, два опруги, сині, як бузник, надулися на скронях — міркував...

Потайний, розпечений зневагою, облудний голос шепотів йому на вухо:

«Ти козак, чи ні? Та ж на такого козака, як ти, нахаркати та й мало: жінка йому бахура привела, а він зуби шкірять... Пам'ятаєш мить, коли ти прикипів до кулемета? О, тоді ти був козак! Твої кулі розтинали панські голови смертельною жагою помсти, а ти плакав, що не можеш напоїти спраглого, що випив свою воду, кулемета... Тоді ти був козак Червоної кавсотні. З перебитою ногою ти зухвало залишився один на герць — на панський батальйон повів свою одну налиту безумом сміливу вдачу... Ворог дарував тобі життя, підкуплений нерівним поединком. «Не руш его. Он научи нас войоваць за ойчизне», зупинив тоді своїх «жовнежев» польський капітан. А що ти є тепер? Жебрак! Прийшов до власної своєї хати милості просити в жінки, що зрадила тебе з твоїм товаришем... Ха-ха! Товариш твій нівроку добрий до чужих жінок...» Карпо з презирством кинув оком на мовчазного Данила. «Бач, мовчить, як поколошканий собака — вкрав чужого маслака й мовчить...» Клекотіла пристрасть, що готова була вибухнути помстою, силкувалася прорватися вулканом — лайкою грубою, козацькою, такою, як на фронті, де в шаленій боротьбі грудьми стикаються руч-на-руч супротивники... Карпо тремтів і ледве стримувався, щоб не кинутись. «За коси лярву та об землю», владно вимагав жорстокий голос.

Але йому, жорстокому, на зміну впливав уже з Карпової свідомості тверезий інший голос.

«Ну, гаразд. Ти зараз їх будеш паплюжити, гонити, бити — а що ж далі? Бахур же від цього не розтопиться на сало й жінка теж не стане іншою, ніж вона є... Товариш винен? Може, й так. Цікаво, як би ти зробив на його місці, коли б його не було стільки часу... Адже ж

тебе у граматку вже записали? Неправильно? Але чому ж це жінка, жива жінка мусить бути вірною й любити трупа»... Карпо згадав, як він утік з полону польського, два роки шлявся по Німеччині і руда Гретхен прийняла його до себе...

«А може, чоловік її так само був живий, поневірявся десь і любив Гретхен так, як ти Тетянку,— переконаував Карпа тверезий голос. — Поміркуй, не оступися...»

«Посміховиськом будеш на все життя», слиняво шипів жорстокий.

«Поміркуй! Один необережний крок—і ти знеславиш сам себе й всю родину», невгавав тверезий.

«А хіба вони вже не знеславили тебе! Цей бахур не клеймо хіба на всій родині? Ха-ха, який ти боягуз!» обурено реготав жорстокий. «Зв'яжи обох — на віз — і на село, щоб бачили всі...»

Карпо зірвався з лавки, взявся обіруч за голову, блукав по хаті каламутними очима...

«Дурню, стій! Чи можеш ти змінити те, що сталося?» останній аргумент тверезо розхолодив Карпову пристрасть.

«Ні, не можу», майже застогнав, потер гаряче, що вогнем пашіло, висмагле чоло й, хитаючись, пройшовся раз чи два по хаті. Став. Скроні наливалися, бухтіли, як розчина, обростали синіми пружечками: «Не можу»...

— Роздягнися, сину! Може, їсти хочеш?— хлипала кризь сльози мати.

— Їсти? Ні, не хочу...

А Тетянка, тільки воску дай, хрестом згорнула руки, ніс їй загострився, так ніби на лавці вже лежала, а не коло столу — думала... Що думала ця жінка, маючи аж двох живих, здорових чоловіків? Важко було знати. Зорила манякувато за Карпом. І не одна вона: чотири пари зляканих, схвильованих очей стежили за кожним його рухом. Нараз Карпо махнув рукою: знак якогось рішення...

Принишкла хата: починається. Данило зробив крок і став перед Тетянкою, захищаючи її грудьми. Карпо помітив це. Вуста його скривила саркастична посмішка:

— Не бійся, не зачеплю...— скинув латану шинелю й сів, задумливо схиливши голову. Кортіло запитати, де він був до цього часу, що робив... Коли б труна лежала в хаті, було б краще, бо живий Карпо — не знали

як до нього доступитися. Стояли непочаті на столі кутя й «дванадцять страв». Ніхто про них не думав більше. Моторошна тиша вела до розпуки. Здавалося: хвилина, друга—й ці зціплені вуста завийуть таким виттям, що від нього кожний ладен буде голову собі розчепити... Ще мить, ще одна мить... На дворі зарипіли кроки. Хтось ішов до хати, оббиваючи з чобіт коло порога сніг. Усі з полегкістю зігхнули. Данило радісно метнувся до дверей, впускаючи до хати бородату постать — близького сусіда Харитона...

— З святим вечором! — почав був Харитон, але, побачивши Карпа, ковтнув наступне слово й замість нього: «Маті-ір божая!» — гукнув на всю горлянку. Набожний чоловік ніяк не припускав, що це Карпо, жива істота.

— Харитоне, не лякайтеся,— спинила його Хтодиха.— Хіба не бачите, що бог нам радість дав,— а сама плакала...

— Та я вже бачу й сам, що радість,— ніяково поглядав оговтаний сусіда,— та тільки як же ж воно так... Оце морока, га! — дивився на Тетянку, на Данила й на похилену Карпову голову.

— Прийшов синочок мій,— приповідала мати, рада, що до хати завітав сторонній чоловік. — Сідайте, Харитоне!

Розмова в хаті примусила Карпа опам'ятатися.

— Здоров був, Карпе! — привітався Харитон.

— Здорові будьте! — відповів і враз ніби переродився. Розійшлися зморшки на чолі, іншими очима глянув на присутніх.— Як ся маєте?

— Нічого: живемо — податки платимо,— гомонів Харитон. — А де ж це ти до цього часу пробував?

— По світах усюди шлявся, дядьку Харитоне,— в тон йому приязно говорив Карпо.

— По світах, кажеш? Умгу... — У Харитона ще вертілося щось на язичі, але він не доказав, а щоб замаскувати це, додав, звертаючись до Хтодихи:— Чи нема, не завалалося у вас, сусідо, часом трохи воску? Це стара моя до церкви хоче...

— Був кружечок, але висукали-сьмо,— брехала Хтодиха.— Посидьте, Харитоне! — намагалася затримати сусіду. Але Харитонові ніяк не можна було всидіти. Він тільки на годину.

— До коней подивлюся й прийду. Тож цікаво знати, як там люди по світах живуть...

За півгодини все село знало, що прийшов додому Хтодів син. Повзли вечірні тіні вулицями, сходились до хати всі товариші й так охочі подивитись, як приймає жінка чоловіка свого першого.

Маленька хата повнісінька була: сиділи на лавках, на ліжку, за столом, на припічку, позвисали одно одно-му на плечі, слухали...

«...І залишився я один з кулеметом... Ох, і шкода ж мені стало нашої позиції! Кулемет з денікінського фронту, я привіз його... «Все 'дно ж так, — думаю собі, — козак червоний я, чи ні?» Напоїв свого товариша Максима... Биймо шляхту! Вийшли кулі, чую: «Пане, жуцай зброю»... А в мене коло пояса граната: смерть собі з музиками готую... Приладнав під голову і пригадав тоді свій дім і жінку»...

Дикий зойк жіночий безнадійний увірвав Карпове оповідання. Немов підрізана серпом, Тетянка впала на долівку. Рятували. Чоловіки, той і той, обидва законні, порались, приводили до пам'яті свою законну жінку. Між ними плутався й не своїм голосом заводив Василько... Сотались мовчки з хати люди. Кожний мав собі на думці: «Хто ж тепер законний чоловік?»

...Співали другі півні. Самотня, приголомшена сиділа Хтодьова родина. Тетянка, пригорнувши Василька, розхристана, простоволоса, видивлялася на хату. Спокій панував на її жовтому, як віск, обличчі.

Мати гріла воду, сина до пуття обчистити хотіла: в нього нужі тої стільки — коміра об'їла, — турбувалася. Карпо перебрався в чисте шмаття. Приємно лоскотала тіло вишита Данилова сорочка... А Данило? Так ніби тепер приведеній, стояв коло порога, позираючи на все байдужими очима.

Журно похилилася на підвіконня Хтодьова постава. Стареча голова уперто відмовлялася збагнути. «Що робити з приймаком? — неясно шепотіли заклопотані уста. — Як бути?» Нараз це мало неабияке важливе значення. Данило — член їхнього двору — має право вийти на окреме господарство — раз. А друге: ні Данило, ні Карпо не знали ще Тетянчиного рішення... Піде вона з Данилом чи залишиться з Карпом? — найгірше турбу-

вало Хтодя. Сумно в комині виводив вітер. Мляво брязкотіла посудом стара — збирала незацеплену вечерю... вмисне зволікала час. Тинялася по хаті без ладу. Стелила постіль... На цій постелі два роки спали приймаки — тепер гадала покласти сина...

«З жінкою він ляже чи без жінки?» туманіла в каптурі старому голова. Бо не стикалася з таким нещастям на віку. Волосся сиве ще не бачило такої притчи. «Тільки пси з одною сукою, хай бог простить!» ховалися під каптуром обурені думки.

— Лягаймо, діти, спати,— сама не відаючи того, що прискорює терпкий кінець, порадила, нарешті, Хтодиха. Данило перший, сопучи, почав стелитись на долівці — рядна, подушки — мостив лігво на двох. Ось він кинув ковдру — накриватися, востаннє підмостив подушку, випростав широкі плечі — став. Карпо ступив йому назустріч. Два погляди — залізо й кремій — стялися наохрест на одній законній жінці... «Вона моя», сказали владно обидва. Стара з острахом дивилась, вирячивши очі, з вуст її готовий був зірватись крик по допомогу.

— Треба нам з тобою побалакати, Даниле,— лагідно озвався Хтодь. «Дзінь», дзвонила лячно тиша.

— Можна й побалакати,— одрізав знехотя приймак.

— Ти от сердишся на нас, чи... я не знаю...— добрав старий спокійної розмови. — А хіба ж ми винні? Мали ми тебе за сина рідного, а тепер, коли прийшов Карпо...

— Тату, ми з Данилом поговоримо! — і син рішуче підійшов до свого супротивника.

— Даниле! — глянув зором козака Червоної кавсоні, а рука його упала на Данилове плече. — Друже мій, скажи, що маємо робити?

Сталося щось несподіване. Якась незрима, нерозгадана в своїй незламній волі сила раптом підкорила поганеньку пристрасть. Тихо спустилося Данилове плече під тягарем Карпової руки...

— Рішай, товаришу! Що скажеш, те й буде... — волів Данило. Це вже були не суперники. Маленьке кільце — невеличке речення — зв'язало знову їхню дружбу, козаків червоних, бойових товаришів на фронті...

— Добре! Поспитаймо в неї?

Данило відповів повільним рухом голови.

Старі манякувато кліпали очима — силкувалися збаг-

нути дивне явище. Тетянка — та відчула. Тихо застогнала, коли два «законні» чоловіки стали перед нею.

— Ну, Тетяно, говори: кого з нас двох ти вибираєш?— це саме їй Карпо казав давно, п'ять років тому, навіть голос не змінився. Тоді теж вона стояла так, як і тепер, але при ній була дівоча воля...

Василько, що дрімав до цього часу в мамі на руках, прокинувся й шарпав за рукав: «Мамо, дядько Капо казе...»

— Каже, сину,— Тетянка замружила очі. Голова йшла обертом. Біль глибокого страждання виступив їй на чоло краплинами — гарячим потом. Важко дихала. Дві пари гострих, як ножі, очей чекали на її останню відповідь...

— Обох,— почула хата.

— Обох?!— перепитав, не розуміючи, Данило.

— Обох,— сміявся радо Василько, вислизнув на землю й задоволено поліз Карпові межі ноги.

1927

## ЗА ДЕСЯТЬ ЕРЕ

«Кінець російського самодержавства...» читали ми, законтраковані на рік, на майораті «Чорний лицар», що кублився на горі за шістсот ярдів від «Скараної діви» й за п'ять кілометрів від південного Мальме.

Ернест, наш артільний староста, суворий латиш, спокійно видобув контракт, порахував, скільки кому належить, викинув «гулящі дні» (до кінця контракту залишалося чотири місяці) й пішов до майоратської управи заявити, що ми більше не працюємо. Старший управитель вислухав Ернеста через перекладача.

— Рощот? Трохи не півроку до строку... О, ледачі руси! Ні, управа не дає рощоту,— відповів категорично перекладач.

— Воля пана управителя. Сьогодні ми вже не стаємо до роботи,— вперся староста. Управитель сухо стиснув плечима.

— Пам'ятайте, що це Швеція. Ви самі собі наробите багато лиха.

Вістка ця застала нас на чорноробському дворі. Наша артіль — це майже всі солдати-дезертири, що втекли з торнійської залози,— не хотіли їхати на фронт.

— Ладуйся у чвірки й шабаш! — командував колишній вахмістр прикордонної сторожі Фофан. Його вигуки зібрали коло нас чималий натовп.

— Рюсе бунт?— питали скарбуни, бо ми пашекували на всю губу.

— Не бунт, а революція... У нас там дома конунг, чик! — залюбки товмачив їм Фофан.

— Революція... ін Рюслянд революція...



Понурі шведи шепотіли проміж себе, зизом позираючи на нас. Відтоді, як стокгольмський маклер законтрактував нас на роботу в майораті, на їхні руки зменшилась ціна. Ми не мали ні одного друга в цій околиці: «задрипані свитки»— їх гидувався маленькі діти.

Наші люди справді були всі підройбані, у гноеві аж по самі коміри. Мужчини ладні були всіх нас намочити назавжди в затоці, а жінки й дівчата обминали, мов отруйних павуків. Навіть моя Крісті (елегантна покоївка панни Ангеліни) часом не могла перемогти себе і зачиняла свої двері перед самим моїм носом.

Чутки про наш страйк повисли шмарою над майоратом. Скарбунський натовп виростав, густішав і утворював круг нас тісне мовчазне кільце. Ми мітингували.

Розляглася й повзла двором добірна, відшліфована армійська лайка.

Нами ще хотіли до кінця контракту обробляти майоратську землю...

— Полк солдатів їхній матері!!!

Обережно посміхалися двірцеві робітниці. Жінки всі випиналися вперед. Але серед них я не бачив Крісті... Шкода. Це була б наука їй, русявій шведці, що була зневажливої думки про хоробрість моїх земляків. Я стояв, охоплений роєм ідей. Думки сягали через море на далеку північ. Ввижались заклечані червоними знаменами когорти, що нищили останнього са́модержавця...

— Гов, пане студенте! Так і очі можуть повилазити! — хтось сіпав за рукав.

— За мною, враз! — гукав, бо вже не було впину, Фофан.

Отречемся от старого ми-и-ра...

Артіль сумлінно підхопила в унісон. За другим заспівом артільні голоси злетіли вище...

Мы пойдём к нашим страждущим братьям...

— розгонисто пливло широким устаткованим двором і далі, аж на поле, поринаючи в численних майоратських добрах. Прикажчик розганяв цікавий натовп нагаєм.

— Гайда до роботи, ви, чорти! Чи, може, хочете, щоб вийшов сам барон?

Можливість стрінуги барона не подобалася нікому. Першими, звичайно, дременули робітниці. Неохоче поверталися сьогодні скарбуни.

Фофан раптом спинив пісню й підійшов до грізного прикажчика.

— Голубчику мосьпане, не пішов би ти під лазню разом із бароном своїм, га? — у його голосі було стільки прохання і покори, що прикажчик, з ласки нашої, знавець «руської» мови, мало не подав йому руки:

— Харашо, брат Фофан, харашо...

Ми люто тамували неслухняний сміх.

— Кланяйся від нас баронові, — провадив далі Фофан, — і скажи: просили всі, щоб він заткнув язиком... — Далі йшло необережне слово з тієї лексики, що з нею був обізнаний прикажчик.

— Ова! Треба здохнути, щоб це баронові переказати!

Підпанок нарешті зрозумів, що з нього глузували. Наш веселий регіт забивав його мізерну лайку. Люто нахваляючись собі дротяним нагаєм, прикажчик кинувся зганяти свою злість на скарбунах — добровільних свідках його мовної поразки.

— До казарми! — вимагали голоси. Про роботу вже ніхто не згадував. Нудьга по батьківщині, що до цього часу жевріла прихованим, нікчемним вогником, раптом спалахнула негасимим полум'ям.

Якось треба було вшанувати революцію. Як саме? Менше з тим. Бажання згагою палило груди... Потрібна була річ така, щоб кожний міг на неї глянути, обмацати і, набравшись певності, гукнути:

— Воскресли, матері його ковінька!

Ця річ була стара артільця нашого сорочка (уявіть собі її червоний колір). Фофан з кочерги змайстрував держално. Артільний староста Ернест (як тільки вуха його витримали наш ентузіазм!) шанобливо прибив на ганку «прапора»...

— Чолом тобі, далека революціє!

Залишилися негайні справи:

1. Надіслати до Стокгольма телеграму — допоминатися, щоб консулат нас вирядив додому.

2. Вимагаючи ще раз в управителя роцоту, а коли не пощастить...

— Збираймо всі свої манатки й нехай він подавиться нашими грішми, я-з-в-а... — ця остання пропозиція, не пригадаю вже чия, не мала під собою ґрунту.

«Треба шанувати свій заробок», говорила стара істина. Складали телеграму:

...«Група вільних громадян на майораті «Чорний лицар» просить вашого, пане консуле, дозволу вернутися на батьківщину»...

— Ти черкни ще пару слів про те, що нам рошоту не дають,— волів був Фофан, та Ернест категорично заперечив:

— За рошот подбає ваш артільний староста...

Крізь відчинене вікно дув пронизливий і вогкий вітер. Гнав до рідних берегів білоголові хвилі. Клекотіли силою потужною колись білі водяні горби...

— Там революція!

А в мене латочка життя просила волі, й замість крові жилами шипіла бронза. Мені б куль тепер, гармат...

— Ти понесеш сьогодні телеграму?— штовхали мене під боки. Нетерплячка отруїла всіх. Скарбник тремтячими руками вираховував артільні дві крони на видатки.

До поштово-телеграфної контори, що була в маєтку (кожний-бо порядний майорат мав свою поштово-телеграфну філію), треба було йти повз головну управу. Потужний посвист «Варшав'янки» — його мусила почути Крісті — невгавав на моїй стежці.

— Де ж це Крісті? Не могла ж вона не знати про наш страйк, про те, що ми збираємось покинути назавжди майорат? — За кілька днів якийсь білоголовий швед буде тим самим способом, що й я, допоминатися її прихильності...

— Пане студенте! — Це з управи йшов мені назустріч перекладач.

Я не знаю, чому саме мене кликали студентом. Університету я тоді не бачив навіть уві сні. Хіба що родичі мої повз нього йшли на прощу.

Може, через те що в моїй персональній офіскарто (виданій на прожиття) під рубрикою «мовами орудує» наївний мальмський писарчук написав: французька, італійська, чеська, польська та німецька... Усі ці мови й дотепер щасливо обминають мій життєвий шлях.

Облесний перекладач прилипав, як муха:

— Як ся маєте, пане студенте?

— Дякую.

Коли цей суб'єкт траплявся (хоч де б то було) мені на очі, мої завжди лагідні нирки не любили його духу й мимоволі підіймали свої «псячі вуха».

— Що вам треба?

Підкасистий панок,— прудкі ляхуваті очі,— присмоктався коло мене збоку:

— Можна з вами побалакати? — Він удав, що не помітив мого стану. Добре. Це його напутив управитель.

— Прошу. Тільки, щоб не довго; мені ніколи... — Кортіло знати, що то за потреба винесла його наперед мене.

— Ви не скажете мені, куди ви йдете?— Блазень націлявся просто в око.

— Може, й скажу, зачекайте... Я зробив достатню паузу, щоб його подратувати, й заявив: — Несу на пошту телеграму.

— Сповідаете про себе консулат? — Обдарований промовистим, мовчазним поглядом, зух-перекладач розчавив на скривлених вустах гидотливеньку посмішку й зажебонів лисичкою:

— Ви поміркуйте... Управитель хоче вас настановити на прикажчика... Хіба вам важко умовити своїх земляків побути в нас чотири місяці?.. Крім того, ви дістанете в подяку двадцять п'ять крон...

— Мало, пане перекладачу! — Мій перший «боханець» не дав йому опам'ятатися. Тендітний підпанок, ізловлений за барки, танцював, мов ляльковий козак на ниточці...

— Перекажіть своєму управителеві, що я прийду до нього, чуєте, перекажіть?! — Повірте, це була трагічна дивоглядь.

— До ясної холери! — Перекладач вирвався й побіг, мов справжній прудконогий феніморівський індієць. Мої «псячі вуха» втихомирилися. Знову попливла спокійним темпом «Варшав'янка». Шлях мій простував до пошти.

Вибачте, але я обмину нудну деталь про пошту. Там сиділи люди — викапані апарати — й, ремигаючи, ловили прозаїчні звуки. Вони взяли телеграму й кинули до каси дві крони.

Я вертався в райдужному настрої. Березнева земля ненаситно пила з великого озера-сонця. Двигтів, ва-

рився земний сік. Вишпилювалася трава, ковдрою зеленою вкривала пагорки. Уява креслила меридіан, що йшов на Україну... На скарбунському дворі гримів, переливався гонг і дратував близьким обідом. Треба було йти до нашої скарбунської їдальні.

— Венталіте,— всю нашу артіль просили почекаати. Управитель не підписував сьогодні нашого меню...

Овва, а ми й не знали аж до цього часу, хто годує нас: чи куховар, що брав за тиждень двісті крон, чи управа своїм підписом.

Дехто радив просто всім ін корпоре \* ввалитися на кухню, виїсти, що є там, гамузом, а по обіді пошукати права.

Та помірковані не схотіли підіймати рейваху.

— Не треба, обійдемося,— пристав до них артільний староста.

Нас гадали налякати голодом. Це було трохи смішно. Кожний-бо з нас мав найменше тридцять крон, заощаджених про чорний день. Скарбник зараз же коло їдальні видав двадцять крон на вечерю й вирядив до Мальме двох посильних.

— Ікри, хлопці! Чорної ікри не забудьте! — турбувався Фофан. Більшість нашої артїлі вже не поважала ковбаси при чарці. До вечері я мав час робити що завгодно. Я не знаю, що робили б ви, коли навколо весна, а в грудях «теліпається» душа хлопчача — двадцять років... Я пішов до Крісті. Мені доконче треба було бачитися з нею. Ця русява шведка, вогкі мрійні очі, вижмакала з мене найдорожчий скарб мій — мою волю.

Яким способом? Коли нас, законтракованих, голодних, привезли сюди етапом поліцаї, ми вечеряли на білій кухні.

Білі хвартушки розносили вечерю. Хлопці жерли, мов поліські гончі свині. Без жодної амбіції гукали на служниць, щоб ті їм підсипали ще.

Я один сидів — моя вечеря нудьгувала. Думки линули до тих, що залишилися по тій бік моря.

— Ви чого замислились? — спитала лагідно. Я глянув позад себе. За спиною стояла легка, мов газ, вся в білому, й скидалася на витвір різьбара... Не смійтеся, це була Крісті. Підійшов наш перекладач.

\* В повному складі (лат.).

Крісті подивилась на мене довгим вогким поглядом, і з того часу межі нами встановилася таємна дружба.

Чи подобався я їй? Не знаю. Вона часто зазивала мене так, як зазивають прошаків. Там, у неї, я завжди знаходив склянку запашної кави й на п'ять ере\* — позолочений пазліткою пружок — сигару.

Тепер ви знаєте, чого я йшов до Крісті.

Вона вгледіла мене з вікна. Знайомий, як чайчине крило, рукав привітно зазивав до себе.

Згодом я сидів на своєму місці, коло столика на софці, тільки вже без кави й без цигари,— Крісті слухала мої марудні нарікання.

Між бровами залягла глибока вередлива зморшка.

— Земляки твої вернулися сьогодні до казарми, мов отара прошаків, я бачила!

— А що ж нам, по-твоєму, вікна бити? — заперечував я з фуком. Крісті ображала мою гідність.

— Треба було пообідати й довести цим, що ви не боягузи.— В голосі звучала неприхована зневага й натяк на історію країни сивих конунгів.

Не знаю сам, чому заплющив очі: чорні вітрила напиналися й пливли туди, в далекий край... Хай згорить вона тобі, ця сама кавка.

— А чи прошаки ми, це ще ви побачите! — і вискочив надвір, засмиканий і лютий, як гіена.

Крісті вибігла за мною. Мала щось мені сказати — застереження якесь тремтіло на вустах, — а я рвав останню волосину дружби.

Котився стежкою занозистий смішок. Це Крісті глузувала.

— Фльондра! — Смішок дошкуляв гірше, ніж утрое скручений мокрий мотузок. Вернувся до артільного приміщення; голодний, з чорним піднебінням.

— Ей, прийшли вже хлопці з Мальме?

— Ні, чекаємо.— Артіль сиділа, підібгавши животи. У казармі панувала мрійна лірика.

— Може, випили й тепер сидять в окремій поліційній камері й закушують...

— Ходімо трохи десь побродимо,— запропонував Ернест. Це було краще, ніж сидіти й нидіти. Ми вийшли

---

\* Ере — шведська дрібна монета; 100 ере — шведська крона.

скоротити час. Дорогою я розповів Ернестові про перекладача, чим закінчилася його невдала пропозиція.

— Ти хоч як слід розмалював його противну пику?

— Ні, але він довго пам'ятатиме цю зустріч!

Непомітно опинилися ми за майоратом. Перед нами слався шлях на Мальме, завжди вільний, а сьогодні... загороджений важким шлагбаумом.

— Овва! — Два мальмські поліцаї, ліньки смокчучи люльки, сиділи на шлагбаумі, тримали коней.

— Як це розуміти?— спробував я засміятися.

— Отак, як бачиш. Управитель виконав свою погрозу... Ану, спробуймо підійти ближче й розпитатися!— настоював Ернест. Та поліцаї вже й без цього закликали нас до себе.

— Удаваймо смирних овечок,— порадив я на всякий випадок. Коло шлагбаума ми чемно зняли капелюхи.

— Талар свенська?— нам робили іспита.

— Трошки розумію, пане,— почав був я, та поліцаї махнув рукою.

— З цим не варто розмовляти!

Вони вчепились до Ернеста. Справа розпочалася не з того, що нам треба, а зовсім з протилежного кінця.

— Ці огирі пропонують вернутися й негайно стати до роботи?!— сперечався з поліцаями доскочистий латиш.

Я мав рацію: не треба лізти на задри, коли це пахне нагаями.

Суперечка роздувалася, мов жаба в дощ. Ернест уперто ламав шведів, намагався їх перекопати в чомусь.

Поліцаї поки що терпляче одпихали його в груди од шлагбаума. Нарешті їм набридла ця робота.

— Сім дідьків, невмиваний русаку!— Гумовий нагай замірився й застиг над головою.— Ну, вертай назад!

— Вертаймо, друже мій,— тягнув я за рукав Ернеста.

— Павіани, йолопи, синьомундирники! Мало вас лупили під Полтавою, чортів! — Остання репліка занапастила мого друга.

— Під Полтавою? Овва! — Нагай зловтішно влип в Ернестове плече. Другий з посвистом оперезав упоперек по спині. Нагаї сумлінно чергувалися, кресали глухі відляски, гатили мов у сирове болото.

— Попід руки! Виривайся попід руки! — репетував я й шарпався, мов поросся на мотузку, що його презенту-

вали на ковбаси. Мій артільний староста в'юном вертівся й тільки хекав, захищаючи живіт і груди.

— Бери їх на одеський штаб! — підказував мій до-свід. Одеський штаб — найкращий спосіб боротьби. Перед ним не встоїть жодний поліцаї, коли не хоче бути без'язиким.

Несподівано Ернест пригнувся. Ще мить, і він, мов добра загартована пружина, випростався вгору, під карчисте підборіддя.

— Кхе...— вичавив із себе поліцаї, кумедно облизався й важко гепнув на дорогу. Ми прибігли до казарми.

— Наші не прийдуть сьогодні з Мальме — в цьому я був твердо переконаний.

Казарма вся шаліла й біснувалася, голодна, мов отара роздратованих шакалів. Артільні збори розкололися на «фракції». Експансивний Фофан розстебнув сорочку, бився ошалілим кулаком у груди.

— Братця, всі ми старої армії солдати! В чом во-прос? Ми ідемо додому строїть революцію... То почому ж вони, гадюки, старосту побили й нам за гроші соб-с-т-ве-н-н-і купити їсти не дають? Души гадюк!

Я був прихильником тієї «фракції», що краще поче-кати, поки всі шлагбауми, згорять вони, не будуть зняті й нам не доведеться брати поліцаїв на одеський штаб.

Кожна «фракція» вперто боронила свої погляди. Хто й зна, до чого призвели б наші суперечки, коли б їх не припинили поліцаї.

Попереду йшов підлиза перекладач, за ним старший управитель, поліцаї йшли ті самі — з Мальмської до-роги. Той, що скуштував Ернестового «штабу», мав роз-дуту губу, синю, мов бузник. Повагом вони всі зійшли на ганок. Скептично оглянули нашого прапора. Старший віком поліцаї глузливо зламав держално й закинув його геть за цеглу, що стояла стосами перед казармою.

— Зламали, — терпко розпливлося межі стінами. Бралися корчем м'язисті кулаки. Кожний рух на ганку чатували.

— Ніхто нікуди ані руш. Нам треба бути обережни-ми, — порядкував Ернест. Відолаха в цьому звірився на власній шиї, що була тепер пов'язана холодним, мок-рим рушником.

Поліцаї гиркалися з управителем. Їхні «гуми» раз у раз промовисто здіймали вгору свої олов'яні головки.



Управитель переконував. Ми певні: він боявся неприємного кінця.

Поліцаї мусили уважити. З-під їхньої опіки вийшов перекладач, збентежено обсмикався й задріботів до нашого порога.

— Ви чого? — спинив його Ернест.

— Пан управитель викликає вас на переговори, — панок щораз озирався, чи не зрадили, бува, його на ганку.

— Переговори? — староста стурбовано наморщив брови. Час засіпано стругав скалки-хвилини. А ми, нас купка сердець, коло одвірка причаїлися — чекали на останнє рішення.

— Гаразд. Вишлемо на ганок своїх делегатів.

— Тільки щоб не били, — устряв Фофан. — Бо офіційно тут ніби культура, а на ділі ви, анахтеми, дивись, як розмалювали чоловіка.

Перекладач вийшов повідомити про нашу згоду й незабаром знову повернувся до порога.

Поліцаї обіцяли делегатів не чіпати.

«Фракції» повеселішали.

— Студента делегатом!

— Фофана!

Довелося уважити артільній дисципліні. Поважно вийшли ми з Фофаном на ганок. Повз нас двором майнула симпатична куховарка. Два разки білих зубів були нагородою за наш обід.

«Швеція — країна дивних і різких контрастів», думав я, ковтаючи густу, солону слину.

Почалися переговори.

— Чого ви хочете? — питав облесно управитель через перекладача.

— Богородицю лисиця з себе строїть, — підморгував мій компаньйон.

— Ми протестуємо проти негідного поведження, — почав я здалеку, дипломатично. — Ваші поліцаї нізачо побили нашого товариша...

Перекладач акуратно переказував. Амбітний управитель герготів до поліцаїв і зневажливо водив плечима: він не знає, за що саме били поліцаї. Очевидно, той товариш того вартий.

— Наші люди цілий день голодні, — сперечався я.

Елегантне голене обличчя іронічно посміхалося.

— Хто не працює, той не їсть. Пан студент повинен був це знати...

— Але ж ви викликали поліцаїв! Ми не давали вам до цього приводу,— силкувався я переконати управителя.

— Ваші люди — всі злодії. Ми прийшли їх обшукати...

Переговори заглиблювалися. Даремно я робив скажені очі й поглядом вертів дірки у Фофановій голові.

— Спитай його,— звернувся він до перекладача,— що вкрали наші хлопці? Нехай доведе, бо, щоб я дубом став, я зверну піднебіння йому, лярві! — На кращий доказ він зціпив свої п'ятифунтові кулаки. Цього було досить, коли б навіть перекладач не казав нічого.

Управитель зблід.

— Мій колега каже, що цього не може бути. Ні один з наших не прокрався в пана управителя,— намагався я загладити невдалий виступ.

— Ваш колега некультурний чорнороб. За образу пана управителя його зараз арештують,— передав облизуючись перекладач.

Артіль крізь двері із приміщення понуро стежила за тим, що відбувалося на ганку. Поліцай, що перший на дорозі зачепив Ернеста, вхопив Фофана за плечі.

— Ти, негіднику, сьогодні у мене попасешся в Мальме!

— Одчепись! — рвонувся люто Фофан. І ту ж мить нас муром облягла артіль. Погляди наших людей не віщували доброго. Це мусили були побачити обидва поліцаї. Схоплений обабіч попід пахви, делегат зі злості аж запінився.

— Зажди, я ж тобі,— хрипів і намагався кинути на ганок спритного, мов кішка, поліцай.

— О ти, смердяча паскудо,— олов'яний наконечник завертівся дзигю над головою, задзвенів, накреслюючи коло, й терпко хльоснув, заливаючи гарячим струменем обличчя... Били делегата.

Далі сталося — що мало статися. Крик, лютий крик метнувся по майорату.

— Го-го!!! Души їх, мати їх у печінку!

Я зовсім не хотів стати проводирем. Щонайбільше; я гадав розняти поліцаїв, одштовхнути Фофана й полагодити справу.

— Хлопці, ви не бійтеся! — Хотів сказати «не хвилюйтеся». Принаймні я так розумів свій вигук, і так по-

винні були розуміти його всі. Не знаю, як мені спало на думку зняти руки вгору — що не маю агресивних намірів — і кинутись до поліцаїв. Це було фатальне гасло.

Розпалена юрба з піднятими вгору руками-кулаками рушила за мною.

— Хлопці, що ви робите! — гукав я в одчаю, коли аж п'ятдесят м'язистих рук схопили поліцаїв. Сумно ляснув, мов на сміх, один короткий постріл.

Управитель з перекладачем, театралью знявши руки вгору, здавалися на ласку переможців.

Поліцаї верещали лячно, неприємно, мов тхори, за'язані в мішок. Згодом їхній вереск ушух. Замість нього було чути щось подібне до тих звуків, коли душать тарганів. Тхнуло потом, змішаним із лютим хрипом.

Поліцаїв, мальмських поліцаїв, глумили, мов звичайних стражників з подільської Вербівки, що наскочили вночі на п'яних парубків.

— Амба! — Душа стала заяча, маленька. Дихала, мов мишеня, що влізло в пастку... Я вирішив, що буде, ризикнути.

— Наші прийшли з Мальме! — Часом найдешевша провокація багато важить. Спроба вдалася. Спітнілі спини розігнулися, повисли долі кулаки. На ганку ледве дихали — лежали знівечені поліцаї.

— Годі з них,— заявив Фофан, витираючи розкраяне до крові нагаєм обличчя.

Управитель з перекладачем щасливо вислизнули з ганку й вискоком щосили мчали до баронського двірця.

Ернест, найбільше задоволений з оцих подій, ексцентрично реготав.

— Тепер вони нас не спинятимуть... Дивіться, як побігли, хо-хо!

Артіль розгублено дивилася на двох побитих, що безсило плазували, силкувалися стати бодай навколішки. Утішитися не було з чого.

— Ви гадаєте, що в Мальме нам спасибі скажуть за таку роботу? — докоряв з серцем.

— Не всі, а дехто таки скаже,— правився Ернест.

Надворі слався вже вечірній морок. Верталися з роботи строкові, поденні. Зупинялися коло казарми й пошепки поміж собою гомоніли. Залишатися, бодай хоч на годину, в майораті було небезпечно. Думка, що до ночі тут буде озброєна команда поліцаїв, сіяла сліпу

відвагу й підганяла легкодухих. Наша ціль — кордонне місто Хапаранда.

Кількасот верстов? Не важно.

— Головне, не треба хвилюватися,— напучував Ернест.— Барахло все залишається в казармі, тільки гроші...

Наш скарбник роздав нам кожному по рівній пайці.

— А тепер почнемо голосної пісні. Не шкодуйте горлянок, коли на завтра бути під кордоном, а не кукати за ґратами,— звелів чомусь легковажний староста. Ми навіть не питалися, чому, раді, що хоч є кому подякувати,— затягли на повні груди.

О чем, дева, плачешь...—

ревли дружні голоси. Перед казармою отарами стояла челядь, і поденні дивом дивувалися.

— Овва! Скажені руси! Вони можуть навіть на віршовці висіти й співати!

Ернест тимчасом давав лад.

— Рушайте не всі враз, по одному на чорний хід, збирайтеся в хащах коло дороги на Істад...

Артільці точно, як велів Ернест, один по одному щезали, мов у прірву, й не верталися. Казарма порожніла. Співоних голосів дедалі меншало. Ми вже доспівалися до того, що Ернест виводив «примою», а я, щоб досягти гармонії, гаяв без перебору по всій гамі.

Останній наш артільець готувався щезнути.

— Скажи товаришам, нехай нас не чекають. Ми їх доженемо на кордоні,— звелів староста.

Це справді був кумедний план: ми обидва залишалися зустріти двадцять кінних поліцаїв. Так принаймні нас інформувала двірська челядь. Пошкальовані обидва виповзли на двір — їх забрали строкові до палацу. Тепер нам не заважав на ганку їхній лемент.

Час виклянчив до наших послуг півгодини. На Україні слався вже Чумацький Шлях...

— Годі, заткни губу.— Штовханець під бік нагадував про небезпеку. Шляхом до казарми тупотіли коні.

— Хлопці вже, напевно, чешуть до Істада,— тішився Ернест.— Коли їм пощастить сісти на «біса», то на завтра на ніч вони будуть на кордоні, в Хапаранді.

— Щось не йметься віри, що ми доженемо їх! — Мене брав сумнів. Я не уявляв собі, як можна виплутатись

з цієї авантюри. І нащо була ця, на мою думку, ідіотська гра, коли можна всім разом тікати.

— Ти дивися,— шепотів Ернест.— Вони спинилися... Їм кажуть, що ми всі є і сидимо в оцій триклятій пастці. Бачиш?

Круг казарми становили варту й розглядали челядь. Коло ганку ладувався бойовий загін. Нетерпляче клацали закривки. Непокоїла їх наша підозріла тиша.

— Вони хочуть нас атакувати за останнім словом техніки? Ну й жлоби! Засунь двері й гаси лампу. Хай вони гадають, що це спосіб самооборони, а тимчасом спробуємо вийти звідцілья.— Ернест повів мене на дах.

Дахове вікно дивилося розплющеним, мовчазним оком. Крислатий бук простягав до нас свої спасенні конарі.

— Чіпляйся так, щоб ні одна гілка не шеберкнула,— наказував мій друг. Коло ганку гомоніли поліцаї. Дві ледве вловимі тіні виповзли з вікна й повисли на одній гілляці. Нам міг позаздрити найкращий павіан. Легко, мов вужі, сповзали ми з дерева. Кроків за двадцять манячила постать вартового поліцая.

— Це нічого,— підбадьорював Ернест.— Не треба настирнятися.

Південець поліцай, очевидно, хорував на схильність до поезії: задумливо спостерігав вечірні зорі й скандував якусь ліричну пісню. Ми могли, раз плюнувши, спровадити на той світ його душу, але в нас не було цього завдання. Додержуючи всіх способів воєнної науки, ми один по одному щасливо обійшли його. Виповзли за межі «бойової зони» й помчали до умовлених хащів.

Хащі були німі, як зоряна небесна прірва. Хлопці рушили. Я перший виткнувся на шлях.

— До ста чортів, дивись! — До хащів слідом за нами ментеличила якась неясна постать.

— Треба почекати,— вирішив Ернест. До речі, тут була чудова засідка. Постать впливала здалеку, ставала яснішою. Такими кроками, що ми чули, могла йти тільки жінка.

— Це поденна, десь засиділася у своїх подруг-покоївок, а тепер вертається.

— Тоді чого б їй нишпорити по хащах? — Жінка пильно придивлялася до кожного куша над шляхом. Зупинялася, як тільки чула десь найменший шелест,

прислухалася. Наша засідка була вже недалеко. Невідома зробила ще кілька кроків і... тепер ми були в неї майже під носом. Широкий, як чайчине крило, рукав білів з-під пальтя наопашки.

— Це Крісті... Що їй треба? Крісті...

Та вона й без того вже підходила до нашого куща. Я вивовз із своєї засідки.

— Ти чого шукаєш тут?

— Це ти? — З полегшенням зітхнула. — Мені сказали, що ви тут... — Крісті мусила зробити паузу. Сперті груди не давали дихати.

— Тобі сказали? Хто сказав? — Спиною посунувся паскудний холодок. Виходило, на нас тут чатували.

— Поліцаї ще коло казарми. Вони певні, що ви там, і хочуть вас забрати силоміць, — немов угадуючи мою думку, переказувала Крісті. Очі вигравали дивним блиском.

— Хто сказав тобі про нас? — допитувався я. Бо закрадалася підозра: може, це навмисне нас затримували тут?

— Наші скарбуни не люблять поліцаїв, — запевняла Крісті. — Вони бачили, як ваші тут ховалися в хашах.

Підозра вгамувалася. Натомість розбирала мрійна лірика — солодка млість останнього побачення.

— Ти прийшла сказати нам — будьте?

Крісті журно захитала головою.

— Ні. Я прийшла забрати своє слово: ви не прошаки і... — Довго вдивлялася в мене вогкими прощальними очима. — Можна тобі щось сказати?

— Можна, Крісті... — Наші погляди зійшлися. Це саме «щось» я бачив перед тим, як ми сьогодні посварилися.

— Це я викрала з палацу речі й намовила панів покликати на вас із Мальме поліцаїв, — шепотіли змушені уста.

Коли б я був почув на собі подих динозавра, я не був би так уражений.

— Намовила панів покликати на нас із Мальме поліцаїв?! Крісті, ти при своєму розумі?

Вона знову, як і вперше, задумливо хитнула головою.

— Вас уся околиця хотіла збутися... Я теж... Тепер нашим поденним пан барон набавить десять ере.

Я дивився їй у вічі, чисті і спокійні, мов у затишку глибинь фіорду: там переливалася шорстка життєва правда.

Даремно силкувався я згадати хоч одну теорію, щоб виправдати явище.

— Друже, ти вибрав поганий час водитися з дівчатами, ходімо,— звав мене Ернест. Йому вже докучило сидіти під кущем.

— Ходімо...— На прощання бракувало слів. Крісті перша простягла руку. Рубіновий кульчик викотився з пальців на мою долоню.

— Це твоїй сестрі, що, ти казав, скидається на мене.

Я мовчки заховав цей подарунок зради й нез'ясованих колізій. Неясна постать швидко віддалялася. З моря в спину дув погожий вітер.

— Надувай вітрила,— жартував Ернест.— Нам треба доганяти хлопців!

Одійшовши трохи, ми спинилися. Обидва вийняли свої, що дала мальмська префектура, документи. Вони були тепер зайві. З ними кожний дурень міг привести нас назад на майорат.

— Рви, щоб духу їх коло нас не було,— радив мій подорожанин.

Я вперше за все життя своє з приємністю пошматував на восьмеро шматків свою сфотографовану, завірнену печаткою персону.

Ми бадьоро рушили вперед. На майоратському дворі маячив велетень-ліхтар, освітлював широкий шлях.

— Як ти реагуєш на цей випадок? — спитався я, коли вже за горбом сховалося останнє пасмо світла.

— Це ти про Крісті? — посміхнувся Ернест.— Я чув, як ти вчитував їй патер ностер... Але ти забув одну маленьку істину: за десять ере можна пити гальбу пива, за двадцять — їсти з маслом бутерброда... розумієш?

— Це теорія вгодованого буржуа. А ми ж нічим не різнилися від їхніх скарбунів,— стояв я на своєму.

— Ми зірвали їм ціну,— вів далі Ернест,— попили їхнє пиво й поковтали бутерброди... Ти ж розповідав мені, як за шість грошей,— це коштує жмут зеленої цибулі,— ти з вилами ганяв «чужих селян» із панських буряків?

— Ну й що ж?

— Ну й то ж! А Крісті зробила те саме, тільки на інший штиб.

Південні зорі мило задивлялися на нас. Вони однаково всміхалися до всіх прозорим ясним світлом. «Світ перебудується... промчатся грози... ливні змиють споконвічний сморід... і, коли на ранок зійде сонце, на оновленій роботі не робитимуть штрейкбрехери», казали зорі.

Ми йшли мовчки, кожний з власними думками...

1927



## МАНДРІВКА

Поїзд, бистрий «біс», розгонисто гайнув повз семафор і плавно підкотився до перону. Паровик — залізний велетень, приборканий чиєюсь вправною рукою, — захрипів, випльовуючи злість струмками задушної пари.

— Haparanda! — кинув крізь «вовчок»-вічко, вартовий поліцей.

— Хапаранда! — Наш на дві персони ізолятор заворухився.

— Нарешті ми приїхали, — зрадів Ернест і потягнувся, розправляючи набрякле тіло.

— Я ж казав, що ми сьогодні почуватимемо на кордоні.

Хапаранда — прикордонне шведське місто, що межує з нашим Торнео, «нашим», бо тоді, як відбувалася подія, європейська мапа ще була не перекроена.

Отож: ми, сини вільної вітчизни, дерлися в свою країну, а нас закинули до ізолятора, мов небезпечних покидьків суспільства. Правда, ми самі себе призвели до такого сорому.

Це було в Гетеборзі.

Ночували ми на березі, коло припливу. Стара забута баржа була нам за пристановище. З нашими достатками це був найкращий готель.

— Тут принаймні не спитають нас за документи, — потішав Ернест. — Гроші? Це мізерія! Головне — мета і ясно визначена перспектива...

Пригода, що спіткала нас у поїзді до Гетеборга, аж ніяк не вплинула на його настрій.

Ми мали «ясно визначену перспективу» й сорок ере,

що випадково завалилися в моїй кишені. Решта, вся «мізерія» — сто крон — опинилася в руках досвідченого шахрая кондуктора. Підкували нас наші «задрипані свитки». Їх — підрізаних російських шинелей — було до гібелі по всіх маєтках. Отарами пливли вони на південь. Спритні маклери постачали їм усе гуртом і вроздріб, заробляючи на цьому добрі гроші.

Лютнева революція понизила їхній заробок. Перекинчики здіймалися й летіли за кордон, немов нетля на привабне світло. Поліцаям було тепер багато зайвої мороки. «Задрипані свитки» частенько залишали неприємний слід по собі і... найбільше пильнували їх на залізниці.

Кондуктор у нашому вагоні покрутив між пальцями наші квитки до Хапаранди, пильно обдивився нас бувалим оком і моргнув на вихід.

— Приготуй йому відчипного п'ять крон, — зрозумів Ернест. Ми вийшли до вбиральні. За хвилину до нас ввічливо постукав кондуктор.

— У мене ваші проїзні квитки.

— Так, ласкавий пане. Ви прийшли, щоб нам їх повернути?

Кондуктор не дочув останньої Ернестової репліки. Він був для цього дуже заклопотаний.

— Ви їдете до Хапаранди? Я сам був колись на чужині й знаю, як доводиться втікати...

— Ми нікуди не втікаємо, ласкавий пане, — спробував був я змагатися. — Ми просто в своїх справах їдемо...

— Мій боже! — перебив удавано шахрай. — А я сказав, що ви втікаєте? Я цього не сказав. Але я мушу вам зізнатися, що є наказ поліції шукати двох якихось паліїв. Можна глянути на ваші паспорти?

— Дуже просимо! — Стара перепустка до Стокгольма й відчипних п'ять крон прилипли до кондукторових пальців. На обличчі жодного обурення або образи. Спокійно заховав п'ятірку.

— За це ви зможете доїхати до наступної станції, — ласкаво посміхнувся.

Ми отетеріло вирячили очі.

— А коли додати ще одну? — довідався Ернест.

— Тоді до другої, — відповів завбачливий шахрай.

Одверто, гидко смакував нашу розгубленість. Шантаж у поїзді — хто міг це передбачити?

Безсилі запобігти лихові, бездокументні втікачі, стояли ми понуро, міряючи очима нахабного відразливого типа.

— За кожну станцію п'ять крон?! Дуже жирно. Чи не пришпилити нам його отут? — уголос міркував Ернест.

— Одна знищена смердючка не прочистить затхлого повітря... Спробуймо умовити його,— проектував я, хоча й бачив, що ця справа безнадійна.

Шахрай пильно прислухався до незрозумілої йому розмови. Кмітував щось по губах і, гидотливінько посміхаючись, чекав, коли до нього заговорять.

— Скільки ми повинні дати всього?

— Скільки всього? — Загребущі шахрайові очі загорілися. Довга пауза стругом задирала нерви.

— Сто крон.

Ми тільки плямкнули. Це були всі наші зарібки. Не дати — опинитися за ґратами (можливо, замість паліїв), бо в нас не було жодних доказів, що ми є «ми» й що «ми» — порядні громадяни. Шахрай з виглядом добродія чекав, щоб спорожнити наші гаманці.

— Я одвернуся, бо можу вирвати горлянку, а ти дай йому.— Ернест заплющив очі й одвернувся. Наш спільний гаманець, побрязкуючи пузом, вирвався. Шахрай спритно підхопив його, не давши впасти долі.

— Тут ви маєте сто крон,— ледве вимовив, до того кепський був мій настрій.

— Не турбуйтеся, я вірю вам.— Нахаба справді не лічив. Ретельно заховав увесь наш восьмимісячний заробок і вклонився.

— Хай щастить вам у дорозі. Як чесний чоловік, я вам кажу: із Гетеборга тут буде нова кондукторська бригада...— І вийшов, залишаючи нам час поміркувати над своєю долею.

— У тебе залишилося що-небудь? — поцікавився Ернест по хвилі неприємного мовчання.

— Вісімдесят ере, решта, що ми брали сигарети в Мальме.

— Чорт! — сплюнув на чийсь адресу мій товариш.— А наші проїзні квитки. Ти їх забрав чи...

— Ні, вони при ньому залишилися!

— Ну, й не ідіот! — Хряснули двері. Штовханцем під бік якомусь комерсантові Ернест проклав собі

дорогу до вагона. Слідом за ним я настолочив ніжного, мов плівка, черевика.

— Ловить п'яних! — верещали звідусіль.

А ми мчали вагонами, мов ураган, важкими чобітьми місили модні витончені черевики, сукні, штовхали під боки довготелесих «фрекен», збивали з ніг настирливих — шукали шахрая-кондуктора. Вересклива сирена підганяла нас: до Гетеборга залишалось всього три кілометри.

— Швидше! Я рішу його, падлюку! — галасав Ернест. І все дарма. Шахрай-кондуктор зник, щоб більше не вертатися. Нова бригада, до якої ми апелювали, просто загилила нас, як жебраків, коліном і виперла аж за вокзал. Отож, баржа стала нам за пристановище. Боясь, що підрядився нас завести на нічліг, одбатував за це чверть наших капіталів: двадцять ере. Друга чверть пішла на сигарети. Ми сиділи другий день на березі.

— Ти не віриш, що я маю спосіб вилізти з біди? Послухай. Головне — це ясно визначена перспектива, — «енний» раз доказував Ернест. Сиділи й доїдали рештки чорного черствого хліба.

— Ми маємо ще сорок ере... Тақ?

— Авжеж, і маємо поліцію, що садовить до криміналу за жебрацтво...

— Коли взяти два кіло звичайного чорного хліба, — підраховував Ернест, незважаючи на зауваження, — його нам вистачить на три дні. Вода безплатно є на кожній станції. Вантажний поїзд доведе нас до кордону без копійки...

— Цей план гідний поганенького джек-лондонського трампа, — сперечався я, сердитий, що Ернест, людина взагалі твереза, плів таке.

— Історія одна. Є тільки безліч комбінацій, — напучував мене мій приятель, — Джек Лондон залишив нам кожному свій мозок і можливість по-своєму користатися з його сюжетів... Чи ти маєш це за плагіат, що сидиш тепер на березі й слиниш чорний сухий хліб?

Перекональна дійсність була справді за Ернеста. А останній шматок хліба...

— Доїдай, та підемо до міста. Треба готуватися в дорогу. — Впертої натури, він завжди доводив до кінця всі свої плани, навіть і абсурдні. Залишилося єдине: скори-

тися. Ми покидали берег, я — з передчуттям якоїсь не-  
вловимої для мене небезпеки, мій супутник — весело  
стрибаючи через калюжі — наслідки недавнього дощу.  
Післядощове сонце проводжало сиві пасма хмар і пари-  
ло аж до кісток.

— У мене, певно, вже на спині сама сіль. Це б до  
пивниці, взяти гальбу пива...

— Стій!—Перед нами пухким, присмаглим калачем  
пишалася нова вивіска, з одчинених дверей (коло входу  
невеличке крісло) пахтів приемний сопух чорного сві-  
жого хліба.

— Зайдемо? — Одкинули набік стареньке крісло  
(заважало на дорозі) й переступили за поріг. Невелич-  
кі, по десять ере книшики, охайно виставлені в ряд, при-  
ємно лоскотали в горлі. Коло хліба не було нікого.

— Зачекаємо? — Надворі парко, заливало очі, а тут  
вогкий з пахучим кмином холодок.

— Авжеж тут варто зачекати.— Поки я шукав го-  
тівки, мій Ернест з смаком гурмана обмацував пухкі,  
пахучі книшики.

— Оці два. Їх вистачить на три дні? — радився зо  
мною.

— Може, й вистачить.

Знадвору зазирнула голова. Понюхала повітря, гля-  
нула на нас бугаячими очима й кабутнулася назад, мов  
гумовий солдатик.

— Якийсь люмпен? — Ми (я з готівкою в руках, Ер-  
нест з хлібом) чекали на господаря крамниці. Проти нас  
за прилавком напіводчинені стояли двері, очевидно, до  
житла.

— Постукати, може хто вийде.— Грюкіт об підлогу  
чобітьми луною обізвався по всіх закутках. Ніхто не  
вийшов.

— Шкода,— міркував Ернест.— Коли б це в нас, ми  
сміливо могли б «позичити» собі два кіло хліба і збе-  
регти на сигарети наші сорок ере, а тут...

Решта слів залякли на устах. Бугаячі очі визирнули  
знову, а за ними два огрядні поліцаї й оклик:

— Ані руш!

Глухо брязнула додолу й покотилася наша готівка...

Хто міг знати, що стареньке крісло, виставлене коло  
входу, означало: «Тут зачинена крамниця».

— Ідіоти! — лаявся Ернест, бігаючи з краю в край

по глухій замкненій камері.— Виставляють крісло там, де мусить висіти замок...

Нас запевнили, що ми пограбували всю крамницю. В найкращому разі все це могло скінчитися п'ятьма роками гетеборзької в'язниці.

— Але ж ми мусимо за три дні бути в Хапаранді! — лютував мій друг. Дарма: глухі мури не співчували. Шукали півгодини вічка в цьому клятому льохові, не знайшли і стомлені лягли на голе цементове дно. Чорна цементова паща важила на очмарілий мозок. Снилось: гідкі окаті сови позліталися на суд. Совиний «синедріон» кружляв над головою... Горбаті хижі дзьоби шарпали: «На десять років його, злодія!», зловтішно верещали й волокли кудись під землю, де не можна було дихати.

— Я чесний чоловік, вертаюсь на батьківщину! — Со-ви реготалися з цього зізнання.

— Забудь, мій голубе, про це,— хрипів над вухом терпкий голос.— Ти тепер убійник чотирьох державних осіб, терорист... А найкраще, коли ти на допиті казати-меш одне: «Я був при тому».

— Протестую! — стогнав льох. Знайомі руки шарпали за груди.

— Очумайся, тумане. Це мій план. Я щойно обміркував його...— Ласкавим штовханцем Ернест до рештки вигнав сон.— Ти слухай. Ми на допиті вдаватимемо з себе терористів...

— Терористів?!

— Не дери горла. Терористів... Цього зілля досить є по всіх усядах, і поліція, коли вона порядна, зараз же нас витрусить через кордон... Ти розумієш? Отож, закарбуй собі: ми три дні в Швеції й до Гетеборга щойно приїхали...

Заскиглив засув. Денне світло несподівано промкнулося й перетяло розмову. Кликали на допит. Цивільний перекладач, довгообразенький дідок сумнівної професії, ласкаво жебонів.

Він сам є «руський». Йому шкода земляків. Поліція гадає, що вона зловила двох грабійників... Йй бай-дуже, що, може, чесні люди працювали десь законтрактвані на майораті, а тепер їм хочеться додому...

— Вірте, можу вам допомогти. Ви тільки розкажіть, де ви дотепер були і що робили,— прилипав шевською смолою дідок.

— Розповіді, де ми були й що робили? — Чи не багато це для довгобразого шпика. Вернутися на майорат «Чорного лицаря», де три дні перед цим наша артиль побила на гамуз двох мальмських поліцаїв, нам не було жодного інтересу. Ернест — на його вигляд міг позаздрити найкращий терорист: задрипана по самий комір російська підрізана шинеля, розкуйовджена, давно не мита голова й визвірені очі, що роблено блукали каламутними білками по кутках.

— Хто ви? В якій справі ви приїхали до Гетеборга?

— Росіяни. Три дні тому ми втекли сюди прямісінько з російської в'язниці.— На доказ цього чималий плювок зеленого липкого харкотиння ляпнув на блискучий виглянсуваний паркет.

— Овва! Тут не можна так робити.— Ретельний поліцай підніс Ернестові плювальничку.

— За віщо вас судили? — перепитував дідок, трохи спантеличений з такої справи.

— Ми терористи,— хижо загарчав Ернест, вивалюючи очі.

— Що-о? Ви терористи?! — Дідок зблід. Комендант поліції, до цього часу апатичний, заворушився, засовгався на кріслі й, покликавши до себе перекладача, щось довго йому тлумачив.

— Ви робили замаху? На кого? — Переляканий товмач волів питати здалеку.

— Ми здібні висадити геть усі парламенти,— смачно клацав іклами латиш.

— Ви скільки душ зарізали?

— П'ятнадцять!

— А ви?

П'ятнадцять душ затанцювали вихором, висолоплюючи сині язички...

— Я був при тому.— Вдячна посмішка сковзнула по Ернестових губах.

«Росія — дружня нам держава. Ми вас видамо російській владі». Несподіваний фінал, де перший раз поліція допомагала втікачам.

— Тепер ти бачиш сам, що мій проект здійснився до кінця. Правда, ми спізналися на два дні, але то нічого...

Ей, мурло! — гукав любовно на наглядача Ернест. — Коли ти знімеш з нас оці цяцьки? — показував крізь вікно замкнені п'ятифунтівки на руках. В ізоляторі запахло гумором. Хапаранда — наша мета — привітно зазірала крізь густі плескаті ґрати.

— Хорош рюска, — підбадьорював наглядач. За дорогу він устиг запам'ятати ці двоє слів і ладен був проказувати їх до смерті.

— Рюска всі хорош, а ти мурло, — кепкував моторний в'язень.

— Ти мурло, — проказував за ним сумлінно поліцай, і вони разом заливалися дрібним веселим сміхом. Треба було вчасно припинити ці філологічні вправи. До вагона ввійшли трое військових у супроводі старшого наглядача. Викликали наші прізвища.

— Так, так! Це ми! — радів Ернест. — Цікаво, чи вони, ці фараони, тут нас випустять, чи поведуть на той бік?..

— Про це ви не турбуйтеся! — заспокоїв його російською мовою військовий. Баламута-в'язень прикусив язика. На пероні вигравав погожий, ясний день. Дорогою до поліційної управи запускали бісиків паннам. Варта вибачала все «веселим русам». Поліційний чин, заповнюючи реєстраційні бланки, жартував:

— Мене не вшали ніколи... Це має бути дуже все цікаво.

— Ласкавий пан це зможе перевірити на собі, коли йому пофортунить дочекатися революції... — Військові потішалися з Ернестової вдачі й разом з оторопілого невдахи-поліцаєм. Поліційні установи всіх країн — їх мало що різнить поміж собою. Надвечір Хапарандою проходила цікава демонстрація. Загін поліції й військових вів на ланцюгах двох «терористів».

Ернест пручався й верещав на все горло, збираючи на пішоходах юрби публіки. Він наплював на всі закони й на країну, де з людей роблять ведмедів... Коли так: нехай чіпляють йому кільце. Човгав чобітьми по бруку й відмовлявся йти на злість загонові. Його тягли, мов бика за колісницею.

На кордоні: Торнео, краса північних голубих легенд, задумливо котила повногруді хвилі. Хребтом-дугою вигнувся красень — залізний міст. Ухопився за обидва береги залізними варцабами і, заколисаний ритмічним



дзвоном хвиль, заснув. Обабіч мосту журним поглядом одна на одну задивилися контрольні будки.

Уповноважений торнійської залоги офіцер-поручик млявим розчерком прийняв «двох небезпечних терористів».

— А тепер дозвольте зняти з вас наручники,— запропонували шведи.

— Наручники? Ого! — Ернест і тут протестував.— Я хочу зберегти собі на пам'ятку про вашу перехвалену гостинність.

— Можете точнісінько такого ж розміру замовити собі в Торнео,— порадив старший поліцей. Його поплічники без зайвої мороки силоміць зняли державне підвідчитне їм майно.

— До побачення!

Торнійська будка маяла червоним прапором. Коло нього притулився пранцюватий виродок — «трикольоровий» (суміш лева із тхором!). Офіцер, здається, не цікавився й на крихту «терористами». Варта йшла аби-но, для годиться.

— Вашого брата тут — греблю вигатити можна, суне звідтіля,— охоче поясняв оцупкуватий «землячок».— Щодня водимо. Вже повне місто, не вправляються відвозити...

— Росейського народу гибіль скрізь,— меланхолійно з байронівською скорботою провадив другий.— Чують, обіцяли волю, ну й пливають...

— Ще й як пливають! Поверите, товарищ: девок не хватаєт в городе,— жалівся третій.

— А про мене слабода ця, кажись, не довга, не надьожная,— косив на офіцера четвертий.— Треба б комітети, а в нас честь, як була, так і є...

Широка, рівна вулиця. На площі, чверть години ходу, жабою розсілася комендатура. Пішоходами, з-поміж погонів і вельонів з'являлася червона стрічка, соромливо озиралася і в ноги — рада, що доскочила завулка.

— Комітетчики,— докірливо підморгувала варта.— Ховаються: робота їх така, що всякий на них гавкає... А то по більшій часті не хотять: я, кажуть, сімейний, зовсім не желаю, щоб жона моя, коли я буду в партії, з молокососами по закутках лизалася.

Відозви закликали громадян до спокою. Коло дверей комендатури літери — годилися для коней:

«Діставайте репатріаційні документи. За ідеї, що порушують громадський лад, винні притягаються...»

А низом виширився підпис коменданта польового суду.

— Прощайте,— наша варта здала закордонного, від хапарандської поліції, пакета й лінки рушила на вулицю. Специфічний сопух сповістив, що ми в комендатурі.

— Ур-рядова кр-риза,— вибачався, ледве підіймаючи кліпки, черговий ад'ютант. Збитий на потилицю кашкет і перекручена кокарда. З рота гнало відпаром невміло перецкненої денатури. Гойдався плавко за столом.

— Кр-риза. Скористалися шпиги німецькі й карні елементи... Будьте певні,— заспокоював цей симпатяга,— до столиці йде вже певна військова частина... Айть, два, три! Сволота Мілюков! Продати батьківщину, все продати, га?— Банькуваті, каламутні очі кліпнули перед собою.

— А ви хто є?

— Емігранти...

— Що-о?

— Репатріанти, привели нас...

— Ммм... Томилов, шкуро ти собача! Говорив тобі, що, крім жидів і контрабанди, не пускай нікого? Гроші є? Нема. Гони їх у потилицю до всіх чортів!

Томилов — «унтер», доброго старого вишколу: йому не первина була ловити отаких за комір.

— Не огинайтеся, хороші гаспада,— просив добром.— Ідіть на вольний воздух, куди хочете... Там десь на вокзалі є ваш комітет: порцію хорошу вам дадуть... Та йди ж, затоптано ти богом стерво! — ураз визвірився на Ернеста, коли той загавився.— Хочеш поманіжитися в канцурі? Дак зараз тобі діло про шпінство буде. Десь валяються, зануди, а сюди приходять на ніч... Геть до шибениці!

Легалізовані таким на диво простим способом, стояли ми на вулиці. Воля, що дісталася так легко, окрилила дух. Порожні шлунок награвали марсельезу.

— Добрий кусень хліба,— міркував Ернест,— довершив би нашу внутрішню гармонію...

Та ба, тричі вивернені, вивчені й досліджені кишені порожнісінькі, ні одного ере або пенні.

— Почекай,— фортуна нас не зрадила. Назустріч пішоходом по той бік чимчикувала озираючись «червона стрічка».— Ей, товаришу!

— ?..

— Дозвольте запитати вас,— перегатили вулицю,— в якому стані революція?

«Червона стрічка», вузликом живіт на коротеньких ніжках, пожувала трохи несподіване для неї запитання й згорда кинула:

— Ви з нашої організації?

— Авжеж, з тамтого боку ми...

Картопелькою ніс уважно потягнув повітря.

— Ви більшовики?

— Авжеж.— Ернест кепсько тямився на відтінках.— Ми, розуміється, з товаришем за більшість...

— А-а-а-а, за більшість! — І «червона стрічка» раптом одштовхнулася й задриндзяла короткими ніжками до завулка.

— Якась зануда,— чвиркнув, копіюючи Томилова, товариш. Його латаний картуз ще витрусив на дві «слинки» тютюну. Щелепи чавили гострий рудий сік і крізь зуби спраглими губами спльовували голод.

Вулиця правцем лежала на вокзал. Прокидалися, підсліпувато блимали замурзані на пішоходах ліхтарі. Убогеньке приміщення 3-го класу скрипіло аполітичними, старенькими дверима, випускаючи надвір знайомі спеції людського натовпу. На прилавку, коло буфету, парувала кривобока відер на п'ять бляшанка-самовар.

Гучний гармидер покривав хрипливі вигуки (з позументами мундир) швейцара:

— Фтарой званок на Таммерфорс.— І на платформі щирий «мат», присмачений «нирками» й «печінками».

— Братці, што й та за свобода... За што кров свою на фронті пролівалі: фінну в морду нельзя плюнуть, а-а? — гірко дорікав двом охоронникам якийсь «істинно руський».

Буфет тягнув до себе пригаром смаглявих, на олії смажених млинців.

— Уявім собі, що у нас є двадцять фінських пенні,— мрійно смакував Ернест.— За ці гроші ми купуємо п'ять отих смаглявчиків і пару чаю...

— Чи ти ба?!..— Знайомий оклик нагло перетяв солодке міркування. З далекого вокзального кутка, про-

кладаючи собі крізь натовп ліктями й кулаками шлях, простував веселий Фофан. Наш артилець з майорату «Чорний лицар».

— А ми думали,— гукав,— що вам десь жаба цицьки дала! — Його весела пика відбивала всі сім гріхів безжурного життя.

— Ти де тут валандаєшся? Може, маєш попоїсти?— Гробак-голод, роздратований млинцями, теревив кишки й млоїв.

— Попоїсти? Є, по саме годі! Наша вся артіль: годуємося, третій день вже запуста справляємо...

— Ви заробляєте?

— Ова! Ми відтоді, як покинули триклятий майорат, порозумнішали... Ходімо! — Фофан повів нас до темного вокзального кутка.

— Ось наша домівка,— показав. На підлозі, в темному кутку, лежала вся наша артіль. Дехто змудрував собі щось подібне до ліжка. На обличчях безтурботний спокій.

— А-а-а-а, здорові, наші командири! — привіталися.

Хлопці влаштувались на всю губу. Ненаїсний гробак узявся запихатися смачною шинкою та в'яленими фінськими паляничками, а Фофан радий (нікому було збивати) захоплено розповідав.

— Перехопилися ми всі на цей бік і блукаємо до вечора не ївши. Переночували отут-о... Хлопці, кажу я на ранок, треба йти шукати комітет... Не може ж бути так, щоб революція була без комітету. І пішов до міста, вроді як би делегат. Іду я, а повз мене боком сива борода: на грудях стрічка червоніється.

— Папашо, станьте,— кажу я до нього,— бо мені вас треба до зарезу.

Став.

— Де тут ісполняє свої функції ваш комітет? — питаю.

— А ти хто? — І зизом дивиться на мене.

— Я, папашо, єсть уповномочений артельний, емігрантський делегат. Подействуйте, щоб нам до Петрограда переїхати.

Бачу я, дідора мнется: «А чи багато вас, а за кого голосуете?»

— За народ, папашо,— натискаю,— за народ і Думу.

Прояснив: «Там у Петрограді, каже, беззаконіє тепер твориться. Німці нам шпіонів своїх понасилали: революцію продати хочуть».

«Торохти», міркую в думці, а сам — слина у мене з рота скаче. «Ми, говорю, доберемося до Петрограда... Всіх шпіонів на трісках повикидаємо. Тільки споможіть, папашо!» і почав коло старого нахвалятися...

— Треба, каже, вам, істинно руським, до союзу нашого вписатися: спасати революцію...

— Упишемось, кажу, папашо, впишемось. Я артільний делегат і можу всіх гуртом вам записати, харашо?

— Харашо,— говорить.— Приведи до комітету.— Дав писульку. Я по хлопців, ще й чужих охочих трохи підбралося — пішли. Двісті марок дали на кумпанію... От і Фофан! Ще й література є. Ми буфетникові трохи дали, а решту до клозета носимо.

«Література» — монархічно-ліберальні листівки.

— Це ж вас завербували, ідіотів!

— Іж і не мели язиком,— заспокоював діловито Фофан.— Двісті марок на дорозі не валяються...

Сивий дим із люльки котиться разом із туманами, через ліси й граніти: мрійно постелився Таммерфорс... Лукавий Гельсінгфорс не вірить хвилям з Петрограда, щулить нерозгадані очі... За ним укrywся синім долом Улеаборг... Швидше... Швидше... Гонить поїзд день і ніч... Виборг викотився з-за обрію...

...Тьма тьмуца агітаторів роєм обсіла спантеличений вагон. Агітаційна каша.

— Не слухайте більшовика! — репетувало зморщене пенсне.— Вони, шельми, хочуть висадити всю Росію!

— А ти, сині окуляри, не роби тривоги,— гамував суворо Фофан. — Бачиш, люди сплять і можуть налякатися...

Йому імпонувала роль старшого третейського судді. Коверзував, міняв що дві хвилини агітаторів.

— Яка твоя програма, борода? Показуй!

«Борода», цивільний, зуби в золоті, проштовхувався наперед. Його програма: конституція... голосування.

— Е, папашо, змотуй вудку! Половив, дай половити другому...

На зміну — рижий, вуса сіються, матрос.

— Братішки, каюк гадам! Я й наш флот проти війни... Дайош нам без анексії і контрибуції, верно говорю я?

— Правильно!!!

А поїзд твердо й самовпевнено писав по рейках: Петроград, Пет-ро-град, Пет-ро-град...

— Ну що, я не говорив: наша мандрівка майже вже скінчилася? — казав, ніби поприкаючи, Ернест. Крізь вікно в обличчя дув швагкий весняний вітер. Здался виднілися міські шпилі, осяяні ранковим сонцем.

«Пет-ро-град, Пет-ро-град, Пет-ро-град»...

Хтось захоплено кричав: «Слава серцю революції!»

— Еге ж, майже вже скінчилася... — Ліси й граніти вкрила синя далечінь. Попереду чекало щось нове, це неохоплена, класова боротьба.

— Ти що? — Мій друг ласкаво кладе руку на плече. — Мрієш про свою Хохландію?..

— Що? Я?.. Авжеж, я мрію про Україну...

Поїзд на всіх гальмах тихо посувався до вокзалу... Щось урвалося, востаннє клацнуло на стикові...

Уже.

Перон пив із червоних прапорів. Снували густу пряжу агітатори. Ах, ці буржуазні агітатори! Вони снують в бурхливім натовпі, як маклери, що продають свій крам. Кожний вихваляв «своє» й мішав з багном «чуже». Вокзал гудів, свавільний і розхристаний, мов Ніагара.

— Какої ты агітатор, сукин сын, ежели в карман залез к товарищу! — Когось зловили, і він кричав, мов недоріzana свиня.

Нестримна течія зайняла й потягнула несподівано у вир бурхливого потоку. В обличчя бив різкий і рівний голос:

— Буржуазія вже спочила на революційних лаврах, задоволена з своєї перемоги. Дальший розвиток революційної стихії піде мимо жалюгідних струсів. Уряд каже, що не може задоволити наших вимог? Це добре! Ми здобудемо їх силою...

Хто він? Дужий, цей широкочолоий, на лиці подзьобаний, з очима, що несуть у собі сум, і біль, і перемогу революції...

— Німецький шпиг! — ревів скажено, люто хтось, засліплений гарячим приском слів...

— Друже мій, мандрівка наша ще не скінчена,—

казав я щось на третій день Ернестові. Розвантажували міський карантин. Урядовий комісар востаннє викликав обох нас. Його стек недбало ковирнув те місце, де була зазначена національність.

— А, сепаратисти? — «Впередь до вияснення арестувать», зеленіла резолюція.

— Ти маєш рацію,—задумливо погодився Ернест, коли, оточені багнетами, ми мандрували далі.— Історія, виходить, має нахил до повторення...

— Умгу.

Надворі парило. Чорні пасма хмар посувалися поволі, застеляючи небо. Патлатий обрій клекотів, розкоти-сто лунали вдари й сікли землю блискавиці... Усе вбиралося в меланхолійний темний колір. Стояв, шпилями в небо, смутком чорним оповитий, «Всеросійський Тоу-ер». В повітрі пахло бурєю.

— А потім вийде ж сонце?

— Звичайно, так,— кажу до свого друга й прислухаюся, як чітко наші кроки міряють асфальт...

— Айтъ, два, три!

1927

## ЗЛАМАНА ПРИСЯГА

### ЧАСТИНА ПЕРША

Дві чималого розміру лампи освітлювали казарми 27-го запасного батальйону — приміщення 5-ї сотні. На нарах уздовж за ранжиром лежали сірими рядами заспані солдати.

Неспокійно раз у раз ворушились, спросоння чухались.

Підводилась одна якась занадто неспокійна голова і, ні до кого не звертаючись, обурено сичала:

— Д'разі ето порядок? Єфрейторá, унтерá, клопи, криси... Во, сколько їх наплоділі!.. Загонісь ти в доску, такая жисть!

Сонну тишу час від часу порушували спросоння солдатські вигуки, лайка.

Біля дверей на стільці поклав гвинтівку на коліна і вайовничо хропе днювальний — солдат першої роти Дмитро Михальченко.

Йому снилось далеке село...

...На вигоні коло церкви товпилась громада. Староста востанне перечислював торби, а писар викликав прийнятих новобранців: Мельниченко... Козубенко... Лиженко....

Кожний вигук цей підхоплювали голоси, і котився він, неначе хвиля, вигоном широким. Зопрілі від сліз обличчя витирались брудними рукавами. «Бог дасть — повернуться», зітхали.

Заручеці дівчата стояли осторонь з набряклими від



сліз повіками, стежили за кожним рухом новобранської ватаги.

Скінчився переклик. Писар байдуже згорнув «бамагу». Новобранці розпорошилися по вигоні востаннє попрощатися.

Дмитро прощався з Мартою. Молоде дівча, донька сільського вчителя, пригорнулася до нього — тихо жемоніла, а він ніжно гладив її довгу русяву косу. На дзвіниці сумно калатали, мовби кому на підзвіння, церковні дзвони.

Хлопчиська-підлітки, незважаючи ні на що, поділились на ворожі табори і провадили завзяту «фронтову війну». Ганяючись за «німцями», не розібравши діла, вчистили по церковному почті, що йшов на вигін правити молебня. Піп та братчики церковні, що їх атакували з усіх боків підлітки, маневрували, захищаючи церковне причандалля від уламків цегли, що літала над почтом.

Дмитро з Мартою стояли осторонь, задумливі й далеко від усього того, що робилося на вигоні.

Марта мріяла про золоті погони, що їх мав колись носити Діма. А Дмитро? Його думки кружляли в місті, коло школи, що не вмiла до пуття довести мужика.

Вдова мати трохи не окалічила з жалю, коли батюшка їй прочитав страшного офіційного листа.

«За активное участие в нелегальном ученическом издании ваш сын Михальченко Дмитрий увольняется из школы».

— А господь би вас увольнив на той світ, як ви мою дитину звели, вороги прокляті! — тяжко докоряла стара мати.

— Бунтував, чи що? — питалися сусіди.

— Ой, де там бунтував! Картинку, каже, мамо, маюсіньку картинку, Тараса намалював, а вони й побачили... Бодай їм очі гулями повиганяло!

Мати гризла сина, як іржа залізо: «Тараса йому захтілося, не міг Данила змалювати або вчителя якого... Будеш ти, синочку, так чужим волам хвосту крутити, як і батько твій крутив!»

Не витримав Дмитро:

— А хоч у прірву, аби дома не сидіти, — і поділився своїми думками з Мартою.

— Дмитрику, ідея, з тебе вийде непоганий офіцер.

Ах, як я люблю офіцерів,— говорила Марта. Мартина «ідея» спричинилася до того, що одного ранку десь не стало сина, й тільки через кілька днів донесли люди матері:

— Там в уезді ваш Дмитро коло присутствія вже з ложкою ганяє. В добровольці записався...

— Хай з нього дух і пару вижене,— заклала з горя Михальченчиха. А коли Дмитро заскочив на три дні додому, вона, безсила завернути сина, вигнала його: «Іди, бодай-бись не вернувся, виродку, іди з очей».

— Дімо не сумуй,— це Марта розважала. Дмитро здригнувся, підвів голову, по губах сковзнула ящіркою посмішка.

Піп з кропилом із конячого хвоста гасав між новобранцями. «Да укрепит господь десницу вашу», кропив на всі чотири боки.

Скінчилася відправа. Вийшов наперед бувалий староста: «Дозвольте, чесна громадо, провід виряджати».

Хвилястий натовп кліпнув сотнями повік, і кілька ніби з того світу голосів промовило: «Бог благословить».

Старостина палиця поважно показала шлях, що має чив поміж липами.

— Руша-а-а-й!

Ішли. Позаду розпач матерів будив сіре каміння. Хтось лаяв «царствующий дом» до п'ятого коліна, і серед цього клекоту, жіночих зойків розлягалася журлива новобранська пісня:

...Благословила мати на війну,  
Ой добре знаю, на смерть я йду...

Решта голосів підхоплювала:

...Ой добре знаю...

А вітер гонив естафетою — там, де вночі палає «віха».

...На смерть я йду...

— Михальченко, ти, стерво, спиш?

Днювальний злякано скочив на ноги.

— Нікак нет, не спав!

Фельдфебель задоволено заскалив око.

— Ти не спав, а чого ж гвинтівка на землі?

— Так точно!

— Що так точно? Я тебе про що питаю, тютю чортова?

Щури, миші, таргани, налякані цим вигуком, тривожно поспішали до своїх нірок. Зривалися сполохані солдати.

— Зводний, слиж?

— Чиво?

— Тривога якась, чуеш?

«Зводний» звиклим голосом ревів спросоння:

— Подима-а-йсь!

На відповідь йому фельдфебельова лайка з викрутасами:

— Ложись, ніякої тривоги!

Злісно блимали дві сотні заспаних очей. Хтось, благаючи, доводив:

— Д'разі можна зря людей пужать? Погрому на вас нету, іроди!

Злобні репліки не припинялись, аж поки Гризло не стрибав на нари і ехидно-в'їдливо запитував:

— Марширивочки вночі захтіли, га?

Тоді стихало все. Гризло довго ще стояв серед казарми й хижо пас очима, чи не ворухнеться хто.

— Іч, поприкладало як усіх! — І задоволений з своєї перемоги десь зникав. Засинали важким сном солдати. Хропів, сидячи коло дверей, днювальний. Щури, миші, таргани знову злазились після сполоху на нари і заповзали під шинелі... Так до ранку.

А на ранок, коли імла голубить полохливу тишу сірого світанку, солдат вам півжиття віддасть за сон,— сурмач Мишка на широкому дворі перед казармами награвав сигнала.

— Команда, подимайсь!

Одягались, промивали очі й бігли по окріп. Парили кишки «чайком», аж поки сурма грала збір.

Розбирали гвинтівки й прожогом вибігали на широкий двір.

— Равня-а-а-йсь!

Галушка — унтер кадровий — перевіряв, чи є всі «налицо» і «отделениями левое плечо вперед» виводив роту на поле.

Дорогою співали.

...Эх, не вейтеся, русые кудри,  
Над моею больною головой.

Дмитро марширував на правому крилі своєї чоти і думав про всяку всячину.

Марта писала, що тут, у місті, десь є її родичі. Дивачка, не знає, що за ці два місяці, відколи він у батальйоні, його ні разу не пустили глянути на вулицю. А все ж таки цікаво, хто ці родичі? Його думки полинули до міста. Щовечора воно приваблює його своїми ліхтарями...

Уявляв собі чистеньку затишну кімнату, і там родичі чомусь обов'язково слухають, а він розповідає про своє життя солдатське.

Марта казала, що з нього вийде непоганий офіцер. Наївна дівчина, побачила б вона тепер його в оцій забрюханій шинелі... Хіба ж так виготовляють офіцерів? Ні. Тут фабрика живих консервів: без душі, без волі і бажань. Ах, як хороше було б пройтися містом без цієї остогидлої гвинтівки.

Військове життя, коли на вулиці струнке солдатські лави й від маршу дужого оркестру реве вулиця, це життя на зворотному своєму боці — ох, яке ж воно гидке, марудне! Спочатку він обурювався, коли ефрейтор Кузка називав його на «ти» й наказував іти по цигарки. А тепер — хіба не однаково, кому носити?

Ритмічним кроком посувалася колона.

— Айть, два, три!

І раптом ззаду необачний шттовханець під лікоть. Отетерілий Дмитро хотів затримати гвинтівку, але й оком не моргнув, як вона викрутилася й зробила випад просто в бік Галушчиного носа.

— Ой! — Коли Галушка зойкнув і вхопився обома руками за болюче місце, було пізно запобігти лихові. Дмитро з острахом лупав очима, не знаючи, де йому подітися.

— Я тебе навчу, як треба марширувати, — зашипів Галушка.

Сотня стояла посеред дороги. «Кадра», як повинно бути, лаялась, а натомість «сіра порція» — обличчя задоволені. Питали:

— Признайся, землячок, галку зловив, чи формально йому, шкурі, прицел поставив?

Дмитра тепер обходило одне: як поставиться до цього злочину Галушка.

— Вийти три шага вперед! Я навчу тебе, ти... Смирно!

— Ех, земляк, земляк! — зітхали за плечима.

— Бігом арш!

І Дмитро, стиснувши міцно щелепи, потьопав грузьким від осінніх дощів полем.

— Штик! Вище штик держи, холеро! — Біг захеканий, блідий, перед очима мерехтіли синьо-жовті кола.— Вище штик, кажу, круго-ом! — гарчав Галушка. Дмитро тепер біг просто на Галушин голос.

— Стей, сто кольок тобі в ребра! — Пекучий ляпас, другий, третій.— А тепер ступай у строй!

— Шагом арш! — І знову:

Эх, не вейтеся, русые кудри,  
Над моею больной головой...

...Поручик Маковський, командир 5-ї сотні, тількино скінчив читати рапорта. Позіхаючи, він пригадав: йому рішуче не везе на бубнах, на туза посадив усі приварочні.

А це знов історія,— востаннє перевірів рапорта.

Его высокоблагородию, господину полковнику,  
комадиру 37-го запасного батальона  
командира 5-й роты поручика Маковского

#### РАПОРТ

Согласно прилагаемых здесь заявлений кадрового старшего унтер-офицера Галушки и сверхсрочного кадрового фельдфебеля Грызла от 25. XI. 15-й вверенной мне роты, вольноопределяющийся, доброволец Михальченко Димитрий с первых же дней его поступления в роту проявил себя, как элемент преступно относящийся к военной дисциплине при полной индифферентности к строевым занятиям, часто подает повод остальным нижним чинам проявлять вишензложенное. Вишеозначенный нижний чин, вольноопределяющийся Михальченко в строе невольно ударил дулом винтовки вышеозначенного кадрового унтер-офицера Галушку, причем нанес ему, Галушке, серьезное поражение переносицы.

— Скрізь тобі неприємності, провались ви до всіх чортів! — Маковський злісно кинув геть своє улюблене рондо. Одягнувся, записав, що треба замінити бубни трєфами, і лїньки потиняв на поле подивитись на муштрові вправи.

— На випадє остаться, колі! — галасав ефрейтор Кузка.

Лава сірих шинелей робила кумедний скік,— низка блискучих багнетів люто прошпилювала осіннє повітря.

— Замри! — Кузчине єхидне око пильно оглядало рівень, на якому мусили бути багнети. Важко сопіли розкарячені постаті, піт їм очі заливав, тремтячими руками силкувалися дотримувати рівня.

— Отставіть! — Кузка підійшов і бацнув чоботом об ній Дмитрової гвинтівки.

— Паничу! — говорив глузливо. — Може б вам тее... З одного боку сінця, а з другого — солонки причепити, га? Куди приклада ставиш?

Дмитро тільки тепер зауважив, що його гвинтівка, замість правого, стояла з боку лівого.

— Рихметики ти вдома вчився? — вже по-іншому звернувся Кузка і, не знаючи, що гірше ще сказати, запитав: — Коли ти вольноп'юор, занудо, покажи, з якого боку в тебе Хранція!

Дмитро мовчазно показав на пролісок, що манячив ген-ген, аж за муштровим полем. Глянувши на пролісок, пригадав, що на віддаленні не можна перевірити такого твердження — згодився.

— Хранцію ти добре вивчив. А з якого боку ти приклада ставиш, га?

Хто зна, що було б, якби Кузці не пошкодив Трухін, сотенний підголосок, якого всі знали за дивака. Він поважно підійшов до Кузки і люб'язно взяв його за руки.

— Слухай, брат земляк, ти віриш, мені соромно стає, коли подивлюсь на твою одну нашивку...

Щасливий випадок поміг Дмитрові вийти з цього прикрого становища, бо Кузка зараз же присікався до Трухіна.

— Будеш мені про нашивку розп'яткувати! А дисципліну стройову ти знаєш? Марш на місце!

Трухін переможно посміхнувся в бороду і навмисне покрутив у себе пальцем на чолі, а тоді тим самим пальцем показав на Кузку. Солдати стримано хихикнули.

— Ти довго будеш тут? — Ображений ефрейтор люто кинувся на Трухіна, але, сліткнувшись, не досяг його і, замість того, щоб напасти вдруге, несподівано гукнув:

— Р-рам-мня-я-а-айсь!

Здаля полем наближався поручик Маковський.  
Дмитро переставив гвинтівку й застиг у шереху сірих шинелей.

— Здорові, молодці!

— Здрав... жлам... ваш... бродь!!! — шугнуло полем.

Командир ліниво підійшов до лави й тицьнув пальцем на Дмитра.

— Прізвище?

— Михальченко, вашбродь!

— Михальченко,—Маковський ще раз виміряв Дмитрову постать.

— Дозвольте доложити,— старався Кузка.— Цей самий Михальченко, понятіє не лізе йому в голову...

— Дозвольте доложити! — сміливо озивався Трухін.— Я, значить, кавалер сам, двічі вже бував на фронті, не хохол, — зневажливо кивнув на Кузку. — Хохол, вашбродь, хохла не то що — за пустяк приставить...

Маковський зламав брови:

— Говори, в чім річ?

— Осерчав тут він на добровольця за те, що той бердана сковирнув під лівий бік. Тут, значить, два резони: в караул його після занятія або, щоб не образити солдата, дай йому раз чи два по морді... А він,— скаржився на Кузку Трухін,— чоботом гвинтівку царськую з орлом дозволив собі вдарити. Адже ж до чобота,— пояснював цілком серйозно,— може що завгодно причепитися, корону з орлом замазати, та й добровольцеві незручно — чистиш, а воно воняє.

Маковський голосно зареготався. Йому припала до вподоби Трухінова щирість. Кузка став «на витяжку», червоний, як буряк:

— Дозвольте ж доложити!

— Не треба,— зморщився Маковський.— Вільно! — наказав солдатам і, подумавши, додав: — Опорядитись! Солдати, гукаючи «ура», розбіглися по полю.

Дмитро мляво підступився до Маковського.

— Я маю прохання...

— Руку опустіть,— звелів поручик. — Знаю, ви вдарили унтер-офіцера Галушку, а за це — дисциплінарний батальйон.

— Дисциплінарний батальйон? — перепитав не розуміючи Дмитро.— За що?

— Як за що? — Маковського вразила Дмитрова незвичайна інтонація.— Ви вдарили чи ні?

— Вдарив... але... я не знаю... я... я... краще вже тоді на фронт! — І чув, як відпливала вся його енергія, боляче рубало в мозкові.

— На фронт! — перекривив його зневажливо Маковський.— Давно ти в батальйоні?

— Два місяці.

— Треба забувати материні пундики! Чого йшов? Думає, цяцю тут тобі дадуть? На фронт...— востанне процідив крові зуби, повернувся й пішов геть.

Дмитрові не хотілося рушати з місця: задивився на той пролісок, що за ним, на думку Кузчину, стояла «Хранція», а на обличчі розповзлася манякувата усмішка.

Почув на собі чийсь руку, повернувся й наступив на чобіт оборонцеві своєму Трухину.

— Плюнь на все,— казав ласкаво Трухін.— Разі ж можна так?

Але, побачивши Дмитрову усмішку, не витримав:

— Іч, лярви, як образували чоловіка!

— Стройся! — рупором руки на рот виголошував Кузка. І за кілька хвилин те ж саме:

— На випадке остаться, колі!

Дмитра чекала гауптвахта. Поки що він був під доглядом фельдфебельським, за ним наглядали днювальні, йому заборонено виходити з казарми. Маковський, очевидно, ще не знав, як поставився до його рапорту полковник — батальйонний командир. Два дні чомусь мовчала батальйонна канцелярія.

Дмитро блукав сновидою, з кутка в куток тинявся по казармі. Глухий протест поволі заливав його свідомість.

«Для чого сюди пригнали стільки цих людей, зробили з них безвільних, сірих ідіотів? Війна... А що їм до війни».

«Хіба всі вони хочуть воювати? Хіба він хоче воювати, він, що тільки втік від матері, бо гризла день у день його... За що дисциплінарний батальйон? Зробити б якось так: за кільце повернути світ і зруйнувати всі казарми...»

«Авжеж, обов'язково зруйнувати всі казарми», хо-



тів Дмитро, розпалений жагою помсти за своє поневі-  
р'яння.

Осторонь стояла на станку його іржею вкрита зане-  
хаяна гвинтівка. Він відмовився ходити коло неї.

— Формений рештант,— казали земляки і заздрили  
йому: — Дадуть там рік чи два, побуде в батальйоні, а  
зате живим залишиться...

Дмитро, зацькований казармою, її життям, зневіре-  
ний у своїх намірах, безвільно здався на примарну лас-  
ку «мудрого часу».

Тільки випадок,— Дмитро на нього покладався,— міг  
йому допомогти. Чекав уперто, фанатично, вірив так, як  
може вірити безвільний фаталіст, і... випадок таки й  
справді трапився.

Гризло вилаяв Галушку: вилаяв і все. Бо Галушка не  
мав права забирати того цукру, що лишається по роз-  
дачі,— цукор цей належав Гризлові. Галушка взявся  
сперечатись. Гризло як фельдфебель звелів йому за це  
почистити Дмитрову занехаяну гвинтівку.

Галушка після цього став завзятим ворогом фельд-  
фебеля, а Дмитро несподівано придбав собі в особі Гриз-  
ла спільника. Гризло заходився:

— Будь-що-будь, а не дам йому, каналії, втопити  
добровольця.

Ходив до ротного і ще кудись ходив і скрізь, де  
тільки треба було, потішав:

— Не бійся. Що Галушка? Пістолет передо мною...

Дмитро нудився, не знаючи своєї долі, гадка про дис-  
циплінарний батальйон — яка ж це гнітюча гадка!

Був осінній похмурий ранок. Сурмач Мишка надворі  
«наводив тень», хтось вигукував на всю казарму:

— Хахли, надворі сіно привезли!

Землячки вдоволено іржали, тичбились коло станків  
і, як завжди, вітали Мишку, його родичів аж до кумів,  
що розписалися за них у метриці.

Надворі гукав Галушка:

— Станови-ись!

Дмитро дивився у вікно, а там за муром було місто  
з його будівлями, життям, щоденними міськими інтере-  
сами.

— Ех, якби туди!

...Вдягався без єдиної брижинки. Кузка підозріливо  
наглядав за кожним його рухом. Одягнувся, поминув

наглядача і зупинився аж коло дверей фельдфебельської:

— Можна?

— Михальченко? Заходь!

— Здравія желаю! — став на витяжку.

— Здоров, здоров! — привітно посміхався Гризло.— Ти що, може, по ділу?

— Я до міста хочу, там сестра приїхала,— пояснював і плував червоніючи.

— Хм, сестра, кажеш, приїхала? Це харашо. Але во-прос у тім, що ти как будто арештований находишся, і мені за тебе одвічать доводиться...

Задумливо пройшовся од ліжка до дверей, заглянув у вікно.

— Бить по сему! — Узяв квитка й написав перепустку.

— Иди, але гляди мені. Ітимеш містом — не зловися: на предмет, скажімо, честі, або щоб із баришньою і воб-ще, значить, тому подобное... Поняв?

Рука Дмитрова жадібно вхопилася за кінчик офіцій-ної перепустки.

— Так точно!

Місто щойно прокидалося: одчинялися вітрини мод-них магазинів, дрібнота-крамарі снували пішоходами, закликаючи байдужих покупців до своїх бакалій; пози-хаючи, ліниво йшли на базар куховарки...

Єдиним дисонансом серед вулиці був чолов'яга з кух-лем жовтої води на голові.

— Вот квас, дед мой пил, сто лет прожил!

Проїжджий дядько,— пара возів, хура сіна і зверху на рублеві жінка,— іронічно тицьнув пужалном.

— Стара, дивись! Бачив різні голови, але щоб кухлі восени, замість шапок, носили — не бачив...

Чолов'яга з кухлем несподівано підбіг до дядька.

— Наливаю, пий, хазяїн, на здоров'я!

— Гов, карман! — Хазяїн спинив хуру.— Чоловіче добрий, ще ж не снідав...

— Знать не знаю!

Хура загатила вузьку вулицю. Городовик на розі по-дав кілька застережливих сюрчків.

— Приказ нащот усякого скоплення читав? — присі-кався до дядька.

— Помилуйте,— просився дядько.— В мене два сини на фронті!

Чолов'яга з кухлем поза хуру — зник.

— Два сини, кажеш, на фронті? — міркував городовик.— Коли так,— за порушення спокою скитай дві в'язки сіна, живо!

Дядько мовчки відрубив хуру, а жінка скинула на землю сіно.

— Гей, карман! — І хура рушила.

— Я вам кажу, господа,— говорив, ні до кого не звертаючись, господар хури,— що фараони ці і кози містечкові в печінках мені сидять! — і оглядався, чи далеко відійшов городовик.

Дмитро поволі йшов слідом за хурою. Запашне сіно вабило його до себе — згадував село і Марту.

Сьогодні він зайде до родичів її на вказану листом адресу, а поки що...

Ковтав афішу за афішею на міських парканах, де оголошувались премії за найкращу ніжку або талію. Прислухався до розмов на вулиці: гроші... кохання... театр... вечірки... офіцери...

«А де ж війна?» здивовано питав він себе. Віддав кільком офіцерам, що трапились на вулиці, честь і повернув за ріг.

— Продай газету!

— На, земляк, читай, навчайся.

Узяв копіюку решти і з газетою пішов тинятися далі. Солдатам заборонено заходити в місця спочинку, до родичів було ще рано йти,— нема нічого дивного, що, натинявшись досхочу, Дмитро зайшов у двір якогось невеличкого будинку й примостився там на «чорнім ході».

Приємно шелестіли свіжі сторінки, добірними літерами оповіщалося про наші успіхи на фронті.

— Газетку мучиш, землячок? — почув привітний голос і оглянувся. За спиною стояв кремезний чолов'яга. По одежі це мав бути старший писар з 27-го запобатальйону, з канцелярії. Три наличики пишались на його погонах.

— Б'ють падлюку німця, га?

— Коли вірити газеті, б'ють.— Дмитро підвівся йти десь далі.

— Сиди, сиди, земляче. Ти не думай,— заспокоював його ласкаво писар.— Бачу, що ти свого поля ягода, бо

коли б ти був дворянського або купецького, побий мене господь, не ховався б ти сюди з газетою!

Писар справді був цікавий. «Година зайва в товаристві цього бесідника не зашкодить», міркував собі Дмитро.

— Як по-вашому, чи довго ще триватиме війна? — спитав так, аби підтримати розмову.

— Не знаю, як по-вашому, — задумливо казав бесідник, — а по-моєму, ще прийде час, коли по вас найматиме молебні ваша наречена. Так-то, землячок! Хочеш, зайдемо до мене, поговоримо, поснідаємо? — була його конкретна пропозиція.

«Чи не вважає він мене за дезертира?» ворушилося Дмитрові в думці, але пропозиція була така спокуслива — поїсти чогось іншого після смердючої гнилої риби, якою годували в батальйоні, що...

— Воно б не шкодило, — якось мимоволі вихопилось голосно.

— Не шкодило б? — зайшовся писар щирим сміхом і зловив за руку так, ніби якогось давнього приятеля. — Ходім, земляче! Для таких, як ти, у мене завжди є поснідати...

Дмитро не сперечався. «Він мені нагадує одного типа», думав, підіймаючись східцями до приміщення свого випадкового приятеля.

Невеличка, охайно прибрана кімната. Сиділи після смачного порівнюючи сніданку й розважалися, пускали синій дим з дешевих цигарок до стелі кільцями.

— Йй-богу, ви вгадали! Я, грішний, думав, дезертир, — доброзичливо сміявся Голубенко.

— А тепер за кого мене маєте? — цікавився Дмитро.

— Тепер? — Веселий говорун, одвертий, як дитина, задумливо примружив очі. — За невдалого вояку...

— Ви вгадали! Я сюди йшов добровольцем, а тепер ненавиджу казарму, муштру і самого себе в оцій шинелі, — щиро признавався Голубенкові... — Хочете, я розповім одну історію, що трапилась зо мною?

— Дуже прошу, маю відпустку на три дні, можу слухати. — Голубенко переставив ближче своє крісло і почав уважно слухати відому нам «історію», що спричинилась до Дмитрового арешту.

Годинник на столі показав десять.

— А тепер судіть сами, як виховує людей казарма,— прикро посміхаючись, жалівся доброволець на своє життя.

Його бесідник зітхнув, рука по-товариському легенько впала на плече Дмитрове.

— Так-то кажете, това... землячел! — і замовк. Довго видивлялися один на одного. Ніхто перший не хотів порушити мовчанки. Оце «това...» — не випадкове ж воно в цього щирого другаки...

— Мені здається, я десь бачив вас раніше!

— Не пригадую,— казав безпечно Голубенко.

«Невже я помилився? — Дмитрова голова почала вперто працювати.— Ні. Цей тон і ця кремезна постаць»... Перед очі впливали старі спогади. На третій рік, як мати привезла його до міста вчитися, восени пав будинок, оточений городовиками. Старе місто Вінниця стояло за потрійним ланцюгом — дивилося, як «викурювали» соціалістів... Дмитро на мить заплющив очі.

Уява змалювала тінь одважно-божевільного героя, чорного від сажі й диму, що сам один із браунінгом кинувся, прорвав ланцюг озброєних городовиків.

Міщани довго дивувалися. Як він утік, оповідали своїм дітям. У господаря, де жив Дмитро, була на городі сушарня. Три дні ховався в ній соціаліст. Він, Дмитро, довідався про це, коли поніс туди на схованку те саме «нелегальне ізданіє», що через нього вилетів із школи.

Потай від господаря приніс йому вночі води й черстого хліба.

— Звідкіль у вас цей басаман? — показав на праву руку, коло пальця зарубцьоване місце. Голубенко, не хапаючись, підвівся, його погляд був пронизливий, пекучий, як дві капки чавуну.

— Це ви носили мені їсти, коли я в сушарні жив? Тепер пригадую... Так, так!— І несподівано зареготався.— Признавайтесь, паничу, ви давно отак читаете газети на задвірках?

— Я, ні. Я вперше сьогодні в місті,— переконував його Дмитро. Щиро розповів йому про Марту, про листи й адресу її родичів, що десь живуть отут на С...ській вулиці.

— А-а-а? — Якось незвичайно вийшло в Голубенка оце «а».— Ваша Марта — родичка Церанських? Он що!

Так. Живуть на цій самій вулиці, третій дім . через дорогу. Знаю. Коли хочете, я можу вас завести аж до самого будинку.

Згодом до воріт № 16 підійшло двоє військових. Прощалися.

— Хоч ви й хороший хлопець, але моя порада вам: забудьте, що ви будь-коли здибалися зо мною, зрозуміли?..

— Зрозумів,— ніяково пообіцяв Дмитро. Від рудих примружених очей його пройняв холодний піт.

— Дякую. Передайте це від мене панні Галі,— Голубенко тицьнув йому в руки крихітну писульку й залишив самого серед вулиці. Постояв, поки вулиця ковтнула Голубенка, спитав цивільного мужчину, що виходив із будинку, де живуть Церанські, і рушив до парадного...

Церанську Галю, жалібницю Н-ського запільного шпиталю, зустріла вдома вигуком молодша сестра Клава.

— Ти не знаєш, а в нас був допіру гість!

— Хто? — зацікавилася Галя.

— Не прапор, ні! Звичайний доброволець, наречений М'артин!

Марта — їхня кузина, з якою Клава вчилася разом у Вінниці. Відколи вмерла мати, вони обое з Галею приїхали сюди до батька — земгусара, що тепер виїхав на прифронтову смугу.

— Марта зараз у селі,— оповідала Клава.— Становище неважне. Хоче їхати на курси жалібниць. А він, цей доброволець...

— Я знаю, тобі щастить на добровольців,— жартувала Галя, роздягаючись.

— Не завжди,— сміялась безтурботно Клава.— Його привів до нас твій писар Голубенко.

Вона навмисне клала наголос на слово «твій»: подратувати Галю. Йї було неясно: що має спільного сестра з військовим писарем, коли є стільки «вільних» офіцерів.

— Голубенко, він був тут? — зацікавлено перепитала Галя.

— Ні, я бачила його біля воріт. А доброволець, ой, комічний! Розповів мені свою військову біографію: я трохи не луснула зо сміху. Каже: «Греба зруйнувати всі казарми». І це не як-небудь, а серйозно, ха-ха-ха!

Клава довго ще сміялася, розповідаючи сестрі про «комічного добровольця».

Сестри пообідали. Галя, як завжди, лежала на канапі, відпочивала по обіді.

— Слухай, Клаво,— зрештою озвалась тихо до сестри, що фарбувалася парфумним олівцем, збираючись іти гуляти.— Як прізвище того добровольця?

— Душка, хлопчик! Прізвище? Михальченко, здається... Почекай, ось є, він залишив свою адресу. «1-й корпус, приміщення 5-ї роти, Михальченко Дмитро».

— Дай подивлюсь,— просила Галя.

— Це вже забагато! — жартувала Клава. — Чи не хочеш ти його ангажувати на сезон? Він казав, прийде в неділю... А-а-а, до речі: писар твій прислав тобі писульку — на.

Галя взяла й розгорнула клаптик сірого паперу. «Опрацюйте цього хлопця», радив Голубенко.

— Ти побачиш, це цікавий експонат! — гуторила безпечно Клава, та Галя байдуже пускала мимо вух веселу її розмову.

— Спробую,— промовила, шматуючи на клаптики писульку, і задумалася...

Дмитрова справа, дякуючи Гризлові, скінчилася щасливо. П'ять нарядів з попередженням: «Надалі за непослух притягається до суду». Це ж дрібниця. Бо за п'ятим разом Кузка, запобігаючи фельдфебельської ласки, не посмів його послати в «караул». Дмитро повеселішав. Чекав неділі, коли можна буде взяти перепустку до міста й одвідати Церанських. Уявляв, як він розкаже Клаві про свою з Галушкою пригоду... Вона, певне, лусне зо сміху, весела, пустотлива дівчина.

На думці була Галя, Клавіна сестра, якої він, до речі, ще й не бачив. Клава запевняла, що вона, сестра, скидається на «генерала в сукні»...

Сотня щойно пообідала. У казармі гамір. Мала починатися «словесність».

— Земляче, гові! — гукав днювальний на Дмитра. — Там прийшла, должно бути, твоя дівчина... Вийдеш, чи нехай уматується геть?

— Дівчина? Яка? Чекай... «А може, Клава»? — Взяв наолашки шинелю, не розуміючи, звідкіль цей наглий несподіваний візит.

— Швидше! Ех, і баба ж, я вам скажу, офіцерська!— говорив днювальний землякам. Дмитро прожогом кинувся з казарми. Надворі його чекала вдягнена зі смаком панночка. Осінній капелюшок мило пасував їй до лиця, з-під нього виглядало стрижене волосся; посміхалася.

— Я не помиляюсь — ви Михальченко?

— Так, я,— критично оглядав її постать.

— Ви здивовані, звідкіль я знаю ваше прізвище? Але ж ви повинні мене знати,— привіталася. Дмитро несміливо подав їй руку.

«Якась помилка», подумав.

— Я чекаю, що ви скажете: «Чого вам треба?»

— Скажете? — перепитав ніяково.

— Звичайно, — підхопила жваво панночка. Я прийшла вам нагадати, що Марта — наша родичка і що ви забули нас навістити.— Казала, задоволено спостерігаючи його замішання.

— Так це ви, Галя?! — Трохи не сказав: «Ви зовсім не скидаєтесь на генерала в сукні». Я вас інакше уявляв собі,— признався він наївно.

Галя дзвінко засміялась.

— Я мушу знати, як ви уявляли, і відкладаю це до вашого візиту. Адже ж ви прийдете?

— Я, так... Я справді обіцяв, але зо мною трапилось... Прийду обов'язково в неділю. — Почував себе як той школяр, що завинив перед учителем.

— Значить, обіцяєте? Глядіть! У вас тут дозволяється жінкам заходити до казарми?

Дмитро затурбувався.

— Дозволяється, але я вам не раджу,— переконував її.

— Шкода. Я так хотіла бачити казарму... Ну, гаразд. Але коли ви не прийдете в неділю, тоді ми з сестрою прямісінько до вас туди,— промовисто вказала на приміщення.

— Прийду обов'язково.

З казарми чулося надщерблене калатання дзвінка.

— Саді-і-ісь! — лунало коридорами.

— Я бачу, що вам треба поспішати? До побачення і до неділі! — кинула йому й пішла не оглядаючись. Почекав, аж поки вийшла за ворота. «Оригінальна дівчина», подумав голосно.



— Што й-та, землячок, на ніч тебе підмовляла? — цікавився днювальний...

На «словесності», маршируючи повз нари, Гризло несподівано ставав на «стійку», і палець його вибирав перед собою якого-небудь земляка.

— Ану, ти, роззявив панораму, хто наші союзники?

Земляк зривався з нар, безпомічно водив очима й шепотів: «Усуюзники... Усуюзники... Хранція!» гукав на всю казарму.

— А ще хто?

— Англія!

— А ще?

— Булгари... Не, Австрія!

— Дурак. Сідай! — І Гризло знову марширував, аж поки була нова «стійка», і палець його знову вказував на нову жертву.

«Ох, яка ж нудота ця «словесність»! А все ж таки це краще, аніж муштра». У казармі затишно й тепло. Плу-тані думки снуються в голові: туди, слідом за Галею, до міста.

— Михальченко, підкажи йому, роззяві, як зветься осудариня!

Зривався і, мов заведена шарманка, мурмотів:

«Ея императорское величество государыня императрица Мария»...

— Буде, доволно!

На нарах безнадійно позіхали.

— Встать! Смір-рна-а-а-а! — це днювальний. Поручик Маковський вислухав недбало Гризлового рапорта.

— Здоров!

— Здравия желаю, ваше благородие!

— Прекратить занятия.

Милозвучно калатає надщерблений дзвінок, казарма оживає, наказ повторюють десятки вуст: «Прекратить занятия».

Короткий відпочинок — сотня п'є вечірній чай, вечере. Тут кожна мить обчислена. Похапцем кінчають недокінчені розмови. У точно призначеній годині грає сурма.

— На молитву станові-і-ісь!

Після молитви, що кінчалася перекликом, виходив підголосок Трухін і заводив:

Йех, солдатік бедний, он з горем. живіють,  
Куди йому скажуть, туди он ідьоть...

А відчинені вузькі двері викидали геть далеко за ворота:

Рай-рай-ра, за матушку царицю, за батюшку царя...

Дмитрова голова схилилася над початою сторінкою щоденника. Колись ці сторінки, що він їх пише потай від начальства, комусь розкажуть про казарму... Щоденник — це його розвага. Сірі сторінки сьогодні оживають; жвавіше пише олівець. «Химерна дівчина», повторював про себе і ретельно занотував деталі одягу, розмову.

Жалівся на свою сувору долю підголосок.

...Солдат — куди скажуть, туди он ідьоть,  
Кого йому вкажуть, того он і бйоть...

Наступний день до тонкощів копіював свого попередника. Казарма не любить одмін, коли не числити того, що Гризлова службова книжка видавала щотижня більше на три перепустки. Дмитро як слід використовував минулу суперечку між Галушкою й фельдфебелем. Галущина безсила злість його не турбувала. Та й до кінця перебування в батальйоні було вже небагато. Найбільше через місяць сотня вибиралася на фронт. Понеділок, середа й субота — це були ті дні, коли Гризло дозволяв йому «гуляти на всю ніч». Після кожного такого дня Дмитрів щоденник виростав на кілька сторінок. Одного разу Кузка зацікавився:

— Сочиненіє на когось пишеш, га?

Але цей натяк так і залишився натяком. Кузка часом довгенько балакав з Галушкою, відмінюючи всіма відмінками Дмитрове прізвище.

— Чутка є, що ти на ротного щось пишеш,— потай переказував Дмитрові Трухін. У сотні гомоніли про інспекторський огляд і про те, що нібито Дмитро заяву генералові готує. Дмитро підсміювався з цих чуток, але на всякий випадок його щоденник зменшився на кільканадцять вирваних із середини сторінок. На нарах часом довго ще після вечірньої молитви шепотом провадились розмови про заяву. Хтось поширював чутки, що цієї осені війна кінчиться. Ніби на потвердження чуток, якомь раз

коло відходка при сьомій сотні знайшли відозву до солдатів:

«Німці йдуть на мирову, а наші генерали їм: ви, кажуть, нас у положеніє таке завели, що нам тепер із народом нікуди діватись». Ця імітація відозви ширилась по всьому батальйону і, до речі, скрізь робила певне враження. Старшина непокоїлась: за це могли розформува-ти батальйон. Інспекторський огляд дамокловим мечем висів над головами всіх сотенних командирів. Всі сотні з ранку і до вечора товклися на муштровім полі. На ніч призначалися маневри. Подія, що сталася в казармі, в приміщенні п'ятої сотні після того, як одної ночі сотня вийшла на маневри, зворохобила весь батальйон... Ста-лася вона ось як.

Було за північ, коли сотня встала на «тривогу». Три-щали нари, летіли стрімголов заспані солдати — одяга-лися. Усуміш з лайкою та матюками гриміла Гризлова команда:

— Виліта-а-а-ай!

Згодом сотня в бойовім порядку (на чолі черговий офіцер) колоною йшла до краю невеличкого ліска.

Казарма спорожніла. Крім днювальних та ще Тру-хіна, тоді посильного, в казармі не було ані живого духу. Трухін уместився на нарах так, щоб не кидалось відра-зу в вічі, і збирався досипляти. За вікнами сльота осіння (надворі скрізь калюжі) — в таку погоду пса не можна вигнати надвір, а тут — маневри... Солодко злипалися очі. «Я тебе навчу писати сочиненія», вловило Трухінове вухо. За кілька кроків перед ним стояв Галушка. «На маневри, стерво, не пішло», подумав Трухін. Озираючись, Галушка крадькома поліз на нари, розв'язав Дмитрові речі й розпочав «ревізію».

«Ось воно», зловтішно заховав за пазуху. Поставив, як були (на місце), речі й, не підозріваючи, що за ним стежать, вислизнув на коридор.

«Чого це він шалається тут, шкура?» задумався Трухін.

За хвилину обережно пробирався напівтемним кори-дором за Галушкою: «Так і є. Пішов до канцелярії». Тихі, обережні кроки привели його до прочинених две-рей. На витяжці стояв Галушка й передавав Маковсько-му... Дмитрового щоденника.

— Молодець! — казав Маковський.

— Рад старатись, ваше благородіє! Фельдфебелеві можна доложить?

— Не треба.

Галушку лихоманило: «Я, ваше благородіє, ніяке стерво не сховається від мого ока»...

Маковський усміхнувся й указав на двері.

— Слухаю! — щасливий унтер вилетів, як муха.

— Ах, ти ж ку... — не втерпів Трухін. Турбота за товариша примусила його замислитися. Що робити? За всяку ціну якось треба повідомити Дмитра. З цією думкою Трухін повернувся до казарми. Тимчасом Маковський запалив сигарету, смаковито затягнувся й розпочав.

### Уривок із щоденника

#### 30.IX.15

...Сьогодні Гризло розповів мені приємну новину: боятися арешту нічого, бо Галушчину заяву, за згодою Маковського, похерено (вікусить, пане Галушко!)

#### 31.IX.15

...Дійшов до висновку: ей-ей, казарма — це будинок божевільних. Муштра, словесність і знову словесність і муштра... З людини роблять ідіота, ух!

#### 1.X.15

...Щасливий день! Пригода, варта авантюрного роману — Галя. Чи ж міг я сподіватися такої честі? Моя прекрасна «родичка»: великі очі, стрижене волосся, одяг і манера розмовляти... Як це все пасує їй! Занотовую і не вірю: чи справді це вона мене одвідала? Дивак, я ж дав обіцянку прийти в неділю, значить — факт.

#### 3.X.15

...Ого, моя прекрасна родичко, ти зовсім не того калібру, що я думав! Клави не було — це краще. При ній наша розмова не могла бути такою милою, інтимною. Коли я розповів їй про своє життя в казармі, в неї мимохіть стиснулись кулаки. Вона так само, як і я, нена-

видить казарму... Навіть більше, я вперше почув правдиве слово про війну. Від жінки про війну! Тоді як майже всі жінки цікавляться лише офіцерами. У неї чимала бібліотека. Треба було бачити, як вона мене знайомила з цілою низкою своїх улюблених авторів і як я червонів від сорому. Нам перебили розмову. Я чекав, аж поки гість не вийшов із парадного на вулицю, і побачив... Голубенка. Галя розмовляла з ним, я цього певний, але про що? Спитати не наважився. Сидів би був до ранку, коли б сама не нагадала — не хотілося вертатись до казарми.

### *5.X.15*

...Дістав чергового листа від Марти. Цікавиться, чи зазнайомився з Церанськими, дивачка. Зазнайомився... Хотів би я, щоб Марта де в чому нагадувала Галю.

### *6.X.15*

...5-а маршова сотня відмовилась їхати на фронт. Вночі їх вивели з казарми силоміць під охороною, ну й ситуація!

### *7.X.15*

...Гризло заявив мені, що в нього є наказ: нікому жодної перепустки до міста. Я обіцяв йому принести пляшку справжнього «три зірки» коньяку (всі засоби годяться!). Несподівано для себе застаю в Церанських Голубенка. Галя нас хотіла зазнайомити й, коли дізналася, що ми знайомі, вельми здивувалася. Голубенко тут же розповів про першу нашу зустріч. Цікаво, Клава (це телятко) завжди, як тільки в Галі гості, зараз десь зникає (не терпить конкуренції!). Розмова про війну й сьогодні мала чільне місце. Галя, як вона ненавидить війну! Мені здається, що вона не так собі знайома баришня, а Голубенко кавалер... Як би це мені довідатись?

### *10.X.15*

...Зустрілись випадково. Вона верталася з роботи, а я знічев'я вулицями гав ловив. Працює жалібницею.

А я ж бо думаю, звідкіль це вона знає побут нашої казарми. Дорогою вона багато говорила, і мені лишилося тільки слухати. Коли прощалися коло парадного (на цей раз я відмовився зайти), моє нахабство вийшло поза межі:

«Я знаю Голубенка і гадаю, що ви з ним однієї думки», сказав і залишив її з великими очима.

### *15.X.15*

...Настрій, так ніби я відбуваю кару за якийсь важкий паскудний злочин. І нащо я сказав таку дурницю? Сам не знаю. Щось увірвалось, чогось невістачає, великі очі її скрізь, куди не гляну, дивляться на мене, мов на злодія, якому забажалося залізти в чужу душу. П'ятий день, як я не можу заспокоїтись. Охоче пішов би повинився — не пускають. Учора щойно об'явили нашу сотню маршовою, а вночі аж десять чоловіка умудрилися втекти з казарми з усіма манатками, жулики. Тепер без догляду нікуди ні на крок. Сотня вимагає зимового одягу, взуття — чекають, коли б швидше до інспекторського огляду. Маковського тепер і не впізнати, мов шовковий, бо його, здається, призначили на командира маршової сотні. А маршовики частенько залишають офіцерів... під колесами військових ешелонів. Готуємось приймати присягу (старички оповідають з цього приводу забавні речі). Другий день лежить у мене лист від Марти, а я й досі не читав його. Можливо, через те, що Галя.. Ах, ця Галя!

### *18.X.15*

...Прийняли присягу. На власні очі бачив кілька дуль, що «присягалися» служити вірно й чесно, не шкодуючи свого живота... Знаменна присяга (шукай тоді в тієї дулі живота). Парадували. Батальйонний командир, старий полковник, на радісах обняв Маковського: «Спасибо за роботу вам, поручик». Перший день за все моє перебування в батальйоні сотня не пішла на муштру. Пили денатур і політуру, ходили п'яні, як барило, перед начальством. Тільки я один ходив, як очманілий: порожня душа і голова порожня, нестримна сила тягне геть туди на ширший простір, чогось нема, чогось бракує..

## 20.X.15

...Благословенний ранок! Він розвіяв мої сумніви: «Приходьте, ви мені потрібні. Галя». П'ять дрібненьких лаконічних слів принесла мені пошта. Чи потрібний?.. Я не знаю. Але я прийду. Великі очі, мусять же вони вернути мені спокій? Я вповров таку дурницю! Ах, яку дурницю я вповров! Нічого... Побачимо: «Что день грядущий мне готовит»...

## 21.X.15

...Отак вона мене зустріла... Ніби не сталося нічого, привітала. Веселий тон, поводження, за руку ввела до кімнати, докоряла: як смів так довго не приходити. Клава виїхала з підпоручиком... Куди? Як? Ніхто не знає. Залишила на столі листівку: «Виїжджаю з М. Цілую. Клава». Свавільна дівчина. Признатись, я був, як осел, якого гладять попід шию з наміром огріти по хребті ломакою. Принаймні я себе так почував. А вийшло навпаки: спробу повинитися в моїй провині Галя стрінула протестом. Так-таки протестом! Вона не заперече: це правда, що вона однієї думки з Голубенком. Але...

«Я хочу, щоб і ви були однієї думки» — це була її вимога. Що я мав робити? Я солдат — нікчема перед нею. Обіцяв коритись їй. Казарма, муштра — це до чорта!

Ніжно гладила її рука мою нечесану, давно не миту голову: «Не треба лаятись», казала лагідно. Наш рай розвіяв Голубенко, цей «слідонюх», мара його принесла. «Сьогодні в городі есер піймався», переказував нам свіжу новину.

— Есер? — По правді, я не знав цієї птиці, але все ж таки зробив розумний вигляд.

— Бамбула, не есер, мене ніколи не зловили б!

— Вас?

— Мене.

— Припустімо, припустімо, — сміявся Голубенко. — Я теж тієї думки, що не всі солдати боягузи. — Мене робили боягузом перед Галею.

— Держу парі!

— На що?

— На що ви хочете?

Я бачив, як зблідла Галя: «Не треба, я не хочу. Чуєте?» протестувала. Голубенко зміряв мене колючими очима, не кажучи нічого, розпорів ножем у шапці підшивку.

— Ви знаєте мене і взагалі ви дещо знаєте, зробіть для мене товариську послугу, повісьте там у себе десь оце,— передав мені...

«Товариші солдати» прочитав я і спокійно заховав відозву.

— Беретесь розклеїти в казармі?

— Авжеж.

.....

Маковський дочитав уривок.

— Як ви дивитесь на це? — питав схвильовано свого товариша, прапорщика Владковського.

— Серйозна справа. Треба зараз же донести батальйонному й накрити сокола,— радив йому бесідник.

— Правильно! Ах ти ж, морока,— бідкався Маковський. — Доведеться зараз же арештувати цього... як його... Михальченка. Церанська, де я чув це прізвище?

— Наївний ти, Володю! — докоряли йому. — «Працює жалібницею»... Ти поспішай, коли не хочеш бути все своє життя поручиком від інфантерії.

Тимчасом Трухін обмірковував, якого способу йому добрати, земляка з біди як вивести.

— Вістун! — гукали з коридора.

Вискочив, як та пружина:

— Точно так! Посильний, ваше благородіє!

— Зажди,—звелів Маковський, повернувся й виніс.— Ось тобі пакет до батальйонного, та швидше, одна нога тут, а друга там... Чекай, а прізвище твоє?

— Трухін буду, ваше благородіє, Петро!

— Трухін, ну рушай!

— Слухаю!

Згодом повз вартового, що загинав смачного хролака, поплив назустріч міським ліхтарям неясний силует озброєного Трухіна.

Батальйонна канцелярія.

Нема гармидеру: не чути грюкоту дверей та човгання солдатських черевиків. Голубенко,— писав вартовий,— кінчав роботу. Мляво бігало перо, на вії спускалася со-



лодка втома, ще один абзац — і годі. Умостився на м'яке широке крісло...

«Ух, яка ж нудота!» позіхав.

Було сумно, а чому, — не вмів до ладу пояснити. Чи то сум, чи то передчуття якоїсь небезпеки?

«Де він дівся, ідіот, отой вартовий офіцер. Треба ж цю роботу здати, чи я сидітиму отут до ранку коло неї?»

Задзеленчав телефонний апарат, і рівночасно грюкнули дверима. Озирнувся: якийсь земляк очима вгроз йому в потилицю.

Молодший писар, що дрімав до цього часу за столом, підвівся й ліньки продмухав телефонну мушлю.

— Батальйонна канцелярія! Кого? Голубенка? Є! Вас просять...

Голубенко підійшов до апарата:

— Слухаю. Так точно, Ні. Робота скінчена...

— А ти за чим? — питав молодший писар земляка.

— До батальйонного, — показував пакета.

Узяти з рук, оглянути — це все, що міг зробити молодший писар.

— Пакет, виходит, даже очень основательно секретный. Сам-то я, конечно, не могу, а позвать офицера можно... Обожди. — І вийшов.

Голубенко, його нюх ніколи не обдурював. Десь близько пахло небезпекою. Тривожно позирив земляк.

— Ви хочете мене спитати щось?

— Пошти нічого, — відповів недбало.

— Ви з якої сотні?

— П'ятої.

— Михальченка Дмитра не знаєте?

Земляк захвилювався, глянув боязно на двері й несподівано зашепотів:

— А ви знаєте його? Засипався він, цей Михальченко... Потому, як сочиненіє його Галушка, зводний наш, узяв і ротному доставив, лярва.

— І що ж його, цього Михальченка, арештували? — Зібравши всю свою вольову силу, байдуже випитував бувалий Голубенко.

— На маневрах він, нічого ще не знає, — шепотів конспіративно Трухін. — Я, значить, як усьому свідок, і Галушку в ротного на власні очі бачив... Шкода, втоплять гади чоловіка.

— А ви б йому переказали, — радив Голубенко.

— Перекажемо. Ото тільки пакета здам і...

Вернувся писар:

— Зараз буде ад'ютант.

Голубенко одягався, нашвидку збирав розкидані по столі папери.

— Скажете, коли питатиме про мене ад'ютант, що я зараз же прийду.

— Знаємо ми вас,— мугикнув писар йому вслід, підморгуючи.

Телефонний апарат залився довгим дзеленчанням.

— Яка там сволоч... Батальйонна канцелярія! Так точно! Ні, нема! Нема нікого! Хто? Слухаю, ваше благородь, молодший писар! Точно так! У цю ж хвилину, зараз! Слухаю!

У дверях блиснули ад'ютантові погони.

— Ваше благородіє, екстренно до телефону просять вас.

Ад'ютант розміреними кроками наблизився до апарата.

— Ад'ютант, я слухаю. Це ти, Володю? Ну? Тричі викликав? Що трапилось? Михальченко? Ні чорта не розумію! Голубенко? Ну, щоденник... слухаю. Організація... яка організація? Ти з глузду з'їхав?! — вилаявся брудно ад'ютант. — Володю, слухай! Що? Не треба, чуєш? Приїзди сюди, я зараз же негайно з рапортом... А, чорт! — стурбовано повісив телефонну трубку.

— Де Голубенко? — присікався до писаря.

— Не знаю, ваше благородіє, десь вийшов.

— Вийшов, чорт! Зараз же, тільки-но прийде, скажи мені... А ти чого стовбичиш тут? — побачив Трухіна.

— Пакет їх благородія...

— Давай, осел! — і, вихопивши з рук пакета, ад'ютант прожогом вискочив із канцелярії.

— Іди, земляче, і не оглядайся,— порадив Трухіну писар.

До канцелярії, незважаючи на пізній час, прибув полковник, батальйонний командир.

На всі кінці в апарат — полковникове розпорядження: викликалися негайно всі сотенні командири, писарська команда.

— Змінити перепустку і пароль. Припинити муштрові маневри.

Наче миші з нір, один по одному з'являлись викликані офіцери. Балакали, що трапилась подія незвичайної ваги. Хтось висловив непевну гадку про евакуацію. Дійшло до того, що поручик Горбоніс, відомий «верный муж и семьянин», нишком вибрався надвір, на візника й поїхав попередити свою дружину. Певної причини, що призвела до такої метушні, ніхто не знав, і через це всі офіцери поки що тривожно позирали на полковника. Похнюплено сидів, забравшись до найдальшого кутка, Маковський. Ревізували всі папери. Перебрали все до клаптика й, коли переконалися, що все гаразд, полковник прояснів:

— Панове командири, наша бесіда відбудеться в моєму кабінеті, прошу!

Грюкнули востаннє двері, батальйонна канцелярія затихла, причаїлася, молодший писар аж тоді очумався й філософічно вирік:

— Да-а-а, батенька мой, катався...

Чорна пелена глухої ночі завішала муштрове поле. Поміж чагарями в невеличкій балці рухалися мовчазні силуети ланцюгом, — це муштрові маневри.

— Стій! Заляж!

Здаля неясний силует, згодом перетворюється на постать і просто чимчикує на заставу.

— Пропуск!

Постать зупиняється:

— Свої!

— У-ра, — уривчаста команда.

Хтось запалює сірника й освітлює бранцеве обличчя. На вустах начальника застави Гризла здивовано залякла лайка.

— Це ти? Який біс тебе сюди приніс?

Бранець, його приятель — старшина зв'язкової команди, нарікав.

— Наказ, рожен йому в живіт, веди людей додому.

Дмитро на лівому крилі застави — вуха нагострив.

— А це ж чому? — питався Гризло.

Голос старшини таємно знизився, розплився в шумах-шелестах чагарникових: «Доброволець... баба... канцелярія... арештувати»...

«Небезпека», чітко проказали серце й пульс. З-під

козирка Дмитрового кашкета викотилося дві краплі поту. Гризло вилаяв когось брудною лайкою, кого? Вгадати було важко. Чагарник шумів, як тичба відьом з Лисої гори — прокляті шуми. А пульс прискорював свої короткі удари: небезпека, небезпека, небезпека...

Старшина, докладно розповівши Гризлові про всі відомі вже нам новини, подався з ним до керівника маневрів.

Муштрове поле оголилося. Шляхом, виблискуючи цигарками, ритмічно посувалася колона...

— Щодня б отак! — раділи солдати, бо вертались на спочинок. Жартували.

— А фельдфебелів, братця, нашому предохранителя хтось на язик поставив.

Гризло з виглядом овечої покори мовчки плентався в хвості своєї сотні. Спроба вивідати щось від нього аж ніяк не вдалася Дмитрові: фельдфебель мовчки стежив за Дмитром, за кожним його рухом, де той повертається.

І знову, як і на маневрах, пульс прискорював свої удари: небезпека, небезпека, небезпека...

Колона підійшла трохи не до воріт, коли Дмитро відчув позаду чийсь дотик.

— До казарми не заходь, — застерігав його на вухо хтось.

По спині поповзли мурахи, не повертаючись, впізнав він Трухіна.

— Галушка, значить, сочинення твоє найшов і ротному, анахтема, доставив, — звідомляв таємно Трухін.

Чи треба ще було пояснень? Його щоденник, ротний і Галушка...

«Мусиш утікати», руба говорило серце мозкові. Дмитро навшпиньках, наче злодій, залишивши Трухіна, спочатку обминув ворота, посірів невиразною плямою за муром, а коли по той бік на широкому дворі почув коротке «розійтись», зціпивши зуби, кинувся в обійми чорної, як смуток, ночі.

Прощай, казармо, можливо, Кузка більше не питає: «З якого боку в тебе Хранція?»

..Ночка темна, я боюся,  
проводи мене, Маруся...

— Юрку, кинь ти ік собачій матері свою Марусю! Глянь, якась очмана наближається...

Патруль замовк.

— Яка очмана? Де?

— Он просто чимчикує, бачиш?

Провожала до вокзала...

— Ні чорта я не бачу!

— Сліпун чортів! — вилаяв його товариш. — Он дивись, — показував рукою.

Ты рыдала три квартала...

— Дивися сам. Казав тому зануді розводящому: я ще не видужав і на очі не бачу.

Батальйонна «команда слабосильних», за негайним розпорядженням батальйонного командира, вийшла опівночі, стала кордонами на міських вулицях. Наказ: без перепустки — на гауптвахту.

— Ба й справді хтось іде, — казав патруль, коли побачив оддалік сіру шинель. — Стій, земляче!

Дмитро спинився, застережливо зняв з плеча гвинтівку.

— Пропустить, я забув перепустку.

— Без перепустки ніяк не можна, — пояснила люфа того ж самого калібру. — Юрку, заведи ти землячка до коменданта.

— А ти з яких будеш: нальотчик, дезертир? — цікавився Юрко, забираючи із рук гвинтівку.

Дмитро не відповів. Хіба не однаково? Смирно йшов у супроводі патруля й не вірив: «Невже ж це отакий кінець?»

— Та звідкіль будеш, з якого краю, земляче? — запитував охочий до розмов патруль.

— З Бессарабії.

— Диви, виходить, ми з тобою земляки? Повіту ти якого?

— Балтщину знаєш?

— Я не знаю?! Ах ти ж матері твоїй ковінька! Земляки ми, виходить, з тобою настоящі! Волості якої?

— Волості? — Розмова зацікавила Дмитра, патруль був молодий, наївний, як ягня.

— Волості... — і він назвав.

— З цієї самої і я! Цикінівка — це ж недалеко!

— А я з Антонівки, — вибрав навмання село Дмитро.

— З Антонівки?! — Патруль кумедно проковтнув повен рот слини. — Левонтія Причепу знаєш?

Було ясно, що в Антонівці десь є Причепа.

— Знаю, він...

— Мою сестру застав,— перебив патруль і після цього вже розповідав: — Розумний чоловічина, не слухав я його, а то б гуляв тепер по чистій дома, ех!

Це, здається, вплинуло на земляка, бо замість того, щоб іти до коменданта, він спинився.

Десь далеко на околиці скавчали пси, підсліпувало блимав газовий ліхтар — вони були на С-ській вулиці.

— Знаєш що, земляче? — Голос цей звучав зворушливо. — Хто б ти там не був, яке мені до тебе діло. Раз ти земляк, Левонтія Причепу знаєш, хіба ми татари, чи що? На тобі твою гвинтівку й рушай собі з богом. На! — вертав патруль гвинтівку.

Дмитро не сподівався цього. Оця ширість, цей наївний тон, якась Антонівка й Причепа... «Дякую!» єдине що він міг схвилювано промовити.

— Нема за що,— засоромився чомусь патруль,— молодий ще ти, я бачу, серий. Давно тебе забрали?

— Ні, недавно,— признався щиро.

— Видно, серий... А куди ж ти йдеш?

— До штабу.

— Ай, архаровці! — добірна лайка розбудила сонну вулицю.— Послали чоловіка... Як же ти туди потрапиш? Тебе ж на першому посту ізловлять!

Головне,— це було здихатись цього щирого невміру земляка.

— Яюсь я потраплю... Всього найкращого...

— Иди здоров! Тільки як же ж ти... Чекай.— І, склавши рупором долоні, патруль прошепотів: «Протірка».

— Коли в Антонівці будеш, кланяйся Левонтіїві, скажи: від шуряка Антона,— голосно додав услід.

Дмитро не чув останніх патрулевих слів. Незрима владна сила підганяла: швидше... швидше...

Ноги, немов листя на осичині, дрижали. Спотикаючись, добрався до знайомого парадного і далі східцями навпомацки — намацав гудзика: короткі три дзвінки й до млості довга пауза... Може, спить?.. Іще, іще. Три-вожно, лунко сипались дзвінки. Нема — переконався... І раптом десь пропала вся його енергія.

Зійшов поволі до парадного: безлюдна вулиця, сповита чорним мороком, мовчала, й мовчав він, стояв, як марево опівнічне.

— Дімо,

Це йому причулося чи?..

— Дімо! — Знову від воріт. Не тямлячись, летів туди, окрилений надією. Від паркана йому назустріч постать — Галя.

— Тихше, Дімо, ідіть сюди.— За руки, як дитину, потягла до двору.

Небезпека виссала з нього останні сили. Гвинтівка вислизнула з рук і з грюком полетіла на брук.

— Що трапилось, кажіть? — питала, як завжди, звичайно.

— ...Щоденник мій, де все записано...— Насилу розповів подробиці. Мовчки вислухала все без жодного докору. Тільки очі спалахнули, немов два зеленкуваті вогники.

— Патрулі на вулицях? Це гірше.— І задумливо оглянула блискучу браунінгову люфю. Галин спокій повертав до нього сили. Її очі — за ними можна йти на тисячі багнетів.

— Нам треба вибратись туди,— вказала на ріг вулиці.

— Ходімо. Я знаю перепустку,— сказав рішуче. Згодом вулицею поспішали двоє.

Вона:

— Не забули перепустки? Ідіть сміливо. Тут недалеко...

Патруль:

— Стій! Пропуск?

— Протірка!

— Проходь! Догулялася, мамзелька?

— Відійди, не бачиш, арештована,— казав він суворо патрулеві.

— Ладно,— відійшов патруль і їм услід: — Ех ти, матушка Расея! Када ми тебя образуем...

Осінній хмурий день. На вулиці, до станції й назад, бігали з газетами підлітки.

— Последние телеграммы! Поражение Гинденбурга! Сто тысяч пленных немцев!

На пішоходах рясно людей. Пристойний батя задоволено погладжував хреста.

— Господь наш не лишає милості своєї.

— Ось вони, голубчики! — Здалека, з туману, виплила сіра колона. Оркестр шматував туман бравурним маршем. Попереду командир колони.

— Айт'! Два! Айт'! Два!

...Чубарики, чубчики, калина...

Хтось захоплено кричав «ура». Якась сентиментальна дама:

— Солдатик мой родимый, с каким благоговением я понесу твою шинель!

На відповідь:

— Уматывайся, бляха!

— Ліве крило, руш! Просто!

— Ах, мамочка, какой красивый офицер!

Назустріч тичба полонених німців: змучені, обдерті, босі... (Твоя краса, далекий фатерланд!)

— Русіше фронт? — Їх теж так само гучно направляли, а тепер вони такі злиденні, і люди ці, на пішоходах, вийшли з них поглузувати.

— Гох, Дойчланд! — гордо кинули юрбі в обличчя. Хтось симулював істерику.

— Вот они, стервецы, немцы, наших братьев убивают! — Полетіло кілька каменюк. Дрантиво вдягнене пенсне репетувало:

— Образумьтесь, господа, они не виноваты!

— Шпіон! — сичали патріоти, а городовик уже ловив за комір необачного студента.

...Чубарики, чубчики, калина...

— і верхівці, що з лайкою зганяли докупи нагаями синів гордого фатерланду. Маршова колона посувалася до станції — на поїзд.

Задумливо марширував на лівому крилі своєї ланки Трухін. Якась молода симпатична жінка підбігла до колони й тицьнула йому коробку цигарок.

— Знайома баринька? — спитав Кузка, позираючи на цигарки.

— А тобі що? Ти спрос? — Цього було досить, щоб у Кузки вкоротилася охота до розмови. Трухіна всі мали за «особого», відтоді, як військовий суд за справу 815 викинув Маковського на фронт, — його боялися.

Рясніло зморшками чоло. Ніяк не міг збагнути цього гасла: «Мир хатинам — війна палацам», що прочитав його в одхожому.

«Ну, скажімо, так: піхота — та ще роздивляється, а артилерія — їй усе ні по чому: хатина, палац... тільки курява догори здійметься». Міркування огинались, наче норовистий кінь. Оркестр плував думки. Колона важко кидала в повітря:



...Ти послушай, злий германець,  
Брось Расею воевать...

А на станції стояв напоготові паровоз, чекаючи наказу везти свіжу «порцію» туди, де кожний електрон насичений прокляттям, де кров каляє ще живий, притомний мозок, де земля ригає динамітами і небо плаче олов'яними слізьми; в жахливу пащу молоха — на фронт.

Останній переключ.

— Михальченко?

— Утік,— відповідає хтось.

Маковський, командир колони, мовчки закреслив рядок з арматурного реєстру.

Ранкова імла обволікала паровоз, за ним теплушки, навантажені строкато, одбивали об крицеві рейки: «Дезертир, дезертир, дезертир».

На самотньому глухому гальмі сидів, дрижав від холоду Дмитро. Сльота осіння й вітер. Блїмали незгаслі ще полтавські ліхтарі — прощались з поїздом. Утікав назад до матері в село, бо хто ж як не вона могла переховати сина...

Не уявляв собі, що буде далі. Одна думка: «Не зловитися в дорозі», полонила все його ество. Нїло серце, викликало перед очі енергійний образ Галі. «Вона може все, а ти ганчірка», глузував жорстоко сам із себе й зараз же збирав усю свою вольову силу. «Що я ганчірка, це ще не доведено», погрожував комусь у далечинь. На гальмі ставало холодно. Пронизливий упертий вітер забирався під шинель, дув колючими голками в груди, гарячим приском посипав чоло...

«Усі ознаки висипного тифу», написав би лікар перед тим, як посилати до шпиталю. Дмитро горів на тиф.

«Мабуть, застудився трохи на маневрах», думав, захищаючись від вітру, що гуляв по гальмі. Мляво посувався паровоз, зупинявся трохи не на кожній станції, щоразу збільшуючи за собою хвіст теплушок. Дорогою Дмитро висовував гарячу хвору голову і намагався полічити всі вагони, з його лічби нічого не виходило.

«Куди це стільки пруть вагонів? І навіщо так багато їх — не дали ходу паровозові?» Нараз Дмитрові здалося, що паровоз тихенько перейшов на другі рейки. Набрив пари, свиснув і погнав назад щосили, до Полтави...

«Дезертир, дезертир, дезертир», раділи під вагонами колеса. Дмитро спочатку задубів, а потім пригадав: він переборє поїзд...

Ухопився за гальмо й почав скажено з усієї сили гальмувати. Гнулося залізо під руками, загальмовані колеса рипіли, а паровоз, немов віддавшись непоборній силі, мчав, прискорюючи рух.

«Силою нічого не подієш, треба братися на хитрощі», вирішив Дмитро. «Головне — це обдурити поїзд: накритися шинелею й чекати, поки він притишить хід, а тоді скочити... Тихенько скочити». Присів, затулив обличчя полами шинелі, причаївся, закриваючи безсило очі. Поїзд мчав.

На невеличкій станції, де паровоз пройшов, не зупиняючись до гальмової будки, причепився й сів, щоб їхати до Києва, безвусий юнак. Власне, не до Києва — до вузлової станції. А там мав висісти й чекати на поштовий. Благенька шинелина й новий мішок кольору хаки — все добро його.

— Посунься, землячок, — хотів сховатися від вітру. Дмитро прочунався. Побачив коло себе юнака-солдата й захолов: «Це приставили арештувати», ворухнулося в його розпаленому мозкові. Не кажучи нічого юнакові, він одсунувся на край площадки. Юнак скинув коло себе свого, видно остогидлого йому, мішка і розім'яв набряклі плечі.

— Далеко їдеш, землячок?

— До Полтави, — почув відповідь.

— До Полтави?! — щиро здивувався наївний юнак. — Так це ж поїзд не туди!

Дмитро мовчав. У ньому раптом зродилося рішення: вилізти на дах, перелізти на той бік, на вільну, що там є, площадку і таким чином здихатися непроханого супутника. На площадці лежали два мішки, однакові на колір. Дмитро поцупив ближчого до себе, зіп'явся на примерзлі ноги й, балансуючи, став дертися нагору.

— Куди ти? Стій! — Супутник учепився за мішок. Це був його мішок. — Ах, ти ж, воряга! — стягував Дмитра до себе на площадку.

— Пусти! — хрипів Дмитро, силкуючись одбитися ногами.

— А до коменданта не хочеш? — не пускав юнак.

Між ними почалася завзята бійка. Хворий бився до

останнього, напружуючи сили. Слово «комендант» надало йому дикої енергії. Сопіли, мов ті барсуки, водили один одного за груди по вузькій площадці. Спліталися в один міцний клубок: кусалися, кричали, намагаючись криком зупинити поїзд.

Останній крик був Дмитрового супутника. Припертий до слизького краю, зляканий юнак не втримався, не так ступив і полетів на рейки, під колеса...

«Так-так, так-так, так-так...» розносили вітри осінні. На гальмі валялися розкидані папери й шмаття,— випало з роздертого мішка,— сліди кошмарної пригоди.

Дмитро запхав те все в мішок і зав'язав. Скажено билосся злякане серце. Почував, що сили його танули. Страшне напруження, наявність заподіяного злочину збивали з ніг. На очі насувалася велика чорна пляма, розповзалася...

«Трішечки спочити». Упав чолом гарячим на площадку.

Непритомного Дмитра стягнули на вантажній № 2. При ньому був новий мішок кольору хакі, а в мішку його військові... Бондаренкові папери. Київський пересувний шпиталь прийняв його на лікування.

— Я привласнив чуже прізвище й документи,— намагався всім довести хворий. Але лікарі й жалібниці, замість вірити йому, приносили до ліжка термометр.

«40,5», міряли під пахвами. Шпиталева таблиця над ліжком ясно говорила:

БОНДАРЕНКО ГНАТ ІВАНОВИЧ

З шпиталю, коли вже Дмитро одужав, київський запасний батальйон прийняв його, як Бондаренка. Мусив на тому покласти край. Не судилось матері переховати сина. До шпиталевої таблиці життя дописало:

«Бондаренко Гнат Іванович, юнак 1-ї чоти»... Майбутній прапорщик.

Марта, що лишалася в далекому селі, недаремно мріяла про золоті погони.

#### ЧАСТИНА ДРУГА

Різними шляхами посувалася до фронту знеможена довгими переходами маршова колона.

Галичина.

Великий Чортківський шлях простував поміж згарищами-селищами, слідами минулих боїв. Надворі стояв погожий травень. Шкварило сонце. Важка амуніція й гвинтівка ледве не валили з ніг.

Від спочинку до спочинку тяжіла гостра напружена мовчанка. (Тільки де-не-де хтось бовкне пару теплих слів на адресу «начальства»).

Проходили повз старії позиції. Недавні свідки минулого страхіття... Пахло людським трупом. Понад шляхом ще й досі стояли могили нашвидку похованих вояків, ледве вкритих землею. Тепер земля осіла, і могили «грілися на сонці».

...Сміялися, вищиривши зуби, розчавлені скелети, стриміли зведені зчорнілі руки, тут лежали поруч: німець, руський, австрієць.

Ген полями їжачились колючі дроти, чорніли великими пащами колишні сліди фугасів і росли будяки — нащадкам на науку.

Шлях простував до фронту.

36-а маршова сотня, що ранком рушила із штабу 41-ї дивізії, надвечір підійшла до села — місця розташування польового штабу 162-го стрілецького полку. За селом давно вже чекали на неї заздальгідь вислані квартир'єри. Це була остання постійка. А далі — звідціль за три кілометри — причаїлися шанці.

— Спочити! — наказав командир сотні. Знесилені маршовики покотом лягли обабіч шляху, на канавах. Сьогодні на фронті спокійно. Кілька днів на цій ділянці точився упертий бій. Сподівалися прориву фронту, але...

«Наші потовкли їм задниці, і німці кинули гнуть кирпу», так розповідали квартир'єри.

Командир маршової сотні, ще зовсім молодий, безвусий прапорщик, із цікавістю наводив на шанці свого польового бінокля. Чулися солдатські репліки.

— Зразу дивишся, воно нібито й інтересно. А прийде така планета, що бабі під спідницю вліз би, тільки б не дивитись...

Шанці не виявляли жодних ознак життя. Дві сірі ланані смуги в долині й на горі тягнулися вздовж, а в них сиділи ті, що клали голови за батьківщину.

— Буває ще й таке, — навчав старий фронтовик маршовиків. — Ото, приміром, закурюєш цигарку, а там помітили і...

Раптом над горішньою смугою шанців зринула вгору ракета, друга, третя... Вечір одягся в червоно-зелений колір ракет.

— Помітили,— зблідли маршовики. Хтось гукав:

— Ховайте, ваше благородіє, людей, бо потовчє сучої пари німець!

На канавах заметушилися. По той бік шанців бовкнула гармата, і набій, спираючись на траєкторію в п'ять кілометрів, привітався з маршовою сотнею. Перший набій: пахло сірчаком і ще чимсь, дуже схожим на прокисле пиво...

Другий, третій, четвертий — набій за набоем — механічно.

Перелякані люди втікали до села, а слідом за ними скорочували свої траєкторії набої. Кілька чоловіка захиталося й сині, як бузник, немічно звалилися на землю. Ворог бив отруєними набоями.

— Одягайте протигазі! Сотня, стій!

Припали до землі. Сліпе прожекторове око, шугаючи вздовж фронту, шукало супротивника. Набої слалися всього за кільканадцять метрів, а в протигазях не було повітря...

— Не ворущись... Ех, ти, мати... наша богородиця...

— Саніта-ари!!! — хрипів якийсь маршовик, зірвавши з себе протигаз.

— ...Невеличка неприємність,— сміявся полковник тоді, як сотня прибула до штабу, втративши третину багнетів.— Це буває щовечора, коли до шанців наїздять кухні.

— Здоровлю вас, братця, будете вояками... А-ського залізного полку!

Вояки красномовно промовчали. Стояв напоготові провідник — сотня мала вийти на участок. Провідник, старий досвідчений фельдфебель, навчав маршовиків:

— Не треба стукати котелками. Гомоніти аж ніяк не можна, цигарку запалити — боже бережи...

Прапорщик серйозно слухав те, що говорив йому полковник.

— Позавчора в ділі ми посіяли чимало офіцерів. Вас ми мітимо на командира невідомо ще якої сотні, а поки що ви йдете під керунок командира 2-го батальйону. Будьте обережні... До побачення.

— Ведіть! — почувла сотня.

Зберігаючи сувору тишу, обережно рушила колона спочатку до резервних, а звідтіля вузьким хвилястим хідником, прокопаним у землі, до бойових шанців.

— Мені треба двісті чоловіків (багнетів) на поповнення моїх утрат,— жалівся молодому офіцерові комбат. Низького росту, балакучий, мов бительня, що нею тіпають коноплі, капітан розповідав:

— Ви не знаєте ще німців? Німці і мадьяри, ну й народ, я вам скажу! Коли це справді бог творив їх на свою подобу, то, вибачте за вислів, він порядне стерво. З мого батальйону щодня вибуває коло двадцяти багнетів. Я не кажу вже про офіцерів... Будьте обережні. Німці й мадьяри не люблять не в пору показаного носа. Може, нап'ємося чайку? Кортить порозмовляти — свіжий чоловік і... Ваше прізвище? — спитав, нарешті, він.

— Бондаренко,— чемно посміхнувся прапорщик.

— Антоне, дай-но самоварчика! У мене є для вас вакансія... Позавчора ввечері «звільнився» підпоручик Іванов, командир 7-ї сотні. За годину я вас поведу до шанців, а тепер спустіться вниз, сюди хідником... Та-а-ак... Ось моя господа, пане прапорщику, прошу! — Капітан гостинно відчинив бліндажовану землянку.— Три дубові накати і півтора метра зверху землі — гарантія. Хе-хе-хе,— підсміювався, пропускаючи повз себе Бондаренка.

Усередині, в землянці, сиділо й розважалося за картами кілька офіцерів.

— Панове, радійте! — гукав капітан.— Знайшовся експонат, гідний нашої уваги, прапорщик Бондаренко, прошу!

Офіцери радо привіталися.

— Пошматуй мене німецька граната! — провадив веселий капітан.— Коли молодий прапорщик прибуває на фронт, у нього завжди є про що оповідати... Пане прапорщику, швидше розвантажуйте свій мозок! Справді ж, шкода, коли шельми німці догадаються пустити на вітер стільки цікавого матеріалу...

Згодом на столі ( з чотирьох паль, однієї дошки) парував гарячий самовар. Бондаренко «розвантажував» свій мозок.

— До ста чортів! — обурювався поручик Висоцький. Тут наші солдати вже навчилися відрізняти свої воші від офіцерських...

— А там б...к!

Розмову перебив польовий телефон.

— Слухаю. Еге. Яка ділянка? Чо-о-орт! — Капітан шпурнув від себе слухавку.— На ділянці 7-й шойно зловили перекинчика. Слово честі, кепська ця прикмета! Ці анахтеми німці дня не проживуть, щоб не встругнути нам якоїсь неприємності. Прошу на місця, панове.

Офіцери залишали землянку. Висоцького цікавив Бондаренко.

— Ви з якої школи?

— Київської третьої.

— Ого, отже, ми одного поля ягоди... Я теж проходив там свій курс наук. Вас недавно випустили?

— Так.

— А я вже другий рік на фронті... До побачення. Колись ми поговоримо,— моргнув промовисто Висоцький і зараз же метнувся геть.

Бондаренко поспішав за капітаном. Над шанцями вгорі — ракети. Кректав тривожно кулемет. На відповідь йому — гранати, бомби...

— Шельми! Баварські повії! — лаяв німців капітан.— Напали на заставу... Швидше, швидше!

Без навички молодий прапорщик раз у раз наскакував на траверзи й летів на землю сторчака. На думці — позиція Висоцького: «Колись ми поговоримо»...

Про що? Ніколи було думати.

«На фронті хмариться», це каже балакучий капітан. Щодня прибували свіжі маршові сотні. Концентрувалися резерви. З фортець перевозилися важкі гармати. Ночами цілі дивізії блукали — переходили на інші бойові ділянки. Якась невидима рука пересувала, перемайстровувала фронтову будову.

Бетонні супротивникові шанці причаїлися.

Ночами наші «секрети» чули гамір, бачили світлові гасла, а ранками на траверзах жовтіла свіжа земля...

Ранками солдати вільно вигрівалися на сонці: камради подобрішали.

Присадкуватий кулеметник,— на обличчі «чорти горох молотили»,— сидів зверху на бруствері з німецькою цигаркою в зубах і завзято спльовував на чоботи своїх бєсідників.

— Повземо ето ми до секретів їхніх, значить; пробираємось... Слухаю: собачка їхня, обнаковенно вчоная, почала гавкати... Вони — стріляти, наші — тікати. Вишло так, що я й відбився...

— Кави захотів? — моргнуло око.

— А разі я тебе питаю? Ти гляди... Зловили мене, брата! Ех, думаю собі, голова ти моя удалая... Хоч би був мішок на себе взяв із новою мундиравкою! Зловили й вести не ведуть. Пан, кажу візьми гвинтівку в мене з рук. Потому, який же я пленний, коли гвинтівка в руках. А вони сміються, шельми. Один так мене по спині поплескав: «Гут, русіш, гут, камрад». А другий — той по-нашому...

— Н-н-н-у-у? Береш на пушку, землячок!

— Що, не вірите? Я вам, як воно було, докажу!

Кулеметник оглядівся, чи нема де поблизу «начальства», поліз до себе за халяву.

— Черногуз ніколи, хлопці, не брехав, дивіться! — Обережно розгорнув друковану подібними літерами листівку. — Бачили? Читайте.

До листівки разом причепилося кілька рук, читали:

Відкритий лист воякам українцям російської армії.

Панове браття!!!

Аларм світової війни примушує вас боротися за право російського царату. Зневолена руська нація (хахли...) віками гарує під п'ятою московського самодержавства. «З ласки божої» всеросійський жандарм так ся воліє поводити в вашому краю, що не маєте ані просвіти, ані права вольного народу, що сам ся воліє собою правити.

Панове браття!!!

Ми, вояки — українські січові стрільці одної з вами крові й віри православної — закликаємо вас переходити на наш бік.

Станьмо полпліч!

Ваші кріси, машингвери, канони не годні ціляти по нас, босьте маєте в нас ваших братів. Ми розкриваємо вам наші груди.

Доволі війни! Доволі крові!

Ми, як і всі, жадаємо миру.

...Листівка була досить поважним перекональним аргументом. Черногуз не брехав.

Правда, подекуди важко було второпати зміст, але останні слова: «Ми, як і всі, жадаємо миру» — розуміли всі.



— Звісно, воно правильно,— погоджувався дехто.—  
Миру очинь даже скоро треба.

-- А чому вони до нас не переходять, га?

— Правильно! Чому не переходять?

Чорногуз, зітхаючи, обвів очима нетямущих бесідників.

— Не варить казанок ваш, братця! Скажім, я... воно, конешно, можна — кави їхньої попить, конешно, інтересно. Тільки щоб...— моргнув до офіцерської землянки.— Вони своїх, а ми своїх, разтуди їх тещу...

За кількасот метрів стриміли ворожі шанці. Сонце любовно горнулося до них і до наших. Ось вони повилазили із шанців грітися, привітно махають залізними касками.

— Па-а-а-а-о-о-ов!...— котиться з їхнього боку.

— Ну, як ти його битимеш, сучого сина! Ану ж я...— набравши в легені повітря, Чорногуз гукнув щосили:

— Го-о-ов, па-а!..

— О-о-о! — відповіли ворожі шанці.

— Го-о-о!..— гукав Чорногуз, захлинаючись бадьорим сміхом.

— Ах ви ж, матері вашій ковінька, га? Тиліхвона туди б провести... Го-о-о!

Шанці перекликалися. Примара війни зникла, розвіялась. Хтось раптом нагадав про ротного.

— Вийде, буде лаятись.

— Наш новий ротний? — Чорногуз категорично заперечив: — До солдата в жисть ніколи не причепиться.

— Чудак він якийсь,— сміявся сухорлявий довгоносий солдатик.— Стою я ото, значить, наблюдателем. Підходить: «Здоров, земляче!» — «Здрівя, кажу, желаю, ваше благородіє».— «Ну, як там німці?» — «Видать, кажу, спочивають,— не ворущаться». Вийняв папіроску, закурив, дає мені. «Наравиться тобі війна?» питає. Кажу: «Не знаю, ваше благородіє». Сміється: «А німців, каже, за що б'еш?» — «Так точно, кажу, б'ю» — «А за що? Вони тобі що винні?». Розміркував я сяк і так... Кажу: «Так точно, винні». А він як зареочеться та: «Маладец, земляк».

— Сміявся з тебе, дурня,— переконано зауважив Чорногуз.

— А йди ти в... баню!— визвірився солдатик.— Може, він лиш випробував у мене розуму, а ти — «сміявся»...

— Ротний?! Дурень ти, земляче, як ота накладка на гвинтівці. Наш ротний, знаєш, він мені розказував: «Дураки, говорить, б'ються...» Черногузів голос причаївся. Солдати — голови докупи — слухали і не помітили, коли в повітрі заскиглили два набой й оповили курявою шанці.

— На бійниці! — лунала Бондаренкова команда. Починалася гарматна канонада...

Наша доблестная армия Юго-Западного фронта нанесла противнику громадное поражение — прорыв фронта. Неприятельская армия отступает. Наши части преследуют разбитого противника. Число пленных и трофеев выясняется.

*З газетних телеграм.*

Це там, де п'яні шансонетки обіймали земгусарів, а на фронті?

...Находила свіжа розстрільня, танула, її місце займала інша й крок по кроку посувалася вперед. Ворога не видно. Сині австрійські шинелі зливалися з обрієм, а обрій поливав розстрільню зливою дум-дум. Угорі скиглили шрапнелі й рясно плакали чавунними слізьми на землю...

Бойовий наказ: «За всяку ціну — взяти височину 100, 58».

Злива дум-дум дужчала, розливалися червоні калюжі по полю. Розстрільня залягла, бо далі посуватися не можна.

Тремтяча рука писала: «Продвижение вперед невозможно: люди обречены на гибель. Прикажете временно отойти на прежнюю позицию».

Димова завіса застеляла все перед очима — замовк останній кулемет...

Кулеметник Черногуз — із виглядом дикого звіра — у розхристаній до пояса сорочці приповз до ротного: — Ваш благородь, команда вся... забили пулімйота! Подем, наче вихор, промчався дикий, божевільний лях:

— Спаса-а-а-айся-а-а!!!

У повітрі — несли жах, шипіли «чемодани».

Бондаренко мляво підвівся на ноги. Його сіпали за штани, за халяви, а він стояв, підставляючи під кулі груди, і каламутними очима дивився на бенкет заліза.

На розстрільню, просто на кулі, біг якийсь, хто й зна з якої сотні, молодий — майже дитина — офіцер. Бідо-

лаха божевільно вигукував: «Братця, рятуйте мого самовара».

— Ваше благородіє, лягай! — гукав чотовий першої чоти Лелека.— Чуєш, гей? — ухопив за ноги й повалив, немов бика. Упав і покірно слухав, як стугоніла від «чемоданів» земля, як шуміла над головою чавунна злива куль і шрапнелей...

Тричі ланцюжок намагався доставити до бойової лінії наказу й тричі уривався. Тільки за четвертим разом Лелека передав наказу командирові.

«Приказываю во что бы то ни стало удержаться на занимаемой вами позиции до прибытия поддержки Ленкоранского полка».

Позаду — за півкілометра — йшла до помочі густа розстріляна. Обачний супротивник зараз же помітив це й переніс туди вогонь.

Повисли білим димом — кільцями — шрапнелі. Дрібно січені кавалки чавуну нещадно поливали свіже поле...

Набої—на удар. Запахло присмаком отруйних газів.

Допоміжна розстріляна залягла. Повзли назад поранені — сьогодні ленкоранцям не щастило.

Що це? Необачна помилка чи божевілля? Кулі ленкоранців сипались дощем у спину... Дві вогнясті стрічки, своя й ворожа, схрестилися на бойовій лінії, а всередині між ними чекала неминучого кінця жменька людей — рота прапорщика Бондаренка...

Перед очима мерехтіли постаті здичавілих, чорніших від землі людей.

Гриміла канонада, передсмертні зойки акомпанували цій пекельній арії.

— Ваше благородіє, тікаймо...— Дві пари мускулястих рук тягли його назад.

Розстріляна ленкоранців покотилась полем, ще хвилина-друга — і назустріч цій безтямній юрбі скажено гавкнули наші гармати. Завіса чавуну, заліза й диму загатила біг живої річки...

— Спаса-а-а-айся-а-а!!!

...Люди, що втратили людські обличчя, знову рвонулися вперед (їх підганяли наші «резервні гармати») — долиною, що припіралася до схилу височини 100,58, — просто... Під «машінгвери»..

Бондаренко зняв угору шанцьову лопатку, і на фронті вперше прозвучало ще нечуване:

— Товариші-і-і!

Солдати стали. Нечуваний бойовий клич — панічна маса ринула до нього, мов вода весняна на лотоки.

— Вперед, ура!

Розпачливе «ура» покотилося долиною, а йому назустріч захлинались од повені куль «машінгвери».

Бігли в любову атаку.

На тому боці божевільна метелиця куль; на цьому — знята вгору шанцова лопатка й ні одного випалу: там — механічний наркоз, тут — колективна воля, рятування життя.

Уже видно сині шинелі й спаралізовані жахом обличчя галицьких стрільців.

— Ура-а-а!!!

Височина поросла щетиною багнетів — замовкли машінгвери. Один момент панує холодна, як одвічні льоди полюсів, мертва тиша, й після цього колону, що атакує, зустрічають знятими вгору руками:

— Пан, ваш!!!

Виймали з речових торб фляшки і наївно, по-дитячому усім підносили:

— Шнапс, пане, шнапс... Шнапс, землячок...

Чорногуз присікався до усусуса\*, що й досі ще стояв з гвинтівкою в руках.

— Пан, кидай гверу, чуеш?

— Не вольно, пане, — лупав перелякано очима усусус.

— Вольно, от роззява! Ти ж пленний, понімаєш? Давай шнапсу!

«Роззява» передав гвинтівку.

— Немає, пане, шнапсу, ніц нема.

— Як? Щоб це в тебе шнапсу не було? Вредний ти, земляк! Ану, чекай... — Несподівано для усусуса Чорногуз рвонув його за торбу так, що аж обсипалися ремінці, і заходився сам шукати шнапсу.

— Вредний ти, земляк! Що не кажи, а вредний, — приговорював. — Черевики, бач, які! Це вам по положенію дві пари, значить, видають — на ногах одна і в сумці.. Харашо! А це що? Одіяло... дельне одіяло! Нам такого не дають. У нас матка, понімаєш? Солом'яна — одна на кілька чоловіка... Книжки? Коли ж ти, землячок, читаєш їх? Штани новісінькі! І мундировка... Го-го, якого

---

\* Усусус — галицький січовий стрілець.

в тебе барахла! Одіколон?! Ай, сучий син! А каже «ніц нема». Подаруй мені, братушко, одіяло, га?

І поки усусус, силкувався зрозуміти, чого від нього хоче Черногуз, останній, згорнувши одіяло, впакував його в мішок.

— Однаково, коли не я, то козаки візьмуть,— пояснив здивованому бранцеві.

Захоплені «пани» просилися відправити їх далі, бо знову починалася канонада. Прискореним кроком посувалася свіжа австрійська колона, манячи здалеку сині шинелі.

Бродили санітари, прибираючи поранених...

...Відходила австрійська армія, знесилена жорстокими боями, на Карпати, а за нею йшли колонами наші полки, бригади, дивізії.

Тамтешні мешканці — гуцули — боронили кожний дюйм землі.

«Бо війна війною...»

Вискакували, як незримі демони, з темних борів, верховин і ніби насіння лузали — гостили москалів.

— Отут нам, братця, і жаба цицьки дасть! — сказав одного разу Черногуз.

...На візках, накритих халабудами, стогнали ті, в кого була надія прийти колись додому на одній нозі. Вуха ще ловило гуркіт гармат, ще в уяві ввижались страхіття фронту, але тут, на візку, можна спочити.

— У тебе що, земляче?

— Н-н-нога-а-а...

— Оброблена на чисту?

— Перебой!

— Щасливий! — зітхав з легко пораненою рукою.

...І котилися візки, навантажені покидьками фронту, туди, де на них чекало лікування на брудній шпиталевій соломі.

— Ахматова, приймайте свіжу порцію! — гукав на жалібницю старший лікар. Санітари зносили тяжкопоранених.

Легкопоранені, обійшовши всі намети, знову повертались на прийомку.

— Сестрице, та що ж це, будь воно неладне, га?

Сестриця — їй ніколи — вислухала репліку і, не повертаючи голови, цідить:

— Ідіть, куди послали.

— Ні, ми вас допрошуємо — що це?

— Привезти — привезли?!

— А тут нема, кажуть, місця!

— Братця, за що ж це силу нашу марнують, душу їх мати! — голосив, вигойдуючи скаліченою рукою, молодий гармаш.

Тинялись обдерті, запорошені, з перев'язаними ськак ранами — висмагли, як тінь, обличчя, об'ющені кров'ю шинелі теліпались на худих, знеможених плечах.

Візки прибували, скидали «вантаж» і знову квапились назад — не встигали перевозити...

Гармати гуділи, як далекий прибій морської бурі.

Санітари — з бойової лінії — робили висновок: «Прийдеться мазати п'яти. Минула наша масляна»...

Шпиталевий комендант наказував негайно пакуватися — «прорив», бо шляхом торохтіла валка дивізійного обозу.

Навантажені фургони — «санітарки» — не могли вмістити всіх.

Поранені повзли слідом за «санітарками», чіплялись за колеса, благання мішма з матюками доповнювали антураж цієї «милої» картини.

— Сестрице, зглянься! — поранений, розбита голова, підвівся й непритомний впав на шлях.

Ахматова спинила «санітарку».

— Візьміть його.

— Куди ж візьміть? — вагався санітар. — Хіба на ваше місце?

— Можна й на моє, — поклала непритомного і сама вместилася на підніжок. — Поганяй!

Дорогою поранений прийшов до пам'яті.

— Сестрице!..

— Що тобі?

— Спасибі!.. — На вустах заграла зболена усмішка.

Поправляючи його, Ахматова завважила:

— Якого полку?

— А-ського 162, сестрице!..

— А хто твій ротний? — приязно питала далі.

— Ротний?.. — Чорногуз, а це був він, підперся ліктем, вдячно глянув на Ахматову й чомусь зітхнув. — Прапорщик Бондаренко. Пулімьотчиком я, значить, їхнім був. Душевний чоловік, якщо не вбитий!.. Потому, —

продовжував,— великий переплят нам був, ліс корінням догори літав...

Коли б він уважніше стежив за розмовою, то, може, й бачив би, як вістка ця змінила сестрине обличчя... Хто й зна, які думки роїлися в сестриній голові? Може, думала про те, як «ліс корінням догори літав», а може...

— Він, бува, не родич вам, сестрице?

— Хто?

— Наш ротний...

— Ні,— сказала, низько нахилиючись до Черногуза.

Дибали поволі коні. Паніка минулася. Десь там, за горою, хивкали розпачливо поодиноці наші гармати. На шляху спинилася обозна валка, чекаючи на коменданта, що, за висловом обозної команди, «подався в яр шукати дислокації».

«Санітарка» поминула валку і поїхала ген далі, аж туди, де причаїлося село в долині...

На вигоні біля старої церкви розпинали намети — бігали довкола сестри, гукаючи на санітарів.

Головний лікар зустрів Ахматову веселим вигуком:

— Ви, сестро, завжди в ар'єргарді! Заспокойтеся, нічого особливого не трапилось. Наші взяли свою першу лінію...

— Тут буде спокійніше вам,— зауважила Ахматова. В голосі бриніла неприхована іронія.

— О, не турбуйтеся! — вигороджувався лікар. — Ми зараз виряджаємо туди всіх санітарів... Ну й okazія! — Його покликали.

Ахматова, звелівши нести Черногуза, пішла за ним на перев'язочну.

Благання, матюки, сморід, — це перев'язочна. І тільки ввечері — по зміні — можна знайти час перепочити. Ахматова сиділа в бруднім наметі коло столу — перед нею лежала адреса: «Дійова армія, 162-й А-ський полк, поручикові Висоцькому», — листа писала.

*Шановний Андрію Васильовичу!*

*Я вже писала вам про «Г-ка». Він тепер у Києві. Просим, коли Вам не важко, пошукайте в себе в полку прапорщика Бондаренка. Оце все. Ахматова — 375-й пересувний.*

Польова цензура, прочитавши листа, даремно морочилася б, шукаючи там підозрілого змісту.

162-й А-ський полк покинув шанці і тепер ішов на відпочинок. Бондаренкова сотня виходила на шлях — прилучитися до батальйону.

Солдати окликалися:

— Здоров, сьомая железная!

— Здрастуй, п'ятая стальная!

Бондаренко й поручик Висоцький привітались. Подали руки. З того вечора — в землянці — він увесь час шукав зручного випадку, щоб побалакати з Висоцьким, але якось не щастило. Загадкова пропозиція: «Колиш ми поговоримо» — колом засіла в голові. Правда, вони бачились не раз, але то на позиціях, там не було місця й часу для розмов — кожний пильнував своєї справи.

Сьогодні час і місце дозволяли.

— Я маю вам дещо сказати конфіденційно, так би мовити.— Бондаренко взяв його під руку.— Може, пройдемося?

— Будь ласка! — Висоцький наче сподівався цього.— Я, між іншим, теж хотів побачитися з вами. Нудота, розумієте, і взагалі... Знаєте, яка зо мною цими днями трапилась історія!

— Не знаю, розкажіть.

Вони звернули вбік од шляху й опинилися під шатром густого бору.

— Дістав я, розумієте, листа,—оповідав Висоцький.— Пише дівчина, одна тут жалібниця...

— Любовного листа? Цікаво...— Бондаренко був сьогодні в гуморі.— Розкажіть, як то ви воюєте на цьому фронті...

Листи від жалібниць були чи не єдиною розвагою для офіцерів. Їх читали колективно, обговорювали, одне слово, мали свіжий матеріал.

Висоцький не так, як усі, ставився до цього правила.

— Не знаю, як почати,— казав, не то жартуючи, не то серйозно.

— Я вам допоможу, покажіть листа. Та швидше,— Бондаренка вже кортіло розв'язати цю «історію» і перейти до головної теми.

Оглянувши чомусь довкола бір, Висоцький видобув листа.

— Нате, подивіться. Так би мовити, ілюстративний матеріал... Чого це ви?

На нього вип'ялися здивовані широкі очі. «Галля. Це



її рука писала»... почули сосни здавлений зрадливий шепіт.

Два погляди зійшлися — наче в любовій атаці,— виміряли сили.

— Це знайома вам особа?

— Ні...

Висоцький посміхнувся.

— У мене є підстави думати інакше...

— Ви жартуєте?

— Я знаю...

— Пане прапорщику! — загукав веселий капітан.— Ніяк не зловлю вашої персони...

Невчасна капітанова присутність примусила покласти край розмові.

— Листа сховайте,— застеріг Висоцький. І обидва офіцери повернулися назустріч.

— Що, може, інше розпорядження?

Бондаренкові подобався веселий батальйонний.

— Нікак нет! До всіх чортів там інші розпорядження! Після наших трудів праведних.. Здоровлю вас, герой!

— Хрестем із лопуцька? — сміялися офіцери.

— Ні, справжнісіньким! Вас чекає нагорода за височину 100,58.— Капітан поліз на шию цілуватись.

— Ура! — Висоцький заходився ляскати в долоні.

Збіглися солдати. «Съомая железная» вхопила свого командира й, гукаючи «ура», понесла на руках.

На шляху стояв із штабу ординарець.

Наказ: «Маршрут на Яблунів».

Вечір. Батальйон вийшов поза бойову лінію. Сіра колона повільно посувалася, сповита солдатським гамором. Брукований шлях ритмічно одбивав на собі обважнілі кроки солдатських чобіт. Обабіч понад шляхом міфічними стінами вкладався на ніч спати струджений велетень— бір. Канонади не чути. Блідорожеве світло ракет освітлювало верхівки бору.

Буковинський бір — це фантастичне казкове царство тіней. Тільки нога опришка сміє ступати в його глибину та Чугайстер із отарою своїх полюбовниць-мавок.

Тіні спліталися в химерному танку, а з-поміж них виростала одна з великими зеленими очима, простягала руки й вабила до себе в таємну глибочінь борового царства — «Дімо»...

Бондаренко здригнувся.

Спереду світився пролісок. Тисячами літ боролася тут чоловіча рука з боровими велетнями, розчистила ралами коріння, і тепер тут — «газда гаруе».

Батальйон переганяли «санітарки».

— Якого шпиталю?

— 375-й пересувний!

...Бондаренкова рука нервово натискала олівця:

«Шановна сестро! Вашого листа читав... Сподіваюсь, ви роз'яжете мої сумніви». (Прізвище й адреса — куди полк ішов на відпочинок).

«375-й пересувний, Ахматова», підкреслив двічі й наздогнав сотню.

— Бачиш он ту «санітарку»?

— Точно так, бачу.

— На тобі цього листа. Там у шпиталі є сестра Ахматова,— передай, про мене ані слова... Іди. Прийдеш з обом.

Хамулуватий солдатик виділився з колони й назирці, слідом пішов за «санітаркою».

У глибокій балці манячили наші резервні батареї. Кілька чоловіка гарматників вийшло на шлях довідатись, яка частина.

— Братан, з якого полотна твоя матня пошита?

— Галушкою набита, мамалигою скраяна, з проса перевеслом підперезана... А ти?

— Був квас, та не було вас. Микола-вгодничок пив — штани пропив; Варвара пила — запаску пропила... Тепер на халастую в піжмурки граємось!

«Братан» вислухав заплутану генеалогію і зробив глибокодумний висновок:

— Якби ще трошки, були б земляками...

Гарматники розперезалися.

— Трубольоти, надітай! Мамалижники! Богомази!

Відповідно до настрою з колони окликалися: мамалижники, трубольоти, богомази. Гарматники вітали земляків «сорокадвосантиметровим матом».

Справжній фронтовик знає, що таке відпочинок. Спати в халуді, замість брудної землянки, мати свіжу білизну, догляд газдині, а може й дівочий...

Колона поспішала. П'ять кілометрів за годину — жодної постійки — це тоді, коли знаєш, що там, де означено

но кінець маршруту, тебе зустрінуть квартир'ери й позначені на дверях крейдою халупи.

Надворі вже сіріло, коли голова колони вдерлася в невеличке кружальце на капітановій триверстці — Яблунів.

— Батальйон... стій!

Квартир'ери заходились розводити солдатів.

Прощались офіцери.

— Ну-с, пане прапорщику,— провадив батальйонний,— жодна шельма не скаже, що ми не вміємо робити переходів... П'ятдесят кілометрів за ніч упорали! Для вас Яблунів — це історичне місце, персонально.

— Як? — не добрав глузду прапорщик.

— Отак. Звідсіль ви вийдете на фронт підпоручиком і кавалером... Ну, бувайте!

Дорогою Бондаренка наздогнав Висоцький.

— На квартиру?

— Так. А ви?

— Теж на квартиру.

Підозріливо глянули один на одного й поквално розійшлися.

...Друзья, здесь светит нам луна,  
Здесь кровь небес над нами...—

затяг безтурботно Висоцький, повертаючи в обійстя призначеної йому халупи.

Бондаренко пішов далі. Вулицями тинялися солдати й лаяли квартир'ерів за невдало розподілені халупи.

Збирався вже зайти у двір свого газди. «Ваше благородіє» — оглянувся. На вулиці стояв його посланець.

— Усьо как есть, розписочку позвольте вам!

Посланець пішов вельми задоволений, бо в його кишени забряжчала «полтина на табак».

А в розписочці стояло: «Не турбуйтеся. Решту незабаром скажу вам сама. Ахматова».

...Нудно, одноманітно, немов волячим возом, котилися дні. Відпочинок так само швидко набридає фронтовикові, як і шанці. Солдати розважались, як уміли.

Щоранку який-небудь газда приходив до хлівця й, одчиняючи двері, проказував:

— Абись ти, москалю, здоров був, пропало моє тельтко!

— Мої куріп'єточка!..— голосила газдиня.

Прокидалося село.

З усіх кінців на вигін сходились газди й газдині — поважні бадіки, обсмикані з поділками вуйки й вуйни, простоволосі дівчата-відданиці... Сходились і землячки, охочи подивитись на дивоглядь.

На вигоні вїт уклонявся на всі чотири боки.

— Не сумуйте-бо, газди, за телетками, а ви, газдині, не голосіть за куріп'єточками, ек за ненькою. Ви, небоже-та-дівки, самі-сьте винні, що москалям до себе припуст дали...

— Нашот девок ти, папашо, правильно! — казали землячки.

На вигоні здіймався галас і прокльони ображених відданиць. Стояли, похнюпивши голови, газди. Хлипали, стримуючи сльози, газдині.

Виряджали вїта: «До начальства просити права».

Солдати, знаючи думку свого начальства, вигадували щодня інші витівки.

Офіцери теж нудьгували. Звичайно, їхні витівки були іншого змісту. Полкова крамничка щодня експортувала до штабу щонайменше літрів сто міцного бессарабського вина.

П'янки відбувалися щоночі... А на ранок — муштра.

Дні кількох командирів були під ліком. «На фронті— перша куля гадині», зарікалися солдати.

Від офіцерської шпани трималися осторонь прапорщик Бондаренко й поручик Висоцький.

«Красные девицы» (вислів батальйонного) ранками водили свої сотні в поле й там навчали муштри і... «словесності».

Вечорами сходились солдати погомоніти.

— Валянки привезли навесні... На біса вони нам?

— На біса? Он земляк із 47-ї дивізії ще не таке казав: привезли, каже, їм гранати — перед наступленням... Привезли — нехай: стояли запечатані. Коли німець налізає... Наші смик: а там, замість гранат,— сухарі гнилі, цариця їм прислала...

— Измена, братця ви мої, кругом! — лоскотливо шепотів курносий «богомаз». — Народ хочуть попередусити... От і все.

— Робочі, кажуть, відмовляються робить «на оборону»?

— Знають, що все'дно не оборонять... Гнилими су-  
харями воюватимеш!

— Похерить би нам, братця, цю війну!

— Похерить... як?

— Отак: гвинтівки на плечі та й гайда додому.

— А німець!

— Не піде. Скільки дома в тебе території? Півдеся-  
тини... Разі ж вона йому потрібна?

Даремно сотенні командири шукали джерела цього  
небезпечного для їхньої кар'єри настрою.

Балакали про агітацію, що шириться поміж солда-  
тами.

— Панове,— говорив не раз полковник.— Я певний,  
що в нашому полку є німецькі шпиги... Вважайте: обов'я-  
зок кожного офіцера стежити за боездатністю своєї сот-  
ні. Піддайте дисципліни, бо бригадний командир, ви  
знаєте...

І командири «піддавали» дисципліни, чекаючи приїзду  
генеральського.

До цього було пристосовано роздачу нагород як сол-  
датам, так і офіцерам.

Одного разу Бондаренка покликали до штабу:

— Тут потрібні деякі формальності. Ви мусите доста-  
вити нам свого формуляра, бо інакше це гальмує спра-  
ву нагороди...

Ад'ютант не розумів, чому прапорщик так байдуже  
поставився до цього.

«Маскується», гадав.

— Мій формуляр? — по довгій паузі мовив ад'ютан-  
тові.— Гарзд, доставлю...

— Прошу! — Ад'ютант підлесливо тиснув за руку.—  
Гадаю, що ви не відмовитесь сьогодні підмочити вашу на-  
городу, пане прапорщику?

Фортуна, наче вередлива наречена: хоч-не-хоч, Бон-  
даренко мусив мати те, чого й не сподівався.

— Галло! — спинив його на вулиці Висоцький.— Я до  
вас. Чому це ви так рано променадами займаєтесь?

— Мушу,— і тут же розповів йому свою розмову з  
ад'ютантом.

— Кілька літрів бессарабського. Не шкодить підмо-  
чити ад'ютантові горлянку...— жартував Висоцький.— Ну,  
пішли?

— Куди?

— До мене... Є одна серйозна справа.

Бондаренкові давно хотілося побалакати про цю — як він гадав — «одну серйозну справу».

Він горів бажанням бачити Ахматову, — вона вже напевне скаже все.

— Сюди, — запрошував Висоцький. — Ви не були ще в моїй халупі?.. Прошу! — відчиняв гостинно двері.

Бондаренко увійшов до хати, але те, що він побачив, там, примусило його зробити крок назад:

— Галя! — вирвалось у нього.

Висоцький зайшовся тихим, задоволеним сміхом і злегка підштовхнув свого колегу наперед.

— Заходьте, пане прапорщику. Про вас із Києва дав знати нам товариш Голубенко. Ви там не бачили його?

— Не бачив, — приголомшено дивився прапорщик.

— От ми й зустрілися... Сідайте, — чемно привіталася Ахматова-Церанська.

Навчальна полкова команда поверталася після гулянки.

На вигоні стояла кухня. Куховар, верхи на коні, давно вже чекав, щоб розливати вранішній сніданок.

— Команда... стій! Я вам покажу, падло ви собаче, як марширувати, — лаявся новопризначений командир навчальної команди Маковський.

Навчальна команда — це окрема одиниця, що ніколи не буває в шанцях. Тут були тільки ті, що їм судилося носити «личко».

Сьогодні капітан Маковський був лютіший від холери.

— Що тоді скаже полковник, коли його команду не відзначить бригадний генерал?

Його терпець увірвався, коли на команду «по сніданок» призначений на старшого солдат-навчальник повів людей не за встановленим порядком.

— Поверни колону! — бризнув піною в навчальника. — Чого роззявив рота, сволоч!

«Старший» перелякано трусився. Даремно він вигукував застосовану до цього випадку команду — навчальники були глухі, як мур.

Команда подавалася неправильно.

— А-а-а, ти ж як? Командуй! — заціплений кулак Маковського влучив між очі. — Руки геть! Командуй!

Навчальник видувив з себе кілька звуків, більше схожих на бугаячий рев, ніж на команду.

— Командуй, худобо, командуй! — кулак Маковського раз по раз спускався на беззахисне обличчя.

— Іч, як точать нашу кров, їдять їх черви,— казав, на кухні верхи, куховар. Заюшений навчальник вертівся дзигною, бо, замість кулаків, на нього тепер сипалися «дарунки» капітанського стека.

— Команда... стій!

Того, хто посмів би заперечити, чекала ця ж, коли не гірша, доля. Капітан зганяв оскому:

— Командуй, падло, командуй!

Одчайдушний, благальний рев зацькованого звіра метнувся вигоном:

— Р-ряту-у-уйте!

З халуп, що стояли поблизу, висипалися стурбовані фронтовики.

— Братця, глянь, он що робиться!

Фронтове життя навчило їх іншої, відмінної від тієї, що в запіллі, поведінки з офіцерами.

На Маковського дощем поллялася добірна лайка. Хтось висловив практичну пропозицію: «Почастувати його товстим кінцем по ребрах».

Пхнувши геть навчальника, роз'ярений Маковський повернувся до фронтовиків:

— Марш звідціль!

Солдати втихли. Тамуючи своє обурення, покірно повернули спину. Один тільки не рушив з місця.

— Ти з якої сотні?

— Сьомої, вашскородь!

— Унтер-офіцер?

— Так точно.

— Руки як держиш?

Фронтовики тимчасом перестріли бідолашного навчальника, й він розповідав їм про свою пригоду.

— Вище голову, падлюко! — лютував Маковський. — Вище голову, кажу! — і замахнувся стеком. Унтер-офіцер Лелека пожовтів.

— Нема такого права, вашскородіє!

У цьому застереженні, здавалося, було стільки лютої зненависті, що не тільки капітан, від неї затремтіли б сотні капітанів.

— Нема права? — І стек із свистом спустився на Ле-

лечине плече. Цього було досить, щоб Лелека вихопив його.

— Відійди, уб'ю! — прохрипів здушено.

Капітан стояв прибитий, приголомшений. Лелечин опір — він не міг його збагнути: солдат дозволив собі зганьбити офіцера.

П'яні від образи очі заливала кров.

— Маеш, хаме! — вихопив нагана.

Хльоснув постріл, як батіг чабанський. Фронтовики дивились — заворожені. Лелека тихо похитнувся...

— Прийде черга по тебе, — проказав і мляво сів на землю. Вузька червона річечка поволі випливала з-під Лелеки, земля жадібно вбирала в себе солону кров...

— Братця, чоловіка вбив... — котилося вигоном. Фронтовики, очумавшись, посунули на поміч. Тісним колом обняли обох: Лелеку й капітана. На момент запанувала терпка тиша; тільки вітер обвівав застріли від напруження й злості чола... Унтер-офіцери вдерлися всередину солдатської ватаги й, захищаючи Маковського, що виглядав тепер не дуже войовничо, умовляли:

— Не треба, братця. Розійдись.

Можливо, що фронтовики послушали б і розійшлися, якби Маковський, очманілий з переляку, не гукнув:

— До зброї!

Вимуштровані навчальники, готові з першого наказу лізти в саму прірву, кинулися від кухні до гвинтівок. Наслідки, принаймні для Маковського, були блискучі: спантелічені фронтовики завагались, і він щасливо вислизнув з-під їхніх рук.

А по кількох хвилинах на вигоні — під вартою навчальників — стояли арештовані призвідці бунту.

— Що це ми всамделі, братця! Видали фронтовиків... Кому? Ми жисть свою, можна сказати, з неприємельом кладемо, а він... Далої гадюку! — кричав курносий Гришка-кулеметник.

Неспокійно озирались арештовані фронтовики.

— Ведіть їх! — чули розпорядження.

— Вашскородь, — просились арештовані, — дозвольте пару слів сказати землякам...

— Ведіть! — і варта рушила.

— Братця, землячків ведуть! А потім нас усіх туди ж за ними? Стій! — Курносий, а за ним ватагою, хто сміливіший, кинулись перестрівати варту...



— Арештовуйте всіх!!!

Подія зворохобила весь 2-й батальйон. Сходились на вигін, щоб довідатись, за що та як арештували.

— Розійдись! — погрожував оскаженілий капітан.

Шикувалася озброєна навчальна.

— Проти своїх, землячки? — Курносий виділився з натовпу й побрів до табору навчальників. Маковський заступив йому дорогу.

— Ты что?

— А ти што?

Затаївши дух, усі стежили за цим новим фатальним поединком.

— Марш на місце!

— Не балуйсь, вашскородь. На три ступні від солдата — стій. Захочу — піду, не захочу — й не піду...

— На місце, сволоч! — Збитий з голови курногого картуз упав на землю.

— Ти так?.. А я — во як! — націлюючись в обличчя кулаком, відповів Маковському курносий. — А я — во як! — другим стусаном у груди відштовхнув його від себе на п'ять кроків. — Во як я! Поняв? А тепер хоч арештовуй, офіцерська воша ти! Війна — тудить вашу... Какая мені різниця: на каторзі чи тут... Досвіданія! — Махнув піднятим картузом. — Згадуйте, брата, Гришу Бричука!

Все, що було на майдані, вщухло. Знівечений капітан, не тямлячись, підбіг до найближчого навчальника й захопив у нього з рук гвинтівку.

— Стій! — націлився в курногого.

— Йех ти кур... — і не скінчив зухвалий кулеметник.

Лунко прокотився другий офіцерський постріл. Куля влучила в плече навиліт, і далі — рикошетом — бризнала в живіт зовсім безневинному фронтотикові.

Совгалися по землі, купаючись у власній крові, три солдати, що не вміли шанувати честі офіцерської...

Коли б найбільша 42-сантиметрова гармата розпанахала повітря й громовинням струснула вигін, це був би тільки блідий відбиток того обуреного, зазивного кличу, що його кинули в обличчя капітанові фронтотики.

— Бери гвинтівки!!!

Цей клич, напевне, чули інші батальйони.

Вигін схожий був на розворушений невдячною рукою комашник, — усі бігли врозтіч до халуп по зброю.

Навчальна клацала закривками, пускаючи в цівки набої...

Зацікавлені хлопчиська визирали крізь ворота.

— Мой хло, що то роблять москалі!

— Жеби з тебе дух виліз, убойнику! Ци ти не видів, ек москаль до штурми си готує? — Матері тягли за вуха своїх «небожет».

Никли голови в старих поважних газдів:

— То не жарти, мой! Ади москаль на москаля йде...

...А в халупі (вікна позакривані фіранками) точилася розмова: «Отже, маємо три точки. Перша — наш тутешній комітет кладе в основу своєї праці агітацію серед фронтовиків... Друга — всі непорозуміння, що виникатимуть на цьому ґрунті, комітет скеровує в бік планового руйнування боездатності частини. Третя — зв'язок з іншими частинами — Ленкоранським і Фінляндським полками, що тепер комплектують нашу дивізію. Такий зв'язок можливий. Солдати цих полків — я знаю їхній настрій — на випадок чого, за нами буде вся дивізія, а далі... буде видно, що робити далі», говорив Висоцький.

Тепер це був досвідчений запільний вовк, аж ніяк не схожий на поручика Висоцького.

«Ахматова» не сперечалась — вона згодна ухвалити зафіксовані три точки.

— А ви, Дімо? — гострий погляд обійняв задумливе чоло. Прапорщик Бондаренко ніяково схилився над столом.

— Я згоден, — тихо відказав, і водночас із цим далеко десь кахикнув... випал.

— Салют? — не зрозуміли всі.

Хтось нервово торохтів у шибку. Висоцький швидко відслонив фіранку: коло вікна стирчала вістунова голова.

— Вашблагородь, у наступленіє поїшли!

— Яке?

— Наші поїшли в наступленіє!

Годі було щось довідатись від цього вістуна.

Офіцерські френчі й косинки жалібниці враз переродили цих людей.

— Ви довго там, поручику?

— Готовий!

Надворі лускали раз по раз випали...

— Ні чорта не розумію,— говорив Висоцький.— Ви побудьте, сестро, тут, я надішлю до вас свого вістуна...

— Пробачте! — Офіцери разом вибігли з халупи.

— Може, це аероплан? Бо яка ж тоді інша причина могла викликати стрілянину в дивізійному резерві...

Вулицею оддалік біг захеканий ад'ютант.

— Панове офіцери! Наказ: негайно всім до штабу...

— Що трапилось?

— Там бунт і... ловлять офіцерів! — Розмову ад'ютантову ілюструвала лихоманка.

— Хто бунтує? І чому? — не йняли віри офіцери.

Переляканий надмірно ад'ютант довбав одне:

— Негайно всім до штабу... Хто не з'явиться — полковий суд.

Йому довелося дати спокій.

— Треба перевірити,— рішив Висоцький.— Підемо туди, чи як?

І офіцери шпарко рушили на вигін. Дорогою їх перестріли патрулі-навчальники.

— Ваше благородіє, туди нам заборонено пускати.

— Це ж чому?

— Там небезпечно.

— Єрунда, пішли!

Патруль увічливо зійшов з дороги, пропускаючи повз себе офіцерів.

До вигону було вже недалеко.

— Це ж наш район розташування,— говорив нервово Бондаренко.

— Що ж там могло статися?

Висоцький мовчки надавав ширшого кроку.

На воротах — пальцями:

— Аді, брей, офіцери!

— Де? Сараки, ой, сараки!

Вузька вулиця глянула на вигін своїм закрученим кільцем і полохливо розбіглася зеленим подорожником, попід халупи.

— Стій, тудить вашу! — кілька чоловіків, озброєних гвинтівками, вибігли з воріт на вулицю. — Братця, двох піймали.

— Йолопи, чого роти пороззявляли? — втихомирював Висоцький бунтарів. Наїжачені багнети захитались.

— Осади, роб'я, це наші офіцери...

Оточені тісним солдатським колом, слухали подробиці цієї незвичайної події. Досить було глянути: серед солдатів цілого батальйону не було ні одного офіцера.

Вигін зайняли навчальники. Стрілянина не завдала шкоди, бо стріляли поки що на вітер. Лежали три поранені, а тепер холодні трупи. Вигуки й погрози поки що були єдиною ознакою бунтарської діяльності.

Один порядний випал міг би розігнати цю неупорядковану ватагу.

Висоцькому з чола котився рясний піт. Бондаренко почував себе спокійно: може, через те, що пахло фронтом, а на фронті він нічого не боявся.

Прийшли чутки, що інші батальйони вийшли за село.

Навчальники не виявляли жодної активності, але їх націлені гвинтівки свідчили про небезпеку.

Висоцький одійшов набік, потягнувши за собою Бондаренка.

— Це провокація якась. Ми мусимо вмовляти їх покласти зброю.

— Я не знаю, чи досільно це тепер робити?

— Ну, а як же бути?

Офіцери замовкли.

Вигуки фронтовиків оповістили зміну ситуації: верхи на коні з'явився сам полковник. Бунтарі кричали:

— Іч, коли приїхав, лярва!

Капітан Маковський, що до цього часу сидів десь на захоронці, вийшов отдавати рапорта.

— Зараз же ходімо до полковника, — настоював Висоцький, — пояснім йому, в чім річ, що солдати зараз же розійдуться, тільки-но навчальники знімуть облогу...

Але полковник попередив його рішення: прийнявши рапорта, крутнувся конем на місці й алкюром виїхав на вигін.

— Батальйон... увага на мою команду! Струнко-о! — На вустах його застигла саркастична усмішка. — Що ж ви, братці, не впізнали свого командира... Здоров, молодці ахалцихці!

Відгукнулося кілька непевних голосів, а решта, зв'язана однією волею, була німа, як мур.

Хоробрий ад'ютант, що статувався на коні біля полковника, схилився на луку й, показуючи пальцем, щось проговорив йому на вухо.

— Панове офіцери! — вже не ад'ютант, а стек полковницький показував. — Я вам наказую... Вийдіть сюди!

Висоцький, а за ним і Бондаренко вийшли не хапаючись перед полковника і привітались.

— Вам відомий мій наказ?

— Так, пане полковнику.

— Чому ви не з'явилися до штабу?

Ад'ютант ехидно посміхався. Не чекаючи на відповідь, полковник повернув конем — по фронту — до навчальників і голосно покликав:

— Прошу на хвилинку капітана!

— Слухаю пана полковника!

Маковський тьопав підтюпцем, шанобливо приклавши руку до кашкета.

— Що накажете?

— Пропоную вам... — і далі пропозиція була, як видно, незвичайна, бо полковник намагався говорити тихо й тільки вже наприкінці додав: — Ось моє вам розпорядження. — Повернувся конем до офіцерів.

— Здайте вашу зброю, — наказав.

Висоцький мовчки одстібав свого револьвера. Бондаренко, той не квапився, можливо, через те що задивився на капітана.

Командир навчальної команди не спускав з нього очей. Мимохіть їх погляди зустрілися: довго не могли збороти один одного...

— Ви прапорщик Бондаренко?

— Я... моє поважання вам, капітане!

— Ви злочинець... дезертир! Ви вкрали чуже призвище!.. Як ви смієте носити офіцерського мундира? — вірещав Маковський.

Полковник з ад'ютантом слухали, роззявивши рота.

Висоцький був ні в сих ні в тих.

— А ви, негіднику, хто вам дав право вбити цих людей? — виймаючи нагана, люто зашипів колишній дезертир.

Куля, замість капітана, влучила в коня, що зараз же упав на землю з ад'ютантом.

Фронтовики шаленим ревом привітали свого месника.

— Арештуйте агітаторів! — релетував полковник.

Ударило ще кілька пострілів, — сумно задзвеніли кулі над облогою навчальників — полковник повернув конем...

— Ви ідіот... Не треба було так... Тікаймо ж, кажу

вам! — і «агітатори» з наганями в руках кинулись навтіки до фронтівиків.

— Ура-а-а!!! — котилось їм у груди ураганом.

Наелектризована юрба ринула вперед нестримним шквалом, виставляючи крижаний вал багнетів.

— У-у-у-ура-а!!! — плакало вгорі над вигоном.

Вулицями до поля втікала навчальна команда.

...Уповодж фронту тривожно гуділи гудки польових телефонів.

«А-ський полк... бунт... виставити тиллові дозори»...

Полковник персонально керував облогою села, де перебували бунтарі. Штаб і решта батальйонів вийшли.

«Навчальна», як частина надійніша, виставила скрізь свої секрети.

Чекали ад'ютанта, що поїхав за негайним розпорядженням до штабу бригади.

Офіцери, починаючи від командирів сотень і кінчаючи полковником, усі лаяли Маковського.

— Коли б вони були солдатами, не баранами, — потішав себе полковник, — то нас давно вже можна було б взяти голими руками.

— Солдати ваші, — говорив до інших батальйонних командирів, — та ж сама наволоч, що й там... Уявіть собі, що скаже генерал! Що скаже генерал! — і полковник загинав собі міцного матюка.

Секрети передали, що в селі спокійно.

— Вислати надійну розвідку, — не довір'яв полковник.

...Згодом, крадучись городами, де хильцем, де й на животі, пробиралося в село п'ятеро офіцерів. На чолі йшов батальйонний глянути на своїх бунтарів.

Капітан, ретельний бойовик, якому всеодно, хто ворог, мав рацію, коли дозволив собі лаятись.

— Товкачі, шкапи водовозні, — лаяв він бунтарських верховодів. — Хоч би поганенького секрета виставили... ідіоти.

Розвідка обережно посувалася городами до вигону.

— Нема нікого! — здивувався капітан. — Можливо, розійшлись і сплять...

Але гадка капітанова була, як видно, передчасна. Перед ногами, немовби з-під землі, вирости багнети.

— Пропуск?

— Чорт вас забери! — нагримав капітан. — Ви забули, що я ваш батальйонний командир?

— Здавайся, вашскородіє, — рішуче заявили, відбираючи нагани, колишні батальйонного підлеглі.

Обеззброєна розвідка в супроводі варті пленталась... «до штабу» — так принаймні думав капітан.

Полковник не знаходив собі місця. Вислана розвідка мусила давно вже повернутися.

Ад'ютант у штабі бригади теж чомусь затримався.

— Ідіоти, чи не думають вони там валандатися до ночі? Що нового? — питав Маковський, який щойно вернувся — повіряв секрети.

— Персонально вам, пане полковнику. Секрети наші перейняли, — Маковський передав пакета.

— Персонально? Цікаво, що вони можуть писати, — пожадливо розпанахав полковник персонального листа.

— Сто чортів! За такі жарти шомполами б'ють... Що б ви гадали вони пишуть? — і він голосно перечитав.

Полковникові 162-го А-ського полку.

Вислана на наш бік ваша офіцерська розвідка піймана.

На випадок агресивних заходів з вашого боку піймані офіцери розцінюють як військові шпиги.

За постановою дійового комітету  
Начштабу *Висоцький*.

— Як це вам подобається, га?

На обрій виринув конем поквапний вершник.

— Наші, — втішився Маковський. — Цікаво знати розпорядження бригадного?

— Все як слід, полковнику! Дві легкі батареї й п'ять сотень дикої дивізії... Гадаю, досить, щоб до ранку розіграти цього фарса! — випалив з одного разу ад'ютант, спинивши на бігу коня. — За півгодини буде генерал. У нього є бажання викликати бунтарів на благодійну бесіду...

Полковник кинувся давати розпорядження. Батальйонні командири заходилися приводити до бойового вигляду свої лояльні батальйони, командири сотень — сотні. Вечоріло.

Бригадний генерал, якого дочекалися, — миршавенький дідок — уважно слухав, що йому оповідав полковник.

— На капітана Маковського — начальника навчальної команди — напали загітовані солдати, командирами яких були підіслані військові шпиги. Захищаючись, Маковський випадково вбив трьох бунтарів... А шпиги з нагоди цього випадку підбурили весь батальйон. Полк задалегідь виступив — село звідусіль оточене секретами й дозорами навчальної команди.

Офіцери, вислані на розвідку, там попались. Їм загрожує серйозна небезпека. Бунтарі при зброї, набоїв мають, як звичайно...

— Годі! — наморщилися острішкуваті генеральські брови. — Вам бути не полковником, а свинопасом, чуєте? Ніяких шпигів у моїй бригаді не було ніколи — чули? — тупотів ногами генерал. — Ніколи! — генеральська слина клаптями летіла з рота.

Полковник дзигонів зубами, наче його витягли зимою з ополонки.

— Ви заплямували полкове ім'я... Я вас... ви знаєте... — запнувся генерал, голос йому тріс, немов струна, натягнена надміру. Обома руками шарпонував полковника за плечі, і на землю покотились від погонів гудзики.

— Марш у шанці! — захрипів несамовито.

Ця пригода швидко обійшла весь полк. Лояльні батальйони радо привітали генеральську витівку.

Колона, вишикувана побатальйонно, на привітання генералове відповіла гучним:

— Здрав-жлам, ваш-діт-ство!!!

— Скарги є? — питався генерал.

Лавами поповз ледве вловимий гомін, і кілька твердих голосів промовило:

— Так точно!

— Із скаргами виходь до мене.

Чотири «кавалери» вийшли перед генерала.

Осторонь стояли батальйонні командири — офіцерська трясця не давала їм спокійно встояти. Коліна ходором ходили, як розмелені колеса в шарабані.

— Що маєте казати? — Генеральський тон на диво був ласкавий.

— Ось ти! — показав на груди першого ступеня кавалера. — Чому ти досі не підпрапорщиком?

— Не знаю, ваш-діт-ство! Потому порядки в нас...

«Ласкавий» генерал не дав йому скінчити:

— Здоровлю вас, кавалерів, підпрапорщиками!



Збиті з глузду «кавалери», замість розповісти, на що скаржаться їх земляки, ревнули в один голос:

— Рад стараться, ваш-діт-ство!!!

Слово честі, генерал, здається, добре знав, на який гачок найкраще ловиться солдатська рибка.

Наступний експеримент судився капітанові Маковському.

— Пане підполковнику! — Жовтий, неначе віск, Маковський з переляку ледве тримався на ногах. — Вам пропоную: від мене передати бунтарям мою їм пропозицію... Покласти зброю. За півгодини будуть батареї... За півгодини ви повинні бути командиром полку. Бажаю успіху.

Миршавенький дідок — дві зірки й зигзаг — лазив скрізь, немов примара, і де тільки не з'являлася його горбата постать, там обов'язково були кепські наслідки для офіцерів.

На обрії, відкіль насувався вечір, несподівано вигулькнула якась невиразна лабчаста крапка.

Крапка розпливалася, робилась подовгастою, а згодом можна було бачити, як полем лавою розбіглася кіннота й, несподівано збудивши диким гуком всю околицю, метнулася просто на полк.

— Коня! — вершав генерал. — Ці чорти непоінформовані, як слід... Його присутність ледве вгамувала синів далекого Кавказу.

«Мой шашка — твой башка». Чеченці залишилися незадоволені.

Шляхом згори спускалися дві легкі батареї.

Не доїжджаючи три кілометри до села, звернули в поле й стали на позиції.

Годинник повернув обидві стрілки: двадцять п'ять на восьму, а Маковський не вертався.

— Перший випал! — коротко розпорядився генерал.

«Перший випал» блискавицею по кабелю до батареї й за хвилину: «З-з-зу-уй-уй-уй». Білим димом над селом гоїдалися перші генеральські подарунки.

Озброєні ходили вулицями патрулі!

На краю села, в халупі, блимав каганець. Біля кожного вікна стояла варта, гомоніли й вештались солдати по подвір'ю.

Штаб дійового комітету.

За столом сиділи: Бондаренко — він же Михальченко, колишній політичний дезертир — химерна доля запровадила його сюди; сестра Ахматова — вона ж Церанська, що щасливо вислизнула з рук П-ської охранки, поручик Висоцький — голова військової підпільної організації — і кілька обраних від солдатів представників.

Стояли зловлені на розвідці офіцери.

— Отже, моя остання пропозиція, — говорив Висоцький капітанові, — ви приймаєте на себе керівництво батальйоном?

— Красно дякую! — обурювався капітан. — Ви гадаєте найти такого ідіота, що візьме на себе ваші божевільні витівки?.. Ніколи!

— Навіть і тоді, коли ми введемо вас зараз на вулицю і...

— Навіть і тоді.

Висоцький мовчки глянув на присутніх за столом.

— До ранку ви, панове офіцери, поміркуйте, як вам бути...

Офіцерів вивели. Покликаний патруль дістав наказ: передати на ворожий бік пакета.

Надія примусово вплинути на офіцерів, прилучити їх до бунтарів — не справдилась.

Штаб дійового комітету не мав жодного конкретно виробленого плану.

Село звідусіль оточене секретами й заставами навчальної команди. Решту батальйонів виведено в поле — сподіватися на їх виступ не доводилось.

Ситуація неблаганно в'язала мертвого вузла...

А за дверима — надворі — чекали й сподівалися рятунку повсталі солдати.

Михальченко й Церанська сиділи попліч. Дотик її одягу приємно лоскотав його напружені нерви.

Серйозна небезпека, передбачення трагічного кінця, — все це аж ніяк не в'язалося з його думками.

Активний керівник людей, що їх життя висить на волосинці, — а йому хотілося впасти їй на груди й розповісти заяложеному дурницю — про своє кохання...

Висоцький висував на обговорення чергову пропозицію:

— Або ми виходимо в поле й починаємо активно діяти, або...

— Та не жалій його, анахтемського! — перебили в снігах.

Прикладами до хати проштовхнули офіцера, який, до речі, й не збирався опинатись.

— Піймали птицю, ваше благородіє, — заявив один із варті, що ввійшла слідом за офіцером. У розхристаному френчі, без кашкета, під очима синяки — стояв і безпорадно озирався...

— Капітан Маковський! — здивувались за столом.

На знак Висоцького замовкли всі.

— Генерал... — тремтів Маковський так, немов його чекало десять шибениць, — пропонує вам скласти зброю.

Призвичаєні фронтовики вловили підозрілий свист... другий... третій...

Глухо забриніли вікна, надворі метушилися солдати.

— На нас викликано артилерію, — урочисто констатував Висоцький.

На момент у хаті встановилася крижана тиша. Було чути, як билосся у сусіда серце. Але це був тільки один момент....

Далі всі, що були в хаті, вискочили з неї, наче наполохані зайці. Про Маковського й решту офіцерів, розуміється, забули.

Стугоніла вулиця під важкими чобітьми, — збігалися до штабу наполохані, озброєні солдати.

На подвір'ї клекотіло, ніби в казані.

Вулиця зробилася тісною, й було млосно від випарів, що ними ураз наповнилося повітря.

— Дімо! — на плече йому лягла чиясь рука. — Опам'ятайтесь, чуєте?

Він чує, що рука ця Галини, чує здавлений тривожний голос... «Що робити?» Вона бере його за руку, як фахівець монтер бере держак акумулятора.

— Солдати сподіваються на вас, дивіться.

Дивився, бачив вулицю й на вулиці багатоголового, безпомічного звіра...

Нюхав з насолодою бойовий дим, скерований, йому здавалося, проти нього одного. Точнісінько отак було, коли йшов на височину 100,58 — тоді теж не було виходу — так само й зараз: бовваніла голова, те саме дике, нез'ясоване бажання знищити довкола все, щоб не лишилося нічого...

Смикнувся й вихопив у ближчого солдата з рук гвинтівку.

— За мною, вперед!

Похмурий сірий ранок зустрів на конях чеченців, що лавою по один бік стерегли ліс. З трьох боків у лісі шамотіли кулемети... А всередині, в пущі, причаївся зацькований одважний «звір» — бунтарський батальйон. Тікати було нікуди. Оточені з усіх боків, вагалися бунтарські командири: «Що робити?» Обвішаний гранатами (прототип червоного гвардійця) ходив по лісі від застави до застави командир Висоцький — потішав:

— Держіться, голуб'ята! Кулемети — це для страху, а нам лякатися нічого...

Бунтарські домагання офіційно зводились до двох точок: 1) Викликати командарма. Хай на місці обізнається про дійсний стан речей. 2) Скарати польовим судом Маковського.

Бригадний бісився: «Їх мало перевішали, канальських». Поява командарма не всміхалася його кар'єрі.

Востаннє, коли замовкли кулемети, через парламентера — генеральська пропозиція: «Видати привідців і сьогодні ж вночі вийти в напрямі, де вкаже генерал»...

«Ми готові скоритися генералові, але тоді, коли тут буде командарм», воліли бунтарі. Бо знали, що назад не буде повороту. Генералова рука могла їх тут дістати тільки силою, а командарм:

— Висше начальство по закону поступаєть, — запевняли один одного солдати. Та зовсім інші погляди мав «штаб». Обидва офіцери мимоволі стали на чолі розбурханого батальйону.

Знали, що ні командарм, ніхто з «высшего начальства» не потуратиме бунтівникам. Власна доля мало їх обходила: один підпільний працівник; другий — дезертир під чужим прізвиськом, а третя — мала досить підмочену репутацію. Усі троє всяк по-своєму чекали неминучого кінця. Бунтарі копали свіжі шанці. З піднесеним бойовим настроєм обмірковував колишній м'якушкுவатий доброволець план озброєного захисту: вночі вдарити, прорвати несподівано облогу, зайти глибше в пущу й там розсіятись поодиночі всіма стежками, хто куди...

«Єдиний вихід з нашого становища», вирішила бунтівницька рада. Готувалися. За планом треба було зволикати час до вечора. Послали перекинчика, що мав одне завдання: каятись і говорити, що бунтівники рихтуються на вечір добровільно скласти зброю...

— Десятому мерзотникові куля! — смакував бригадний генерал, чекав до вечора. Вістка про бунтарський батальйон дійшла до командира. Найясніший князь обурено прочитав депешу.

— Гнусная измена родине... Мерзавцы!

«Ликвидировать немедленно», гуділи телефони.

Бригадний генерал ретельно взявся до виконання наказу.

Падав вечірній морок. Тихо розгорнулася бойовими лавами навчальна, за нею пішим строем три чеченські ескадрони, — насувалися на ліс.

— На полювання! — жартував його превосходительство, смакуючи цю мудру операцію.

Бій почався на заставах несподівано, без попередження. Закректала кулеметна навчальна. На відповідь їй лунко прокотився лісом перший випал бунтарської застави...

Почалося «полювання».

— Нас б'ють! — обурено котилося лісом.

Гарячково шикувалися, скликаючи свої розкидані застави, бунтарі. Командири планували бойове каре.

— Заощаджуйте набої! — переходило схвильовано рядами.

Виплив молодик, задумливо черкнув одним кінцем по смерекових верхах і лагідно облив колону струменем променистого світла.

Бліді обличчя командирів виявляли стійку волю. Коло них, одна на всю колону, біла сестрина косинка.

— Дімо, гляньте, як навколо гарно, — показала одному на ліс.

— Так, так. І справді гарно... — прислухався до зрадливих лісових шумів.

Постріли нестримно наближались до колони: ось вони все ближче, ближче... Командири увійшли в каре.

— Товариші солдати! — урочисто прозвучав спокійний голос під шатром задумливих смerek. — Нам судилося піднести голос проти хижого насильства, визиску, війни і гніту... Хай ті, що там ідуть, сьогодні нас поб'ють,

нехай! Узавтра про це знатиме вся армія... Робітники покинуть виробляти їм набої, а тоді—кінець війні! — Останні слова Висоцького покрили вигуки:

— Доволі! Геть війну!!!

Наперед висланий дозір доносив: «Супротивник з трьох боків охоплює місцевість».

Командири попрощалися.

Тепла сестрина рука збурила кров, підтримала напружені до краю нерви.

— На прорив! — почула бойовий наказ колона. П'ятсот пар рук до болю міцно стиснули наготовлені до бою гвинтівки...

— Вперед!

Завихрилася метелиця куль. Серед клетоту, що зчинився в лісі, час від часу плювало в очі ворогам одривчасте, коротке:

— Батальйон... Плі!

Супротивника не видно, але він чигав з-під кожного куща, перетинав дорогу кулеметами. Густий бір перешкоджав дотримувати лад, та все одно...

— Батальйон... Плі!

Каре стійко посувалося вперед. Побитих майже не було. Нараз ворог причаївся, стихли кулемети, — раптова тиша вкрилась підозрілим шелестом і...

«Ш-ш-ш-ш-ах-ах!» перетяло шлях завісою гранат. Колону з трьох боків атакували гранатами. Здавалося, ніби сама земля ригнула динамітом...

— Наза-а-а! — панічно звисло над колоною. Потрошене каре за одну хвилину обернулося на озброєну безвільну юрбу.

Раптом десь з'явилась сила командирів: командири ляглись, кричали, кожний діяв, як умів, а загалом — це був початок неминучої трагедії...

— Пропало, все пропало, — в одчаю гукав Висоцький. Колона ринула назад, але її зустріли кулеметами... Гранати й кулемети в нерозривне кільце взяли бунтарів — пораненого «звіра».

«Звір» не хотів вилазити цілим, і «гончаки» на клапті рвали його тіло. Як «той», так і «ті» знали, що скоро прийде неминучий кінець...

Востаннє Бондаренко зорганізував півтори сотні й спробував піти в атаку, намагаючись прорвати кільце кулеметів.

Билися без мети. Бо навіть, якби й видертися з лісу, то все ж одно їх оточать знову. Паніка минулася.

Тепер солдати боронилися відважно, як шакали — поранені один одного перев'язували шматтям, не піддавалися.

Церанська — для неї куль не існувало, — біла косинка з'являлася в найнебезпечніших місцях. Сили бунтарів дедалі танули.

«Ех, хоч би одного кулемета», боляче думав Дмитро, бунтарський командир.

Церанська, що на цей раз була коло нього, діткнулася його плеча й показала на Висоцького, що біг до них скривавлений.

— Кінець. Мої солдати піддалися! — кричав.

Але Дмитро не слухав цього окрику. Дійти до ворога ще кілька кроків, ще кілька кроків йому залишалося — прорвати кільце, а він падає, вхопившись обіруч за груди кумедно, ніби порожній лантух.

«Його Галя» дивиться широкими очима й, тихо зойкнувши, спочатку припадає йому до грудей, а потім кривиться й лягає...

«Кінець», поринає на дно Дмитрової свідомості.

Очі обволікуються бойовою завісою диму... Крізь дим далеко — в сутінку — на нього насувається лава австрійських широких багнетів. «А, це височина 100,58» — його рука силкується звести вгору шанцюву лопатку... «Вперед, за мною!» уривається з землі й летить у чорну безвість.. «Ох, як же ж хочеться спати»...

Рештки батальйону піддалися. «Полювання» справді закінчилося, як того вимагав бригадний генерал.

«Жалкую, ваша ясність, що не міг живими захопити ватажків», словіщалося в реляції до штабу командарма.

На депеші, що інформувала вінценосного монарха про повстання й дійсний стан речей на фронті, червоніла резолюція:

«С удовольствием прочел. *Николай*».

## ЯК ПАВЛО МАРТИНЮК ІШОВ НА ВІЙНУ

Ми, Николай Второй, милостию  
божией царь и самодержец всея Ру-  
си, царь польський, великий князь  
финляндский и прочая и прочая, воз-  
ложив упования на бога, сообщаем  
нашему любезному, верноподданному  
народу: «Дерзкий враг вторгнулся в  
наши пределы. С нами бог!..»

*З відозви 1914 року.*

На станції співали п'яні мобілізовані, посаджені в  
теплушки. Зухвало виграла гармонія.

Як у нашої цариці  
Росли в... носі печериці,  
Бариня, бариня,  
Судариня, бариня!

— Ой боже ж мій! Що мені робити?!— голосила мо-  
лодиця в розпачі.

Ось вона підбігла до теплушки. Заломила руки з  
горя.

— Кузьмо, а коли ти, не дай боже, не вернешся... Як  
же я залишуся з дітьми?

Чоловік оторопів. Поворушив для чогось розчепіре-  
ними пальцями безпомічно.

— Не знаю,— прохрипів і одвернувся.

Рушив ешелон, а за ним летіли навздогін плачі і  
зойки матерів, жінок, дітей...

Стояло пишне літо. Під ласкавим сонцем доспівала  
розкішна садовина. Але що чоловікові з того літа з його  
зеленими, розкішними садами й теплим, ласкавим сон-



цем, коли в хаті чорно й смутно і четверо дітей голопузих, мов опеньки, позирають на свого зажуреного тата — не до літа Павлові Мартинюкові!

— Робіть, робіть, діти, качечки. Мендель купить, буде хліб, — підохочувала голодних дітей мати. І голопуза дівтора із спритністю, що їй позаздрив би найкращий майстер, накидалися на купу глею. Кульки глею, настромлені на вказові пальці, в дитячих руках перетворювалися (швидко, швидко!) на химерних маленьких качечок, соловейків і інших пташок, що повинні були дітям дати хліб.

— А я собі куплю за гріш булки, — вголос мріяла найменшенька Маринка.

— Від булки болітимуть зубки, доню, — застеріг понуро Мартинюк. Зітхнув — і знову дзигною завертівся гончарний станок. Спробував гончар співати — не бере. Мляво й безживно сьогодні чомусь посувалася робота. А тут ще й допікають: на ворота поспиналися, мов пацюки вгодовані, багацькі діти — багатія Копитька — й виспівують задириливої пісні, просто в вікна, гадової душі діти, викрикують...

Гончар, гончар, місив глину, ну-ну-ну!!!  
Заталапав низ і спину, ну-ну-ну!!!  
Гончариха пишається, ну-ну-ну!!!  
Що то в тебе хитається, ну-ну-ну!!!

— Кляті вилупки! — рвонувся до вікна Павло. Налякані Копитькові діти миттю зчезли. Павло сумно засміявся. Він нагадував собою того зайця, що прийшов топитися й, злякавши жабу, розсудив: «Є ще на світі такі створіння, що й мене бояться», і залишився жити. На станку очікував його недороблений горщик. Павло не став його доробляти. Навіщо? Під лавками, в запічку, на комині, скрізь, де не глянь, валялися купами непродані гончарні вироби. Нема попиту: ні на полив'яні горщики, ні на розмальовані миски й полумиски, ні на химерні в своїй красі глечики й макітри...

— Талану нема! — роздумливо казав сам собі Павло. Ще не встигла одзвучати його скарга на талант, як у хату ступив соцький.

— Готуйся на завтра, Павле, до прийому. Беруть уже твої роки...

— Беруть уже?! — стиха зойкнула Марія і, побілів-

ши, скоряючись своїй безрадній долі, з глухим боєм похилилася на стіл. Злякано принишкли діти, залишаючи на пальцях недороблені качечки. Соцький не став далі говорити: йому треба обгадати ще цілий куток, нема коли ставати на розмову. Павло тупо подивився услід соцькому, що залишив відчинені навстіж двері, потім оглянувся на принишклих, зляканих дітей, на жінку, що, схилившись над столом, покійно схлипувала, і з якоюсь дивною навіть для самого себе приреченістю байдуже махнув рукою:

— Однаково, де пропадати...

Що йому збиратися? Коли в хаті навіть путящої торби нема. Підвелась Марія, тамуючи страх і сльози.

— Може б, ми поїхали на ярмарок, Павлушо? Може, дещо вторгуємо?.. Бо залишиш нас без шматка хліба...

— Вторгуємо... мотузок на шию, — моторошно пожартував Мартинюк. А все ж, жінки послухався. Вибрав щонайкращі вироби, довго вибирав ту першу річ, яка, коли її продати першою, повинна була покласти початок «щасливої торгівлі»... Що взяти? Чи цю химерну голівку, що сміється з усього світу? Чи казкову «Розкіш-волю»? Що вибирати? — вагався Мартинюк. «Урядника» — в нього така моторошна пика, що Мендель і карбованця не пошкодує... Вибрав на щастя «урядника». Навантажив свій маленький гончарський візок і, впрягаючись у голоблі, покликав до пари жінку.

— Поїхали, Маріє.

— А ви, діти, — наказувала Марія, — не гуляйте... Робіть, робіть, діти, качечки. А ти, Маринко, — зверталася до своєї улюблениці, — сиди тихо, не заважай хлопцям, то я куплю тобі аж цілого бублика...

— Аж цілого бублика?! — Маринка зажмурилася від щастя. Вона сидітиме дуже тихо, так тихо, як маленька мишка... Отак-о! І дівчатко, яке справді скидалося на маленьке мишеня, згорнулося в маленький нерухомий клубочок.

— Отак-о я, мамо!

Мартинюк тимчасом уже був на вулиці. Поволі котився, підстрибуючи на вибоїнах, візок. А за візком уїдливі Копитькові діти допікали до живого серця.

Бог дасть!!  
Тато маму продасть!!  
Псів накупить!!

Ніхто до хати не приступить!!!  
Іга-га!!!

Базар видався поганий. Прийшов Мендель, покрутився, поцмокав, пошкрябався, вибрав на карбованця качечок і соловейків, на які «в Одесі ход єсть», а за решту...

— Вибачай, Павлуню, Торгуй, небоже, то й бог може...

Спробував Павло продати йому «врядника», мовляв, «в Одесі він піде», але Мендель відмахнувся руками й ногами.

— Сховай його, Павлуню, хай йому сто кольок у ребра... Я не хочу мати клопоту.

«Талан,— на все треба мати талант,— тоскно думав Мартинюк,— без талану чоловік, що риба без води...»

— Торгуй, Маріє, може в тебе більше щастя.

— А ти ж куди? — занепокоїлась Марія. Вона чомусь боялася сьогодні за Павла: в нього якісь такі чудні очі!

— А я піду подивлюся, як люди торгують.— І, не слухаючи жінки, що застерігала не сидіти довго, Мартинюк подався між возами. Базар кипів, переливався райдугою багатобарвного життя, вабив до себе всіма своїми спокусами. Ось трактир «Селянське щастя», двері в ньому гостинно розчинені навстіж. Видно, як п'ють, гуляють люди, музика їм приграє. Пісні на весь базар розлягаються. І ще сильніша нудьга взяла Павла за серце. Що він — гірший за всіх людей? Чи йому й на світ уже не можна подивитися? Зайшов.

— Свого щастя нема, рознехай на чуже подивлюся...

За столами сиділи, розперезавшись, червоні, мов каплуни, купці, баришники, приїжджі з міста комерсанти. Збуджені горілкою, вони голосно набивали один одному руки, торгувалися, складали угоди. Шелест новеньких катеринок і брязкіт важких срібних карбованців зливався з дзвоном чарок.

Мартинюкові, який за все своє життя ні разу не тримав ще в руках катеринки, закрутилася голова. Він пожадливо дивився на важкі, набиті грішми кошелі й, зачарований привабною силою грошей, не міг зрушити з місця.

Ой, за що, за що бідна голота  
напивається...

— А йди сюди, чоловіче, не підпирай стін, вони обійдуться без підпори, йди сюди!—це Копитько з сільським старостою Гергалом так кликали його, Мартинюка, до свого товариства.

— Дивись, він ще й маніжитья!— сміявся староста. — Не хоче, тее-тее, в ласку нам ставати... Іди сюди, кажу!

Мартинюк зачервонівся від образи, та зараз же й прохолов. Що він може їм зробити? Тільки людей насмішить. А зрештою, чому б йому й не підійти до них? Чорт багачів не вхопить, коли почастують чаркою...

— Звиняйте, недобачив вас. — Цим самим Мартинюк хотів сказати, що тут рівні всі й нема чого йому запобігати якоїсь ласки.

— На щось інше не вистачить, а на чарку ми ще й самі здоліємо нашкребти, — додав упевнено, щоб багачі не думали, що він завис на їх частування.

— Ну, ну, сідай, — примирливо посувався Копитько, звільняючи місце біля себе. — Ти ж у нас, Павлуню, оборонець батьківщини... Господи, я б сам пішов за віру, за царя й отечество! Але в мене, Павлуню, білий білет — не можна... А ти йдеш! Кого ж мені частувати, як не тебе, га?— Розчулений Копитько налив по чарці. Потім староста — по другій. Потім він, Павло, щоб багачі не сказали, що «з чужого рота п'є» — узяв по третій. Потім знову Копитько, з своєї ласки, випив з Павлом — «за всіх пленных і воєнних!» — по четвертій. Тоді Павло затяг своєї улюбленої пісні:

Узяв жінку я —  
Ні снопа зв'язать,  
Ні снопа зв'язать,  
Ні слова сказать...

А Марія торгувала. Не велике її щастя, продала два глечики й сиділа, нудьгувала. Навіть вишиття — мережаних «низю» рушників — ніхто не купував сьогодні. Тільки й слави, що всі брали в руки, прицмокували від задоволення і, натішившись витонченою роботою, проходили далі. Марія ще не втрачала надії. З нею часто так бувало, що вона вже йшла додому, а тут тобі й покупець траплявся. Ось іде якийсь панок з двома паннами у вишитих «мужицьких» сорочках. Ось вони вже зближаються з її візком. Марія обернула свої рушники до них лицем.

Молодша панна глянула: «Ой, таточку, дивіться!» і потягла панка скоріше до візка. Взяли пани шитво в руки: милуються, ахають. Підсліпуватий панок при такій нагоді навіть добув окуляри, насадив на ніс, припав до рушників — не може відірватися.

— От де, діти мої, заховалася справжня душа українського народу! От де справжнє, народне мистецтво! Ви ж дивіться... Це шедевр! Це золото! Скільки тобі, молодичко, дати за ці рушнички?

— Карбованець за штуку, паночку,— тремтіла з радощів Марія. Вона не хотіла зайвого.

— Карбованець за штуку?— Панок з переляку трохи окулярів не впустив на землю.— А ти бога не боїшся, молодичко?! Фе, стидайся! Бери гривеника, га? Не хочеш? «Місяць вишивала...» Ходім, діти! Ти за них уболіваєш, а вони... Береш п'ятнадцять? Ні? Ходім! Ходім, Марильцю, що ти там побачила... Овва, а це що таке в тебе, молодичко?— І Марія ще не встигла відповісти, як панок уже вхопив з візка накриту рядюшкою фігурку «урядника»:

— Це що таке? — питав грізно перелякану вкрай жінку, потрясаючи на весь базар фігуркою.

Збігався народ, охочий подивитися на дармове вивоще. Юрба росла. А ось і сам об'єкт Мартинюкової фантазії, живий урядник. Продерся кулаками крізь народ і став віч-на-віч перед скам'янілою Марією.

— Бунтуєш, бабо, га?

Панок догідливо підніс йому «фантазію».

— Ви бачили таке злочинство, пане уряднику?! Дивіться! Ти за них уболіваєш, а вони... «карбованця за штуку!»

Урядник роздивлявся свого двійника. У першій хвилі він від люті не міг вимовити й слова, до того майстерно в цьому двійникові була втілена його «урядницька душа». Потім його гнів прорвався цілими потоками брудної лайки. Двійник полетів на землю. Збісілий урядник дотрощив його підковами й метнувся до візка. Полетіли на всі боки черепки. Втікала, ховаючись поміж возами, підстьобувана жахом, опростоволосена Марія...

А Павлові море по коліна; він запивав своє горе в обіймах якихось чужих, невідомих йому людей і в смутній, безраднісній пісні виливав скорботу своєї обкраденої душі...

Як він потрапив додому, цього Павло не міг пригадати. Не міг він так само пригадати й того, що сталося з ним учора. Прокинувся він у хаті так, як був одягнений на ярмарку. Надворі стояв той самий ясний день. Та сама темна й зажурена хата. На місці стола стояв старий-старезний, ще дідизна покійної старої Мартинючки, ткацький верстат. На жердині під стелею самотньо висіла полатана жіноча свита. Старий, що ледве тримався на стіні, мисник з кількома полумисками. Рогачі в кутку. Одна-єдина довга лавка під вікнами, на якій сиділи, спали й обідали. Пара образів: почаївської матір божої й апостола Павла — зацвілих від вогкості. Станок. Це було все його, Павла Мартинюка, багатство, його власна свита була на ньому. На дошках, покладених на козла, вкритих житньою соломною й застелених рядниною, сиділо четверо дітей. Троє більшеньких — Панасик, Петрик і Яківчик — збилися докупи, понатягували на коліна коротенькі сороченята й мовчки дриготіли, подивляючись на тата. А меншенька Маринка ще не знала, що треба мовчати. Вона дрібно-дрібно цокотіла зубами й приговорювала:

— Ой таточку, таточку! На кого ж ви нас покидаєте? Як же ми будемо тепер без хати жити...

У глибоких, широко розкритих очах Маринки проступав жах. Дівчатко нагадувало собою маленьке зайченя, підрізане в жнива на полі косою.

— Ой, не віддавайте Копитькові хати! — тихенько, схлипуючи, просила Маринка. Павло сидів на лавці в шапці, з набряклими червоними очима, з синцями попід очі, а жовтовосковим лицем, блукав безвиразним поглядом по хаті. Дивився на дітей, на голі стіни темної, закуреної хати, на старий верстат, що просто дивом якимось ще держався, спинився на вікнах, відтак глянув на свою, передчасно постарілу від злиденного життя й важкої праці жінку, з слідами колишньої вроди на виснаженому обличчі, й глухо прохрипів:

— Продав я вчора, Маріє, хату з городом Копитькові... Підвів, проклятий!

Марія з важким зусиллям підвела голову. У її глибоко запалих очах не було й крихти злості на чоловіка. Вона не плакала, не просилася, навіть не ображалася, тільки на дітей поглянула й зітхнула.

— Сама не вийду з хати. Нехай бере з дітьми...

— Ой таточку, таточку, не продавайте хати! Ой, не продавайте, таточку, хати! — билася в сльозах Маринка.

Діти боязко тулилися до купи, позираючи на матір, що сиділа непорушно біля мисника, в тупій, безвихідній покорі.

— Піду, нехай мене перша куля не минає,— шаленів Мартинюк.— А ви беріть гроші та й ідіть десь у комірне, може, якимось проживете, бо цю хату однаково візьмуть за податок у волості...

На цей гук до хати увійшов сам староста, добродій Гергало, в супроводі Копитька, з двома понятими, свідками. Побачивши стільки людей у своїй хаті, Мартинюк відразу посмирнішав. Жаліслива, винувата посмішка вийшла з посинілих уст на скривлене обличчя й застигла в беспорядному, розгубленому чеканні. Він не сподівався, що ці люди так швидко прийдуть до нього, до хати.

— Жінку з хати, тое-тоє, виправляш, Павле? — довідався, підсміюючись, староста, глумливо поштовхуючи палицею купу щойно потрощених Мартинюком у запалі мисок та горщиків.

— А нащо їм миски?— оглядав Копитько хату й переляканих дітей.— Вони й з корита будуть їсти, аби лишень було що... Звільняйте хату! Ти, Павле, продав її мені при людях, я тебе за поли не тягнув...

— А ні, ні! Ніхто його за поли не тягнув, сам продав, при людях,— посвідчував понятий Терень Свиріпа.

— Тое-тоє, запис продажу й усе як слід учора по формі зроблено,— підтвердив староста.— Ти, тое-тоє, молдице, не протився... Бо скажу старшині, то й так, без грошей, за податок забере в казну!

— З хати я не піду,— вперто обізвалася Марія.— Де я дінуся з дітьми?

— Го!— сміявся, беруючись у боки, Копитько.— То мені великий клопіт — пацюки твої... може, скажеш — годувати їх?! Не було у нас такого договору...

— А ні, ні! — поспішив засвідчити Свиріпа.— Не було такого договору...

— Ти, тое-тоє, поміркуй сама, не вийдеш — виправимо силою!— умовляв Марію староста. Мартинюк скам'яніло слухав продовження торгу над своєю проданою хатою. Він усе ще не міг зрозуміти до ладу того, що відбувалося зараз у цій хаті. Стуманіла від горілки голова хоча вже

й прошумілася, але зміркувати й усвідомити до краю за-  
подіяний собі на лихо вчинок — на це вона ще була  
нездатна. Важко, наче млинове каміння, оберталися  
думки...

«Як воно почалося? — пригадував Мартинюк. З важ-  
ким зусиллям навертав свої розрізнені думки до торгу  
з Копитьком. Копитько налив по чарці... Потім старо-  
ста — по другій... Потім він, щоб не казали, що «з чужого  
рота п'є», узяв по третій... Потім Копитько, з своєї ласки,  
випив «за всіх плевних і воєнних» — по четвертій... А як  
зайшла мова про хату?» — цього Мартинюк ніяк не міг  
згадати.

«Що ж мені з дітьми робити?», думав він, понуро  
прислухаючись до того, як староста умовляв Марію, і  
позираючи на постіль, де сиділи засмучені, налякані ли-  
хом його діти. Пригорнувшись до грудей, міцно тримала  
маму за пазуху Маринка.

— Ти, Маріє, тое-тоє... По закону ж хата продана, й  
нема тобі чого коверзувати,— розраджував жінку стар-  
роста.— Однаково ж тобі, де бідувати... А будеш покірна,  
може й допоможемо. Копитько, він чоловік сумлінний,  
якийсь пуд там дітям перекине...

— Авжеж, авжеж,— послужливо підхоплював Свирі-  
па.— Данило Кирилович удівець, вони й пожалувати  
можуть...

— На бідність можу дати!— задирливо обізвався Ко-  
пителько.— Наплодив, нівроку, тої терличі! Не думав, хто  
їх буде годувати...

— До дітей не сікайся, нехай тебе за них голова не  
болить,— глухо мовив Мартинюк, скидаючи на Копитька  
важкий свій понурий погляд.

Хоча він сказав це дуже тихо, проте всі, хто був у  
хаті, поточилися назад від того голосу. А староста по-  
спішив начепити на груди знак своєї влади, урядову  
бляху.

— Ти, тое-тоє, не повишай голосу, мосьпане!— засто-  
ріг Мартинюк.— Не маєш права безчестити чоловіка, він  
прийшов за своїм...

— Го! Віддай мені мое, а твого я не хочу... Твоє не-  
хай залишається з тобою!— Глузливий сміх Копитька зля-  
кав Маринку, і злякане дівча, припадаючи до матері, ди-  
вилось на всіх скорботними, великими очима. У Марин-  
чиних очах не було ні докору, ні благання захисту — вона



нічого не просила. Скорботний погляд великих дитячих очей, передчасно обізнаних з життям у темній, курній хаті, шукав на обличчях цих людей лише одного — людяності. Другий понятий, Давид Стругаль, досі мовчазний свідок, закректав і відвернувся.

— Звір у звіра не їсть дітей... Звірі — людяніші за людей, гонив їх пес,— промовив сам до себе стиха й вийшов до сіней, буцім води напитися. Маринка мовчки видивилася на батька. Мартинюк перейняв цей погляд своєї дитини, немов від ножа здригнувся, і, звертаючись до старости, ще тихше, ніж по ті рази, промовив:

— Старосто, скажіть йому, нехай вийде з хати...

— Я візьму своє і тоді плати мені, щоб я зайшов у це собаче кишло!— презирливо сплюнув Копитько.— Бачиш його, господин який?! Господар! Чим ти будеш торгувати, як я хату заберу? Щенят твоїх ніхто не купить, волоцюго!

— Вийди з хати, воша ти громадська,— благав побілілими вустами Мартинюк, задихаючись від нападу пропасниці, що трусила ним і затуманювала все перед очима.— Вийди, пся кров, з хати...

— Замовчи, лайдаку!— гримнув староста, готуючись захищати свій, захитаний в очах присутніх авторитет законності і влади.— Ти у мене, тоє-тоє, поговориш...

— Го! Він ще роззявляє рота?!— дивувався з обуренням Копитько.— Він усе ще думає, що він людина?! Псярник! Старосто, я не маю часу довше тут марудитися з ним!

— Забирайся з хати! Я не буду з вами, тоє-тоє, сеймики справляти!— шарпнув за руку Марію староста. Маринка висковзнула з рук матері й клубком покотилася на землю. Гострий черепок з розбитого полумиска прийшовся їй якраз над оком. Заюшена дитина заскиглила тоненьким, тихим голосом, ні до кого не звертаючись, нікого не покликаючи у свідки своєї безрадїсної долї.

Марія зойкнула і божевільно вп'ялася зубами в руку старости.

— Не смій, зуби виб'ю!— боронився староста. Мартинюк стояв посеред хати, по-колишньому прищиплений скам'янілою злобою до землі, згорблений, з опущеними руками. Зціпивши зуби, розширеними очима нерухомо спостерігав він, як повзла його скривавлена дитина по колючих черепках. Тихе скигління Маринки, здавалося,

не сягало його вуха. Лютий вогонь стриманої ненависті спалив душу, перетопив тіло й обернув його на нерухомий, скам'янілий стовп з бездушним восковим обличчям.

— Па-а-а-авле!— одчайдушно кликала Марія, змагаючись із своїми напасниками. Сипнули з ліжка діти, кричачи на гвалт. Цей крик вернув Мартинюкові силу, збудив його від скам'янілості. Розбуджена криком кров знову підступила до лица й вулканом вдарила у голову. Мартинюк шарпнувся, пружним рухом відкидаючи набік Свиріпу, що стояв йому на заваді. На мить у його очак заблснула сталь сокири під лавкою. Він більше не стримував свого бажання.

Чув лише, як знову страшно й дико зойкнула Марія, як заверещали не своїм голосом діти й ахнув пискливо Свиріпа, що рачки чомусь утікав із хати.

— В'яжіть його — лементував надворі староста.— Це все, що Мартинюк запам'ятав собі у першій хвилі, перед тим як невгамовний вибух люті засліпив його й кинув з сокирою на Копитька. Глухо, на всю вимашку, зіткнулася сокира з головою Копитька, тільки хряснуло...

«Ге-ех!» — це був звичайний вигук, що ним Мартинюк щодня супроводив рубання дров. Цей вигук трохи хрипло вийшов з його горла — і кінець. Сокира безвільно опустилася, їй нічого було більше робити. Повалений Копитько совнув ще раз ногами, конвульсивно стиснув у руці схоплений з землі черепок і витягнувся...

До сіней натовпилось повно людей, що збіглися на крик старости. Проте ніхто не смів переступити за поріг, до хати. Видно, Мартинюк ще був страшний з сокирою в руках над теплим трупом. Десь узявся з вулиці «дурний Олекса» — юродивий — бог знає звідкіля він, без роду й пристановища, — розштотхав ліктями людей, безбоязно вгнався в хату й, крутнувшись на одній нозі, зареготав.

— Го-го, оце війна! Дивись, якого м'яса тут, нівроку, паробили! Почім пуд?— поштурхував глузливо розкраяний череп Копитька.

Давид Стругаль, будь що буде, насмілився, увійшов до хати, відігнав божевільного.

— Павле,— сказав стиха, по-дружньому,— віддай, голубе, сокиру.— Він більше не встане...

Мартинюк покійно послухався Стругалевої поради, випустив сокиру з рук, вирівнявся й так стояв над тру-

пом, розглядаючись по хаті — голосно, байдужий до людей і до оточення, оскаржував комусь свою провину:

— Бог і люди мені свідки... Я просив його? Просив! Нехай би йшов собі з хати... Не захтів? То я не винен! Нехай має те, що заробив. Ось тобі твої прокляті гроші! — кинув трупів в лице кількома учора не пропитими карбованцями.— А мені, хоч так, хоч так: чи на війну, чи в тюрму — одна дорога!

Подивився ще раз на дітей, що всі посиротіло скупчилися біля Марії, скреготнув зубами, аж лице перекошилося, й, понуро опустивши голову, поволі рушив до дверей, назустріч старості. Люди всі у сінях з пошаною розступилися — дали дорогу. На їх думку, той, хто наважився випустити душу з Копитька, мав право на людську пошану.

— В'яжіть його, душогуба! — налякано репетував староста. Підскочили Копитькові брати й родичі, накинули ззаду налігача, мов на збісілого вола, оперезали двічі, прикрутили руки...

Гордій, брат покійного, копнув зв'язаного в живіт підкованим підбором, аж бовтнуло в животі. Мартинюк аж потемнів від болю, але напружився, встояв на ногах, сказав, глузливо посміхаючись:

— Кого копаєш? Я за тебе воювати йду, за віру, за царя... Хробак ти!

Гордій ще прискочив раз, зустрівся з гострим пронизливим поглядом Мартинюка й приглушеним ропотом людей на захист зв'язаного, — і копнути вдруге не наважився. У супроводі гомінливої юрби, узявшись за обидва кінці налігача, Копитькові брати й родичі повели убивцю до «розправи». Попереду біг божевільний Олекса, шкутильгаючи на ліву ногу, похльостував своїм нерозлучним батоном — вигукував на всю вулицю:

— Гей, гей! Люди добрі! Павла на війну ведуть! За віру, за царя!

Ззаду верещали діти, гірко голосила, обливаючись слізьми, Марія. Мартинюк ішов не оглядаючись. Можливо, він боявся зрадити себе, бо міг розм'якнути від дитячих слів і ревного плачу Марії.

Цілу ніч допитували свідків. Павлові прихильники й сусіди добровільно зголосилися на варту, нічкували біля зв'язаного, щоб Копитьки вночі не влізли до холодної й

не поквиталися із своїм ворогом. На ранок урядник з понятим посадили Мартинюка на підводу. За ніч арештований ще більше потемнів і схуд, проте не каюся. Перед розправою на майдані, на підводі сидячи, прощався з дітьми, з жінкою, з громадою, що вийшли проводити його в невідому путь. Поцілував синів.

— Ростить здорові!

Якимиха Ганна піднесла Маринку, бо Марія з горя билася розпатланою головою об полудрабок.

— А ти, дочко,— пригорнув дитину,— будеш у мене велика... Бо ти батька від сорому врятувала!

Давид Стругаль зняв йому з голови шапку...

— Прощавайте, люди добрі, не згадуйте лихом...

І підвода рушила. Марія, ламаючи руки, голосила, як голосять за мерцем, — приповідала:

— Господарю мій, порадо ти моя! Звідки ж тебе виглядати маємо?! З гори, чи з долини, чи з високої могили...

— Звідки ж вас виглядати маємо?!— кричали вслід підводи діти. Мартинюк ні разу не оглянувся.

Олекса довго ще біг за підводою, розлючено гатив пужалном по своїй, що правила за коня йому, дрючині.

— Вйо, вйо, ряба! Соб, проклята! Бачиш, люди на війну йдуть, за царя, за віру!— вигукував на всю силу свого голосу. Зігрітий сонцем, під тином, одинокий, всіма забутий сьогодні лірник—дід Тимко — байдуже виводив:

Гірко всюди в світі жить,  
Скрізь неправда все творить —  
Ой горе, горе!  
Превеликий наш гріх...

Щойно вивели Мартинюка з села, ще слід від коліс підводи не заїздився, як Гергало звелів замкнути до холодної Марію.

— Вона думала, що, тое-тоє, викрутилася? Чекай, не так воно все просто, тое-тоє, робиться...

— А ні, ні! Не так воно все просто робиться!— Сви-ріпа навчений, ого! Не був би він два роки соцьким — знає, як з Марією повестися.

— Я їй рано води, а ввечері пити,— обіцявся старості.

— Еге ж, доглянь її, доглянь, щоб знала, тое-тоє, як кусатися!

— Еге ж, щоб знала, як кусатися, — дрібненьким сміхом догоджав Свиріпа, радий прислужитися.

— А ви, байстрючню, рушай додому! — наганяв дітей, що залишилися тепер самі, напризволяще. Старший Панас мовчки взяв на руки охлялу від плачу за мамою Маринку, і брати, пошморгуючи носами, разом рушили додому. Панас тепер був їм за тата й за маму.

— Іч, хоч би одно тобі скривилося та підійшло поцілувати в руку, мовляв, випустіть, добродію, нам маму... Як ті вовченята дивляться! — обурювався на дітей Свиріпа. Гергало не дивувався.

— Що ж тут, тое-тоє, дивуватися? Яке коріннячко, таке й насіннячко... У батька, тое-тоє, вдалися!

Панас привів дітей додому і, звільнившись від Маринки, передусім по-хазяйському сам обдивився все, що було в них у хаті...

Станок є. Верстат стояв, як і раніше, — бракувало тільки човника.

«Десь, мабуть, затрусився вчора, коли з хати виносили Копитька», подумав хлопець. На миснику ще стояла одна миска й два полумиски. «То й буде з нас, аби було що їсти», міркував він далі, розглядаючись по хаті. Жердка гола — одна свита на батькові, друга на матері — нічим буде вкритися вночі.

— Ну, що ж! Можна й на соломі спати, а рядниною вкриватися, — заспокоював Маринку, що не знати чого починала хлипати. Під припічком стояв чавунний казанок. У ковбиці було ще на казанків три картоплі. А на печі, в ночвах, кілька пригорщ, здається, житньої муки.

— Будемо варити затірку! — зрадів Петро. Авжеж, бо всі вони зараз дуже голодні. Панас заперечливо повів плечима:

— З житньої муки не вийде затірка... Можна засипати бевку на окріп, з картоплею це не погано. А може, вийде й затірка, побачимо! — потішав Петра й разом усіх. Усі хотіли затірки. Бевку вони мало не щодня їдять. А затірка — коли її добре посолити...

— Ух, смачна! — Яківчик трохи не проковтнув язика, йому набігло повен рот слини.

— Я хочу затірки! — рішуче домагалася, хвицяючи ногами, роздратована Маринка.

— Добре, нехай буде затірка... «Чудна Маринка! Ніби він щось має проти затірки? Пшенична затірка, та

ще якби на молоці...» Панасові залоскотало в горлі, він аж зажмурився при спогаді про таку розкішну страву, ну його до біса!

— Де сокира? — Хай Петро з Яківчиком сідають чистити картоплю, а він зараз піде нарубає дров.

— Сокира поїхала з татком,— згадує Яківчик.

«Нащо батькові там здалася сокира?» ніяк не збагне Панас. Незрозуміло потиснув плечима, мовляв, нічого не вдієш... А дров можна й лопатою вцюкати, авжеж?

— Ти, Маринко, не заважай хлопцям. А ти, Петре, не білуй так, бо з картоплі одні злизки залишаються,— перестеріг суворо запопадливого Петрика. Ну, він іде, щоб тут, у хаті, було тихо.

— Не сваріться, бо гуртом усіх наб'ю!— наказує Панас тоном дорослого і з лопатою виходить нарубати дров.

Згодом закурилося в хаті, а ще трохи й піч дихнула полум'ям. Весело потріскували сухі дрова. Розчервонілий біля палаючої жаром печі, запопадливий Яківчик обережно підсовував однорогим рогачем ближче до жару повний казанок. Там поки що рідко плаває в воді почищена, дрібно покришена картопля. Але мине якийсь час, картопля звариться, зашумує білим шумовинням картопляна юшка... Тоді Панас, як це робила мати, піділлє в миску трохи кип'ячої юшки, виловить кілька кришеників гарячої картоплі, дасть Маринці, всіх поділить і всім, кожному по ложці, дасть посмакувати юшки. Потім у кип'ячий, окутаний дражливою парою казанок посиплеться пощипана дрібненько, така смачна і бажана, так рідко бачена у хаті затірка...

— Ух, смачно!—облизувався Яківчик. Панас, по лікті закотивши рукава, замішував у ночвах затірку. Житне тісто — ніяк не вгадаєш: то воно тверде, мов грудка, підлив води — липне до рук... То мукиці, то водиці — третій раз уже доводиться морочитись із ним, будь воно неладне! — А буде затірка! Ось зараз буде! — підбадьорював Панас свою малечу, що жадібно зазірала йому в руки. Ну, звичайно, буде — вони вірять Панасові безоглядно. Петро навіть пальці склав до щипання і тримає їх наготові, щоб, як тільки виміситься тісто, зараз же й узятися щипати. Маринка ще певніша за Петра, вона давно вже сидить з ложкою, чекає. А Яківчик товче грубу сіль у ступці, й широка, широка, аж до вух, посмішка розпливається по його веснянкуватому облич-

чу,— казанок уже моргає... Ну звичайно, затірка буде! Піч палає щедрим полум'ям. Раптом у печі щось стрільнуло й на причіпок вискочила велика жарина, здивовано витріщивши на дітей своє червоне око.

— Гості будуть,— урочисто сповістив Петро.

— Вони так потрібні нам, аж нікуди!— Яківчика не тишить ця прикмета. Гості — на готову затірку.

— Чорт їм і рад,— бурмоче він незадоволено, вкидаючи назад у піч жарину. Проте гості все ж таки прийшли. Прийшли вони у вигляді тітки Василина Мартинючки. Панас саме випорожнив казанок, і всі ретельно доїдали решту затірки з великої вищербленої миски,— коли на порозі з'явилася тітка Василина. Вона не зразу зорієнтувалася у темній хаті.

— Чи тут є хто, чи нема нікого?— поспитала сама себе вголос, розглядаючись по хаті.

— Є, є, всі! — подав голос Панас. Василина підійшла переконатися.

— Є, кажете, всі, мої ви голуб'яточка? — перепитала, скорбно посміхаючись. — Що ви тут, рідненькі мої, робите?

— Затірку їмо!— гукнув Яківчик, ретельно облизуючи ложку.

— Еге — з-затірку,— потвердила заслонена братами в темряві Маринка. Діти були раді: тітка Василина завжди їм приносила гостинця.

Маринка, за звичкою, настроїлася підійти до тітки по гостинець, і Яківчик за це боляче її вщипнув.

— Не щипайся! Тітко, він щипається...

— Горе моє з вами! — М'якого серця молодиця, тітка Василина, жалісливо схлипнула.— А з чого ж ви ту затірку зварили?

— З житньої муки,— по-діловому пояснив Панас, гордий за своє уміння варити з житньої муки затірку.

Тітка Василина знову схлипнула.

— Щоб наші вороги так наїдалися... Засвітити б, нехай хоч побачу вас! — Вона пошарила за комином, знайшла там «бликавку» — з бляшанки зробленого каганця, видула вогню з тліючої жарини.

Саморобний, зроблений з ганчірки гніт довго не хотів займатися. Тоді почали дути всі, гуртом, жарина мусила віддати своє полум'я. Спалахнув мутножовтий язичок світла, й від нього ще більше пожовтіли діти, що стояли

й дивилися в руки Василині. У Маринки рана, що під оком, чорнотою взялася.

— Щоб твої кістки повикидало з гроба, вороже тяжкий! — закляла Василина Копитька й почала наділяти дітей гостинцем — по жмені гарбузового насіння. Родина Мартинюків жваво взялася до насіння, сповнюючи хату лушпайками і дружнім тріскотом. Увійшов сусід, Давид Стругаль, що був за понятого на розправі з Копитьком.

— Ага, а нам тітка гостинця дали! — хвалилася Маринка.

— Як вони тут? — суворо спитав Стругаль.

Василина жалісно скривилася.

— Отак, як бачите, сусідо.

— Мг! — Стругаль сів і довго думав коло столу. Мартинюк — його товариш: в одну неділю вінчалися.

— Марію теж беруть до волості, — сказав, нарешті, ні до кого не звертаючись, і на закінчення беззвучно поворошив губами: — Душу їх бери!

Василина тяжко здвигнула плечима.

— Така вже її фортуна!

— Гм! — Стругаль ще подумав якийсь час. — Панасе, ти що думаєш робити?

— А думаю йти у скарб, до гною, — відповів Панас давно прийнятим рішенням.

— До старости треба йти, — казала Василина. — До старости, діти, йдіть гуртом... Просіть за маму! Панасику, ти старшенький, в руку поцілуй його...

— Не піду я до старости! — злісно блиснув очима хлопчик. — Нехай пес його цілує в руку...

— Гм! — Стругаль обласкавив непокірного хлопчину по-батьківському теплим поглядом. — Не йди до старости...

— Однаково нічого не pomoже, — казав Василині.

— Пси! Тільки назнушаються з дітей — ото й усе.

— Іди до гною, — схвалив Панасове рішення. — Я скажу Мотрі, Василю, й разом уже якось тут доглянете малечу... Спати де будете?

— Вдома, — вирішив Панас.

— Гм! — Стругаль устав до виходу. Василина ще лишилася напутити дітей на ніч.

— Та не бийтеся мені. Я вже сама завтра піду до того старости, земля б його забрала... Лягайте й спіть мені тихенько. Ти, Яківчику, не руш Маринки. А ти, Петрику, дивися, щоб не щипався... Вас багато, а вона у вас



одна. Панасе, ти вже доглядай, ти старший. Тата випросити важко, а мама не винна... Якось ми вже випросимо вам ту маму! — Василина ще заплакала й пішла. Діти знову залишилися самі.

— Тепер ми лягатимемо спати, — закомандував Панас. — Ти, Петре, ляжеш з того боку, від стіни, Маринка посередині, а ти...

— А я боюся злодія, — заскиглив жалібно Яківчик. — Я не хочу збо-о-о-оку...

— Дурний ти! — насупився Панас. — Який там злодій, коли я є в хаті?

— Ти заснеш, а він прийде й мене задушить, — невгав Яківчик.

— Не задушить. Я в ногах у вас, ось тут на лежанці спатиму...

— Задушить! — вперся на своєму малий.

Панас задумався. Досі їх спокій і сон оберігав страшний для злодія і дужий батько. За батьком — вони не боялися нічого. «Авжеж, батько міг кого завгодно, якого завгодно злодія збороти, ще й сокирою зарубати, так, як того Копитька... Якби хоч мати, все ж було б при ній безпечніше, а так що?» Панас здригнувся. Йому показалося, ніби у вікно заглянула якась страшна, погрозлива, злодійська пика. Хлопець, затаївши дух, прислухався — нічого. А все ж страшно. А ще коли загасити каганця, тоді хоч пропадай. Стара баба Явтушиха стільки наказала йому тих казок про лютих і страшних злодіїв, які ріжуть поночі малих дітей... За себе то він, звісно, не боїться, — він дорослий, а — Яківчика, Маринку, та й Петра ще справді можуть поночі зарізати?

— А ми йому, тому злодієві, накладемо пастку, — догадався винахідливий Панас.

— І з пасткою задушить, я вже знаю! — Яківчик не хотів лягати збоку, й край.

— З пасткою ніколи не задушить, дурний ти, дивись! — «Винахідник» заходився лаштувати пастку. Насамперед він поставив на порозі рогача. Авжеж, рогач, при найменшій спробі відхилити двері, зараз ударить по лобі. Краще, якби щось таке, яке могло б не тільки вдарити, а й розбити лоба... Якби сокира? Він зараз би прив'язав її до рогача на рівень злодійового лоба — це було б знаменито! Злодієві відразу вилізли б очі... Та сокира з батьком виїхала. Ну, нічого. Рогача можна підсилити

лопатою. Вона гостра і важка і на високім держаку, як раз дістане до очей...

— Він, злодій, тільки рип, а пастка його — цюк у лоб, межі очі, — похвалювався задоволений Панас. — От він, злодюга, й ляже в сінях.

— А як він візьме тихенько, отак-о, відхилить двері... — Яківчик, завжди неохочий увечері виходити до сіней, на цей раз відважився й не полінувався показати Панасові, як відчинятиме злодій двері. А ще коли відхилити трошки набік голову, то й зовсім пастка не страшна: його, злодія, не вдарить...

— Бачиш? — Панасові це було продемонстровано наочно. Пастка безпомічно сковзнула по дверях, не вчинивши злодієві ніякої шкоди.

— Краще, коли ми за клямку прив'яжемо двері до верстата, — порадив Петро.

— Еге ж, це буде краще, — згодився Панас. На це пристали всі. Коротку личану віршовку доточили єдиним у хаті рушником. Лопату, про всяк випадок, все ж таки поставили, як проектував Панас. Тепер страх відійшов. Прив'язали двері до старого верстата — нехай-но спробує його хтось потягти! Діти разом налягли на двері. Прив'язані до верстата двері тоненько заскиглили і не піддалися. Споруда витримала іспит. Яківчик заспокоївся. Тепер він ляже збоку, якщо Панас йому розкаже одну з своїх чудових казок: «Про лиху Долю та золоту Розкіш-Волю».

— Хоцу про Долю! — капризувала Маринка.

— Лягайте, хай вам біс! — нагримав на дітей Панас. І коли вони вже повлягалися, він їх укрити рядниною, а тоді й сам поліз на голу лавку, простягнувся, щоб голови були вкупі, і почав...

«Був собі чоловік та жінка. Жили вони так собі: ні добре, ні погано. Один тільки клопіт був у них — дітей не мали. Поїхав якось чоловік на поле, по снопи. Їде собі дорогою — молиться... Отак поганяв собі й молився, поки й до снопів доїхав. Став біля полукіпка, мотуззя розмотав, рубля на землю скинув, та й ну собі вершити воза, накладати... Взяв одну п'ятнадцятку, взяв другу, третю, вже й четверту набирає, до споду добрався, коли це під сподом, під останніми снопами, як заверещить до нього...

— Лиха Доля! — скрикнули всі трое разом діти,

лячно й водночас солодко здригаючись від гострого збудження.

— Еге ж, — продовжував Панас. — Така страшна, суха, бридка, косоока, кривобока, руками й ногами вчепилася до чоловіка. «Хочеш, — каже, — чи не хочеш, а я вже твоя навіки... Я тобі судилася».

Що ти вдієш, чоловіче добрий? Пристала до нього Лиха Доля! І пішло тоді йому все шкереберть. Хазяйство нанівець почало сходити. Одного року не вродило.... Другого... На третій зародило — град побив. На четвертий — відійшов з хазяйства один віл. Залишився чоловік з одним волом... Що тут вдієш, чоловіче добрий?! Виміняв вола на пару шкап. Такі худі, страшні, ногами ледве плентають — не можуть воза потягти... Де вже там орати ними! Хотів трохи їх підпасти. Вигнав він їх якось на ніч, прив'язав за віжки до ноги, мовляв, як відійдуть далеко, будуть шарпати, — я й розбуджуся, і ліг спати. Спить, а шкапи відійшли собі, пасуться... Коли це вночі його все шарп та шарп, за ногу шкапи шарпають і спати не дають... Неохота чоловікові вставати. «А вовки б вас пошарпали!» залаявся і чує — вже ніхто його не шарпає. Перекинувся собі на другий бік і далі спить. А вдо світа прокинувся, устав, та як подивиться...

— Біда-а-а!

Вовки тільки хвости позалишали з конячок...

— Ух, страшно! — задоволено ковтнув слину Яківчик.

— І став тоді чоловік на полі, — сумовито переповідав Панас, — оглянувся, зібрав віжки... Що ти вдієш, чоловіче добрий?! Плач не плач — нічого не може! Згорнув руки та й пішов додому. А вдома Лиха Доля на печі сидить, їсти й пити вимагає, росте, пухне й насміхається: «Працюй, Іване, в люди виб'єшся!»

А як ти його виб'єшся, коли не можна вибитись — несила! Що придбає чоловік, а тут: на церкву — дай, чиншове — дай, подушне — дай, пожарне — дай, розкладку — дай, все дай та й дай... Залишився чоловік у тому, що на ньому, та й те староста прийшов стягти... Що ти вдієш, чоловіче добрий?! Поміркував, поміркував чоловік та й каже жінці:

— Слухай, жінко. Тут либонь роби й грудьми, то не будеш людьми. Ходімо лишень по світу, пошукаємо щастя!

— Шкода хати, — каже жінка, — своя хата — покришка...

— Лиху Долю залишимо, хай постереже!

— А та з печі: «Е, ні! — каже. — Я вас не покинуся... Я з вами!» І скок Іванові на шию. Що ти вдієш, чоловіче добрий? Пішов чоловік із жінкою по світу, поніс своєю Лиху Долю.

Де він не ходив, що не робив, не таланить йому: не покидає його Лиха Доля, й край! Якось раз ішов він, — переходив від одного пана до другого на роботу, в економію, — назустріч чоловік: такий собі, ні селянин, ні міщанин, скоріше з заводських, з струментом за плечима. Зустрілися — поздоровкались.

— Куди, хазяїн, бог несе? — питає заводський.

— Лихо мені з тим хазяйнуванням! Я такий хазяїн, як ти піп, — відказує Іван. — А йду, бо Лиха Доля моя жити не дає мені, по світу гонить, від пана до пана — день і ніч на чорта пухлого працюю...

— Гм, виходить, ми одного поля ягоди з тобою, — каже заводський. — І я не дуже вдячний своїй долі. Ти на чорта пухлого працюєш, а я на його свата й рижого диявола Заблоцького... Їм обом однака честь, а нам однака дяка. Хочеш, ходім разом, пошукаємо на світі Розкіш-Волю?

— А це що за птиця? — питає Іван.

— Ця птиця — брату нашому рідна сестриця... Визволяє від усякої біди таких, як ми.

— Ну, як так, то йду з тобою.

І пішли вони удвох шукати Розкіш-Волю. Скоро казка кажесться, та не скоро діло робитьсья. Довго йшли... Шукали, скрізь питали. Одні мали їх за друзів, другі — геть гнали, треті — шахраями називали, до холодної вкидали, четверті — так живцем виймали душу; пани скрізь гонили їх, роботи не давали; стражники їх били, мучили, казали: «Це лихі злодії». А вони все йшли і йшли, охочих по дорозі підбирали, і набралась їх така велика сила...

Панас замовк, прислухався. Спокійне, рівне дихання дітей давало знати, що всі сплять. Лишень Маринка намагалася крізь сон почухати собі розбиту брову і кривилася при цьому до плачу. Тоненькою цівочкою тягнулося вгору світло каганця. Заощадливий хлопець дмухнув на світло — і в ту ж мить у хаті залягла глибока чорна ніч. За вікнами хлюпотів обложний, тихий дощ. «Це ж завтра треба йти до гною... По мокрому важко розки-

дати», згадав позіхаючи Панас. Його становище кормителя сім'ї анітрохи не вражало. Просто він за свій короткий вік уже всього зазнав, усе бачив і до всього при звичаївся. Не було, здається, вже такого лиха, з яким би він не стикався, не бачив на людях, не переживав на собі чи на своїх близьких... І те, що батько вбив у білий день у хаті Копитьку,—його не дивувало. І що староста забрав від них невинну матір,— теж нема нічого дивного. Скільки він, Панас, на це вже надивився, коли батька й матір забирали від дітей?! Будочника Павла тиждень тому даремнісінько у білий день забрали, а побита жінка, спухла, як гора, лежить, не знає, що її Тетянку поїзд на переїзді пошматував на шмаття — і нічого! І якби йому сказали завтра «вибирайся з хати» — він теж би не здивувався... Плакати? Та де ж тих сліз набрати стільки!.. На все не наплачешся.

Холодна, тверда лавка муляє, від неї дерев'яніє бік, а від холодної зацвілої стіни мороз по спині грає. Холодно,—єдиною в хаті рядниною вкриті діти,—Панас їжиться й згортається в клубок. Так трохи тепліше...

«А все ж дядька будочника шкода. Яких тільки він казок не вмів! Дивні-предивні... Уві сні такого не присниться. Й за віщо його забрали? Мабуть, будуть тепер його мучити та бити, як тих людей — з його казки,— що шукали Розкіш-Волю. Шкода, він же обіцяв ще розказати казку про якихось Павуків та Мух... Тепер либонь не доведеться слухати — не випустять його мордаті стражники. От би було добре, якби й справді так сталося, як у дядьковій Павловій казці. Розкіш-Воля вбила Лиху Долю, підняла на бій бідних людей, забрала все в панів та в їх прихлібників — сільських багатіїв, віддала бідним землю, а заводським — фабрики й заводи. «Хазяйнуйте і знайте,—научала Розкіш-Воля,—доки житимемо в згоді, вам ніяка в світі Лиха Доля не страшна...» Хороша казка! Це якби так сталося, то батькові була б земля й нова хата, а він, Панас, попросив би в Розкіш-Волі того кожуха, покритого міським сукном, що його носить хлопець Копитьків... Лепський кожух! От мав би в чому зимою погрітися! Тільки пригадав, та й то тепліше стало...»

Панас згортається ще більше, мов їжак, уткнувши голову в коліна. Вогка, зацвіла стіна й холодна, тверда лавка пронизують його худеньке тіло колючими дрижками; тоді він розстібає на грудях сорочку, ховає голову

в пазуху й там дихає, «наганяє собі духу», зігріваючись власним теплом. За цією роботою він спочатку забувається, потім на нього поволі спадає терпка важка втома і, нарешті, пронизаний дрижаками сон.

Наступний день Панас зустрів спокійно, ба навіть поважно, як годиться старшому в сім'ї. Староста усе ще держав матір на замку, в холодній. Прибігла вранці тітка Василина, нашвидку зварила картопляну юшку. Діти пообідали. Панас узяв собі на поле, на полудень, кілька картоплин печених та й з тим перебував до вечора. Тепер він повертався з поля, ледве волочив ногами.

«Вибігати такий день-рік коло того гною — це робота, кат її бери!» Панас був задоволений. Він розкидав тридцять куп і заробив п'ятнадцять копійок, це цілий злот. За десять злотих — купити сорочку. Він обов'язково наскладає собі на сорочку, таку перкалеву, як на батькові колись була. Удома він застав одного Яківця. Малий сидів верхи на воротах, вижидав.

— А де Петро з Маринкою? — довідався Панас.

— Пішли, тітка Василина повела до старости їх, плакати за мамкою.

— А ти?

— Я не пішов. Хай його собаки просять...

— Мг! — Панас у думці схвалював цю Яківцеву гордість. І лишень надія, що може вони гуртом скоріше відплакали б матір, змушує його сказати:

— Шматок тебе не відпав би якийсь раз там перед ним скривитися...

— Біжи скривись! — Яківчик демонстративно задивляється на кішку, що вмивається на призьбі. Він не хоче й не буде скривитися перед якимсь Гергалом. Татко Копитка звалив, не побоявся, а з Гергалом...

— Я йому! Він пам'ятатиме мене за мамку, — пристрасно зашепотів готовий заплакати малий.

Прийшла тітка Василина: її вигадка «відплакати» братову, а дітям матір не зм'якшила старости. Понурий Петрик роздратовано стирив з обличчя бруд, відмочений слізми. Маринка вперто хлипала. Її болить опух, що над оком. За день простроплена на черепок брова ввібрала в себе увесь бруд Маринчиних немитих рук, зашарілася, опухла.

— Око болить, — скиглила Маринка. Василина обдивилася. Улітку до брови можна було б прикласти свіжо-

го кануперу чи бабки, вони витягають з рани жар, але за канупером далеко йти.

— Прикладу я тобі, доню, павутиння,— потішала плаксиву Маринку Василина.— Воно за ніч геть тобі все витягне й за день загоїться.

— Не хочу павутиння!— відпиралася Маринка.

— А чого ж тобі? Компреса хочеш? Рушником вишиваним тебе перев'язати, чаю солодкого дати, га? Попада яка знайшлася!— нагримав, словами матері, на неї Петрик, і Маринка мусила скоритися.

Тітка Василина нашукала по кутках вогкого, запорошеного пилом, почорнілого павутиння, розстелила його рівним шаром по ганчірці й приклала до опухлої болючої брови.

— Не зачіпай, лишень. До ранку все минеться,— обіцяла втихомирений Маринці. Діти, повечерявши вареною картоплею в мундирах, лягли спати. Ніхто не згадував про злодія. Отже, не було потреби в пастці і верстата не прив'язували до дверей.

Вночі Маринка дуже часто прокидалася, скаржилася, що її «крутить у брові», а уві сні здригалася, кидаючи руками й ногами, розкривалася, стогнала. На ранок їй опухло все обличчя, в опухові зовсім сховалося одне око. Замість ока залишився невеличкий вузький проріз. Маринка роздирала проріз пальцями, шукала ока, й «випускала біль», що впливав мутною, липкою сльозою.

Прийшла тітка Василина, зняла з рани павутиння, здивувалася: «Пристріт якийсь, чи що?!» Вона була безсила щось порадити.

— Біжи, Петрику, покличеш Антонючку!

Покликана баба Антонючка наділа на ніс великі білі окуляри, обмацала жовтими, зморшкуватими пучками опух, перехрестила його, відтак точно встановила:

— Це, милії мої, бишиха, з вітру. Фунт свіжого масла, півфунта живиці й купервасу та фунт меду й три фунти сала,— я перетоплю його і зроблю зм'ягчающую мазь.

Тітка Василина запобігливо скривилася.

— Де тут, добродійко, те масло. Вони на великдень не мають його, смаку в ньому не знають...

— Тоді можна спалити льонницю,— запропонувала Антонючка.

Це можна! На льонницю Василина згодна. Десь у неї збереглася ще одна кукла виробленого льняного волок-

на: Принесену Василюю куклу волокна покропили мутною горючою рідиною, що знайшлася в каганці. Положили Маринку на лавку. Опухле обличчя покрили старенькою пілочкою з Маріїної подертої спідниці. По пілочці рівним шаром розстелили покроплене горючою рідиною волокно. Льонниця була готова. Антонючка взяла в руки ніж і сірники.

— Потримайте її, милая моя, за руки,— звеліла Василюні. Василюна міцно притиснула Маринку до лави.

«Господи, оружжа на диявола хрест твій дав еси нам», приступила до болящої ворожка. Спалахнув сірник. Затріскотіло волокно. Поповзло полум'я, припікаючи опух крізь тоненьку перкалеву пілочку... Маринка корчилась, притиснута до лавки, крик одчаю і жаху глухо віддавався у вогких закурених стінах.

«Палю тебе вогнем, січу тебе ножом... Иди на степи, на яри, на чотири вітри», бурмотіла Антонючка, перегортаючи ножом недогоріле волокно.

— Я вам хату спалю!— погрозив у лютім гніві Яківець і гірко, по-дитячому, заплакав. Перелякану, з печеним опухом Маринку знову обложили свіжим павутинням. Вона знову скаржилась на око і на те, що їй свербить лице. А щоб вона не чухала лице й не лізла роздирати око, їй знайшли на руки старі кожушані рукавиці.

На другий день по цьому Василюна виявила дивне, на її думку, явище.

— Дивися-но, небого, все лице тобі поприщило... Підкинулося щось, чи що?

Та Маринка не могла вже подивитися. Йї зовсім загнало очі. А прищі свербіли й розливалися, погрожуючи вкрити козубом усе обличчя.

— Я не хочу баби Антонючки,— відбивалося дівча.

Покликана вдруге Антонючка глибокодумно похитала головою. Вона знала, що так буде. Капосний дівчук таки не стримався, начухав.

— Золотуха, мої милі, підкинулась! Я ж казала, треба мазь.

— Що ж його тепер робити?— бідкалася Василюна.

— Можна ще змазати дьогтем, перетопленим з собачим салом і живицею,— порадила Антонючка. Василюна на це лишень сумно посміхнулася: собаче сало треба купувати...

— Може ви, добродійко, порадите щось без сала... Бідність яка, самі бачите, де тут того сала взяти?!



— Можна змазати без сала, одним дьогтем,— згоди-  
лася Антонючка.

Це задовольнило Василю. Дьогтю можна позичити  
в сусідів.

На третій день Маринка, лікована за порадами «ку-  
шерки-баби» Антонючки, вже не могла сама підвестися,  
навіть не подавала голосу. Опух зліз з очей і перекинувся  
на груди, на живіт, на ноги. Отерпло все, недавно ще  
таке в'юнке, рухливе тіло. Попалений гарячкою язик ски-  
дався на маленький, почорнілий кикоть врубаного мізи-  
ного пальця. Маринка роззявляла рота, ворушила спа-  
леними, пересохлими губами—«води дайте»—і було  
страшно дивитися на цей, ніби відрубаний, безпомічний  
язик, утягнений далеко в горло. Яківець з плачем побіг  
до тітки Василю.

— Вона чогось хоче, я не знаю...

Прийшла Василю, подивилася: подала ложкою во-  
ди. Маринка жадібно прийняла воду й по хвилині знову  
повернула. Вода тоненькою цівкою вийшла назад кути-  
ком рота. На губах з'явилася блідорожева піна. Дівча  
якось чудно так поглянуло на Яківця, ніби хотіло ще  
йому сказати: «От мені вже добре», здивовано відкри-  
ло ширше очі й спиною на хлопчикові свій нерухомий,  
зазивний погляд розширених, скляних зіниць. Василю  
похапцем накинула на очі Маринці хустку.

— Шукай свічку!— наказала хлопцеві й метнулася  
сама за образи. Мутно запалав куценський недогарок вос-  
кової свічки, скапуючи Василю на тремтячі пальці.  
З воском скапували останні хвилини Маринчиного життя.

Надвечір, коли Панас прийшов з роботи, а Петрик  
привився з вулиці, Маринка вже лежала на лавці, в  
кутку, під образами, зосереджено сувора, з міцно затис-  
неними вустами, дві зморшки від кутиків рота окреслю-  
вали гостреньке підборіддя—вона виглядала маленькою,  
проте змужнілою вже жінкою. У головах горіла зсукана  
руками воскова тоненька свічечка. І стояла, голосила ви-  
пущена з холодної змарніла мати...

А Мартинюк, як пішов, та так і не вернувся. Люди  
вже казали: «Випустили Павла з тюрми, та й на фронт!  
Нема чого царський хліб у тюрмі переїдати».

## БЕЗСМЕРТЯ

То був вечір. Глухо стогнав вітер. З заходу сунула двома велетенськими колонами важка, чорніша від ночі, грозова хмара. Боязко тулилися купками вечірні зорі. Батько з сином стояли біля прочиненого в сад вікна. Вітер бив їм в обличчя цвітом пахучих яблунь і щодалі сміливіше переходив за межі дозволеного. Батько зачинив вікно. Тепер відголос грому віддавався в кімнаті гуркотом далекої канонади.

— Я прийшов продовжити нашу розмову,— задумливо мовив син. Батько, ховаючи посмішку, підсунув крісло і, звертаючись до сина, лагідно посадовив його біля себе.

— Ну, ну, мій хлопчику, не хмурся. Навіщо ця позичена задумливість? Ти щойно вступаєш в життя. Ти здоровий, фізично розвинений і життєрадісний. Тобі тільки що пішов двадцятий. І тобі здається, що ти можеш геть усе, геть-чисто все зробити, аж до того, що всі зорі з неба поздіймати... І я вірю тобі, бо це молодість! Бо я сам колись був молодим, і для мене «поздіймати зорі» — це була звичайна справа, над якою я ніколи й не замислювався, до того вона здавалася мені незаперечною і ймовірною. Повторюю, тоді для мене такі речі не становили жодної проблеми. А що я не поздіймав тоді ніяких зір, то просто через те, що ніколи мені було займатися цими «дрібницями» і що в мене тоді були важливіші справи, бо на той час я саме покохав найкращу в світі дівчину, твою прекрасну матір. Отже, я з досвіду знаю, що таке молодість. І для мене не було б неймовірним, коли б я зараз почув, що ти хочеш бути генералом у майбутній

світовій війні і готовий струсонути старим світом так, щоб аж дрантя з нього відлігало. Повторюю, це не було б для мене ні несподіваним, ні неймовірним. Молодість здатна творити несподіване і неймовірне. Приклад? Наша молода, квітуча Батьківщина. Але те, що вчора ти згадав про смерть, це мене і вразило і здивувало. Звідки така думка? Що за «скепсис а ля Франс»? Я тоді не відповів тобі нічого. Я тільки уважно подивився в синю глибину твоїх потьмарених легеньким смутком, задумливо-допитливих очей. Мені хотілося серйозно звідати: наскільки тебе зацікавила ця споконвіку вразлива для всіх часів і всіх людей проблема? І я вирішив: «Нехай він трохи поміркує... Коли це серйозно, то він знову повернеться до цього питання». Правильно? Ну, от, виходить, я не помилився. Ти таки прийшов... Смієшся? Думаєш: «Нарешті я таки зловив тебе, старого мудрагеля». Смійся, смійся, я люблю, коли сміється молодість. Найпрекрасніше на світі — це сміх молодості. Ти пробач мені, коли я, перед тим як відповісти, ще тебе спитаю раз: ти певен, твердо певен, що всіма людськими вчинками керує егоїзм? Ну, ну, ти знов нахмурився... До чого це? Давай по ширості. Я знаю: ти філософ, і в твоїй науці я, скажу тобі одверто, дуже мілко плаваю... Я тільки старий солдат — не більше. Отже, егоїзм — нехай. А тепер, будь ласка, сядь зручніше. Моя відповідь трошки затягнеться.

Я розповім тобі простенький епізод про одного непомітного героя, — хай пробачить мені його світла пам'ять, — він був дуже скромний. Цей герой тепер напевно був би маршалом, бо мав ласкаве серце і міцну, залізну волю, але... Хто осудить переможця! Перемігши смерть і виваши в неї своє життя, він не схотів згانیти своєї радянської батьківщини, своєї бойової честі і віддав своє благородне серце їм, як той казковий сокіл.

Думаєш, він зовні чимось особливим визначався? Ні. Звичайний, твоїх літ юнак, такий собі гостроносенький, у ластовинні, соромливий, з великими розумними очима. Він дуже соромився дівчат і завжди червонів, коли хтось з його бійців дозволяв собі хоча б одно легковажне слово на адрес жінки. Любив уночі дивитися на зорі, вголос мріяв про фантастичні подорожі в міжпланетні простори і потай від усіх писав листи до матері. А втім, наш командир взводу Гавриченко божився всіма богами, що він випадково сам бачив її портрет і що це «тая мама», якій

щойно повернуло на сімнадцятий, ніяк не більше. Коли наставав момент пускати в атаку ескадрон, цей юнак вихоплював клинок, у півзворота обертався на коні і, посміхаючись своєю соромливою посмішкою, казав бійцям: «Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки!» Так виглядав наш молодий комескадрону Марченко. Умирати він, звичайно, як і всі ми, не хотів. І коли бувало хтось з наших бійців падав під ударами ворожих шабель, наш комекс кричав нам: «Роби міст!» — і цього було досить, щоб ця зрозуміла лише нам, його бійцям, команда подвоювала гнів наших клинків. Тоді поле, встелене ворожим трупом, справді скидалося на «міст», по якому ми вдиралися в глиб ворожого розташування, і там, як висловлювались наші бійці, «кінчали ворога під саме серце».

З бою він виходив завжди останнім. І було б великою, смертельною ганьбою для нього і для всіх нас, коли б хтось з наших будьоннівців не виніс би з поля бою раненого чи мертвого товариша.

Смерть була безсила подолати цю велику, невмирущу дружбу нашої відважної, злютованої кров'ю й бойовою славою сім'ї. Ворог не міг похвалитися, бо він не взяв жодного з нас, навіть мертвого будьоннівця. Будьоннівці навіть мертві не здавалися.

І от одного разу смерть оскаженіла. Наш молодий, соромливий Марченко занадто вже, очевидно, зазолив їй своєю байдужістю і явною зневагою.

Це було у двадцятому, на польських фронті. Ми третій день стримували наступ вдесятеро сильнішого ворога, псували й зводили на «ніц» всі хитромудрі плани польських генералів.

Наші клинки ніколи ще не відчували стільки сили, вкладеної в наші нищівні удари.

По кілька день ми не знали, що таке спочинок, і лише, відбивши ворога, поміж двома атаками встигали перевести дух.

Прохолонувши, ми знов ладналися до нової атаки, і знов шалений свист клинків наповнював наше розуміння світу, наше відчуття навколишнього життя. Розбивалася ворожа хвиля наступу. Смерть ховала свої ікла. Діставши по зубах, вона ставала смирною, немов побитий пес. А ми, під носом в очманілого від нашої зухвалості ворога, збиралися знову в бойовий кулак. Марченко

відводив нас де-небудь недалечко, за горбок, перешиковував і, обернувшись своїм звичаєм у півзворота, соромливо посміхався: «Ну, що ж? Ударимо ще разочок?... Пішли, козачки!»

І ми знову й знову йшли наперекір генеральській, точно розрахованій стратегії, побиваючи її своєю зухвалістю, перекидаючи всі поняття про закони війни і про силу людської витривалості. Сказати, що ми «билися, як леви», це було б вульгарно. Ми билися так, як б'ються справжні патріоти революції й своєї радянської батьківщини, як б'ються люди, які знають, за що вони б'ються... Ми знали, за що б'ємося! Наші клинки відчували себе в надійних руках.

Смерть? Нам не було часу думати про неї.

Сонце сідало на заході. Спека гарячого липневого дня спадала, і на поля, вкриті достиглими хлібами, спроквола осідав тихий, лагідний вечір. Хліба подекуди вже починали обсіпати. Бійці сумовито дивилися на це заподіяне війною марнотратство. Розтираючи в долонях колоски, вони мовчки брали на зуб зерно. Зерно хрумтіло. Село — хто міг держати в руках зброю—билося на фронті, поруч з нашою бригадою. Природа, немов бажаючи нагородити нас за цілий день смертельних небезпек і втоми, посилала нам тиху красу липневого вечора.

Тягнуло на спочинок. Але в полі, замість лагідних цвіркунів, цвіркали налазливі кулі й вищала шрапнель. Ми стояли за ліском, невидимі для ворога, зосереджені для нової атаки. Марченко терпляче покусував стеблину стиглої пшениці, прислухаючись до бою. Бій на нашому лівому фланзі з кожною хвилиною розпалювався сильніше й сильніше, а очікувана нами сигнальна ракета не з'являлася. Бійці стиха батькували штаб. Наші пересохлі за день від спеки й бойового шалу горлянки ледве шипіли. Ми насилу держалися в сідлах, підтримувані лише вольовим напруженням і свідомістю того, що ми будьоннівці, а будьоннівці ніколи й нікому не здаються. Поки ми сиділи в сідлах, ми були страшні для ворогів: це знали ми, це знали й наші вороги.

Марченко очікував. Його буланій раз у раз обертав голову, допитливо позираючи на свого, здавалося, засмученого вершника. Розумна тварина дивилася великими кришталевими очима, намагаючись своїм форканням відвернути свого господаря від настирливих думок,

привернути до себе його увагу. Марченко сьогодні ще не гладив його по шиї,— як це розуміти? І буланій тоскно заіржав. Але у відповідь дістав лише легенький докір і нагадування поводом мовчати.

Бійці в сідлах намагалися сидіти рівно, хоч деякі й не могли утриматися від спокуси міцніше закріпитися в стременах, щоб, не зморгнувши оком, передрімнути. Бій з лівого флангу наближався. Кулі дзижчали поверх голів, настирливі, мов мухи. Коні догадливо стригли вухами, вони чули близький бій. А от і вершник: ракетною, стрімголов летів до нас.

Наказ: «Зайти у фланг, збити зосередженого там противника і, вигнавши його за лінію фільварків, закріпитись у складі полку на лінії Ф-н до ночі».

Марченко покинув стеблину, торкнув легенько поводом буланого і, погладжуючи його по шиї, зайняв перед ескадроном своє місце. Бійці прокашлювалися, немов перед промовою.

— Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки! — почувлися рідні нам слова. Свиснули клинки.

— Катай, хлопці, в гості до панів! — збадьорив бійців Гавриченко.

Наказ був сповнений до слова: передусім ми збили ворога і вигнали його за лінію фільварків, потім закріпилися на вказаній нам лінії. Коноводи відвели в безпечне місце коней. Час був думати про спочинок. Марченко востаннє перевіряв засоби й розташування оборони на закріпленому рубежі: все стояло добре.

— Тепер можна й почитати трохи,— звернувся до Гавриченка так, немов прохав у нього дозволу.

— Почитай,— дав дозвіл Гавриченко.— Пани здорово дістали і, мабуть, довго чухатимуть відшмагане місце... Почитай.

Книга, про яку йшла мова, уже мала в ескадроні свою невеличку історію. Її знайшов боець Кузьменко на одному з привалів, у покинутому домі управителя маєтку графа Гейдена. Кузьменко був практичний чоловік: вважаючи, що книга може існувати й без оправи, дбаючи про зменшення її об'єму та вигідність возити у поході, він охоче проміняв тверді, оздоблені малюнками палітурки книги на глечик молока. Взвод подякував Кузьменкові за його винахідливість. Бійці, попоївши молока, тут же таки зужили на «козячі ніжки» перші де-

сять сторінок і вже збиралися розпаювати всю книгу, коли в цю хвилину нагодився Гавриченко. Побачивши таке зневажливе ставлення до книги, Гавриченко накинувся на бійців:

— Ви що тут, сучі діти, робите? За культуру воюєте, а книжку розоряєте?

— Так тут чортівня якась, усе про графів пишеться,— вигорджувалися бійці.

— Про графів... Граф графові не рівня. А може, це такий граф, як Лев Толстой, до його вся Росія прислухалася! Давай сюди книжку!

Книга перейшла до Гавриченка. Охочий більше слухати, аніж читати, Гавриченко віддав її Марченкові, взятому книголюбові, з умовою, що той читатиме уголос. Книга виявилась цікавим твором про «Трьох мушкетерів».

Марченко відразу з насолодою поринув у чарівний світ незрівнянних у своїй хоробрості й відвазі, безоглядно сміливих героїв. На жаль, йому не довелося звідати до кінця всю насолоду чарівних пригод. Привал несподівано скінчився, і з того часу ось уже три дні улюблені герої не могли вийти за межі подій дев'яносто п'ятої сторінки.

— На чому ми тоді спинилися? — пригадував Гавриченко.— Ага, знаю... Як той дурень маніжитья з віконтесою, а цей тоді підійшов до того.— і лусь його по пиці... З цього й починай. Цікаво, чим воно скінчиться між ними?

Марченко любовно розгладив сторінку, що правила в книзі за закладку. Бійці, які були поблизу, покинули гомоніти, сподіваючись на веселий окопний літературний вечір.

Подихав теплий, голубливий вітрець, навіваючи м'яку розчуленість і ніжність до всього живого. Над нами крутився й жебонів рухливий стовп невразливої, мирно настроєної мошкари. На фронті кругом, наскільки можна було вчути вухом, стояла лагідна, заспокійлива тища.

Марченко, прищулившись від задоволення, жадібно припав очима до сторінки, на якій він три дні тому залишив своїх героїв.

«Д'Артаньян відскочив і, тимчасом вихопивши шпагу, блискавично, несподіваним, сильним дуаром поразив свого противника в плече...»

— Та-ак його, знай наших! — похвалив відважного героя Гавриченко, вдоволений з його уміння володіти шпагою.— Сюди б його, до нас. Непоганий був би ескадронний...

— Дак він же граф! — сумнівалися бійці.

— Що граф? Який він граф? Ви розкумекайте... З нього такий граф, як з мене ксьондз. Липа голоштанна,— чули ж ви: коня доброго не мав за що купити!..

Ще не встигла скінчитися Гавриченкова апологія Д'Артаньяна, як від нас праворуч різко вдарив залп цілої батареї. Марченко нахмурився.

— Ці клятві підпанки не дадуть нам почитати.

Забриніли часті, настирливі гудки зумера. Спостережний батареїний пункт і вислана полкова розвідка сповіщали: «Підсилений резервами, противник наступає свіжими, вп'ятеро переважаючими нас силами. Наша застава, не приймаючи бою, відходить за передній край оборони».

— Гавриченко,— зітхнув роздумливо Марченко, закладаючи в тім самім місці недочитану сторінку.— Сховай добре книжку. Ми їм цього так не подаруємо...

Залпи нашої батареї повторювалися чимраз частіше, відгукуючись з-за протилежного горба глухими відривчастими вибухами.

— Колонами, значить, пре! — міркував Гавриченко, прислухаючись до залпів, глибоко засовуючи за пазуху книгу.— От гадюка пан! Не дасть він нам сьогодні дочитатися до точки...

Гавриченко не помилився. Незабаром праворуч від нас обізвалися суворо застережливою мовою своїх станкових кулеметів наші сусіди з Н-ської бригади.

— Проше пана! Наші кулеметники готувалися зустріти панських гостей не гірше від своїх сусідів.

— Гавриченко, підтягни-но трошки ближче своїх коней. Знадобляться... З балки не виводь. Май очі спереду і ззаду,— розпорядився Марченко; відтак, звертаючись до командира кулеметного взводу і намагаючись захвати готову зірватися з уст теплу «марченківську» посмішку, додав:— Ти, «техніка», дивись мені... Проміжків поміж взводами, долини і тої, що он там з ліска виводить, балочки не забувай.

— Все зробимо в найкращому вигляді,— запевнив командир взводу, херсонський суднобудівельник.



Бій на правому фланзі посилювався. Кулемети наших сусідів, здавалося, трохи нервувались. Артилерія — так само.

Наш єдиний бінокль показував густі лави ворожої піхоти, що, незважаючи на великі втрати, навально йшла вперед.

— Сковують чи проривають? — намагався розгадати Гавриченко. Він любив поділитися з бійцями своїми знаннями тактики.

— Побачимо... — Марченко, не відриваючись від бінокля, стежив за невисокою, не позначеною чомусь на карті, височиною. Там, за гребенем десь, наша полкова розвідка. Вона мала відійти на нас, в район нашого розташування. Раптом зняте стрекотання кулемета свідчило, що наші хлопці там необережно «влипли в діло» і тепер, за всіма ознаками, викручувалися. Розвідка з хвилини на хвилину мала показатися на гребені височини.

— Чорт би її забрав, цю подільську топографію! Тут усе не так, як у людей... — бурмотів незадоволено херсонець, командир взводу станкових кулеметів, приміряючись до гребеня.

— Нарешті! — посміхнувся Марченко. На гребінь дружною сім'єю вихопились сподівані вершники.

— Дайош! — погарячився був херсонець, та Марченко вчасно остудив його:

— Придержись, Ванюша, придержись. Зайві кулі... Вони ще знадобляться нам.

Розвідка на один лише момент станула на гребені, немов прощаючись із своїми переслідувачами, і зараз же скотилася в долину. Слідом на гребінь виплеснулася хвиляста, густа лава польської кінноти.

— Сип! — не витримав херсонець. Виразно, зливаючись в ритмічному хорі, застукотіли кулемети. В запалі переслідування ворожа кіннота промчала ще кілька десятків метрів і, ніби взята на повід невидимою дужою рукою, метушливо затупцювала на місці. Кулемети продовжували свою страшну арію смерті. В сутінках голубливого, ласкавого вечора, серед навколишнього оточення замріяних, незрівнянних в своїй красі подільських ландшафтів, це ритмічне постукування здавалося б зовсім безневинним, навіть іграшковим, якби страхітливий подих смерті, що йшов від наших кулеметів, на власні очі не переконував нас в серйозності того, що відбу-

валося перед нами. Ми були на війні. На самій справжній, найсправедливішій з усіх воєн, класовій війні.

Першим упав з коня, підрізаний нашим кулеметом, запальний офіцер. Залишені без проводу улани розімкнулися купками. Якийсь десяток вершників доскочив до свого невдахи-офіцера, намагаючись звільнити його з-під убитого коня.

Улани котилися: розімкнені купками, позбавлені єдиної направної команди, що злютовувала їх і гнала вперед, під гарячим дощем куль, вони тепер мали стільки ж командирів, скільки було на конях уланів. Кожен з них тепер був «сам собі пан». Купки розпачливо, безладно метушилися по гребеню: одні поривалися вперед і, загубивши половину свого складу, поверталися назад; другі, гнані кулями й тваринним жахом перед смертю, зразу ж повернули коней, але кулі настигали всюди, і вони знову поверталися вперед, гадаючи знайти в цьому повороті свій рятунок. Гребінь покрився розпукою й безсилою злобою ворога, що шукав тепер лише одного — порятунку. Вершників на гребені ставало щораз менше й менше, а в останній хвилині наче хтось незримо взяв і здув їх — решту, невеличку жменьку зацілілих поодиноких втікачів. Бій скінчився. Вся ця, здавалося, така довга на переживання сцена, виміряна в часі, вмістилася рівно в три хвилини.

Марченко змахнув долонею з чола глибоку зморшку.

— На початок непогано, — мовив стиха, все ще придивляючись до гребеня. І справді, це був лише короткий перепочинок. Згодом поле усялося густими ладами батальйонів польської піхоти. Наступали галлерчки: наші шрапнельні снаряди розривалися зовсім низько, майже над головами їх, але офіцери, підібрані генералом Галлером, ішли рівно, немов на параді, а за ними, скована палочною офіцерською дисципліною, вимуштрувана на європейський лад, швидким, штурмовим кроком рухалась піхота.

Ось вона вже зійшла на гребінь, де за чверть години перед цим так повчально вирішилася доля уланів. Ось вона вже споезає вниз, по схилі, потоками рухливих табунців і зміжок. Марченко, задивившись на вільний рух ворожої піхоти, що йшла під нашою шрапнеллю так, немовби її обсіпали звичайним горохом, стояв як зачарований.

— Здорово йдуть, гади... Ша, ша! — спинив нетерплячих кулеметників, готових повторити епізод з уланами.— Підпустимо їх трошки ближче...— Він уважно вимірював відстань. Потоки піхоти, покривши схил, уже розливалися по долині. Від долини довгим положистим підйомом починалася нова височина, замкнута нашим переднім краєм оборони.

Вдарили польські гармати. Випущені залпом снаряди трьох батарей, просвітивши над нашими головами, ткнулися частково в балку, де стояли наші коноводи.

— Ще, дивись, до коней, гади, доберуться,— обачно поглядав на балку Гавриченко. Залпи йшли один за другим, промацуючи наші резерви. Снаряди падали то тут, то там, скорочуючи літ, поступово добираючись до нашого розташування.

— Не подобається мені ця чортівня,— повторював стривожений таким становищем Гавриченко.— Давай почаствуємо їх трохи кулеметами, а то, бачиш, сунуть, дияволи, наче на запрошення.

— Встигнеш з козами на торг...— Марченко спокійно підпускав захоплених легким успіхом галлерчиків. Вся його увага, здавалося, була зосереджена на вимуштруваних, майже лялькових офіцерах, що по-театральному підкреслено, нехтуючи небезпекою, вели свої підрозділи. Не зморгнувши оком, він почекав, поки галлерчики перейшли долину, добралися до підйому і, зосередившись густішими ладами, ніж досі, почали виходити на височину. Тепер наші кулемети мали вигідну з усіх боків на видноті ціль. Галлерчики наближалися. Уже простим оком можна було побачити театральні жести хвалькуватих офіцерів, почути зазивні, зухвалі вигуки. Галлерчики вже святкували свою перемогу.

— Сип! — озався врешті Марченко, збуджуючись від свого заціпеніння.

— Сип! — перегукнулись кулеметники. І наша, що досі не виявляла ніяких ознак життя, височина вмить оперезалася грізним, непроникним для живої істоти, вогнеvim поясом.

— Підсилай, хлоп'ята! — кричав комзводу станкових кулеметів, розпалений близькістю такої вигідної цілі, якою були тепер густі ряди галлерчиків. Пролинуло кілька моментів гострого збудження, коли при зближенні на полі бою з ворогом вольовий боєць повинен

міцно затиснути нерви, здати собі справу в тім, що діється в його оточенні.

Галлерчики намагалися прорватися. Офіцери кликали вперед, розпачливо підставляючи себе під грізну хуртовину наших куль. Даремні намагання! Їх солдати сипались, мов переспілі груші, а страшний в своїй відпорній силі наш вогневий пояс залишався непроникним.

Галлерчики безнадійно притиснулись до землі. Усе йшло якнайкраще. Марченко підкликав до себе херсонця.

— Ванюша, пришили по саме годі, а ми з Гавриченком зараз промацаємо їх клинками,— і, звертаючись до Гавриченка, наказав:

— Пішли, старик. По конях!

Над балкою, де стояли наші ударні взводи, гриміли гарматні залпи. Батарей галлерчиків, давши спокій балці, намагалися скоріше задавити старанно заховану в хвилястих згортках місцевості докучливу нашу батарею, яка своїми снарядами псувала не тільки генерала Галлера\*.

— Жарко доводиться хлопцям,— зауважив Марченко, прислухаючись до поединку батарей.— Слід би було якось виручити їх.

— Помацаємо цих, а потім доберемося й до тих,— виклав свій план Гавриченко.

— Сип,— ухвалив Марченко.

По кількох хвилинах наші визначені для удару шабельні підрозділи стояли в кінному строю, готові до атаки. Короткий перепочинок повеселив бійців, та й коні підкріпилися, підживлені з рук своїх господарів розділеним по-чесному останнім шматком хліба з грудочкою цукру.

В балці голубливо плескався сріблястий струмок. Тягнуло теплою вологою. Так приємно було впасти на зелену, соковиту траву і задивитися в синє, присмеркове небо, де вже прокидалися ледве помітні зорі, але наш бойовий день іще не дозволяв нам цього. Притиснені до землі галлерчики лежали надто близько, образливо близько для будьоннівців.

— Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки! — повторив сьогодні вдесьте Марченко, виймаючи

---

\* Корпус генерала Галлера формувався за кордоном, у Франції.

клинок і за звичкою обдаровуючи нас у півзворота своєю неподільно владуючою нами посмішкою.

І ми пішли: спочатку тихою ходою, потім риссю, і далі, поступово переходячи в той стан, коли бійцем неподільно оволодіває гаряча хвиля бою, ми вдарили просто в лоб, безоглядно, з усією пристрасстю, на яку були здатні будьоннівці. Поле вкрилося безладно розпорошеними втікачами. Знавівнілі офіцери, бачачи свою приреченість, у розпачі стріляли один в одного. Вимуштрувані солдати, краса й гордість пана генерала Галлера, здіймаючи вгору руки, злякано, мов діти, плакали. Перед нами вже було не військо, не солдати, а безвольна, безтямна отара, що втікала світ за очі, просто на свої замовклі батареї.

Розгублено заторохтіли з глибини резерву перед батареями по своїх втікачах станкові кулемети і, випустивши кілька черг, безсило змовкли.

— Ескадрон, до мене! — Марченко, який ніколи не виходив з бою, не добивши ворога, цей Марченко раптом повернув коня. Що сталося? Адже ж кулемети змовкли, і ми блискуче могли вивершити завданий удар, не ризкуючи життям своїх бійців. Захоплені своїм блискучим успіхом, ми насилу зрозуміли цю команду, таку несподівану для нас, але вдаватися на полі бою в довгі міркування — небезпечна річ.

Повернувши коней, ми самі побачили ту грізну небезпеку, що невідтворюно насувалася на нас в зловісній хмарі куряви. Глухо стогнала земля. Здавалося, земля ридала в розпачі від того, що повинно було зараз неминуче статися...

— Ладнай фронт вліво! — обличчя Марченка потемніло від передчуття лиховісного кінця. Цілий уланський полк охоплював нас своєю велетенською підковою. Ми були відрізані. Бійці відновлювали строй абияк, намагалися якнайшвидше зімкнутися в тісний кулак. Невмолимий момент наближався...

Важко дихали спітнілі коні, відчуваючи тривогу своїх вершників. Улани мчали вихором, і вкупі з ними нам в обличчя мчав зловісний крик перемагаючого ворога.

— Вперед, будьоннівці не здаються! — Марченко, не оглядаючись, пустив коня. Сила й лють наших клинків, помножені на небезпеку, подесятерилися. Це мав бути героїчний удар. Тільки б нам прорватися, а там ми

знали, як підвести цей всесильний вихор під разучий вогонь наших кулеметів. І, певні свого бойового щастя, що досі не зраджувало нас, ми сміливо кинулись назустріч своїй долі.

Першим спіткнувся і впав від кулі кінь Марченка. Марченко миттю звільнився з-під коня, посилаючи страшні прокляття всім панам і в тім числі уланам, Гавриченко підкочив узяти командира на свого коня, але вже було пізно... Найменше заміщення тепер могло коштувати життя всім нашим бійцям.

— В атаку, марш-марш! — владно наказував спішеним, покинутий на полі бою Марченко. І весь наш зімкнутий в тісний кулак загін, зготовлений до останнього героїчного удару, підкоряючись владущій силі цього голосу, не посмів спинити свій розгін. Не посмів, хоч кожен з нас і всі ми вкупі за один знятий з Марченка волюс готові були сто раз атакувати смерть. Гавриченко, так само посилаючи прокляття всім богам на світі, зайняв місце командира. Впало ще кілька коней. Тепер нас, спішених і виведених з строю, вкупі з Марченком було аж п'ять бійців.

Націлений Гавриченко на прорив загін єдиним духом покрив віддаль на зближення, відважно врубався в лівий фланг уланів і під крики знавіснілого від люти ворога прохопився крізь прорубане «вікно» в долину. Долина й схил, що прилягав до долини, під обстрілом наших кулеметів. Якщо та маса уланів, яка рушила слідом за Гавриченко, не встигне обвалитися йому на спину, то в долині він щасливо вийде з бою, бійці будуть урятовані.

А от як бути нам? Що робити нам, п'ятом несамохиті спішеним будьоннівцям, в оточенні розпалених атакою уланів і їх знавіснелих офіцерів, у яких одна згадка про будьоннівців викликає лютий сказ? Зловити п'ятьох будьоннівців, як кролів, змісити їх прикладами і напівмертвих, але ще цілком притомних, здатних пережити весь жах знущання і ганьби, привести їх у подарунок генералові — такий успіх міг відшкодувати гордим панам офіцерам усі їх сьогоднішні поразки.

Ми залягли. Якби нам хоч один, ручний принаймні, кулемет! Тоді ще можна було б посперечатися за успіх з довгоусим паном полковником, що вів на нас цілий ескадрон уланів, з витям шакалів, передчуваючих гаря-

чий запах крові. Але в нас було всього п'ять звичайних карабінів і до них не більше сотні куль.

Марченко сумними очима обвів поле бою, ніби поле могло нам щось порадити. І тут трапилося те, що люди звикли називати несподіваним збігом обставин. В кількох — буквально в кількох — кроках за плечима у нас стояв покинутий піхотою ворожий кулемет з усім бойовим припасом. Наше нове становище визначилося вмить. З кулеметом ми остудимо запальність цього самонадійного пана полковника. Треба було чути, як шалений грізний рик уланів, що гадали взяти голими руками п'яток будьоннівців, як цей рик відразу перейшов у полохливий крик поранених гієн! Довговусий пан полковник перший поспішив звалитися з коня. Будьоннівці й тут були будьоннівцями: вони шкодували калічити й бити коней. Націлений по уланах кулемет в досвідчених руках Марченка дрижав, наче туго натягнута струна. І ми дрижали. Це не був гідкий, дрібненький страх, — старі бійці знають це врочисте почуття приречених на нерівний бій. Під звуки кулемета воно сповнювало нас піднесеним, бойовим тремтінням. Приголомшені, розгублені улани спішувалися. Тривожно, захилинаючись і поспішаючи, заторохтів викочений уланами кулемет. Це до певної міри було приємно: з нами рахувалися.

— Води! — хрипло попросив зблідлий Марченко. Крізь його лівий рукав просочувалася тоненька цівка крові. Кожен з нас віддав би йому свою кров, але води... Води в нас не було. Перемагаючи біль руки, він продовжував держати приголомшених, частково спішених уланів під нищівним оком свого кулемета. Це був нерівний поєдинок кулеметів. Ми всі знали це, — у нас не вистачить навіть на п'ять хвилин припасу, — знали, що нас переможуть і що ми живими не здамося, а проте... Ніхто з нас не думав про смерть.

До речі, така думка позначається відразу на обличчях і в очах. Але обличчя наші всі були буденні, як завжди, очі звикло пильнували ворога, з уст часом зривалося міцне, звичайне в нашій побуті слівце, а перев'язаний біля кулемета Марченко навіть жартував з уланів:

— Ага, пани думали — ми кури, яких можна ловити на сідалі... — У нас була одна лише незрівнянна перевага перед ворогом: ми знали, за що билися. Смерть шале-

ніла від нашої до неї байдужості. Вона виявляла себе скрізь: в націлених на нас кулеметах, в злобних вигуках, в команді офіцерів, в слухняному їхньому знарядді — спішених уланах, в свисті рясних роїв куль, у вершниках, що готувалися атакувати нас з боків і з тилу. Нею був насичений кожен сантиметр землі й повітря.

Шаленіючи, вона вжалила кулями ще двох бійців нашого маленького загону, але й цим не досягла нічого. Бійці лише згадали про воду, — води в нас не було, — і знову взялися за карабіни.

Спішені улани, підбадьорювані лайкою й погрозами начальства, метр за метром підповзали до нашого розташування. З боків уже заходили розсипані до атаки вершники. Ще від сили три хвилини нерівного бою — і нам пора було подумати про дружній потиск рук перед можливим розставанням. Про смерть ми ще й тепер не думали. Вона нас не цікавила. Марченкова увага була цілком зосереджена на вершниках: зручно міняючи позицію кулемета, він змушував їх держатися на певному віддаленні. А ми всі затягували час зближення з пішими уланами. Шаленіючи, смерть раптово вирвала у нас поранених раніше двох бійців.

Ми троє мовчки відібрали непотрібні більше їм патрони. По короткій хвилі, посічений градом куль, віддав свій карабін і третій наш боець. Тепер ми залишилися удвох в облозі смерті. Спішені улани підповзали на кидок гранати. Вони були благородніші за своїх офіцерів — два на сотню, непохитні до кінця більшовики! — у них не здіймалася рука пошматувати нас гранатами. Панове офіцери добре бачили цей настрій свого «бидла». Винахідливий, гоноровитий пан поручик, командир уланів, подав знак спинити стрілянину.

— Панове комісари! — проголосив пан поручик. — Ми поважаємо хоробрість, хто б не виявляв її... Вояцьке слово гонору, ви все зробили, все, що тільки може зробити хоробрість! Даруємо вам життя!

Смерть випускала нас з облоги. Нам годилося лише зробити свої висновки. Марченко, не відриваючись від кулемета, звірив на око наші припаси: залишалося всього на дві короткі черги куль.

— Гей, ви, панський непотріб! — відповів зухвало Марченко, намагаючись донести до уланів кожне сло-



во.— Перекажіть своєму панові, нехай-но він покаже із за ваших спин свою хоробру голову...

Послужливі улани миттю передали нашу відповідь.

— Пся крев! — скипів «великодушний» пан поручик.— За це розплачуються шкурою... Дістати їх живими!

Дехто скаже: «Це був фінал героїчної трагедії». Нічого подібного. Це був момент найвищого піднесення свідомості бійця революції.

Ми випустили на ворога свої дві останні черги куль і, залишивши не потрібний тепер нам кулемет, без жодного хвилювання й фальшивої афектації, спонукувані лише внутрішньою потребою, що однаково оволоділа нами обома, не змовляючись, заспівали... Ми не лицемірили, наш спів був відголоском наших душ. Ледве прозвучали наші перші бойові слова —

Повстаньте, гнані і голодні,  
робітники усіх країн,—

як кинуті на нас улани вражено змертвіли. Це була страшна й велична мить. В наступній хвилі розітнувся постріл — улан, який хотів щось крикнути до своїх вражених товаришів, упав, підсічений офіцерською кулею, і, здичавілий в своїй люті, ошалілий командир уланів крикнув:

— Хто не хоче кулі, уперед, пся крев!

Улани підкорилися. Тоді в руках Марченка з'явилася граната. Та граната, яку він завжди чомусь беріг в усіх боях.

Навколо нас, в прозорих сутінках липневого вечора, никли збиті снарядами й копитами коней дозрілі поля золотої пшениці. Від пшениці йшов гострий, збудний запах всеосяжного, всепереможного життя... Марченко звів руку — улани, що були вже за кілька кроків, прицаїлися.

— За владу Рад! — крикнув він в лице уланам, на устах його ще раз заграла та знайома всім нам посмішка, з якою він водив у бій свій ескадрон,— і опущена граната тихо впала йому в ноги.

Розітнувся тяжкий, що здвигнув своєю силою землю й небо, грім, і ми, підхоплені цим громом, поринули в нього без останку...

Батько змовк. Можливо, він шукав утрачену під враженням знову пережитих спогадів нитку своєї розповіді.

— Яке щастя, ти був лише поранений! — зворушено мовив син, безмірно вдячний своїй долі, що зберегла йому батька.

— Мене тоді ж таки підібрали наші хлопці, — продовжував батько, відігнавши смуток, що на мить був затьмарив його чоло. — Того вечора пани ще раз покуштували наших шабель. Опритомнів я на санітарнім пункті, на руках сестриці!.. Я ще не знав, що то буде твоя мати...

— А Марченко? — сина хвилювала доля мужнього героя. — Що сталося з Марченком?

— Марченка забрали улани. «Великодушний» пан, що дарував йому життя, узяв його з повчальною метою: на очах уланів здерти з нього живцем шкуру, але... прогадав. Приставлений до штабу Марченко уже не повернувся до свідомості.

— То він таки помер?

— Ні, не помер.

— А як же?

Батько вибачливо посміхнувся синові, що той не розумів такої звичайної, простої речі.

— Слухай далі... Тої ночі всі наші врятовані бійці прокушували губи й кров'ю гамували сльози. Гавриченко до півночі ще кріпився, а з півночі мовчки відійшов убік, з кров'ю виплюнув два зуби, скочив на коня і помчав до командира полку. Бійці вимагали дозволити їм повернути Марченка: живого чи мертвого, — однаково. Але він повинен бути тут. Повертати Марченка вирішили всім полком.

Перед світанком виладнаний полк у тихій жалобі покидав позиції. В головному ешелоні, під проводом командира полку, йшов наш ескадрон. Бійці зберігали врочисте мовчання. Мовчала земля, мовчало небо, вкривалися тугою зорі, ніч приспустила своє чорне знамено... Полк вирушав у небувалий жалобний похід. Буде стогнати земля, будуть летіти панські голови, будьоннівські шаблі почервоніють по самі держакі за кров Марченка. Командир упевнено вів полк. Ми впали несподівано; мов блискавка, на голови сп'янілих від перемоги панів. Це був справжній будьоннівський удар. Наші шаблі, змочені панською кров'ю, гуляли на бенкеті смерті цілу

ніч... Ми шукали Марченка. Знайшовся він у польськiм штабі, наш герой. Полк виконав своє доручення. Ми знову поверталися на вихідні позиції. Попереду полку, на ношах, споруджених з карабiнів, несли Марченка. Він iшов у голові свого ескадрону, мовчазний, суворий, звернений до зiр своїм обличчям... Він так любив зорі. Бійці виконували останню волю свого непохитного героя.

На ранок в наших руках, серед iнших панів офiцерів, був і той «великодушний» пан, але... ніхто не думав дерти з нього шкіру. Він так гидко й непристойно дрижав за своє життя, що наші товариші лише плюнули йому в жаб'ячу морду, і Гавриченко з тим відправив його до штабу бригади. А слава про Марченка живе в наших серцях і по сьогодні. На ній виховуються наші відважні орлята, будьонівці, молоді бійці.

— Як ти думаєш, мій хлопчику, це смерть? — звернувся на закінчення до сина батько, усміхнено задивляючись в синю глибiнь роздумливих юнацьких очей. І син роздумливо відповів:

— Це життя, що ствердило себе в найвищій формі свого існування.

— А егоїзм? А смерть? А здичавіле варварство, яке дере живцем з людей шкіру?

— Воно все там,— показав юнак на захід і, загоряючись раптовим юнацьким завзяттям, палко додав:— І ми його переможемо.

Гроза проходила. Батько мовчав, заглиблений у свої розмисли. Мовчав і син, схвильований посталими в його палкiй уяві картинами минулої боротьби.

Увійшла однаково обом дорога дружина й мати. Її чорну косу подекуди вже посріблила мудрість прожитих років. Вона любовно обгорнула своїм поглядом обох — і чоловіка й сина — і мовчки, не порушуючи їх переживань і настроїв, прочинила в сад вікно. До кімнати увірвався животворний, відсвіжений грозою, збудний запах квітучих яблунь. Десь далеко спалахували відблиски грозових блискавиць, і відголос грому віддавався в кімнаті гуркотом далекої канонади... Чи не нагадував цей гуркіт замисленому батькові і його схвильованому синові про великі майбутні бої?

## ГІСТЬ З АМЕРИКИ

Надворі стояв погожий, ясний день. Той день, коли горби вже встигли почорніти, а в долинах ще лежить крихкий, напоений струмками з гір сніжок і вогкий вітерець з горбів несе умудрений літами й досвідом розважній голові тверезу радість праці. Молодому під такий день гірше: теплий вітерець, запліднений збудним подихом весни, розбурхує й без того буйну кров, від нього туманіє голова і тужить серце за пахучими вінками матіол, за першим неповторним словом, що його дарує нам любов.

Ліда вбігла до хати. Перевертом, навіть не оглядаючись, де впадуть, кинула на стіл усі свої атрибути виховательки молодшого концентру — свій портфель, папір, приладдя. Заломивши угорі над головою руки й заплющивши у терпкій тривозі очі, вся під владою весняних настроїв і поривань, вона в якомусь безоглядному екстазі виструнчилася всім своїм гнучким, молодим тілом, виструнчилася і застигла. Так очікувала хвилину-другу, потім злегка нахилилася вперед — от-от злетить. Е, ні. Затрималась, ніяково розплющила синьоцвітні очі і з розгонистим, веселим сміхом порвалася вперед, до дзеркала.

— Товаришко, ви часом не закохані? — спитала ту, що так само лукаво посміхалася у дзеркалі. Товаришка у дзеркалі боялася, що її зрадять очі, — опустила голову. І знову хату залив сміх. Ліді ж так приємно показати себе ще раз, на весь зріст, у цій прекрасній дзеркальній штуці, купленій на власні гроші (вона перший рік пра-

цює). Ну да, це ж вона, жива і життєрадісна, з лукавим сміхом на устах, гнучка, мов весняна лоза, щаслива — Ліда Тараненко, комсорг і вихователька молодшого центру в семирічній школі.

— Це ж я! — стверджувала вона своє буття. Ну, ясна річ, хто ж може заперечити? Вона зростає й розвивається разом з країною, де все мусить бути прекрасним: і життя, і праця, і смілива, пристрасна любов.

Ой, спасибі від молодця того,  
від молодця того,  
що, крім тебе,  
не зрадив нікого, не зрадив нікого.

Це Ганна, Лідина товаришка — бригадир «дев'ятої нестроевої» — поверталася з села. Це її високий, соковитий голос, наснажений першим подихом весни і радістю безжурного життя, стелився вже до чийогось серця. Ось вона ввійшла до хати, обцілована весняним вітром, з шорстким, зарум'яненим надворі лицем і білими, ніби щойно виточеними, зубами. Багатозначно підморгнула Ліді. Ганна з Лідою — як риба з водою.

— Скажи, Лідо, ти любила коли-небудь так... ну, як би тобі сказати... сміливо! Так, щоб тебе кортіло світ перевернути. Любила ти так, Лідо?

Ліда хитрувала. Її веселі сині, як волошки, очі лукаво відверталися.

— Не знаю, Галю. Я нікого не люблю і... взагалі... не знаю...

— А хто знає? Павлюк, мабуть, знає...

— Не мели дурниць! — При спогаді про агронома Павлюка Ліда зчервоніла.

— Не буду, Лідочко! Не буду, дорогенька! — Дівчата тут же й помирилися.

— А знаєш? — цокотіла Ганна. — Ти не знаєш, а в нас є цікава новина.

— Із Києва хтось приїхав?

— Ні.

— Дід Кучма з дідом Карпом знову посварилися?

— Такої! Я їх уже помирила...

— Мабуть, якась нова постанова. Відгадала?

— Ні, не те. І не вгадаєш. Агронома матимемо ще одного свого, он що!

— Агронома? Климчуків молодший брат, він цього року кінчає інститут...

— Не він.

— Тоді, мабуть, Гайдарів Петро?

— Не він.

— Сербиченко Василь?

— Ні.

Ліда перебрала ще з десяток сільських прізвищ молодих студентів-агрономів, — не виходило.

— Казала, не вгадаєш! — сміялася, вдоволена своєю витівкою, Ганна. — Він американець. Сьогодні вночі з Америки приїхав...

— Що ти кажеш?!

— Те, що чуєш. Наших родичів Шульженків, що колись давно-давно були виїхали до Америки, старший син приїхав.

— Це ж дуже цікаво!

— Еге ж. Років, кажуть, сорок, як не більше, прожили в Америці, — розповідала Ганна. — Старі давно вже померли, а син, кажуть, вчений агроном, там бідував. Схотів на Україну, з родичами повидатися, та, може, в нас і залишиться... Вершигора, кажуть, першим перестрів його в селі, довідався, хто, куди й до кого, — це ж такий підлиза! Зараз же його до себе взяв... Думав: з Америки аж три чамайдани, — можна буде пожитися. А там, у тих чамайданах, пусто. Матерії, кажуть, привіз трошки, та й то чи не в нас вона купована, бо на нашу лєнінградську дуже схожа — родичам на плаття роздає... Може, зайдемо подивимось?

— Обов'язково, зараз! — Лїду матерія не цікавила. Вона ні разу ще в житті не бачила живого, справжнього американця. За звичкою моргнули одна одній і розреготалися.

— Пішли!

## II

У хаті Остапа Вершигори тісно вздовж на лавках сиділи родичі й сусіди. Було чимало й посеред хати — стояли, кому ніде не вдалося примоститися. Прийшов і дід Карпо Сербиченко. Колись із старим Шульженком, батьком приїжджого гостя, разом на рушник ставали — в одну неділю вінчалися. А потім, як обсіли злидні, Іван продав, що мав, за руку жінку взяв та й гайнув через «границю» долі кращої шукати. А він, Карпо, побоявся,

не схотів: «Один дідько, на якого пана працювати: чи на свого, чи на мериканця!» — залишився вдома та й не прогадав, бо...

«По правді кажучи, ніде тепер кращого життя не знайдеш, як у нас. Недарма ж ото він з Америки до нас приїхав!» думав старий, з цікавістю придивляючись до гостя.

А гість тимчасом обдаровував дітей і родичів. Для кожного в нього знаходилося привітне слово, і сам привітний — знав, кому чим догодити.

— Ти чия така гарненька? — звертався з посміхом до дівчинки, що боязко тулилася до матері. — Почекай, ось я тобі...

І з чемодана з'являлася хороша-прехороша лялечка, з ясними, блакитними очима. Дівчинка ніколи ще не бачила такої лялечки.

— Ану, дивись! — «Дядько» натиснув на пупчик, і лялечка заплакала, немов справжня маленька дитинка. В хаті загальне захоплення. Несмілива дівчинка боялась, а то раптом кинулася яструбом на «дядю» і під загальний регіт усіх присутніх вирвала у «дяді» лялечку. Щаслива мати для годиться докоряла своїй одиниці:

— Тьху, погана! Треба було б в ручку поцьомати дядю... Ну ж бо, цьом у ручку дядю, ну?

На дівчинку знову напав страх, і вона щосили одверталася. «Дядько» задоволений безмірно. Дідові Карпові теж два метри широкої, подвійної матерії «чортової шкі» перепало на штани. Старий тут же таки, зараз, попробував зубами на «кріпкість», яка вона, матерія в Америці, — попробував і розчарувався.

— Так собі, нічого... Наша далеко цупкіша.

— Носіть, діду, на здоров'я! — Гість, мов той казковий чарівник, умів зачарувати всіх. Усім він був любий-милий. Усі навперейми кликали його до себе в гості. Навідався, ніби позичити дроту на ворота, Чорнокрил Павло. Він за своє життя облітав півсвіта: був на війні у Франції, в експедиційнім корпусі; з англійцями дудлив ром і бився на ножах; у Греції, кажуть, навіть жінку мав, грекиню, — віз додому, хотів дома похвалитися, а вона, не будь такою, приспала його в дорозі, облупила живцем дурного, мов липку, і «до побачення», бідовий чоловік! Зійшлися з гостем, привіталися.

- How do you do, comrade?
- Thank you, wery good!
- Do you like te the Ucrainen?
- Oh, yes, yes! \*

У хаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова. Чорнокрил тимчасом уже встиг шепнути: «Ой, це, братця, голова! Розуму — куди нам, грішним!» Його слова зараз же пішли до хаті, обростаючи повагою й пошаною до гостя.

— Що не кажи — мериканець!

— Розкажи нам, сину, як там в Америці трудящому людові живеться? — поцікавився був дід Карпо. Гість тямучо посміхнувся — може, був би й розказав, та знову встряв Павло з своїм «гав ду ю ду», позакладав усім роти, кожен про себе подумав: «Нехай уже іншим разом», — так воно й затерлося.

Ганна з Лідю стояли в сніях, серед непрошеної публіки. Вони, мабуть, так би й залишилися непомічені, коли б Ліда змогла була стримати свою цікавість. Бажання зблизька бачити американця поставило її на поріг і зробило вищою на голову всіх людей у хаті.

— Гу із тзіз найз герл? — спитав гість пошепки Павла і повів оком на Лиду. Павло радий був служити гостеві.

— Котра? На порозі? Ші із наша вчителька. Я зараз вам її приставлю в айн момент... А йдіть сюди, товаришко Лідю!

Ліда схаменулася — їй зараз би втекти з порога, та вже було пізно. Гість ласкаво запросив обох їх з Ганною до хати. Вони спробували відмовлятися, аж тут на нещастя нагодився сам Остап Вершигора.

Виголений, у підвищеному настрої, з кошолкою, повною по зав'язь. П'ять пузатих літрів вивершували асортимент консервних бляшанок, ковбаси, копченої риби, оселедців.

— Як? Щоб я вас тут оце й пустив? Та ніколи в світі! Що ти, їй-бо, Ганно, так, ніби маленька, чи з людьми не бачилась ніколи? На город устигнеш. Ми ж не куркулі — пиячити. Раз-раз по чарці, закусимо, і годі. То

- 
- \* — Як ся маєте, товаришу?
  - Дякую, дуже добре!
  - Як вам подобається Україна?
  - О, так, так!



варишко Лідо, прошу! Хоч у хаті на цей час побудьте. Не гордуйте мною при такій okazії... Заходьте! Заходь, Ганно! — Остап настирливо не покидав їх, продовжував просити, знаючи, що все в природі має свій кінець, і, очевидно, цей кінець має й жіноча впертість. І справді, по довгому проханні Ганна з Лідою здалися на ласку гостинного господаря щасливої, повної сьгодні гостей хати. Застелений на втіху всім дубовий стіл пишався дорогими винами й горілкою. Хто, хто, а Остап Вершигора — це кожен знав — умів припросити, вмів і догодити гостям. Сьгодні він трохи хвилювався.

— Шановне товариство! З ласки вашої, дозвольте запросити вас за цей убогий стіл. Радість велика в моїй хаті! — Гості стихли. З пошани до слова встали і, стоячи, поважно слухали.— Батько, хай йому земля пером, на чужині помер. То нехай хоч син його, шановний наш Петро Іванович, тепер укупі з нами звеселиться... Гість наш дорогий, будь ласка! Прошу! Прошу, гості дорогі мої! Преси, жона!

Гостя при цьому пересмикнуло. Він так чудно посміхнувся, що навіть дід Карпо помітив це: «Що за дивний чоловік! — висновував старий.— Тут сумувати б — про батька згадують — а його на сміх пориває...»

На третій чарці дід Карпо вже обіймав Ганну і цілувався з гостем.

— Ти, моя голубко,— казав Ганні,— не по честі задираєш носа... Я під Лиояном був, з гапонцем воював, а ти мене в один ряд із Козачихою, берестовецькою брехухою, поставила? Завдала до городньої бригади. А того не знаєш, що, може, в мене за весняним полем серце крається? Я як сію, то в мене й пальці слухають. Я чую, як до мене кожне зерно промовляє. Як воно лягає в землю, я відразу знаю: колоситись йому чи сохнути? Чужі люди, спасибі їм, на зборах заступилися, на поле виврали. А ти, небоже,— приставав до гостя,— не дивуйся... Свої люди! Хочеш, агрономом у нас будеш? Бо ти — вчений чоловік, а власть наша советська вчених людей поважає... Ти жонатий? Ні? Не журися, Ми тут тобі таку кралю висватаємо, що тільки «цьом та й люлю»...

Вершигора ледве спинив діда.

— Прошу, гості дорогі мої, живіться! Беріть, діду, оселедчика. Ти, Ганно, як засватана. Преси її, жона.

Прощу покорно, дорогі родичі й сусіди, призволяйтеся!

Ганна з Лідою, як не просив їх ласкавий Остап, усе ж таки пішли, не досидівши кінця. Дід Карпо навіть погрожував.

— Та я б таких гостей ломакою з подвір'я! — нахвалявся. Американський гість мовчки вивів їх очима аж на вулицю.

— Ти бачила, як він на тебе дивився? Мені чогось аж страшно стало, — признавалась Ганна, озираючись на кожнім кроці, чи не вийшов хто за ними з хати. Йй усе здавалося, ніби її хтось за плечі ловить.

— А мені байдуже, — засміялась Ліда. Дійшли до колгоспного подвір'я: Ганні треба на город, до парників, а Ліді...

— Ти казала, що тобі Климчук потрібний? Он, він з дідом Кучмою коло сівалок, — нагадала Ганна. Ліда повернула на колгоспівське подвір'я.

На подвір'ї ціле комсомольське віче стовпилося в тіснім колі, — слухали дідові жарти... Старий Кучма підрихтовував сівалку.

— Тут, коли ти збоку дивишся, воно ніби й нічого — проста машинерія. А на поле вивіз: сюди смик, туди смик — засмикають... А вона, як чоловік, свій організм іміє й свої химерики показує. До неї ще, крім рук, і голову на в'язах треба мати...

Ліда пристала до гурту. Тут у неї й діла того на макове зерно: поспитати голову колгоспу Климчука, коли ж нарешті привезуть до школи дров? Але Климчук, знаючи свою провину, хитро повернув цю справу в інший бік.

— Здоров, Лідок! Хочеш з нами техніку вивчати? Закочуй рукава.

— Дівці яка техніка? — лукаво шулився дід Кучма. — Виморгала собі парубка — і крути, накручуй, доки не розпишеться...

— Ой діду, це нелегка техніка! — віджартовувалась Ліда під загальний сміх. — Ваша куди легша... Ви дивіться! — Вона справді закотила рукава й стала коло сівалки. Дід уважно стежив за тим, як слухняно в її руках поводи́ла себе сівалка, і його насуплені, острішкваті брови поволі підбиралися вгору.

— Ти, я бачу, дівко, теж не в дурня зимувалася!

Директор радгоспу «Червоні ставки» Красовський сидів у своєму кабінеті край розчиненого вікна і з насолодою втягував у себе прохолодне вранішнє повітря. Біля нього на шаховому столику лежала пачка центральних газет. На колінах теж розгорнута газета. Його широка, опасиста з роками постать зручно вместилася в глибокому комфортабельному кріслі. Приємно, супокійно лежала на спинці крісла голова. Нарешті він може спочити по стількох скажених днях надмірної роботи. Це готування до сівби висотало з нього всі нерви. «Як той Дудник держиться ще на ногах? Один аллах відає. А втім, парторг. Це, так би мовити, патент на витривалість», іронічно скривився Красовський.

«Що нового в міжнародній політиці? — Протягом усього цього тижня він не брав до рук газети. — Навіть моя жіночка, і та піддалася на цей ентузіазм ударництва і соцзмагання». Красовському схотілося поглизувати трохи з своєї дружини.

— Катрусю, ходи сюди, серце!

На порозі кабінету в допитливій позі з'явилася молода чорнява жінка. Чорне, строге, розраховане на витончений смак убрання облягало її постать. В чорних вогких очах її просвічувався легкий смуток самотності. Вона, нехай пробачить їй коханий Федя, сьогодні трохи заспала.

— Кава зараз буде готова.

— Дуже радий пробачити. Ходи сюди, моя ударнице... Як ся маеш? — При слові «ударнице» його дружина прикусила нижню губу. На строгий профіль її загрублого на сонці, проте гарного обличчя спала тінь затаєної образи.

— Ти, здається, вирішив мене довести до...

— Не буду, моє серце! Мир! Дай руку, моє золотко, моя ласкава пані! — Красовський ніжно пригорнув образену дружину. Через примху жіночого самолюбства (що це примха, він у цьому певен був) не варто каламутити родинний спокій.

— Як наш Дудник?

— Спить.

— Хай спить. Йому треба виспатися за всі ночі...

Може, сядеш, поки Франя подасть каву, проглянемо газети?

— Я переглядала. Нічого цікавого.

— Ах, Катрусю, ти, серце, не вмієш читати газет... Газети — це найкращий вияв стану нашої душі. У них, як у свічаді, віддзеркалюється наша фізіономія, всі наші потаємні наміри, бажання,— від газети не сховаєшся. Газета, моє серце, найтонший барометр, що визначає політичну погоду.

Він зробив значущу паузу, озирнувся і, знизивши голос, інтимно продовжував:

— Барометр захитався... Війна от-от, як то кажуть, на носі.

— Я не хочу війни,— задумливо сказала дружина.— Це надміру страшно...

— І мені її не дуже хочеться... Але вчасно зорієнтуватися нікому не завадить. Все можливо, моє серце!— загадково міркував Красовський.— Партія марно вимагає від нас бути в стані бойової готовності.

— Все це так. Але мені здається, що твоя готовність переходить у звичайний страх перед війною, так, ніби ти й не мужчина...— сміялася Катерина Антонівна.

Красовському неприємно було слухати: його Катрусю з біса гостра на язик, але, на жаль, цього мало, щоб уміти розбиратися в далекосяжних політичних комбінаціях. Жінка — це жінка.

— Я тобі, Катрусю, поясню на прикладі,— казав терпляче, взявши тон шкільного вихователя.— Є така біблійна притча про сім лінивих дівчат, які опівночі проспали жениха. Починається ця притча так...

— Перепрошую, можна?

Красовському не судилося почати притчу. Під вікном стояв, не то стривожений, не то чомусь заклопотаний бухгалтер Капка. Він навіть не намагався приховати свого збудження.

— Заходьте, прошу! — закликав Красовський жартівливим жестом, вказуючи Капці на вікно. Проте той не квапився заходити. Хай ласкавий товариш директор з ласкавою шановною дружиною пробачать, але...

— Є одна негайна справа. Невеличка справа, товариш директор.

— Катрусю, пожди, серце, з кавою. Я зараз.— Потур-

бований директор навіть забув скинути свій ферганський халат. Вийшов, як сидів.

— Що сталося?

Капка завагався, шукаючи, за звичкою, делікатних висловів для надто витонченої натури свого вразливого директора.

— Що сталося?— повторив Красовський, мимоволі переймаючись тривожним настроєм свого службовця.

— Нічого особливого, але... — Капка насторожено озирнувся.— Це так мене розхвилювало... Так розхвилювало... Вірите, ніяк не можу заспокоїтись...

— Тьху ти, чорт! Покиньте ви до біса ваше базікання!— нетерпляче наказав Красовський.— Кажіть людському... Що сталося?

— Ось вам перша вісточка...— похнюплено зітхнув Капка.— Перепрошую, за зміст і так далі і тому подібне не відповідаю, бо...

— Давайте ж бо! — Відкинувши пристойність, потривожений директор просто, грубо і нечемно вирвав з рук у Капки зжовклий, мухами засиджений клапоть паперу з дрібно виписаним текстом.

«Товаришу Дуднику, парторгу «Червоних ставків». Не слухайте свого директора Красовського, бо він єсть гад, в которого чорне піднебіння і язик, котрим він крутить, як гадюка-мідянка хвостом. А ви добре додивляйтесь, тоді й побачите, який він «чесний більшовик і комуніст». З пошаною до вас, невідомий друг».

— Де ви видрали цей, з дозволу сказати, документ?— стиха хихикнув Красовський, силкуючись угамувати гнів, що проступав на обличчі червоними плямами.

— У Дудника на ганку, під дверима,— покірно зітхнув Капка.

— Д-да-а-а?!

Гнітюча пауза заважала Капці вільно дихати. Відкашлюючись, він тривожно стежив за рухами брів і перенісся свого захмареного начальника. «Я так розхвилювався... так розхвилювався... Вірите, ніяк не можу заспокоїтись», винувато промовляло Капчине обличчя. Винуватий Капка делікатно кашлянув.

— Да, да! — згадав нарешті про нього директор.— Ну, а друга ваша вісточка?

— А друга,— зовсім уже безнадійно прорік Капка,—

фінансовий план наш у наркоматі зірваний наполовину...

— Да-а-а?! Ну, що ж! — Уїдлива директорова по-смішка у піт вганяла бідного бухгалтера.

— А третя ваша вісточка? — очікував, жовчно по-сміхаючись, Красовський.

— Третьої, такої, слава богу, ще немає, — полегшено видихнув із себе Капка. — Третьої немає... Єсть одна така собі, звичайна новина, але це до справи не стосується...

— Що саме? — поцікавився Красовський.

— До Берестівця, кажуть, приїхав один американський агроном, з тутешніх родом. Дуже, кажуть, приємна й освічена людина.

— А-а-а, чув, чув! Треба буде якось його запросити до нашого товариства. З наркоматом — це ми ще поборемось. А цього папірця... — Красовський пошматував його й огидливо притоптав. — Я думаю, вам нема потреби розголошувати цей огидний наклеп?

— Боже спаси! — злякано відмежувався Капка. — Воно мені так потрібно, як чиряк, перепрошаю, на м'якому місці.

— Ха-ха-ха! Дотепно! — Доброзичливе директорське поляскування по плечу було найкращою винагородою «дотепному» бухгалтеру. — Зайдіть, Катерина Антонівна чекає вас на чашку кави, га?

— Сердечно дякую! Я щойно від сніданку, і, крім того... у мене там одна негайна справа, — радісно за-метушився Капка. — Дякую!

— Як хочете, — ласкаво згодився Красовський. — Заходьте якось по роботі, погмонимо...

— Сердечно дякую! — приклав ще раз до серця руку Капка і спритно зник.

Запашна кава, якою Красовський збирався поласуватись на дозвіллі, згубила свій приємний смак. Катерина Антонівна це помітила.

— Ти навіть не допив своєї улюбленої чашки кави? Ти чогось стурбований? Цікаво знати, що той Капка наговорив тобі? Не люблю я цього «медового» чоловічка.

Красовський мляво посміхнувся.

— Він дістав звичайний наказ про негайні заходи проти жучків на буряках, побачив моє розчинене вікно і прийшов негайно повідомити мене... Нічого, моє серце,

особливого не сталося. Я просто за ці дні забув, як п'ється кава,— пробував віджартуватися.— Я, правду кажучи, стомився... От до речі. Є одна, що, сподіваюся, зацікавить тебе, новина. До Берестівця приїхав один американський агроном, родом з тутешніх: освічена і в усіх відношеннях, кажуть, приємна особа... Може, запросямо його до себе, га? Так, погомоніти, на вечорок — трохи відсвіжитися...

— Чого ж? Можна. В такій глушині побачити культурного американця — це вже неабияка приємність, — радо погодилась Катерина Антонівна.— Та ще коли він молодий..

«Жінка — це жінка», подумав Красовський, спостерігаючи швидко зміну настроїв своєї дружини, і рішуче присунув до себе недопиту чашку кави.

— Допиваю, моє серце, допиваю!

#### IV

Ставківський парторг Дудник прокинувся, коли сонце аж ген-ген уже підбилося. Сьогодні він міг дозволити собі таку розкіш — день був вихідний. Гарячий промінь сонця нагрів легку ковдру, під ковдрою стало душно. У зачиненій кімнаті теж стояла духота.

— Оце, я розумію, виспався! — Першим Дудниковим рухом було зіскочити з ліжка, навстіж розчинити зачинене вікно. Разом із свіжим повітрям до кімнати залетів бадьорий сміх і вигуки людей.

Ставки, присоромлені щоденним нагадуванням, спонукані їдучими дотепами стінгазети «Ставківського комсомольця», вирішили, зрештою, покласти край своїй невідгідній репутації «ставківських невмивак». Якраз і час для цього випав слушний — вільний день. Першою на заклик озвалася старша куховарка Гандзя. Побачивши уранці свіжу, присвячену цілком «ставківським невмивакам» стінгазету, Гандзя прикро вилаялася.

— Ти чого такі слова пускаєш? — нагодився в цій хвилині бригадир Вапняр.— Нема рака, а то він почервонів би...

— А що про нас таке пускають, ви не червонієте? — спитала Гандзя Вапняра.— Подивіться, як розмалювали!

— Так, що далі й нікуди,— мусив визнати Вапняр.

— А коли так...— Гандзі тільки цього й бракувало.— Бери-но ганчірку! Хлопці, беріть відра! Дівоньки, ану за ганчірки! Та всіх, усіх за вуха треба вивести! А то, прости господи, сидять, аж поки у газеті їх не обсмішили...

Дудник слухав, як моторна Гандзя розпікала все радгоспне дворище. Бачив, як здивований з такої енергійної атаки бригадир Вапняр раптом по-дитячому весело засміявся і потяг разом з дівчатами виконувати Гандзині накази. І йому самому, Дудникові, теж схотілося махнути через вікно надвір і взяти в руки хоч лопату, хоч відро,— що накаже Гандзя. Шкода, він не вдягнений.

— Так, так нашого брата! — трохи не гукнув був Гандзі. «Принцип вірний, хоча метод виховання не зовсім прийнятний», потішався з Вапняра, бачачи, як той, не зволікаючи часу, метнувся до службової казарми організувати ним же висунену в стінгазеті пропозицію:

«День оздоровлення побуту ставківця».

«Світле, чисте, життєрадісне житло прикрашає й облагороджує наш побут. Пристосоване до наших життєвих потреб і рівня нашої високої матеріальної культури, таке житло дасть нам сміх і радість, політ думки в простір дивовижних реальних фантазій і практичних, реальних на сьогодні винаходів!»

«Вона забезпечить нам міцне, здорове тіло, здорову душу і позначиться на рентабельності наших підприємств».

Цю цитату він запам'ятав з якогось твору. Хіба важно, хто коли це написав? Важно, що сьогодні Гандзя робить перший крок до «практичного маленького винаходу» — оздоровлення душі і тіла, крок до справжньої рентабельності свого підприємства.

Від службової казарми линула в простір степів пісня безжурної молодості. Пісня віддавала дань романтичній, привабливій постаті народного героя...

Й за Сибіром сонце сходить,—

заспівав широкий повногрудий баритон.

Хлопці, не зівайте,  
Гей, на мене, Кармелюка,  
Всю надію майте,—

підхопив на повні груди Дудник.



— А ти, начальнику, уже співаєш? — Це дід Вівчар, радгоспівський пастух, учувши голос Дудника, наблизився до вікна.

— Уже співаю, діду!

— Співай, співай,— похвалив старий.— А в нас дивні діла творяться..

— Бачу, бачу! Дочекались, Гандзя нами порядкує!

— А що ж їй робити, раз ти спиш? — сміявся добродушно дід.— От вона й зайняла твоє місце...

— Під лежачий камінь вода не тече, еге ж?—потрапляв у тон старому Дудник.— Якось я вже виправдаюся...

— Навряд! — провадив свої жарти дід.— От хлопці кажуть, що ти, мабуть, раз усього й спиш за шестиденку...

— Трохи-трохи не вгадали!—признавався дідові парторг. Розмовляючи, тимчасом одягався.

— Спи, спи,— любовно радив дід.— Поки молодий, поспи. Я, поки молодий був, ляжу — і як камінь. А тепер не спиться, гони його заець!

— А що? — стривожився Дудник.— Онука, може, захворіла?

— Еге! — При спогаді про онуку дідове обличчя опромінилося втіхою.— Така захворіє... «Скінчу школу, агрономом, каже, діду, буду, а то й директором»,—он аж куди гне, гони її заець! Так не спиться: думка думку побиває... Ех, якби мені тепер годочків десять скинути! Хотілося б побачити, як то воно далі буде, га?

— Чого ж, ви від інших ще не відстаєте,— потішав старого Дудник.

— Від інших ще не відстаю,— посміхався дід, приємно здивований з такої атестації.— Де в чім я ще й молодому не поступлюся. Але смерть, сину, вона не питає... А тут саме на дорогу вибрався — і жити хочеться.

— Але ж на смерть вам, діду, аж ніяк ще не показує,— переконував парторг старого. Справді: кремезна постава діда, богатирська широчінь його плечей, широко, повновиде, з коротко підстриженою сивою бородою, повнокровне, обвіяне вітром, засмагле на сонці обличчя, жваві, з прихованим гумором і майже молодечим блиском очі — усе це аж ніяк не віщувало смерті, навпаки: життя грало, як міцне вино, в цьому вирізьбленому різцем сімдесяти років, дужому, гартованому життєвими негодами тілі.

— І то правда,— згодився дід.— Воно нема що й думати про смерть, бо ніколи тепер нам помирати, життя тепер не те. Та звичка, бачите, така в мене залишилась, гони її заець! Ще замолоду думав: «Дотягти-бо до сорока — і годі». А тепер і старість от прийшла, а помирать, сину, не хочеться, ніяк не хочеться. Нове наше життя на світ мене удруге народило... Хочеться ж мені по-людському пожити? Чи як ти думаєш? — Розчулений увагою парторга, дід Вівчар готовий був уже почати спогади про марно витрачену молодість, що, до речі, дуже любив слухати охочий до дідових спогадів парторг, бо дід умів майстерно розповідати, але тут його перебила Гандзя. Вийшовши по воду до криниці і побачивши діда на причалі, біля вікна, вона зараз же гукнула йому:

— А вас, діду, наша постанова не касається?

— Як же не касається? Чому ж вона, казав же ж той, до мене не касається? — заметушився дід.— Касається. Я ще слава богу... Чиста біда, гони його заець, які ті баби тепер пащекуваті стали! — мурмотів старий, прямуючи на поклик Гандзі.

Дудник квапився хутчій скінчити свій перерваний розмовою немудрий туалет. Готовий був уже вийти надвір, коли Катерина Антонівна перестріла на порозі. Оголені засмаглі руки, зарум'янене обличчя з двома тонкими шнурками брів; бузкового кольору «тетянка», босоніжки; ледве вловимий запах умитого росою татарського зілля...

— А ми на вас чекаємо,— нагадала з відтінком легенького докору. Дудник, в усіх випадках розважний, оторопів. «Чого вони на мене чекають? Ага, от роззява!» Він же вчора обіцяв прийти: якийсь американець мав бути... Зараз уже, мабуть, пізно. Доведеться складати пробачення...

— П'ять хвилин у вашім розпорядженні. Ви ще можете заглядити свою провину,— вивела його з незручного становища Красовська.

— П'ять хвилин? Це навіть забагато,— перепрошував Дудник. З нього досить трьох хвилин. Ось тільки нехай шановна Катерина Антонівна йому пробачить, він упорядкує дещо із свого хатнього господарства.

П'ять хвилин — і Катерина Антонівна зустрічала його на порозі до вітальні.

— Ви на диво точні!

— Прошу, Андрію Петровичу! Сюди, сюди, до мого кабінету, прошу! — гостинно запрошував Красовський.

«Щось він дуже м'яко стеле!» подумав Дудник і насторожився. Стосунки в Красовського з парторгом були не з тих дружніх, щоб так гостинно приймати. В кабінеті, крім господаря, були й гості — Капка і ще кілька службовців. Назустріч Дудникові, ввічливо й приємно посміхаючись, підвівся незнайомий гість. Одягнений він був скромно: в добротний американського шиття костюм і такі ж, такого самого шиття, черевики; скромний галстук вигідно пасував йому як до костюма, так і до чисто виголеного, енергійного обличчя; на манжетах — дешевого американського золота застіжки; дешевий годинник на руці...

— Шульженко, ваш сусід з Берестівця, — відрекомендувався скромно гість.

— Американський доктор агроном, — додав запобіжливо Красовський. — А це наш парторг, товариш Дудник, прошу!

Гості міцно потисли один одному руки.

— Прошу, продовжуйте, товариство! — метушився гостинний господар. — Будьте, як у себе вдома. Ну, ну, Петре Івановичу, продовжуйте... Як там з технікою зрошування колоскових? Прикладом, пшениця...

— Пшениця? — говорив американський гість, зручніше вмощуючись в кріслі. — Весь секрет у сухостійності і... ммм... звичайно, мінеральні добрива. Усе залежить від пропорції... Яка пропорція... ммм... Я, наприклад, робив досліди: введений мною новий сухостійний сорт канадської пшениці... ммм... при моєму методі заорювання ґрунту... ммм... здобрювання й зрошування... дає пересічно сто центнерів з гектара.

— Сто центнерів?! — здивовані слухачі-службовці з побожністю дивилися «докторові» в рот. Вони не знали, вірити чи ні, і чекали хоч маленького сигналу від Красовського.

— Нічого дивного, — озвався несподівано Павлюк, молодий, надісланий цього року тімріязевець. — У нас давно вже ці рекорди биті: далекосхідний колгоспник товариш Грач зібрав торік з гектара сто тридцять центнерів першосортної пшениці; пустоварівський колгоспник, Сквирського району, дід Кулеша дав шістдесят, взявся дати і напевне дасть сто двадцять...

— Фантазії, Василю Семеновичу, фантазії! — скептично обірвав його Красовський. — Я не читав про це ніде... Пробачте! — звернувся з пробаченням до гостя. — Наша молодь любить інколи хватати через край.

— Може, вам дати їхні адреси? — ущипливо запропонував Павлюк. — У нас це вже не досліди, а реальні факти.

— Рано, рано, Василю Семеновичу, ви взялися вчити нас, — з явним незадоволенням відзначив Красовський. — Вам би ще самому не завадило б повчитися...

— А що ж йому робити, коли такі факти є? — оступився за Павлюком Дудник. — Накажете Америці їх віддати?

— Що ви, що ви, Андрію Петровичу! — Учувши спільний фронт таких двох супротивників, Красовський зразу ж дав відбій. — Я цього не заперечую. Я тільки кажу, що і в нас ця справа поки що не вийшла ще за межі дослідів...

— При моєму методі підживлення моя норма може бути доведена до півторацента центнерів, — скромно вставив гість, скося позираючи на молодого агронома. Павлюк мовчав.

— Сто п'ятдесят центнерів?! — Красовському загра ла райдуга в очах. — Ви уявляєте собі, товариство! Поле — і на полі муром стоїть небувалої родючості пшениця, крізь яку навіть комашка не просунеться...

— Навіщо вам Америка? — трохи не благав Красовський гостя. — Ви ж можете все це тут робити, у нас? Звернутися до уряду... Вам створять умови. Дадуть все. Тільки, будь ласка, працюйте... Хочете дослідне поле? Прошу! Можете навіть у нас закласти собі дослідну ділянку. Я охоче піду вам назустріч. А може б, ви пішли до нас за агронома?

— Це було б прекрасно! — послужливо підхопив цю думку Капка.

— Справді, — настоював на своїй пропозиції Красовський, — чому б вам не піти? Там ви працюєте, так би мовити, на капітал, а тут — на своїх. Виховані там цілу плеяду молодих радянських агрономів-фахівців. Усі вам будуть за це вдячні. Наш радянський уряд дбає за кожну наукову одиницю. Діставали ж у нас ордени американські інженери? Чому б і вам не дістати? Кажіть,

і я завтра ж поїду до наркомату — там у мене є знайомі люди — і владною справою... Згода?

А гість сидів скромний, ввічливий і, як усім здавалося, трошки спантеличений з такої щирої гостинності.

— Принципово я не заперечую, але... Все залежить від умов. Я подумаю... подумаю,— м'яко відбивався від вигідних пропозицій щирого директора і вдячно посміхався.

«Він, мабуть, і в особистому житті милий чоловік», думала Красовська, відчуваючи певну симпатію до цієї, як їй здавалося, премилої, скромної і водночас цікавої людини.

— Побачимо, що воно за звір такий,— казав на другий день Павлюкові Дудник, коли довідався, що вчорашній гість дав згоду бути в Ставках за старшого агронома. Павлюк теж поставився до цього насторожено.

— Подивимось!

## V

Весна була засушлива. Палюче сонце з вітром вибирало з землі всю вогкість. Ще день-два — і суха земля буде кришитися на перець. Покільченому зерну ні за що буде вчепитися в сухій ріллі.

«За три дні обсіятись!» подав тривожний клич «Ставківський комсомолец». Робітники кожен по-своєму зустріли заклик стінгазети. Розгорілись пристрасті.

— Чи ти ба, які швидкі знайшлися?! А де ви були раніш?

— Чого рота роззявляєш? Там, де й ти! Ми в небесній канцелярії не бували, з богом не вмовлялися...

— А в Берестівці вмовлялися? Там піди, побачиш: сіють день і ніч.

— І добре роблять! І ми будем сіяти...

— Так сіяти, як ми цього року сіємо, то, хай мені простять, псові під хвіст така сівба! — вихопився несподівано старий Вівчар.— Бо жаль бере. Земля криком кричить: «Засівайте, засівайте!», а вони вовтузяться... Чого мовчать стахановські бригади? Де Вапняр? Де Щур? Де Куций? Що вони, гони їх заець, собі думають? Чухаються там, де не свербить...

— Киньте ви кричати, діду! — відказав Вапняр.— Стахановські бригади день і ніч працюють... Та один в

полі не воїн. Стахановці всього не обіймуть. Тут усі повинні стати в один фронт...

Справедливі слова!!!

— Де наші начальники, директор, агроном? Хай скажуть, через що сівба в нас затягнулася?

Ставківський робітничий клуб був схожий на великий вулик розтривожених кусливих бджіл. Шульженко сидів нишком, причаївшись у кутку (як старший агроном, він мусив прийти сюди). Занепокоєно, втягнувши в плечі голову, дивився на ці бурхливі збори обурених робітників. Де в біса той Красовський? Щоб він якось заспокоїв їх. Один Павлюк бігав, гарячився, щось організував.

— Комсомольці, на нараду! — кудись кликав комсомольців.

Згодом надійшов Дудник. А Красовського все не було. Старша куховарка Гандзя, вона ж і прибиральниця в клубі, користуючись з нагоди, розпочала «лекцію» про чистоту й охайність:

— І гляньте ви на себе! Таж ви люди! Майте совість! Хто після вас буде прибирати, га? Присяймо, щоб моя воля, всіх би до ноги порозганяла...

— А потім плакала б за ними?

— Не бійся, за таким, як ти, ніколи не заплачу.

— Доки будем теревенити? Пора до діла братися, — висловлює хтось загальну думку всіх присутніх. Робітники вимагали починати збори. Красовського вирішили не чекати. На відкрити клубну сцену спокійно вийшов парторг.

— Дозвольте, товариші, вважати наші збори відкритими. Оберемо, товариші, президію?

— Дудника!

— Вапняр!

— Павлюк!

— А про сівбу нам агроном розкаже!..

— Америка навчить, почому локоть кваші! — пустив хтось дошкульну репліку. Зал зареготався. Шульженко в своєму кутку посміливішав, навіть посміхнувся. Тимчасом Дудник продовжував:

— Заперечень нема? Нема. Інших пропозицій теж нема? Нема. Гаразд. Моя доповідь буде коротка. Як це, товариші, сталося, що ми спізнилися з сівбою?

Голос з місця:

— А хто винен?

— Зараз пошукаємо,— пообіцяв Дудник.— От ви, діду Вівчар, командир на фронті. І вам бойовий наказ: не відступати, збити ворога і спільним фронтом з вашими сусідами продовжувати наступ... Як би ви зробили?

Вівчар навіть не вставав — махнув рукою, посміхаючись у бороду.

— Як би я зробив? Сказано розбити... Взявся би й розбив, гони його заєць!

— А коли в вас військо: одні б'ються понад силу, героїчно, а другі — нехай це будуть одиниці — хто до лісу, хто до біса, а хто так... в солому спати?

— Яке військо, така війна,— була Вівчарова відповідь.

— І ще одно запитання до вас, діду. Скажіть мені: от ви десять років з Гуйваном Олексою працюєте — чому Гуйван прогулює? «Звідки мені знати», кажете? А я знаю: бо він «Сави», та «Варвари», та «святої Феодори», та «сорок мучеників» ще святкує... (Гуйван зчервонів і заховався між людьми).

— А чого, товаришу Вапняр,— вів далі Дудник,— он товариш Косий з нашої бригади похмурнів? Не знаєте? А бригадир повинен знати. Дай йому узавтра коней до лікарні. У нього дружина хвора. Командир, який не знає свого війська,— таких командирів садовити замість квочки... Хай курчат висиджують. Я не знаю — садови мене! А сівбу за цих три дні скінчити треба... Командирам — підтягнутися. Бійцям так само. Комуністи, комсомольці — в першу чергу. Хто сам не підтягнеться, того підтягнемо — нехай не ображається. Рілля пересихає... Я скінчив. Зараз товариш Павлюк розкаже вам, що зроблено, чого не зроблено і через що не зроблено, бо наш старший агроном не встиг ще обізнатися з роботою... Давай, Павлюк!

Шульженко не перечив. Він радий був передоручити свою роль кому завгодно, аби лиш не бачити перед собою нахмурених, допитливих облич робітників, не слухати дошкульних реплік, що, мов ті кусливі оси, обсипали доповідача. Павлюкові, видно, це було не вперше виступати так, в таких умовах. Незважаючи на репліки, що сипались на нього з усіх боків, він з ретельністю терплячого статистика вибирав усі, такі на перший погляд незначні «дрібниці», виводив з них «плюси» і

«мінуси»; з дрібниць складалося ціле велике узагальнене життя Ставків; як у великому свічаді, в словах Павлюка яскраво і опукло віддзеркалювалися всі, до цього часу не помічені за кожним зокрема «грішки» і «недоладності»; тут кожен бачив самого себе й свого товариша; часом було трохи ніяково, часом соромно і неприємно за себе і за всіх; а загалом з'являлося відрадне почуття бадьорості, бажання стати ближче до свого товариша, прийти йому на допомогу і разом, плече в плече, робити спільну для всіх справу...

Резолюція була коротка: «За три дні обсіятись».

## VI

Присоромлений на зборах Гуйван вийшов, крадучись, із-за скирт соломи, прислухався. Ставки, оповиті сутінками зоряного вечора, поволі затихали. От уже прорипіли бочки з водою. Уже Гандзя набрала собі «запас» на кухню. Дворовий сторож Шульга за «такі порядки» батькував Красовського:

— Дві криниці на подвір'ї, а прийде весна — води неvistачає... Ліньки вичистити їм, хазаїни!

У клубі темно. Мабуть, всі пішли в поле.

«Хай ідуть! — Гуйван не кається. — Подумаєш, кисло мені зробив, присоромив...» Нехай самі коні в три дні обсіваються, вони, стоячи, уміють висиплятися. Ото тільки всі пішли, а він, ніби проціджений на цідилці, залишився. Аж кумедно якось. А втім, чорт його бери! Я те військо, що в солому, — ображено згадав Гуйван Дудникове порівняння. — Піду спати». Пішов знову поміж скирти, знайшов місце у соломі, примостився, ліг. Хай знають.

«Мені десять год було, я вже на себе заробляв, а він мене «солом'яним військом» називає!» не міг забути образи Гуйван. Що за чорт! І вмостився він, здається, непогано, а щось муляє... Блохи!.. Звідки вони тут взяли в соломі, чортове створіння! Гайдуками скрізь по тілу скачуть!.. І курити хочеться... Піти б у когось попросити? Підеш по цигарку, а дивись, наткнешся на Шульгу. А той про «військо» почне згадувати. Краще вже лежати, лічити зорі...

«Одна... дві... три... чотири... п'ять... Скільки їх, тих



зір? — замислився над зорями Гуйван— Над Ставками скільки їх зависло, всі злічити їх — як на голові волосся буде. А над Уманським районом? А над цілою Україною скільки їх у небі натрусилося? Учені якось там доводять, ніби зоря — великий світ з людьми, з селами, містами, їх худобою...»

«К лихий годині! Щось не спиться. Якись дурні думки пливають до голови,— не влєжати. І блохи — чи це кров так грає?.. Ану, Гуйване, тихо. Якась дівчина, здається... Чи не з Гандзиних дівчат котра захотіла під скиртою «солов'я послухати»? Сама одна, без нікого,— дивно. Е-е-е, так це ж наша директорша? Отака ловись! Мабуть, щось удома сталося, біжить в поле». Гуйван вирішив тихенько обізнатися. Де ж таки, сама-одна вночі: ще вискочить який урвіголова і завиграшки перелякає,— шкода жінки. Обізнався — як у воду. Красовська навіть не озирнулася.

Пішла собі спокійно, навпростець полями. Напоєні за день гарячим сонцем, спочивали у вільготній прохолоді розорані масиви радгоспівської-землі. Теплий відпар свіжої ріллі насичував повітря. Було тихо і тепло, ніби перед грозою. Здавалося, от-от на небосхилі покажуться чорні вали грозової хмари, блискавиця розсіче їх безліччю величних, червоногарячих спалахів, ударить грім, і на поля в шумі, в свисті й грюкоті проллеться благодатна, освіжаюча, родюча злива. Але жадані вали грозової хмари не з'являлися. У неосяжній глибині небесних просторів тихо купалися, плавали зорі. Особливо одна з них переливалася найрізноманітнішими самоцвітними барвами, пишталася своєю вродою і вабила до себе. Її зовуча, грайлива краса, здавалося, причарувала Красовську, і замріяна жінка, звівши вгору очі, йшла туди, де пологеніла чарівна зоря.

«Куди їй серед ночі йти? — не міг домислитися Гуйван.— Сказати б, якесь нещастя? На конюшні є люди, та й Гандзя мдгла б вибігти на поле, а це тишком-нишком, сама одна викрадається...»

Цікавість примусила Гуйвана покинути своє спокійне, на ніч облюбване, тепленьке місце. Однаково ж не спиться. Правду кажучи, він зараз залюбки пішов би в поле, до сівалки. Люди сіють, а він, як свиня, тут в барлозі качається. Нарешті, можна й відбрехатися: не чув, мовляв, коли виходили, а от по потребі вночі надвір ви-

йшов, довідався на конюшні і тепер сам з'явився...

«А за одним заходом не завадить і за директоршею накинути оком: де це вона по ночах волочиться?» Тихенько, пропустивши поперед себе Красовську кроків на сто, Гуйван вийшов на дорогу. Обабіч лежали засіяні поля. Здаля доносились густі звуки музики моторів — їх ціла симфонія... Здавалося, ніби там, за горбом, не тракторна колона, а ціла потужна фабрика землі запліднює розорані поля, і на пухкій розораній ріллі встають зелені килими родючих плантацій. До музики моторів домішувалися людські протажні голоси, перекликалися... «Це вони на Межовій», не помиляючись, угадував кмітливий Гуйван; Межова — це на межі з Берестівцем. Красовська йшла не озираючись. Повільно, потім швидше й швидше, — вона просто заморить Гуйвана. Під горбок — він ледве поспівав. «Вража баба, іде, як гренадер». Доводилось підбігати. Так до Межової й чуб може змокрити... І куди її несе нечиста сила — хотів би він знати. На горбі ураз спинилася, і Гуйван мусив про всяк випадок присісти. Огляділася кругом — і знову тільки чорна тінь замайоріла на покрученій дорозі. З горба можна було б подивитися на Межову. На довгих гонах, в мальовничому безладді розкидані по всій широкій клітці, миготіли смолоскипи, блимали підсліпуваті ліхтарі. Часом вони шикувалися в одну зміясту химерну лінію. Рухаючись, лінія ламалася, з уламків створювалися маленькі рухливі табунці. Вони йшли перекотом, посуваючись уперед, наполегливо виборюючи кожну п'ядь землі. Людей, коней і машин не видно, — тільки смолоскипи, ліхтарі та музика моторів свідчили, що там кипить життя і праця. Але роздумувати ніколи: Красовська от-от могла згубитися в темній долині, і тоді прощай, — пропаде така цікава з біса таємниця. Гуйван поспішав. Його «жертва» вже перебралася по той бік річки, вийшла на канаву і безпечно пішла насипаним валом.

«Авжеж, «той» десь має бути у канаві». Можливість зустрічі з коханцем гордої директорші піддала охоти. Гуйван побіг підтюпцем. Він таки цієї ночі дещо виграє, коли й на роботу з'явиться і приведе в руки Красовському «голубку з голубом».

«Ану, Гуйване, не будь роззявою, в канаву». Попе-

реду Красовської бовваніла якась — очевидно, чоловіча—постать. Так, так, він їх застукає розполохом, як зайців накриє. Гуйван канавою, хильці підкрадався до місця гаданої зустрічі.

«Ще трошки треба підійти.. Отут!» — і він вигулькнув раптово: лап — нема! Красовська круто повернула вбік і побігла навпростець, засівами. Очевидно, вона вирішила розминутися з своїм коханцем, справедливо зміркувавши, що тут близенько Межова і можна несподівано вклепатися.

«Хитруща, вража баба. Ну, нічого. Нехай колись іншим разом присліджу», подумав Гуйван і подався на роботу.

Красовський, що передцим поспішив у поле, вгледівши дружину біля себе, схвилювався.

— Але ж це безглуздя, моя люба! Вирватися вночі самій одній? Це може зробити лише свавільна, примхлива жінка. Ну, кому ти тут потрібна? Що ти можеш тут порадити? Нічого.

— Так-таки й нічого? — Катерині Антонівні явно хотілося кепкувати з чоловіка. Хотілося будь-чим уколоти Дудника. Подумаєш, вони все можуть «радити», а жінка в запічок? Жінка — маленька, забавна істота, щось на зразок ховрашка...

— Для чого ти мене ховаєш? — приставала вона до зніяковілого Красовського. — Я хочу бути разом з людьми, хочу дати якусь користь, а не жити паразитом.. Мені остогидло вже таке життя.

— Ну, що ти скажеш їй? — апелював до Дудника Красовський. — Як тобі не соромно, Катрусю! Жінці краще личить виявляти свої примхи ну.. скажімо, десь у будуарі. Вибігти одній вночі у поле.. І чого? Пощо? Ти могла б водити трактор? Одно — гратися на тракторі під доглядом, і зовсім друге — працювати.. Погодься з цим, моя люба, тут не виграшки.

Красовська зневажливо стиснула плечима. Чому вони мають право марнувати коло неї дорогий, гарячий час, і чому вона не має права так робити, як їй хочеться?

— Товаришу парторг, — голос Катерини Антонівни крив у собі тонко замасковану іронію. — Я думаю, ви не відмовите мені, жінці директора, вдоволити свою примху? Мені відомо, що один наш тракторист-стахановець

працює зараз не зовсім здоровий. Його ніким підмінити. Мій чоловік дуже скромний... Я вмю водити трактор, і, крім того, мені хочеться побути в полі біля свого чоловіка... Ви допоможете мені?

— Примхи, примхи й примхи! — бідкався Красовський.— Андрію Петровичу, поставте, нехай вона побігає коло коней.

— Я думаю, краще підмінити Рудя. Він справді ще від учора хворий, ледве, бідачисько, тримається на тракторі.— Дудник намагався бути безстороннім в цій родинній сцені. І взагалі зараз не час ламати собі голову над примхами жіночої душі,— робота. А все ж це дуже дивно. «Комуніст — і такі сцени. Гнилуватий, значить, побут у цього Красовського», робив свої висновки парторг.

— Катерино Антонівно, прошу! — Наближався трактор з хворим трактористом.

— Дякую! — Красовська поспішила до трактора.

Красовський мовчки сплюнув і подався геть. Його примхлива, вперта жінка сьогодні сказалася. З якої радості їй захотілося на трактор, хотів би знати він? За ним ув'язався Гуйван.

— Я, товаришу директор, спізнився...

— Га? Спізнився? Ідіть до бригадира, нехай дасть роботу.

Легенький, теплий вітерець доносив цілу гаму різнотонних звуків. Це в Берестівці співали друзі півні.

## VII

Життя агронома Шульженка потроху налагоджувалося. Все йшло якнайкраще: з наркомату його надіслали в область; в області, дякуючи рекомендації товариша Н... (гарний знайомий Красовського), теж поставились уважно; про район нічого й говорити. В радгоспі доклали всіх зусиль, щоб створити йому найкращі умови для роботи. Красовський перед ним запобігав; Катерина Антонівна намагалася щоразу затягнути кожну зустріч якнайдовше. Від робітників він тримався осторонь, проте в кожній справі йшов під лад їм. І в Берестівці—в нього вже друзів півсела — справа виглядала непогано. Досвідчені бригадири справлялися з роботою добре. Він їм давав повну волю, помагав, де треба. Павлюкові теж

ні в чому не перечив і по змозі намагався уникати його товариства. З Дудником він розмовляв про досягнення соціалістичного будівництва. З Красовським — про ексцентричних жінок, про «американський побут», приперчений анекдотами. Так можна було працювати. Павлюк трохи завдавав йому мороки: цей не в міру нав'язливий тімірязевець докучав своїм бажанням «переймати до-свід». А так, здається, все було гаразд.

Папірці, що надсилалися йому з району, він передавав Павлюкові «до неухильного виконання». Диплом американського агронома гарантував йому цілковиту забезпеченість від будь-яких неприємностей.

Ніхто про нього не міг сказати, що він не знає своєї справи: агроном, як агроном.

Життя було приємне, сите, безтурботне і в додаток багате на різні переживання.

«Чорт забирай, так можна жити тут до смерті!» не раз казав собі вдоволений своїм становищем агроном Шульженко.

Стояли весняні гарячі дні. Сівба давно минула. На полях давно вже зеленіла буйна прорість, уже заець міг сховатися в пшениці. Шульженко спочивав. Щоденні прогулянки в полі відсвіжили його, зробили бадьорим, він давно звикся з своїм становищем, оточенням і був у цілковитій певності, що так буде й надалі. «Не такий цей чорт страшний, як його «там» малювали», міркував Шульженко, лежачи в саду під грушею. Він щойно повернувся з приємної прогулянки в полі і зайшов у сад відпочити. Ліг горілиць просто неба, на землі. Терпкий солодкуватий запах від цвіту груш і яблунь приємно лоскотав у ніздрях. Музика жуків, джмелів і бджіл злегка заколисувала втомлене тіло. Здавалося, що земля — велика карусель. І він, погойдуючись на ній, пливе все вгору і вгору, все вище і вище, здіймається аж до хмар — прекрасна фортуна подає йому руку... Чорт забирай!

А він таки добре зробив, що дав себе умовити приїхати сюди... Дякую вам, містер Ес. Придумано непогано.

— Ой! — Шульженко злякано стріпнувся. — Що за чорт?

Це був звичайний жук: черкнувся і сів на носі.

— А-а-а, каналія, попався?.. — Жук завмер в Шуль-

женковій руці. Тепер ним можна гратися, перекидатися, немов креймашкою,— жук не подасть життя, доки себе на волі не відчує. Коли ж його роздушити, він лише тихенько хрусне. Шульженко поклав жука під чобіт.

— Не літай. Літати треба вмючи, чорт забирай. Не так літати, як сідати..— Головне, сідати. Він, Шульженко, зуміє «сісти» і тепер замість «жмені» спокійнісінько лежить під грушею, спокійніше, ніж би це було в Америці...

— Зрозумів? — Жук під чоботом легенько хруснув. Шульженко переможно посміхнувся.

— Так-то! — Через цього необачного жука він зовсім розгубив свої думки.— Ага, містер Ес там, певно, вже непокоїться...

— Оце по-нашому! — сміявся дід Вівчар, побачивши, що агроном лежить під грушею.— Може, маєте охоту провітритись з нами до Берестівця? Дівчат на буряки поїдемо набирати...

— Га? Дівчат на буряки? — Шульженко винувато підхопився, наче він не старший агроном, а зловлений в саду під грушею хлопчисько.— Добре, добре, діду, їдемо. І Дудник їде? Добре, їдемо.

## VIII

— На збори, гей! — вигукував колгоспівський вихованець Стьопа, захоплений своєю роллю виконавця.

— Ідіть, дядьку! — кликав він, побачивши Вершигору на подвір'ї.

— А чого на збори? — поцікавився Вершигора.

— Люди з Ставків приїхали, на буряки писатимуть, виходьте! — охоче роз'яснював хлопчина.

— На буряки писатимуть? — Вершигора оглянув свої латані штани, забруднену сорочку, погладив свою густу, мов дріт, колючу, руду бороду: «Варто було б трохи прибратися, та нехай, менше буде лізти в вічі. Може, доведеться яке слово підкинути»...

— На збори, гей! — загадував Стьопа вже на другій вулиці. Колгоспники збиралися поволі. Найпередовіші — це дівчата. Одна з бистрими очима, сміхотлива моргуха, стрельнула на Дудника, що сидів, очікуючи зборів, переморгнула з подругами — і покотилася ген-ген луною задирлива дівоча пісня:

Начальнику, душко,  
Дай нам по п'ятушці,  
А ми зробим буряки,  
Що виростуть, як глеки—  
От такі!

Дудник поблажливо посміхався. Він охоче приєднався б до веселого гурту дівчат, та вже надходили старші віком колгоспники, перед ними не личило йому, парторгові, з дівчатами «зуби вишкіряти». Останніми прийшли Климчук і Корінько (перший — голова колгоспу, другий — голова сільради).

— Звісно, треба забезпечити. Тільки ж у нас теж з людьми сутужно, — скаржився Климчук.

— Еге ж, полоти на пшениці треба. Та й пар не жде, підіймати проситься, і взагалі робота, — Корінько тягнув за Климчуком.

— Аби була добра воля, — підходив дипломатично Дудник. — А там, як то кажуть, свої люди, поквитася...

— Звісно, якось ущільнимось, — відступав під натиском Климчук. — Але з умовою: не багато. Бо нам теж робочі руки скрізь потрібні...

Шульженка вітали його родичі і друзі. Тут і дід Карпо і баба Козачиха. Вершигора з Павлом Чорнокрилом надійшли.

— З чим добрим до нас приїхали? — питали для годиться.

— З бурячками, з бурячками! — весело відповідав усім Шульженко.

— А ціна яка, дозвольте запитати? — хотів знати Чорнокрил.

— Ціна відома. Радянська ціна! — з притиском казав Шульженко, звертаючи все на жарт. Йому хотілося жартувати. Про ціну, кому цікаво, може й Дудника спитати.

— Ми цю ціну знаємо, — хвалився Чорнокрил. — Людині все якби побільше...

— За «побільше» вибачайте. — Шульженко обережно озирнувся на всі боки. Поблизу з чужих нікого не було.

— Робіть так, як піп колись казав, — порадив стиха Чорнокрилові: — «Просіть — і дасться вам».

— Хіба що так! — тямуще підморгнув той своїм одnodумцям,

Збори почалися просто. Климчук виліз на дубки й оголосив:

— Товариші! На повістці денній у нас одно питання... Радгосп просить нас дати йому людей. Дамо товаришам слово, нехай висловляться?

— Давай! Тільки щоб без зайвих балачок, конкретно!

Пропозиція розвеселила Дудника. Гаразд, він буде «конкретно».

— На Ставках, товариші, поспіли буряки. А там, як не видно, жнива підходять... Роботи вистачить. Хто хоче заробити, хай іде. Колгосп перечити не буде. Умови контракції на весь сезон такі: забезпечуємо гуртожитком, їжею, звичайно, заробітна плата що два тижні і восени цукор. Хто ударно працюватиме, за місяць п'ятдесят карбованців преміальних матиме, за два — сімдесят п'ять і за три—сто...

— А хто їх буде бачити, ті сто? — несподівано для всіх озвався Чорнокрил.

Климчук витягнув свою коротку шию.

— Хто там такий хитрий? То ти, Павле? Коли язик свербить — почухай, а дурниць на зборах не мели.

— Почухаєм, як буде треба. А за ціну всякому тут вільно домовлятися, — відказував зухвало Чорнокрил. Його дружно підтримала баба Козачиха:

— На те й збори, щоб люди говорили.

— Критика і самокритика повинні бути! Демократизм! В конституції як сказано? — докинув і своє слово Вершигора.

— В конституції так сказано, щоб ти зборів не зривав, — гостро відрізав Климчук. — Бабо Козачихо, замовчіть.

— Люди добрі! Ви ж бачите, пари з рота не пускаю, а він в'яжеться!

— Ну, ну, знаю вашу «пару». Ваша «пара» Чорнокрилові он на язик сідає... Просимо, товариш Дудник!

— Дайте ж мені докінчити! — домагався Чорнокрил. — Я, братці ви мої, старий солдат, мене не підведеш... Ціна малувата! Нам, примерно, в Англії давали...

— Дулю тобі в Англії давали! Без штанів прийшов додому, — ущипливо нагадала Ганна Чорнокрилові. Її слова покрив загальний регіт. Чорнокрила кинуло в гарячку.



— Не твоє, соплячка, діло! Ти дивись за своїм носом...

— Чобіт в кооперації не до купишся,— докинув пошепки на вухо Чорнокрилові Вершигора.

— Авжеж, правильно! — вхопився за щасливу думку Чорнокрил.— Чобітки в кооперації дорогенькі! А в артілі їх зробити — теж сорок карбованців треба дати. І коли комусь, примірно, на сім'ю п'ять пар чобіт зробити...

— А почому ти, голубчику, береш за пуд картоплі в місті, на базарі? — ласкавенько раптом спитав дід Вівчар. Він відвідав свого приятеля Кучму і якраз поспів на збори, в самий раз. Запитання, немов холодний купіль, відразу прохолодило Чорнокрила.

— Почому ти береш на базарі за пучечок редьки? — випитував так само ласкавенько дід Вівчар.— По сто карбованців за раз з базару тягнеш, душа твоя спекулянтська, га? А в колгоспі ледве десять трудоднів натяг... Почому ти колись у пана заробляв?

— Бувало всяко,— спробував крутнути Чорнокрил.

— Ні, ти скажи! — настоював Вівчар.— Почому ти полов колись у пана буряки?

— Як коли. Було й по сорок копійок.

— А по тридцять два рядки, по троє гін не виганяв?

— Було й таке.

— А по двадцять не ходив на Вовчу Яму?

— Ходив і по двадцять.

— А по злотові ти не робив на хуторах?

— Робив і по злотові...— Злощасному Чорнокрилові хотілося скоріше зникнути з очей, щоб люди не сміялися.

— Чекай, чекай! — затримав його Вівчар.— Скільки тоді коштували чоботи? Не знаєш, га? Забув? То я тобі нагадаю: десять карбованців, голубе. Навіть коли по сорок... Місяць ти робив на чоботи і з своєї торби харчувався. А тепер тобі дають здешевлені харчі, сто п'ятдесят карбованців та ще й преміальні. З преміальними за місяць — три пари чобіт, ще й жінці на ботинки, коли б вона в тебе була, щоб любила тебе, такого розумного...

— Доволі з нього, діду! Не затримуйте повістки денної... Пора худобу порати! — Присоромлений, осміяний на зборах Чорнокрил махнув геть десь поза тином — тільки чорна тінь майнула. Шульженко скривився: «Шкода».

— Хто ще просить слова? — виголошував Климчук.

— Дай я скажу! — Вершигора злий за сто чортів. Колись його на зборах поважали, а тепер, дивися, кожне «дрантя» в очі цвіркає.

— Я, товариші, міркую так. І всі ми так повинні міркувати... Радгоспові потрібні люди? Так. А ми можемо покинути колгосп, коли нам і полоти, і на пар орати, і свої буряки поспіли, і жнива от-от підходять,— можемо ми це зробити — кинути колгосп напризволяще? Нет. Людина не машина, не ущільниться. І взагалі,— радгосп по своїй лінії, а в нас своя повинна бути... Нам за колгосп трудовнів у радгоспі не писатимуть.

— Радгосп, товаришу, не силувана річ,— намагався втовкмачити роздратованому промовцеві Дудник.— Ми прийшли по-дружньому: ви дайте нам зайві в вашім господарстві руки, а ми вам, як і торік, віддячимо машинами...

— Казав пан, кожух дам! Ми дружимо то дружимо, але тютюнець нарізно куримо — не він же голова колгоспу.

— За колгосп не я відповідаю. Моя справа попередити людей, бо наробимо проривів, а тоді правління скаже: «Ми не винні...»

— Старців наплодимо! — кричала в вічі Климчукові баба Козачиха.— А прийде зима, і хто їх годуватиме — радгосп? Підуть по хатах. Злодійство розведеться... Нащо воно нам? Хай краще роблять коло свого!

— Хто ще просить слова?

— Годі! Ясно! Річ така: нехай правління складе договір, а тоді хто хоче, нехай пишеться.

— Тоді я ще скажу коротенько,— взяв собі слово Климчук.— Подякую тим товаришам, що про колгосп дуже турбуються,— усміхнувся до Вершигори тією усмішкою, з якої не добереш: чи буде він скубти, чи гладити.— Не туди, Вершигоро, ти гнеш! Не наша, не колгоспна твоя лінія! Про колгосп турбуєшся? Проривів налякався? Не журися—вправимося. Вправилися ж ми без тих, кого не було на сівбі? Людина — не машина, правильно. Машиною треба керувати, а людина може ущільнити свій робочий час, як їй захочеться. І за трудовнів не бійся. Лимарчук, скільки в тебе на круг вийде трудовнів, коли б твоя Ярина пішла на літо до радгоспу?

— Без Ярини три душі, по двісті трудовнів — шіст-

сот. Коли навіть по п'ять кіло на трудодень,— сто двадцять п'ять пудів,— обрахував миттю Лимарчук.

— А коли по десять,— сподіваємося цього року по десять,— двісті п'ятдесят... Вистачить тоді на зиму?

— З головою!

— Пустиш ти Ярину у радгосп, коли вона восени до твого хліба принесе тобі ще мішок цукру й п'ятсот карбованців грішми?

— Пущу, а чого ж! — без вагання погодився Лимарчук.— Ціна підходяща.

— Можемо ми дати поміч нашому державному радгоспові,— продовжував Климчук,— без шкоди для колгоспу й для колгоспника, з умовою, що нам за це допоможуть у жнива машинами?

— Можемо!!!

— Раз машинами віддячать, можемо! — Загальний настрої зборів явно був на користь Климчукові.

— Значить, згода?

— Згода!! Згода!!

— Запис у сільраді! — проголосив на закінчення Климчук.

Збори поволі розходились. Багатьом кортіло ще допомогти, міцно, добре ще раз зважити, поміркувати перед тим, як посилати до радгоспу свою зайву в сім'ї душу.

— Запишемо своїх дівчат, чи що? — питав Семен Гайдай Семена Бовдюка.

— Пиши, чого ж? — радив Бовдюк.— У тебе троє їх, одну можна записати.

— А ти як? — цікавився Гайдай.— У тебе теж не одиначка.

— Можна буде записати старшу,— обережно міркував Бовдюк.— Ось я тільки забіжу додому, гляну до корови, чи напоена...

— Еге ж,— метнувся й собі Гайдай.— Мабуть, і я теж додому забіжу. Нам з тобою по дорозі... Ще й узавтра можна буде записати, га?

— Авжеж.

— Атож.— І, заспокоєні, обидва Семени тихенько вибралися й рушили додому.

Нетерпляча молодь, випереджаючи старших, поспішала швидше записатися, щоб назавтра без клопоту бути вже в радгоспі на роботі.

Шульженко нервувавсь. Його перша спроба придо-  
бритися в селі, перед людьми, не вдалася. І взагалі,  
тільки він щось не так зробить на мізинний палець, як  
уже все насторожується...

— Тьху ти, чорт! Немов по бритві ходиш.— Роздра-  
тований невдачею, Шульженко рушив до кооперації, де  
ввечері збиралися всі берестовецькі гультяї. Там мусив  
бути Чорнокрил. «Тямущий чоловічина. Коли його при-  
голубити як слід...»

— Куди пливеш, небоже? — Покликаний зопалу,  
Шульженко озирнувся: «Дід Карпо».

— Гуляю, діду Карпе. Вечір такий, сама душа про-  
ситься... А ви куди ото з конем? — Кінь припадав на  
задні ноги.

— Осадили, ідоли, коня! — обурено жалкував стар-  
рий.— Веду до лікаря... Їм хіба хазяйнувати? Їм старців  
водити. Такого коня підрізали!.. Но, но, буланій! Зараз  
тебе до лікаря, підлікуємо... Не бійся, вигуляєшся.

Шульженкові було по дорозі з дідом. Лікаря дове-  
лося будити (кажуть, ніби трохи випив). Розбуджений,  
він довго не хотів виходити до діда, лаявся: який це  
чорт, мовляв, вигадав таку роботу — ні вдень, ні вночі  
нема спокою. Коневі, мовляв, забаглося полежати,— не  
вік же йому стояти на ногах,— а пришелепуваті дурні  
гвалт здійсмають.

— Веди назад! Запряжи та прожени його гарнень-  
ко... Залежався, каналія!

— А ви все ж таки обдивіться,— м'яко настоював  
дід Карпо.

— Веди, кажу, назад! — Заспаного лікаря обурював  
цей настирливий дідок із своїм наполегливим прохан-  
ням. Коли він, ветеринарний лікар, почне кожному дава-  
ти попуст, то йому не то що спати не дадуть, а скажуть  
на вірьовці танцювати...

— Грім би його вбив! Я вам не машина! Ну, чого  
роззявив рота? Поганяй назад!

— А ви усе ж таки, товаришу доктор, обдивіться...

— Кажу ж тобі, діду, кінь здоровий! — Обурений до  
глибини душі, ветлікар уже навіть замахнувся був на  
діда, та в цій хвилі втрутився Шульженко, що спостері-  
гав усю цю сцену на подвір'ї.

— Соромтеся, товаришу! Вас просить старий кол-  
госпник. Він вам у батьки годиться, а ви йому тикаете...

Що за хамство? Чи, може, хочете, щоб вас хтось інший попросив?

Натяк на «іншого» миттю протверезив заспаного лікаря. Де він бачив цього агронома? У Берестівці в колгоспі? Так. І ще десь поза колгоспом... А де саме? Став пригадувати людей, які запам'яталися йому (байдуже, як саме запам'яталися) на все життя. Так, так, вони десь зустрічалися — давно, давно, чи не в двадцятому, здається? Шкода, в голові шумить від учорашньої вечірки — Капка, чорт, поставив на «чопа»! — а тут ще й конячка, грім її побий, очікує надворі. Треба подивитися, — а то б можна було пригадати, звідкіля цей «субчик»...

Промурмотівши якусь лайку, лікар, позіхаючи, подався до коня. За кілька кроків в темряві вирізьблювалася стара хазяйська комора, — там його амбулаторія. Прив'язаний коло стовпа перед амбулаторією, терпляче очікував буланій. Тут десь під коморою, під стріхою, повинен висіти ліхтар. Ага, ось він, з невеличким недогарком воскової свічки. Лікар довго лазив по кишеньках.

— М-да, ночі пішли тепер напрочуд гарні... Місяць зійшов... Що це, грім би його вбив! У вас немає часом сірничка, товаришу?

Шульженко мовчки добув надпочатий коробок. Запалений сірник на мить освітив його лице.

«Де я його бачив?» знову напружував лікар свою пам'ять. Напливали спогади на спогади, — нічого не виходило. Буланій тоскно заіржав.

— Ану, давай. Ножку! — Огляд не змінив думки лікаря.

— Відведіть його до стайні, хай відстоїться... Уранці ще раз оглянемо. Що? Ліків? Ліків ніяких. — По правді кажучи, він так і не добрав, чого коневі бракувало. «Де я його бачив?» чопом засіло в голові. Дід Карпо потяг буланого до стайні.

«Чого цей п'яничка вилупив на мене очі?» Шульженко й собі з цікавістю придивлявся до лікаря. Дивна річ! Щось дуже знайоме нагадувало йому це п'яне, опухле обличчя, з одвислими торбами під очима, ці глузливі, розбещені, як у пропащої повії, очі. «Де я бачив цього типа?»

«Де я його бачив?» уперто пригадував ветлікар, не спускаючи очей з Шульженка. І раптом пригадав: «Сот-

ник з армії Петлюри, пан Шульженко... От так штука?! Ну да, він. І досі ловить ротом мух... Оказія, мосьпане!»

«Контррозвідник, капітан добрармії Заноза! — одночасно пригадав уражений своїм викриттям Шульженко.— От так штука! Хто міг думати, що наші дороги зійдуться?..»

Ліхтар в руках Занози почав нервово посіпуватися. Вони якийсь час стояли обидва мовчки, вражені з цієї несподіваної для них зустрічі — стояли, боячись бодай на мить спустити з ока один одного. Вони чатували один на одного, як два хижі, уловлені в одну яму барсуки.

— Грім мене убий, коли я помилився... Пан Шульженко?! Яким вітром? Давно ви тут?

— Тсс... Недавно, пане капітане.— Шульженко полегшено зітхнув. Тепер йому нема чого боятися: вони обидва вловлені в одну й ту ж саму сітку обопільного признання, і шанси у них рівні. Привіталися, як давні друзі.

— Ви інкогніто з Америки?! Працюєте в радгоспі агрономом?.. От де придалася нам ваша агрономічна освіта, ха-ха-ха! Це знаменито! — захоплено вітав Заноза.

— І ви теж, я бачу, непогано влаштувалися,— поздоровляв Шульженко.— Україна, про яку ви колись не могли без лайки згадувати, тепер стала вам в пригоді...

— Ах, ви згадуєте про той справді неприємний епізод, коли ми відкинули петлюрівські домагання про спільну з нами акцію? О, це справді була наша прикра помилка. Я зараз не про це... Чи не думаєте ви, пане Шульженко... Чи то пак, пробачте... товаришу Шульженко... що в долі кожної людини є якась фатальність?— невимушено казав Заноза.— Воістину, судьба! Хто б міг подумати, що ми зустрінемося тут?

— Тсс...

До них наближалася якась колгоспниця. Ось вона вже повернула в двір — до лікаря.

— Мабуть, до мене,— висловив припущення Заноза.— Шкода! На дозвіллі можна було б побалакати... Ну, та ми ще встигнемо... Бувайте!

— До кращої зустрічі! — І колишні спільники обережно розійшлися.

Уночі пішов дощ, земля жадібно всмоктала в себе живуці потоки води. А вранці озолочена сонцем, відмолжена природа запишалася сліпучо зеленими хвилястими просторами ставківських бурякових плантацій.

— І без бога, а бач які вирости? — любовно казав Вапняр. Слідом за культиваторами, що проривали буряк, ішла його бригада полільників, докінчуючи іправляючи руками те, чого не могли зробити механізми. Буряк вимагав делікатного поводження з собою.

— Дивіться, дівчаточка, дивіться, — пильнував Вапняр. — Яринко, що це ти, голубко, мамі на розсаду таке кубло пірію лишила?

— То я, товаришу бригадир, навмисне так зробила: бурячки дуже маленькі, торкни — вони й висиплються, — намагалася довести свою правду бригадирові Яринка.

— А ти їх, голубко, — не здавався бригадир, — легенько, руцями, Яринко! — Бригада робила відрядно, і через те ніхто, як колись то було, не гаяв часу на теревені. Але ж розповісти таку коротеньку лоскотливу новину, яку Яринка Кравчукова чула вранці від одного чоловіка, — на це можна знайти час.

— Кажуть, нібито в селі вночі знайшли якісь папери... По жнивях, кажуть, там пишеться, війна велика буде: геть усі держави, всього світу, йдуть на нас...

— Що на війну заноситься, про це й в газетах наших пишуть. А коли вона, війна та, буде, то хто ж це може знати? — збивали Яринку дівчата.

— Те, що в газетах пишуть, — не здавалася Яринка, — це байдуже. А в паперах — по жнивях війна, і щоб на роботу до радгоспу не ходили...

— Та не може бути?!

— Йй-бо, правда!

Увечері, по роботі, десять душ дівчат берестовецьких попросилися додому.

— Диви, та ви ж недавно з дому?! — дивувався бригадир Вапняр. — Чого це вам так притьмом закортіло?

— Пустіть, сорочки забули вдома, не маємо в що перебратися, — відбрехалася за всіх Яринка. Вапняр дозволив їм. Дівчата вийшли за ворота — та тільки й бачили їх, жодна з дому не вернулася. На другий день

Вапняр задумався, обійшов усю свою бригаду, роздивився, розпитався...

— Усім, товариші, довольні?

— Усім, аякже!

— Усі довольні?

— Усі, аякже!

— Може, хто чим не довольний, то кажіть, відразу й розберемося.

— Нема на що нарікати. Всім довольні!

Увечері Вапняр прийшов до Дудника.

— З чим добрим? — привітався Дудник.

Спершу бригадирові хотілося потаїти все, але розміркував — «коли б не вийшло гірше» — і вирішив признатися.

— Якісь неподобства в нас заводяться, товаришу Дудник.

— А що саме? — Дудникові трохи дивно було чути таке від бригадира. — Що за неподобства?

Вапняр лише стиснув плечима: в тім-то й річ, що він не знає, що за неподобства. Перевірив — і, здається, все гаразд: «Усі довольні, всім довольні», — а на ділі...

— Десять душ пішли вчора додому і не вернулися.

— Чому? — довідався спокійно Дудник. Вапняр не витримав, скипів.

«Чому? Чому?» Якби він знав чому, то не прийшов би оце зараз, а зробив би сам, що треба, і не морочив би нікому голови.

— Не знаю я чому, — казав досадливо уголос. — Коли б знав, то знайшов би собі раду... А то ще якась контрреволюція пустила чутку... Який це гад нам запускає такі штуки?

— Я дещо чув. Ця чутка... — Дудник знаком запитав Вапняра сісти, — примушує мене зараз до ладу — так, знаєш, по-нашому — потолкувати.

— Потолкуємо, раз треба. — Вапняр приготувався слухати.

— Я думаю, тобі буде цікаво знати, хто він, цей спритний штукар? — підохочував і водночас напучував Дудник бригадира.

— Ге, хотів би я його побачити, поговорити з ним по серцю, гадом, — висловив своє бажання роздратований Вапняр. Дудник кивнув головою на знак згоди.



— Отож. Послухай-но моєї поради... Не виказуй того, що ти, мовляв, знаєш «щось». Нехай це буде наша повсякденна виховна робота. Павлюкові скажи, щоб настроїв відповідно прикріплених комсомольців... Дійте обережно. Коли помітите щось цікаве, сповіщайте.

Останні Дудникові слова наштовхнули Вапняра на деякі думки й міркування з приводу поміченого вчора ввечері.

— Зустрів я вчора ввечері нашого Капку... Побачив, що я йду, і, немов той сусол,— верть назад, злякався. А йшов, видно, до Красовського... Не подобається мені цей тихенький чоловічок!

— Виходити з одних уподобань недоцільно,— застеріг востаннє на дорогу Дудник.— Роби так, як ми умовилися... Єсть?

— Гаразд.— Вапняр направився відразу до гуртожитку. Зараз він побачиться з Васьком, вони ще потолкують, яку їм лінію узяти, як повестися з дівчатами.

— Куди лізеш, голово, з брудним чобітьми? А ще й начальник! — докірливо зустріла його в коридорі Гандзя. Справді, він забув обтерти чоботи. Вернувся, витер. Пройшов світлим, чистим гуртожитком. Задивився на білі стіни, на чисті ліжка, ковдру, вимиту підлогу, згадав той бруд, що ним була сповнена ще недавно оця «казарма»,— яка разюча зміна! Усе це коштувало величезної енергії, викраєних внутрішніх ресурсів, боротьби з старим побутом. І от, коли це все уже досягнуто, з'являється якийсь гад і починає «запускати шуки».

— Хотів би я побачити, який він хоч на масть? — глосно промовив бригадир у лад своїм думкам, спиняючись біля Павлюкової кімнати. Васька, виявляється, нема.

«Він, мабуть, чи не в клубі часом?» А зрештою, в клубі чи не в клубі, може й на гулянці, де б він не був,— Вапнярові зараз конче треба з ним порозумітися і зробити все, чого вимагає справа. Вапняр ішов двором, не розглядаючись на сторони. Він байдуже пропустив повз себе полохливий силует Капки, що прошмигнув біля нього боком, і...

Поки знайшовся Павлюк, поки Вапняр вивів його з кола веселих дівчат і приступив до діла, Капка тимчасом сидів уже в кабінеті у Красовського.

Хай шановний товариш директор пробачить йому за цей невчасний візит, але він вимушений до нього.

— Одна негайна справа. Дуже серйозна справа...

— Знову якісь наклепи на мене? — іронічно скривився Красовський. — Мабуть, знову якийсь лист від «невідомого», вгадав?

— Майже що вгадали, — шепотів конспіративно Капка. — Повірите, я так розхвилювався... Так розхвилювався, аж живіт болить...

— Ну, ну, кажіть, — підштовхував Красовський. — Тільки не тягніть ви, бога ради, як ви це вмієте... Ну, що там такого?

— Наш Шульженко — не Шульженко, — одчайдушно випалив єдиним духом Капка і злякано зщулився, немовби сподіваючись удару.

— Що за нісенітниця? — не зрозумів Красовський. — Говоріть людською мовою.

— Людською й говорю вам. Цей Шульженко не з Америки... А може, і з Америки — не знаю, але... Він страшний для нас, Федоре Петровичу. Ой, він страшний для нас!

— Ви толком можете сказати щось чи ні? — гримнув спересердя роздратований Красовський. Його вже починало непокоїти передчуття якоїсь непоправної біди.

— Він підсланий до нас, — ледве пролепетав Капка. Красовському полізли рогом очі. Стало гаряче, немовби вся кімната сповнилася враз гарячою парою, і від цього, мабуть, так смертельно замлоло під стисненим до болю серцем.

— Ви... з глузду з'їхали?! Чекайте... Хто це вам сказав?

— Заноза мені вчора з п'яних очей бовкнув, — по ширості признавався наляканий Капка. — Пробрався, каже, подивитися, що у нас тут діється...

— Заноза? Той п'яничка? — Думки Красовського, загнані в глухий кут безвихідності, забилися, немов підстрелена птиця... «Що робити? Ні, це, мабуть, якась нісенітниця, вигадана з п'яних очей Занозою»...

— Покличте мені зараз же товариша Шульженка, — владно наказав Красовський. Він зараз доведе цьому Капці, що це все плід п'яної фантазії. В його радгоспі окопалися шпигуни і диверсанти?! Заноза допився вже

до білої гарячки, а Капка — просто дурень, ідіот, розносить всякі нісенітници...

— Чого ж ви ще стовбичите? Покличте мені зараз же товариша Шульженка! — повторив Красовський свій наказ. Капка знітився і мовчки вискочив, мов корок з пляшки. Красовський тимчасом знову повернувся до своїх думок.

— Ху ти, чорт! Через таких ідіотів, як цей Капка, можна й партквитка позбутися,— роздумував уголос, намагаючись затамувати своє хвилювання.— Донесеться куди слід. А там почнеться базікання... А що коли справді агроном Шульженко не Шульженко? — Красовському мороз пішов по шкірі.— Можуть запідозрити у співучасництві... Тоді капут!.. Де ж той ідіот Капка дівся?.. Так, так, абсолютно правильно. Поставити перед ним питання руба... «Ви ніякий не Шульженко, а викритий шпигун і диверсант... Будь ласка!» Побачимо, як це на нього вплине... (На веранді почулося тупотіння кількох ніг). Здається, йдуть? Ну, тепер він візьме себе в руки, точка.

Стук у двері. (Як шалено б'ється серце, наче збожеволіло).

— Будь ласка! Прошу!

До кабінету, нічого не підозріваючи, по-діловому увійшов безпечний агроном Шульженко. Капка ззаду, з-за плечей його, робив Красовському якісь таємні одчайдушні знаки.

«Що він, ідіот, показує?» досадував Красовський, марно намагаючись зрозуміти зміст цих знаків.

— Що сталося? — Шульженко привітався з деякою фамільярністю — звичайно, як друг дома.— Товариш Капка прибіг до мене засапавшись, немовби тут ціла катастрофа...

— Нічого особливого. Сідайте, будь ласка,— запросив Красовський. Моргнув Капці, який все ще робив знаки, щоб той припинив свої зайві вправи.

— Нічого? — насторожено промацуючи ґрунт, випитував Шульженко. З холодного тону Красовського він відчув, що тут таки щось сталося, а що саме, не міг відразу зорієнтуватися.

— А все ж таки, чим можу служити? — делікатно натискував на Красовського, спритно маскуючи під виглядом веселості свою настороженість.

— Чим можете служити? — Красовський глибоко вдихнув повітря, немовби готуючись зробити одчайдушний стрибок у провалля. І, виміряючи Шульженка довгим допитливим поглядом, несподівано навіть для себе випалив:

— Ви ніякий не Шульженко, ви шпигун і диверсант... Будь ласка!

Капка прикипів до стінки. Охоплений панічним жахом, зажмуривши очі, він чекав, що зараз будуть револьверні постріли і крики... В його уяві Красовський уже лежав з простреленим черепом, в калюжі крові. Капка очікував: одна по одній, довгі, як вічність, минули страшні хвилини, а пострілів не чути щось, і криків теж не чути... Тоді Капка наважився розкрити очі. Те, що він побачив, ніяк не в'язалося з його уявою. Шульженко спокійно стояв посеред кімнати і сміявся тихим, приглушеним сміхом.

— Дуже приємно познайомитись з вами, панове,— сичав викритий Шульженко. — Ви, здається, колись працювали економом в одному з маєтків мого дядька?

Красовський остовпів. Він ніяк не сподівався на такий хід справи: не довіряючи сам собі, не розуміючи, що з ним діється, широко розкритими очима дивився він на викритого ним несподівано ворога народу...

— То ви таки шпигун?! — вигукнув, нарешті, усвідомивши всю важливість свого викриття.

— Ваш покірний слуга,— глузливо уклонився Шульженко. Настала гнітюча тиша. Уражені своїм відкриттям, Красовський з Капкою стояли якийсь час мовчки, безпорадно опустивши руки. Шульженко вичікував, посмішка не сходила з його уст.

— Ви, може, думаєте мене арештувати? — спитав нарешті він, причому так безпечно, ніби мова йшла про вихід на прогулянку. І раптом, змінивши тон, сказав суворо: — І не думайте! Я маю досить засобів примусити вас бути смирними... Ви зрозуміли? Ну, от! А тепер давайте поговоримо про діло.

— Ви арештовані! — з одчаем, немов потопаючий, вигукнув Красовський, заступаючи дорогу викритому ворогові.

— Дурниці! — зневажливо відмахнувся від нього Шульженко. — Ви розумієте, що ви мелете? «Арештова-

ні» — це значить не один я. «Арештовані» — це значить: ви, і Капка, і Заноза, і багато інших...

— Я?! — не вірив своїм вухам Красовський. — Я нічого спільного не маю з вами.

— Хто вам, любий мій, повірить? — убійчо доводив Шульженко. — В минулому ви економом мого дядька — старий зв'язок... Влаштували троцькіста-диверсанта, племянника колишнього свого пана, на роботу... Докази начі. А ви ще викручуватися... Не вийде! Чи, може, ви гадаєте, що мої свідчення будуть на користь вам? Свята наївність!

Красовський стояв посинілий, немов труп, не в силі поворухнутися. Рясний холодний піт засіяв йому обличчя. Страх, непереможний страх перед можливістю бути арештованим разом з Шульженком примушував його тремтіти. Замість Красовського, нерухомо стояла перелякана страшна потвора. Шульженко переможно посміхнувся.

— Ну от. Тепер ви заспокоїлись? Ви бачите самі, що сваритися зо мною для вас не вигідно. Давайте реальніше підходити до справи. Ви не знаєте ніякого такого Шульженка, зрозуміли? І взагалі, ви нічого не знаєте... У вас працює агроном Шульженко — от і все. Він може побути у вас до осені, піти з посади — і всі кінці в воду. У вас залишиться лише один, можливо, трошки неприємний спогад. На цьому ви нічого не втрачаєте, а навпаки — заробляєте дуже багато... Подумайте над цим. Однаково, так чи так, а ви мій співучасник... До побачення. — І не затримуваний ніким Шульженко вийшов. Першим опам'ятався Капка.

— Ускочили ми з вами, Федоре Петровичу! Ах, боже мій! Що робити? Що робити, Федоре Петровичу, кажіть? Пропали наші голови, пропали! — Капка полохливо заплавав. Цей плач вернув Красовському спроможність рухатись і мислити.

— Замовчіть ви, полохливий ідіот! — люто накинувся він на Капку і, відкинувши злосчасного боягуза геть з дороги, немов якусь зайву, непотрібну річ, почав нервово ходити по кабінету.

— Так! Так, так, — повторював Красовський в лад своїм думкам, вимірюючи широким кроком тісний тепер для нього кабінет. Голова йшла обертом, думки шалено, хаотично лізли, нагромаджувалися одна на другу,

ламалися з дзвоном у вухах. «Як бути? Що робити? Заклятий ворог народу, троцькіст, шпигун і диверсант... Виконати свій прямий обов'язок? А він потягне за собою... В минулому економ... Старий зв'язок... Тепер улаштував на роботу... Справді, хто повірить? А коли й повірять, то однаково, пляма залишиться на все життя»...

І знову страх, жалюгідний, полохливий, заячий страх за життя, за свій добробут пройняв наскрізь все його ество.

«А може, справді,— закрадалася манюсінька надія,— він до осені побуде і сам десь піде? Ну, скільки тут? Три місяці. Адже ж я міг і не знати? А коли він зловиться десь далі, йому не буде рації тягти всіх за собою. Тоді справді залишиться один тільки неприємний спогад — і більше нічого. А гріх можна буде спокутувати чесною працею...»

— Вони вже агітацію ведуть,— знову заквилив углос Капка.— У нас уже вчора десять душ законтрактованих дівчат розбіглося... А далі що?

— А далі я розтрощу вам вашу дурну голову... Замовчіть ви, безпросвітний ідіот! Замовчіть і слухайте!— Красовський з силою потряс Капку за груди.— Слухайте і зятяте: ви нічого, нічогісінько не знаєте... Чули? Все, що тут було,— могила. Зрозуміли?

— Чув і зрозумів,— покірно обізвався Капка.

— Навіть в думці не згадуйте, коли хочете, щоб ваша голова держалася на в'язях, чули? — суворо наказував Красовський.

— Чую, Федоре Петровичу, все чую. Ще будуть якісь накази? — Капці хотілося швидше десь сховатися, щоб ні одна жива душа його не бачила і не знала, що він замішаний в такій страшній справі.

— Ідіть додому. Та дивіться, на очі кому не слід не попадайтеся,— востанне порадив Красовський тоном конспіратора.

Згодом до темного кабінету зайшла Катерина Антонівна. Вона щойно повернулася з вечірньої прогулянки. Робітники говорять дивні речі.

— Кажуть, ніби от-от, не сьогодні-завтра вибухне війна.

— Можливо, все можливо, моє серце.— Красовський окинув свою дружину довгим стривоженим поглядом і несподівано здивував її незрозумілим жартом:

— А що, серце, якби я, в зв'язку з війною,— знаєш, всяко може бути,—взяв та й вийшов з партії? Як би ти на все це подивилася?

Катерина Антонівна здивовано виміряла солідну по-стать свого чоловіка і вибухнула щирим сміхом. Нехай він пробачить їй цей сміх, але...

— Невже ти боягуз такий?

— Ну, ну, Катрусю, ти не дуже,— Красовський сам сміявся: такий чудний і недоречний його жарт.— Правда правда, серце, я не був ніколи боягузом?..

## Х

Повнилися урожаєм берестовецькі сади. Скрізь ви-сіла рясна зав'язь яблунь і груш, давно вже достигли черешні. Обійшовши свій невеличкий садок з добірних сортів уманського садівництва, голова берестовецького колгоспу Климчук задоволено сів під шатром тінястої, пахучої липи перед хатою.

— Садовина буде цього року он яка. Тетяно, що він робить там, твій самовар? — звернувся крізь розчинене вікно до хати.— Хочеться чайком поласувати...

З вікна виглянуло співчутливе, усміхнене до чоло-віка, повновиде й доспіле в своїй красі, запалене на сон-ці Тетянине обличчя.

— Бачиш-но його, який ласун! Зажди. Зараз винесу на двір, він швидко закипить. А дуже хочеться? — смія-лася лукава жінка. Климчук знав, що жінку можна взя-ти лише просьбою.

— Дуже, Таню, хочеться! Винось його хутчій там, не затримуйся.

Тетяна вміла догодити. За хвилину самовар уже шу-мів під липою. І Климчукові лишалося тільки терпляче поглядати, коли покажеться пара. Він дивився на дбай-ливо вичищений самовар, і в пам'яті його зринав давно-минулий час хлоп'ячого життя. Одного разу він качав-ся, так болів його живіт від недоспілої калини,— по-пова куховарка, на мамині сльози, винесла йому «ліків», склянку пахучого солодкого чаю. Він випив, і відтоді чай почав йому щонаочі снитися. Це було дуже прикро — прокидатися вночі з голодним животом і сухим ротом, з переїнятою від мами думкою, що «чай тільки попові

можна пити». Він знову спробував наїстися калини, знову дуже заболів живіт, але попова куховарка не винесла більше чаю. Мати зварила полію, і він запивав біль гірким наваром з маленькою до смішного грудочкою цукру.

Клубок пари вгорі над самоваром порвав Климчукові спогади. Тетяна квапилася швидше скинути трубу. За чим він дивиться? Так може збігти весь окріп...

— На себе задивився, який я колись хороший був,— спробував віджартуватися Климчук.

— Хвали мене, моя голубонько, бо я тебе аж до вух роздеру,— сміялася Тетяна. Вона поставила на стіл, тут же під липою, кип'ячий самовар. Заварила довгожданний, пахучий чай. Сніданок на столі, готовий.

— Потрудися, чоловіче, нарізати хліба. Ось щипчики, наколи цукру. Та не перекинь, дивися, молока і не виверни з полумиском сала,— командувала Тетяна.

Климчук, посміхаючись, терпляче й акуратно виконував усі Тетянині накази. Сьогодні відпочинок. Десь от-от, тільки не видно, надійде голова сільради Корінько. Ганна з Лідою прийдуть. А там, дивись, нагодяться нерозлучні дід Карпо з дідом Кучмою. І під тінястою, гостинною липою тихо поллється сумирна бесіда про се й про те і про «он що воно робиться...»

— А де наші оббийбоки? — раптом нагадав Климчук про своїх хлопців. Вони встали до схід сонця і десь так тихо вибралися, що він і не послідив за ними.

— Схочуть їсти, приявляться,— запевняла жінка. За дітей вона цілком спокійна. Її хлопці? Кожному хотілося б мати таких хлопців. Здалася б ще дівчинка, бо меншенький усе надокучає: «Мамо, привези мені з району дівчинку, сестричку», та...

— Здорові були, хазяї! — Це Корінько вже поспішав, справедливо побоюючись, що він може спізнитися на чай.

— А ти ходи, доходишся! — попікала Корінька Тетяна за те, що й досі ходив неодружений. Корінько, скривившись, вислухав цей слушний і набридлий йому закид, та хіба він винен?

— Не клеїться у нас, от і все.

— Не вмєш клеїти,— глузливо щулився Климчук. Ім'я ніхто не називав, проте всі, ба навіть липа з самоваром — знали, що мова мовилась про Лїду.

— Пробував, нічого не виходить, — безнадійно від-



махувався Корінько.—В селі, як бачиш, лад даю, а тут—не можу.

— Е-е-е, тут, голубчику, потрібна інша «агітація», — Климчукові здавна це відомо.— Сідай, вип'ємо чайку та вийдемо гуртом на поле, глянемо: може, на горби вже можна косарів пускати?

Десь узялися дзвінкі дитячі голоси веселих Климчукових хлопців. Вони ще здалеку гукали батькові:

— Га-га, ви чай п'єте, а ми були на полі!

— Га-га, дядю Корнію,— хвалився меншенький,— а ми були на полі! Ми були на полі!

— А йди сюди, який роботящий! — підклика-ла Тетяна меншого. — Поглянь, які штани на то-бі, га?

Малий засмучено зітхнув. Справді, тут нічого не зарадиш: штани зазеленені в траві, і скільки він не слинив, не витирав, ця капосна зелень — пропади вона!— ніяк не сходить.

— А я пісню знаю! — хитро вигороджувався перед мамою малий і тут же, стрибаючи на одній нозі, відразу й проспівав:

Гоп, чук, баранчук,  
шапка на кілочку!  
Головує наш Климчук —  
попадає в точку!

— Хто тебе навчив такої пісні? — спитав, насупивши брови, батько. Пісня була складена явно з метою спалюжити Климчука. І взагалі в Берестівці в останній час спостерігаються дивні речі.

— Заходжу я до крамниці,— казав Климчук, облишивши далі розпитувати малого про пісню,— бачу, продавець веселий, аж сяє... «З чим тебе, кажу йому, поздоровляти: десять тисяч виграв?»—«Де там, каже. Краше! Десять тисяч я напевно виграю, вони від мене не втечуть, а тут — дивися, яка радість». Показав мені порожні ящики від сірників. «Рік валялися, а це — як змело. Тепер сіль, спасибі, добирають до дна, по три пуди гатять,— як же не радіти? План на триста підганяю». Всі запічки позакладали сіллю, а тепер не знають, де її й дівати. Якийсь гад солоний провокацію пустив, що рік цілий не буде солі...

— Н-да-а,— протяг багатозначно Корінько. Йому все це вже відомо. Навіть більше...— Єсть у нас один тут чоловічок, якого, здається, треба буде «посолити».

— Кого? — поцікавився Климчук.

— Чернокрила...

На вулиці показаласть Ліда з колгоспівським вихованцем Стьопою і з нерозлучними тепер дідами Кучмою й Карпом. В усіх були в руках вінки колосся, якісь трави, бур'яни,— ціла хата-лабораторія.

Зайшли на подвір'я. Кучма поклав під липою свій вінок колосся: його зібране в кругленьке яблучко обличчя сяло радістю.

— Хазяїне-голова, косить пора! — оповістив поважно Климчукові дід. Його друг Карпо подав у руки Корінькові пару тугих, виповнених колосків. Розтерті в долонях колоски звільнили виспійий, багатий плід. Корінько уважно вивірив кожне зерно на долоні.

— Скільки, діду, нам гектар заважить, га? — роздумував, уявляючи перед собою буйні лани колгоспного врожаю. Дід Карпо лукаво моргнув Кучмі.

— А це ми, товаришу Корінько, побачимо. Скільки нам наша хата-лабораторія покаже, стільки й буде... Тепер уже ніхто не вкрутить. Буде, припустімо, двісті сорок пудів з га — і всі двісті сорок подавайте нам, усі до зерна!

Климчук, за прикладом Корінька, розтер у долонях кілька колосків, відвіяв їх і, пересипавши кілька разів з долоні на долоню свій добуток, обережно повернув його старому Кучмі.

— Через три дні починаємо жнива,— визначив спокійно, по-хазяйському. Дід Кучма не перечив: жниво ще зеленкувате трохи. Але його непокоїло одно цілком слушне побоювання.

— Щоб Ставки з жнивими нас не обігнали? Ославлять нас тоді на весь район. Скажуть: у костюми преміальні повдягалися та й загорділи, спина до жнив не згинається.

— Не скажуть!— Климчук певен. Він учора ненароком перескочив подивитися на їх пшеницю, — ще зелена.

Заспокоєні діди посідали: випити чайку, спочити на дозвіллі, про се й те погомоніти,— ця нагода не щодня траплялася.

— Налий-но мені, Тетяно!— покомандував дід Карпо, засукуючи до чаю рукава. Дід Кучма — непоправимий мрійник-оптиміст.

— Двадцять років я ще, чуюся на силі, проживу,— хвалився Корінкові.— А тоді побачу: буде мені в хаті телефон, як ти казав, та викликатимуть мене на сход тим телефоном, чи як стукали виконавці, так і будуть палицею мені в вікна стукати?

— Буде, діду, телефон! — упевнював старого Корінково.— Через двадцять років я вас на нашому колгоспному літакові до Києва що вихідного дня возитиму... Побачите!

— Хоч маленьку чашечку, а то, їй-бо, розсерджуся,— просила хазяйка Ліду. Ліда відмагалася. Вона б і рада, та чи то від сонця, чи від чогось іншого заболіла голова.

— Діду Карпе, ось вам ключик. Занесіть все це до хати-лабораторії, а я пізніше розберу.

— Шкода, шкода,— співчував їй, лукаво підсміюючись, старий.— Ну, що ж поробимо? Голова — це річ така, з нею не жартуй, біжи додому.

Корінко вдавав, ніби йому однаково, буде Ліда тут чи ні,— він тільки зсунув брови і продовжував жорстоко сьорбати гарячий чай. Климчук, зайнятий дорослими черешнями, видушував у чай приємний черешневий сік. Діди тихо гомоніли. Климчукове товариство спочивало і як уміло, так і розважалося.

## ХІ

Ліда поспішала, геть забувши, що вона ж таки учителька, поважна у селі особа, і бігти їй додому так, як учневі, що вирвався з школи, не годилося. А втім, у неї була поважна причина: в хаті сидів гість, Шульженко. Вони зустрілися зовсім випадково, в полі. Він провів її додому. Вона запросила його з чемності до хати (думала — відмовиться), а він таки залишився в хаті. Тоді вона зманеврувала: попрохала пробачення — їй треба зайти до голови колгоспу в одній дуже важливій справі. Він і на це погодився, а з хати все ж таки не вийшов... «Не мала баба клопоту та купила поросся»,—отак і їй з цим гостем.

Тимчасом (Ліда даремно турбувалася) гість влаштувався в хаті на свій смак. Патефон звучав прекрасно, усолоджуючи слух бадьорим ритмом «Китайської

серенади». Шульженко стиха підспівував. Йому марилося, що він щасливо виконав своє доручення і так само щасливо повернувся до Парижа. Кав'ярня «Мрія» зустріла його з розкритими обіймами... (Мое вам шанування, пане Ес! Моя подорож «американця-агронома» відбулася в найкращому вигляді...) Пан Ес вітався з ним, як рівний з рівним: «Ми вами задоволені цілком». По приїзді можна буде стати лідером. Більше грошей, ширші перспективи...

Екзотичні звуки «Китайської серенади» раптом обернулися в люте гарчання, відриваючи Шульженка від його солодкого марення.

— Що за чорт? Ага, це вийшла пластинка... Де ж це моя Дульцінея забарилася так довго? Дівчинка під перший сорт, немов свіженький огірочок. Просто шкода буде покидати...

В цей час щось зашаруділо в сінях. Шульженко облишив накручувати патефон і, посміхаючись загодя зробленою посмішкою, поспішив скоріше до дверей.

— Ага! Нарешті ви з'явилися! — Але тут же відразу й розчарувався. Замість Ліди, перед ним стояв якийсь похмурий, зовсім невідомий чолов'яга. Незнайомий, незважаючи на деяке замішання, що постало від цієї зустрічі, продовжував вивчати Шульженкову зовнішність.

— Ви будете товариш Шульженко? — спитав він нарешті, немовби для того, щоб перевірити свої спостереження. Шульженко зблід: страшний здогад блискавкою пронизав усе його тіло, затьмарюючи розум, відбираючи останню силу волі... «Невже кінець?» подумав він і зараз же відчув дивну полегкість від того, що йому не треба вже більше боятися.

— Я з області до вас, у справах, — розрядив напружене мовчання невідомий. — У Ставках мені сказали, що ви тут. От я й розшукав вас у цій хаті...

Тепер Шульженкові думки повернулись в інший бік: «Коли це так, то... що це за людина? В якій справі? Як він дошукався хати? Що йому потрібно? Що робити? Як тут перед ним поведеться?»

— В яких справах? — насмілився кінець кінцем довідатись Шульженко, намагаючись перебороти свій тваринний страх.

— В справах вашої роботи... — почав був казати невідомий, та Шульженко не дав йому докінчити.

— Он як! Як же ви мене тут розшукали? — Він уже цілком опанував себе і навіть розсміявся.

Страх минув. «Це, мабуть, Ліда,— заспокоївся Шульженко остаточно.— Бувають же такі кумедні випадки в житті! Звичайний якийсь агрономішко — і стільки даремних переживань...»

— Ну, ну, кажіть! Яка це така негайна справа пригнала вас сюди шукати мене в дівчини? — В запитанні вже відчувалася певна задирливість. Невідомий залишив це без уваги.

— Ви, наскільки нам відомо,— приступив до діла,— вирощуєте й досліджуєте тут, в наших умовах ґрунту, новий сорт американської пшениці?

— Так. Новий сорт американської пшениці...

— Одну хвилиночку! — невідомий поліз до портфеля по блокнот і олівець.— Тепер продовжуйте, будь ласка.

— При наявності в наших умовах високої агротехніки,— продовжував Шульженко з пихою,— мій сорт може видати центнерів...

— Скільки ваш сорт може видати з одного га центнерів?

— Сто п'ятдесят,— ефектно відкарбував Шульженко. Невідомий гомерично розреготався.

— Ну, ну! Ви, колего, виявляється, чудовий жартівник. Сто п'ятдесят центнерів... Ха-ха-ха! І вам тут вірять?

Шульженко зчервонів: якийсь інструкторишко дозволяє собі ображати його гідність!

— Вам, товаришу, не знаю вашої посади і всього іншого, мабуть, відомо, що я американський вчений-агроном...

— Відомо, якже. Все відомо,— потверджував невідомий, пронизуючи Шульженка довгим допитливим поглядом.— Але мені відомо й те,— продовжував він зниженим до шепоту голосом,— що пан Ес не задоволений з вашої роботи...

Коли б під Шульженком вибухнув фугас, він не був би так уражений. Першим його наміром і рухом було кинутись на невідомого, зім'яти, розтрити його вщент, щоб і кісточки живої не лишилося, і, використавши момент (нема нікого в хаті), замести свої сліди.

— Спокійно, спокійно,— випередив його невідомий.— Ви не гарячіться так... Гарячковість в таких випадках шкідлива.

Стримуваний владним поглядом і жестом невідомого, Шульженко остовпів і так стояв, згубивши розуміння дійсності, речей і взагалі всього того, що відбувалося довкола нього.

— Ваші «досліди» треба поглибити й поширити,— проказував йому невідомий.— З цією метою ви зв'яжіться з Ен, в облземуправлінні. Пароль той самий — «Мексіка». Та не стійте таким дурнем. У вас є тут певні друзі?

— Певна група є,— признався несамохіть Шульженко, віддаючи себе цілком на волю невідомого.

— От і добре, — схвалив той. — Ви повинні використати їх для поширення і застосування ваших «дослідів» в найближчому часі... Зрозуміли? Прогаяний час може завдати вам багато неприємностей, геть аж до... Сподіваюся, ви зрозуміли все?

— Зрозумів усе,— немов луна, слухняно повторив Шульженко.

— Вері вел!— висловив йому своє вдоволення таємний гість.— Запам'ятайте собі прізвище: «товариш Ен». На все добре! Не виходьте з хати. Я й без вас знайду дорогу.— І, поки очемерілий від переживань Шульженко надумався попрощатись, невідомий вийшов з хати і шез, немов крізь землю провалився.

— Ху ти, чорт!

— Чого ви чортихаєтесь? — Цим разом на порозі, сміючись, стояла Ліда.— Ви не дуже гнівайтесь на мене,— вигороджувалася.— Я мусила трохи затриматись... Там якийсь товариш вас шукав, я його направила сюди, він був у вас?

— Не бачив я ніякого товариша,— поспішив відмовитись Шульженко.

— Дивно. То він, очевидно, ще зайде сюди до вас,— міркувала Ліда.— Чого ви так чортихались?

— Маю дурну звичку сам з собою вголос розмовляти,— пояснив свій стан Шульженко.— А як вас довго не було, то я й вирішив трохи полаяти себе...

— Цікаво, за що, коли це не секрет? — Ліда, як і кожна дівчина, була певна, що тут замішана «вона». Знаючи це з досвіду, Шульженко вирішив закинути гачок.

— Ну, хоча б за те, що через вас я втратив найдорожче — свій спокій.

— Нічого не вийде,— просто відказала Ліда.— Ви краще подумайте, як справдити свою обіцянку.

— Обіцянку? «Хіба він їй будь-що обіцяв?»

— Хіба не ви мені обіцяли допомогти навести лад в хаті-лабораторії? Коли це вам так важко, я можу звільнити вас від цього зобов'язання.

— Ні, ні! Я мав на увазі спершу опрацювати план, а тоді вже й починати, але — воля ваша. Ми можемо навіть зараз піти оглянути експонати,— миролюбно ішов під лад їй Шульженко, намагаючись годити Ліді, щоб таким способом прокласти собі шлях до серця дівчини.

Хата-лабораторія — пройти вулицею на майдан, і тут в колишній попівській хаті. Дід Карпо уважно вже порозставляв принесені сьогодні з поля експонати, стояв і розглядався — що можна було б такого ще зробити, щоб хата краще виглядала? Здається, більше нічого. Що ж тепер? Піти хіба в садок? Там десь Кучма дожидає... Еге ж, він таки піде зараз до Кучми, бо та дзига Ліда поки прийде, то ще буде час і виспатися під черешнею. Зір його спинився на принесених вінках повнокосої пшениці. Дід Карпо, поміркувавши трохи, витягнув з вінка найкращий колосок, розтер його в долоняч і почав уважно рахувати зерна.

— Одно... два... три... чотири... п'ять...

— Що ви, діду, там чаклуєте? — Цей несподіваний оклик Ліди розбив йому всю рахубу. Дід Карпо досадно сховав зерна до кишені.

— Не питай, бо стара будеш.

— Це, діду, дуже довга математика! — сміялася догадлива Ліда.— Ми зараз це простіше зробимо... Співставлення одиниці до загальної площі га помножимо на обмолот вінків і виведемо ікс — врожай з одного га.

— Ова, яка ти бистра! — злегка образився старий.— Ну, ви виводьте тут собі по-своєму, а я буду по-своєму, як сам знаю...

«Коли такого колосся та добрі хазяйські снопи,— міркував про себе дід Карпо,— то це вийде по п'ятнадцять кіп на десятині... Кожна копа — вісімнадцять-двадцять пудів, то це вийде... вийде, мабуть, так, як агроном казав...»

— От я уже й вищитав,— докоряв Ліді.— А ти виводь свого ікса, побачу я, який з нього буде толк.

— Нічого, діду, якось ми з вами зйдемося,— примирливо пообіцяла Ліда.

— Ага, уже зйдемося? Ото ж бо воно й є,— хитро підморгнув старий. Мовляв, молоді ви ще, зелені діда вчити. Він буде тут біля хати, в садку. Коли треба помогти щось — можна погукати.

— Ви тільки погляньте,— вихваляла Ліда Шульженкові свої експонати.— Скільки тут зібрано всякого добра!

— Умгу,—невиразно мимрив той, недбало оглядаючи численні експонати місцевої рослинності.

— Як вам подобається цей наш майоран? — звертала його увагу на добірний екземпляр рослини.— Або ці коріння валер'яни? Гляньте на цвіт липи... Ах, як він розкішно пахне! Ви бачили де-небудь таку шавлію? Це все наші лікарські рослини... Що ви скажете про ось цю м'яту? — І Ліда жартома піднесла до носа Шульженкові дорідний кущ жалючої кропиви, дуже схожий на м'яту.

— Умгу,— констатував він факт наявності перед собою м'яти.— Ми її в Америці розводимо на сотнях тисяч га.

— Да-а-а? — здивовано вирвалось у Ліди.

— Да, да,— з апломбом стверджував Шульженко.— Відомі вам американські м'ятні краплі...

— З оцієї м'яти? — не вірила Ліда.

— З оцієї м'яти. Чого ви так дивитесь на мене? А втім, дозвольте... Я пожартував. Це звичайна кропива. І взагалі, я бачу, в вас тут зібрано багато зайвого і непотрібного,— зробив він висновок з своїх оглядин.— Для чого ви це все збираєте?

Ліді кортіло сказати, що все збирається для того, щоб вивчити лікарські рослини і кращі з них культивувати, бо сіяння лікарських рослин, вкупі з загальною оборонною роботою, має для нас величезне оборонне значення, але... Вона замість цього обережно відповіла:

— Так собі... Я палкий аматор морфології рослин. От і збираю все, що в око впаде.

— Словом, ви любите квіти? — по-своєму зрозумів Шульженко її пристрасть.— Я можу щодня доставляти вам скільки хочете... Навіщо вам марно витрачати час на цей гербарій? — І він зневажливо повів рукою по хаті-лабораторії.



— Дякую за ласку,— іронічно відмовила Ліда. Вікно було розчинене в садок, і голос Ліди вільно долітав аж до розлогої тінястої черешні, де тихо-мирно розляглися дід Карпо з дідом Кучмою.

— За що вона йому там дякує? — поцікавився крізь дримоту дід Карпо.

— Таж чуєш, що за ласку. Договораються...— дрімаючи, міркував дід Кучма.

— А як же тоді той студент? — тямущо посміхався дід Карпо.

— Це який? Отой, радгоспівський?.. Павлюк? — пригадував дід Кучма.— І той договоряється... І Корінько договоряється... Всі договоряються. Аякже! На те дівка...

## ХІІ

Того ж дня увечері Павлюк зустрівся з Лідою. Замріяно спочивала нагріта крізь день гарячим червневим сонцем берестовецька толока. Вечірня синь поволі спадала на широкий, пройнятий духотою степ. Вдалині неясно манячили берестовецькі хутори, що відбігли від села і чуйно причаїлися в степу, немовби стали на сторожі. Пашіла земля, і гострий запах степового зела доносився разом з прохолодним вітерцем. Гаряча денна спека поволі оберталася в приємну вечірню прохолоду. Вплив з-за хутора Чорнявого блідозорий місяць, бризнув світлом на степ, і відразу все — село, і хутори, і степ — загорнулося в м'який синьозорий серпанок, немов у якійсь давній казці. Подовжені тіні прибрали велетенських розмірів. Став густіший звук. Змістився простір. До радгоспу «Червоні Ставки» удень, «покіль дійдеш — упрієш», а тепер туди, здавалося, «можна було докинути кийком». Облиті місячним світлом, проходили толокою в степ Павлюк з Лідою. Якось так несамохіть виходило, що Лідина рука чогось попадала Павлюкові в руки, і Павлюк злегка, обережно погладжував її, немовби приручав до себе.

Ліда здивовано підводила брови: «Що за жарти? Що це значить? Чи не задалеко він пішов?» Навіть була думка висмикнути руку, але... Ні, не годиться. Він не так це зрозуміє. Вона дивилася на свого жартівливого супутника, що струнко виступав поруч з нею, на його міц-

но збудовану поставу, вщерть сповнену здоров'ям і нерозтраченою молодістю, дивилася, як він упевнено й безпечно почував себе при ній, не сподіваючись відмови,— і їй ставало шкода хлопця... Адже ж це звичайний жарт, що, по правді кажучи, подобається їй, справляє певну, заховану в глибині серця приємність...

— Ти тільки подумай, Лідо, який прекрасний наш світ! — казав Павлюк, тоді як Лідина рука, уже приручена, міцно оселилася в його руках. — Минуть роки... Наше село перебудується... Вулиці вкриються сіткою електричних дровів... Авжеж, це Леніна слова, вони здійсняться. Хати всі будуть обсажені квітами... Чистенькі доріжки... А вулицями — тротуари. Вироснуть нові, наші, колгоспні інженери, агрономи, вчителі, поети, композитори... Зазвучать нові, нечувані пісні... Наш український народ — співучий народ. Любить співати. Наша техніка, культура сягнуть до нечуваних висот... Земля тоді родитиме стократ — куди нашим теперішнім урожаям! І буде такий достаток, така заможність, яких не вигадася зараз найбуйніша наша фантазія... Ми вже з тобою, мабуть, будемо в літах!

— Чому це «ми»? — заради пристойності протестувала Ліда.

— Тому, що «ми», — твердо наголошував Павлюк. — Ми — це значить: я, і ти, і ще хтось з нами, менший...

— Павлюк, не строй, будь ласка, дурня! — Ліді хотілося розсердитись, але рука — незручно — рука не хотіла покидати затишного місця в теплих Павлюкових долонях. Та й Павлюк схаменувся вже сам — пішов на мирову, «не буду», давав слово. Навіщо тоді сердитись? Павлюк з Лідою ішли далі. Ось і баштан. Край дороги курінь діда Кучми.

— Ви тут, діду?

— Га, га? Я тут... Хто там такий?

— Свої, діду!

— Які свої? В мене вночі нема своїх...

— Це я, діду! — обізвалась Ліда.

— Га, га? Це ти? А я думав знову той Шульженків мериканець ходить... Занадився вночі чогось до нас... «Чого, кажу, лазиш тут, де недозволено тобі?» А він: «Мовчи, каже, старий собако, бо задушу...» — «Це тобі, кажу, тут не Америка — душити. Йди, поки здоров».

— Оригінальний тип, — бридливо поморщилася Лі-

да. — Сьогодні вранці зустрів мене у полі... Причепився — не одв'яжешся. Запросила я його до себе, до хати-лабораторії, а він... Якийсь чудний!

— Вдає з себе вченого, — зневажливо додав Павлюк. — Але про це потім... Як живеться, діду?

— Га? Як живеться, кажеш? Як людям, так і нам... Тепер жити — конфету смоктати. Ти б колись пожив, отак, як я. Оце тільки й заробив до революції, — показував дід свої страшні, покорчені від ціпа руки й пальці.

— Хіба ви що бачили? Хіба ви знаєте життя? — докірливо хитав старий головою. — Я як згадаю ту давнину — у п'ятах терпне... За віщо ми тоді робили? За самі борги бувало тільки й відроблялися. Та й то добре, коли в житті відробився. А то вмер, а борг як за тобою залишився, то громадою усі за тебе платять і кістки твої в труні перекидають. «Ач, мовляв, ледащо, від боргів на кладовищі сховався...» По смерті не було спокою. Он яке було життя! Та дітей своїх кляли: «Чого ти, гадова душа, вродилося, коли за тебе двадцять років подушне треба платити?» Та ще добре, як воно живе, — не жалко, нехай, виросте, може відробить, — а то й за вмерлого плати. І коли їх трое-четверо померло, усе життя за подушне не відробишся. На померлі душі увесь вік робитимеш, до смерті. А забороняки? Ти знаєш, хлопче, що таке забороняки?

— Не знаю, діду, — щиро признався Павлюк.

— Знаю, що не знаєш, — хитро посміхнувся Кучма. — Ото дати б тобі «сидора», нехай би ти попоходив... то знав би ти, що таке життя. А я ходив! Були такі, що й по двадцять років з року в рік ходили. Тільки розвеснитися — і гайда у «забори». А що зробиш? Істи нема, взутися, вдягнутися нема, піч у хаті за торішні ще борги уся розвалена... Жінки й діти за торішній хліб по куркулях пішли робити. А ти, чоловіче милий, тобі одна дорога — у забор. Дасть заборний три карбованці завдатку, та ще й не тобі, а просто в руки старості — віддасть їх за податок... І пішли забороняки до осені по степах панських товктися. Восени прийшов, здав решту грошей старості... А тут уже й новий борг, доки ти торішній відробляв, наріс. І так із року в рік, поки й революція застукала... Хіба не смішно, га?..

— Чого ви, діду, раз у раз смієтеся? — спитала Ліда.

— Га? Що ти говориш, — чого сміюся? Бо життя мое

було таке... смішне... Згадав — і сміюся. Коли ж мені й посміятися, як не тепер.

— От я вам ще не розказував, як ми колись будували церкву. Ні? П'ятдесят карбованців моїх там,— махнув старий рукою в напрямі майдану, де торік стояла порохнява церква, а тепер стоїть мурована десятирічна школа, гордість усього Берестівця. — Пошитайте, скільки то треба було відробляти, коли день на панських буряках тоді платили по тридцять п'ять копійок, га? Багачам однаково: вони — грець їх не взяв — виклали по «катерині», а ти, гольтіпако, хочеш богу молитися — відробляй... Иди в забороняки, аякже! Рік-два працюй, ніхто тебе не спитає, чи маєш ти їсти, пити, одягнутися, а гроші всі віддай до копійочки, бо «бог скарає». А що вона мені, тая церква, допомогла? Нічого. А тепер, щоб не стояла пустокою, то взяли й розібрали на вимбар... От тобі й бог! От тобі й «скарає»! А ти кажеш — не сміятися. Нехай я хоч на старість посміюся...

Місяць рівно розливав своє блідосине світло, вкриваючи фантастичним мереживом плодючі колгоспні поля. В тиші ночі непомітно доспівали, щирим соком наливалися зелені, мов рута, бурякові плантації; тихо шепотілося під подувом легковійного вітерця широке поле, вкрите гострим запахом криластого купчастого базиліка; вдалині мріяв високий ліс густих італійських конопель; на баштані рясно повивалася зав'язь скороспілих кавунів і динь — кожную п'ядь землі тут вкривала буйна рослинність. Степ своїми достатками вставав при місяці як величний апофеоз колгоспній праці.

— Гарні степи вночі, діду,— милувалась Ліда, задивляючись на нічну велич степових просторів.

— Га? Що гомониш? Гарні степи, кажеш? Авжеж гарні. То пани бувало любувалися, а це вже нам припало...

— Не хотілося їм, діду, звідси вибиратися?

— Кому, панам? Авжеж, що не хотілося. А хіба нам хотілося на них робити?

— А ви чули, діду, що пани збираються на нас військово?

— Кажуть. Але то дурне все... Нічого не вийде!

— Не вийде, кажете?

— Не вийде! — твердо казав дід. — Степи ці нашими кістками всіяні і кров'ю проросли, а що кров'ю проросло,

того не відбереш. До скону будем битися! — голос діда, досі лагідний, ставав шорстким, колючим. — Не будемо сидіти, ласки в бога дождатися. Он дід Карпо — ти спитай його, як він з гетьманом воював? Усе більшовицьке оружє, яке тільки було в Берестівці, в себе переховував... Ти думаєш, ми, діди, вже й ні на що не здатні? Кажу тобі: то дурне все... Нічого не вийде. Такий вік настав: на нашій боці правда. А де правда, там і сила...

— Забалакався я з вами. Час обходить баштан,— згадав дід Кучма, глянувши на зорі.

Опромінений місячним сяйвом, обходив сивий вартувий свої володіння, а з ним і тиха, улюблена його пісня бриніла, по полю розливалася:

То ж то моя голова  
Всього горя зазнала:  
Коромисла і прача,  
Макогона й товкача...

— Пожирували, досить! А тепер мені баштан, а вам, панам і багачам, царство небесне...— Це дід Кучма, скінчивши пісню, за звичкою, сам з собою розмовляв.

Тихо, притакуючи дідові, шуміли берестовецькі тополі. Шелестів у ставку очерет. Пролетіла птиця, звільна черкаючи крилом густі високі коноплі. З села, назустріч дідові, линула нова пісня, нового покоління, і легенький вітрець далеко-далеко розносив по полю її насичені квітучою молодістю слова.

Ой, ходив козак,  
Не було сім літ.  
Бився-рубався  
З неволею панською...  
Побив ворогів,  
Подружив навік  
З владою Радянською.  
Гей, цвітуть поля  
Колективні,  
Щастям-радістю  
Наливаються...

— Яка все ж таки прекрасна річ життя! — мріяла уголос Ліда, віддаючись на волю своїх почуттів. — Жити, Васю, жити хочеться...

— Лідусь! Моя розумна дівчинко... — шепотів Павлюк у захваті від цього щирого признання. Їх очі, руки, їх уста шукали зближення...

Місяць глянув, лукаво всміхнувся і з виглядом берестовецького парубчача,— мене, мовляв, не здивуєш таким «дивом»,— кинувся ловити жартівливу хмарку. На прощання Ліда пригадала Павлюкові:

— Ти хотів, здається, щось сказати про Шульженка?

— Скажу колись іншим разом...— Павлюк зараз не хотів псувати собі настрої. На сході вже займалася зоря. Надходив день, а з ним і гарячий час літньої роботи.

### ХІІІ

Жнива в Берестівці і в Ставках поспіли майже од-ночасно. Різниця була та, що у Ставках бригадир Вап-няр управився до схід сонця обкосити свої «клітки», ви-пустив на поле три комбайни і, дивлячись, як розгонисто й навально йдуть машини, немов бойова ескадра, в хви-лястому морі густої, високої пшениці, веселив свою душу тим, що в захваті час від часу погрожував кулаком на захід:

— Ми вам не Індія, гадуки!

А на колгоспівським — зійшло сонце, спала роса, Климчук з дідом Кучмою перейшли гони вздовж і впо-перек: стебло на прикорні зеленкувате, проте колос на порі і під косу вже годиться.

— До обіду обкосимо, а з обіду пустимо комбайни... Гайда, хлопці!.. — Блиснули на сонці коси, малиновим дзвоном обізвалися до родючого поля...

— Господи благослови,— скинув капелюх дід Карпо. Хотів за звичкою перехреститися, поглянув — Кучма в капелюсі шулить очі, посміхається, ніхто до бога не звер-тається — голосно прокашлявся, зробив вигляд: «Тре-ба ж, мовляв, капелюха поправити, щоб на очі не нала-зив!» — і взявся за кісся.

— Пішли!

Косарі один за другим, журавлиним ключем, встали на покосах, забирали широку «ручку», а їм вклонялося золоте колосся...

Кучма дивився вперед, на Климчука, як той вільно й легко клав покіс, немов вигравав косою, і його обличчя зморщувалося в кругленьке, втішне яблучко.

— Підтягуйся, старий! На голову, на голову рівняй-ся! — кричав, не оглядаючись назад, Карпові.

— Лепський косар! — крєктав Карпо, встигаючи за Кучмою.

Табори — ставківський і колгоспівський — стояли поруч. Люди теж робили поруч. Слова й вигуки вільно перелітали з одного табору до другого. Першими, як водиться між жінками, цокнулись в'язальниці.

— Ану, дівко, покажи, чи ти й на полі така справна, як на сцені з хлопцями?—викликала колгоспівська Олійничка Христя радгоспівську комсомолку Настю. Настя уже встигла нав'язати копу і тепер загірбала за собою колоски.

— У нас, тітко, комсомольці не гулящі,— відказала Христі.

— Хвались, хвались! — невгавала Христя.— Все більше на сонце подивляєтесь!

— Ви, тітко, так, на пусто, не ссромте дівчини... А позмагайтеся!— заступилася за Настю друга радгоспівська комсомолка, Мотря, Настина подруга.

— До вечора на десять кіп,— скромно вмовлялася Настя. Христя такого не сподівалась, та вже назад їй, шанолубній колгоспниці, лізти, честь свою перед людьми ронити, не годиться: назад тільки раки лазять...

— Побачимо, дівко, яких-то ти десять кіп нав'яжеш,— згорда погодилася на Настин виклик Христя. Тепер можна було й Мотрі шукати собі пари.

— Тетяно, гей! Може, й ми на десять, га?

— На десять, то й на десять! Хіба ми з тобою з глини зліплені? — відгукнулася на заклик Тетяна Климчукова. Романькова Векла, задирилива на весь колгосп молодиця, з тої злості, що до неї ще ніхто не обізвався, аж за боки взялася.

— Пхе на ваших десять кіп! Любко-о!— полетіло в радгоспівський табір. — Давай ми їм покажемо, як наші в'яжуть!

— І покажемо! Нехай не задаються! — обіцяла Любка. Робота розгорталася. Поле, густо всіяне сторч поставленими снопами, скидалося на фантастичний табір якихось химерних живих істот, що десь мандрували, зайшли сюди й осілися.

Колгоспівський вихованець Стьопа вийшов загірбати колоски. Він сміливо бігав між покосами.

— Тітко Христе! Ваші снопи розсупонюються... Дуже легко в'яжете!

— А ти піди за Настею подивися! — Христі-бо досадно: такий малий капшук їй, дорослій жінці, господині, вказує. Нагнала б його — хай би йшов на річку жаб ловити, — та від людей соромно. Христа повернулася і з сміхом — от, мовляв, який суворий наглядач! — поправила «розсупонені» снопи.

— Я й за Настею дивлюся, — нахвалявся Стьопа. — А за Любкою, погляньте, якого колосся назбирав...

Смішки смішками, а діставати зауваження від Стюпи нікому не хотілося.

По обіді вийшов комбайн. Над полем, серед ясного неба, немов велетенська, розпечена набіло, кругла болванка, висіло нерухомо пекуче степове сонце. Перша колгоспна машина, півторатонка, крекчучи і перевалюючись з боку на бік по купах обмолоченої соломи, підійшла до комбайна і включилася в рух агрегату. Посипалося з бункера перше дорідне зерно.

— Хай живе! — відсалютував Климчук комбайнерові, статній повновидій дівчині Марині. Це єдина на цілому агрегаті дівчина, що своєю соромливістю стримує «широку натуру» хлопців. Дід Карпо вмотивувався зручно на сидінні, відгортає обмолочену соломку. Він збуджений, у захваті. Вперше в житті доводиться йому сидіти на такій машині.

— Поганяй! Поганяй! — покрикує на тракториста. — Оце штука! Само за півсотні косарів працює-є-є!

А комбайн, велично й спокійно розгортаючись у високій, густій пшениці, плыв, немов бойовий корабель, на хвилях жовтогарячого моря.

Вечір увінчав поле довгими рядами вишнурованих високих кіп і густими обмолоченими купами соломи з-під комбайнів. Сонце, сідаючи за обрій, уквітчало їх багряною позолотою. Гордо стояли високі копи в своїх гостроверхих шоломах-шапках.

Люди в обох таборах відпочивали. Зійде місяць, тоді знову степ заговорить, зашумить людьми й машинами, машина із своїм господарем — людиною — зіллється в одне радісне ціле в гарячій жнивовій роботі, а поки що...

З радгоспівського табору під звуки балалайки линула широка, розгониста пісня:

...Розщедрився пан Пилсудський  
Да й за паном Петлюрою.  
Прийшли в гості — скуштували...



Не доженеш кулею!  
Проше пана, може, ще раз  
Пану в гості хочеться!  
Пригостимо й напоїмо —  
Більше не попроситься!  
Ой да були пани, жили,  
Порвалися панам жили,  
Куркуликів погнуздали...  
Веселіше жити стало!

Три дні печі не топила, і на печі жарко.  
Я краскома полюбила — мені за ним жалко!—

пританцьовував до пісні Гуйван. Коло танцюристів поширювалося. Хлопці загинали такі колінця, що аж зорі в небі дивувалися.

Ой дівчино, мое серце,  
Сховай мене під ряденце,  
Сховай мене із собою...  
Хай не журюсь за тобою!

Підохочені дівчата вскакували в круг. Дрібно, дрібно, манливими дрібушками пропливали мимо хлопців...

Ой мій милий, прехороший,  
Скинь чоботи, прийди босий,  
А я тебе приголублю...  
Прачем з тебе шкуру здублю!

Шульженко, що приїхав перед цим до таборів, у захваті припліскував. Старші віком чоловіки оточили агронома.

— Годилося б, товаришу агроном, зажинки справити?

Шульженко ніби сподівався цього. Він справив би — ого! Такі зажинки втяв би — вся околиця позаздрила б, і гроші якось би на це знайшлися — хіба такі браві робітники не варті чарки? Все можна було б зробити, але як то кажуть: «Рада б душа до раю, та гріхи не пускають»...

— Не можна. Не дозволяють,— жалкував Шульженко. Гуйван, що тимчасом вийшов з кола танцюристів, моргнув декому тямущо.

— Нам, товаришу агроном, однаково, дозволяють чи не дозволяють,— аби випити...

— Ми, товаришу агроном, свою задачу знаємо: роздушимо потихеньку, що й мокрого сліду не залишиться,—

підтримали Гуйвана присутні. Шульженко, здавалося, вагався.

— Підведете, хлопці, ви мене... Дізнається Дудник, комсомольці — мороки не оберешся...

— Ніхто не підведе, товаришу агроном,— ручився Гуйван. — Свої люди... Хіба ми не знаємо? Роздушили й ша. І ні Дудник, ні комсомольці не знатимуть...

— Хіба що так,— погодився зрештою Шульженко. Обличчя його набрало змовницького вигляду.

— Я тут привіз трошки... Тільки ж, хлопці, ша! Випийте, язиком закусіть... І не кажіть, де взяли. Бо мені чи буде що, чи ні, а ви ускочите... Біжіть зараз до машини. Шофера нема — гуляє. Там я припас для вас трохи дечого... Колгоспникам вділіть зо дві пляшки. Коли що до чого, скажете — від них дістали... Договорилися?

— Все в акурат буде зроблено, товаришу агроном! — Відповідати за всю справу брався Гуйван. Шульженко побродив ще трохи біля таборів, подивився, як гуляє молодь, і поїхав з поля.

#### XIV

Натруджений за цілий день біганини в полі, зморений Павлюк поволі йшов радгоспівським двором. Обезлюдний двір, такий тісний і гомінкий до жнив, тепер стояв великою мовчазною пусткою. Все, що здатне до роботи, вийшло в поле, в табори. Самотньо, немов журавель, бродив біля сарая з реманентом дворовий сторож Шульга. Шульзі нудно: взявши під пахву свій дробовик, він знічев'я позіхав. Павлюк обійшов сарай. Шульга почув чужі кроки, стривожився.

— Хто там шляється? Ага, це ви, — пізнав на віддалі Павлюка. — З поля повертаєтесь?

— З поля. — Павлюкові конче було треба зайти до Дудника, але від Шульги не так-то легко відв'язатися.

— Ніч яка, Василю Семеновичу! Я як пригадаю, ще коли був парубком...

— Ви дивіться, он пішов хтось до сарая,— пустився на хитрощі Павлюк. Шульга й бровою не повів.

— Нехай спробує, я нюхом чую. Отож кажу: коли я був парубком...

— А чому ви не взяли гвинтівки? — перебивав, як умів, Павлюк. — Дробовик — це ненадійна річ.

— Що? Мій дробовик?! — Шульзі від несподіванки аж шапка з'їхала набік. — Та я за сто п'ятдесят шагів ручуся. Станьте — і тільки дрантя з вас посиплеться! Відразу вкриєтесь ногами... Ого! Мій дробовик — такого пошукати! І гвинтівка, вона, звісно, може вдарити, але, — пояснював Шульга, — у ній немає того бою... Я своїм дробовиком — а він у мене повсіда набитий на качок — можу в один постріл цілий гурт пошкалювати... А гвинтівка що? Ні, дробовика я на гвинтівку не зміняю. Ви мені, Василю Семеновичу, — продовжував Шульга, — не це скажіть. От, примерно, зорі... Кажуть, ніби всі вони планети. От би вилетіти туди, подивитися? А вилетять колись, їй-богу, вилетять! Тепер народ такий доскочистий. Нічим його не злякаеш. Колись бога боялися, а тепер на бога — тьху. Нема кому спиняти — вилетять! Бо чоловік, коли він з розумом і бога не боїться, то його кортить усюди побувати, на все глянути, все мати... Колись вилетять!

— Обов'язково вилетять, — потверджував Павлюк, — Але зараз мені ніколи... На все добре, дядюшка!

— На все добре! Шкода. А то б побалакали... — Шульга провів очима Павлюка, аж поки той не сховався в помешканні Дудника — і знову став позіхати...

Дудник саме збирався в поле на ніч, коли увійшов Павлюк.

— Ще трошки — і ти був би не застав мене. Ну, як? Обслідував? Сідай, розкажуй, що воно за ерунда? — Друзі посідали. Павлюкова розповідь була коротка. Він давно це говорив Красовському і всім: ніяких наукових дослідів Шульженко не провадить і... провадити не може. Дослідна ділянка — це звичайне поле, засіяне загально-відомими сортами, такими, які в нашій місцевості дають поганий урожай. Дивно, як це товариш Н., що приїздив до нас аж двічі, не звернув на досліди ніякої уваги? Перейти на ці сорти пшениці — значить звести нанівець радгоспне господарство. Про це всі робітники говорять. На мою думку, Шульженко — просто якийсь авантюрист... Я не знаю, як його могли прийняти на роботу? — гарячився Павлюк, роздратований короткозорістю адміністрації.

— Чекай, Василю Семеновичу, не гарячись,— заспокоював його Дудник.— Тут я сам, здається, маху дав. Хоч і не моя це справа приймати службовців, а доглядити — моя. Практично я й сам бачив, що всі його досліди якісь чудні, але думав: експериментує чоловік, треба почекати... А було б мені тебе послухати раніше — ми б його звідціль в три шиї виперли. Він тут не загрів би місяця...

— Треба зараз його к бісу гнати! — настоював Павлюк.— А ні, я знаю, куди вдатися...

— Пожди, пожди,— відмахувався Дудник.— Я теж, здається, знаю, куди можна вдатися... Не в цьому справа. Тут Красовський чомусь хвостом крутить...

— І Красовському можна хвоста вкрутити,— невгавав Павлюк.

— Вкруtimo й Красовському,— погоджувався Дудник.— Зараз ми до нього підійдемо, ти йому як слід усе розкажеш, я від себе ще додам... Пішли! — При виході на двір зустрілися з бригадиром Вапняром.

— Да, Петровичу, а я до тебе просто з поля,— заявив Вапняр. Він був трохи стривожений.

— Що сталося? Кіт дорогу перебіг? — питав Дудник, сподіваючись почути про дрібні чергові неполадки в таборі. Вапнярові було не до жартів.

— Тут чортова справа! Хтось кілька моїх хлопців напоїв.

— Ти що? З умом? — не хотів вірити Дудник.

— Був би без ума — до тебе не прибіг би,— заклопотано казав Вапняр, не звертаючи уваги на різкий тон Дудника.

— Зараз мені позбирати п'яних,— наказував парторг тоном, що не припускав ніяких заперечень.— І зараз же відправити в гуртожиток... Ти що? Маленький? Не знаєш, чого п'яні можуть наробити?

— Позбирати я розпорядився... Оце ж сам їх і привів. Гуйван в печінках мені сидить! Це його робота,— бідкався Вапняр. Павлюка цікавило одно:

— Як до таборів потрапила горілка?

— А я знаю? Тільки пляшки порожні познаходили,— інформував Вапняр.— Мабуть, шофери з собою привезли...

— У складчину чи як? — Павлюкові важно було встановити факт: як саме потрапила горілка в поле.

— По-п'яному не добереш. Витверезяться, тоді встановимо. — Вапняра не це зараз обходило: так чи так — але п'яні на полі!

— Мені б довідатись, хто там у них верховода? — висловлював він уголос свою думку. — Хто їх надоумив? Чи не з одного це клубочка всі ці ниточки со-  
таються?

Павлюк знав, про що йде мова. Вапнярова думка лише стверджувала його міркування.

— Думаєте, що з одного? — питав він для більшої переконливості.

— Доводилось мені дещо чути від людей, — невизначно натякнув Вапняр.

— Чи не від тих часом, що співали: «Ой, не ходіть, дівчаточка, в Ставки на роботу?» уточнював Павлюк Вапнярові натяки.

— Співати то вони співали, та тільки не з свого голосу... — продовжував Вапняр так само невизначно. Видимо, він був не зовсім певний у тому, що хотів сказати, і через те вважав за краще бути обережним.

— У вашого агронома непоганий голос, — допоміг йому Павлюк.

— Огож! — нарешті наважився Вапняр і при цьому злісно сплюнув. — Чи не він, за-ра-за? До робітників підлабузнюється...

Павлюк з Дудником красномовно переглянулися. Витрачати на розмови час було ні до чого: вони тепер були певні в тому, про що п'ять хвилин перед цим лише здогадувалися.

— Гони в поле, дивись, щоб там іще чого не сталося, а ми зараз будем там. — Розпорядившись, Дудник з Павлюком подався скоріше до Красовського. Будиночок директора стояв на відльоті, у садку. Дорогою нарізались на Шульгу — стояв затінений низьким крисли-  
тим деревом.

— А хто там шляється? Ага, це ви, — пізнав парторга з Павлюком і заспокоївся.

— Що ви тут робите, Шульга? — спитав Дудник, дивуючись, що сторож не на місці. Шульга хитрувато посміхнувся.

— А ви гляньте на вікно: який бал наша директорша справляє! Дай, думаю, подивлюся — що директор, то не сторож, — який воно культурний бал буває? Бо так —

то там, то сям — потрошку, дивись, і культури людина набирається...

Вікно було завішане фіранкою, проте — не був би Дудник тут на роботі — він відразу, крізь фіранку, пізнав усіх присутніх там... «Ото за столом сидить, розмахує руками, немов «козак» на ниточці, Красовський... Нализався, стерво! А того не знає, що в нього на полі робиться... А то шия, мов у гусака,— то Капка... Прихвостень, підлиза! Навпроти Красовського — п'яничка Заноза клює носом. А то—іч яким «героем» походить!— «доктор-агроном» Шульженко... Кумпанія невеличка, але «чесна»!

Стіл був густо заставлений різними пляшками.

«...Ось зірвалася чогось з місця Красовська... Авжеж, вона. Її високу, струнку постать по тому, як вона походить, можна пізнати за десятьма фіранками. Шульженко перетяв дорогу їй... Ого! Вона, здається, дала йому по зубах?!»

— Туди к лихій годині! Оце бал! Василю Семеновичу, дивись, що там робиться?!

Тіні за фіранкою в вікні заметушилися, забігали частіше, збилися гуртом до купи, в кімнаті пішло все перевертом...

— Здається, б'ються?

Почувся одчайдушний, закликаючий на допомогу, приглушений крик Красовської. Почувся — і нагло обірвався.

— Біжим, Василю Семеновичу! Шульга, за нами!

Дудник, а за ним Павлюк з Шульгою кинулися до будиночка. Світло в кімнаті раптом погасло. Почулося тупотіння ніг на ганку. Приглушені до шипіння хриплі голоси змагалися.

— Пусти...

— Не пушу. Мені тепер один кінець...

— Пусти! — Два коротких глухих удари, за всіма ознаками тупою зброєю, допомогли одній постаті звільнитися від другої.

— Убивають! Поможі-і-іть...

Чорна тінь, стрибаючи через три приступки, метнулася з ганку в садок. Павлюк кинувся їй навперейми.

— Стій!

— Коли б не став,— злобно просичав голос Шуль-

женка, і слідом за ним різко віддалися в нічній темряві два револьверних постріли.

— Шульга, стріляй! — крикнув, не роздумуючи, Дудник, кидаючись на поміч Павлюкові. Вдарив Шульга з свого дробовика — раз і другий, — гучно торохнули постріли, сповнюючи тривогою сонне дворище.

Вибігли надвір стривожені жінки, діти, вартові робітники.

— Шульга! Що сталося, Шульга?

— А чорт його знає, що сталося! Він на мене стрельнув, ну, а я — ви ж знаєте мій дробовик...

— А хто стріляв?

— Зрастуйте вам! — огризався роздратований Шульга. — Що я з ним за ручку брався?

З ліхтарями миттю прочесали кожний кущик у садку, все дворище: слід нападника, позначений тоненькою цівочкою крові, що зараз же всмоктувалася в землю, вів у поле.

— Знайдемо! — Десяток вершників, побравши в руки ліхтарі, майнули врозтіч, в різні кінці поля. Дали знати в табори. Тривога хвилями від табору до табору покотилася залюдненим степом.

— Держи-и-и злодія!

Зловісна тиша сповнювала будиночок директора. Схвилювано бігали по двору жінки, кричали діти. Потім раптом якось, майже одночасно, всі згадали про директора.

— А де ж директор? Знайти директора!

Юрба ринула в кімнати. Всі кричали «світить лампу», в усіх були напоготові сірники, проте довго ніхто першим не хотів черкнути сірника: «на світло можуть стрельнути». Нарешті лампу на столі засвітили. Красовський сидів на підлозі, притулившись до стіни. Скам'янілим поглядом дивився він в одну точку, на свою дружину, що лежала поруч з ним. Красовська тихо стогнала. Широка ножова рана в грудях з кожним подихом виливала свіжу кров, — було важко дихати. Вона жадібно вдивлялася в нахилені над нею знайомі обличчя.

— Води... Води не пийте... Холера...

Дудникові застигла в жилах кров. Він зрозумів усе: тут вигривалося кубло гадюк, ворогів народу...

— Павлюк, скоріше в табори! Не дай людям води...

Павлюкові не треба було повторювати двічі. Серед величного мовчання степової ночі Ставки скидалися на

вражений землетрусом острівець. Всіма дорогами мчали з двору й з таборів підняті на тривогу вершники. Миготіли ліхтарі й спалахували смолоскипи. М'яко віддавалися в широкому степу переклики тривожних голосів і свищиків, глухо дуднів цокіт кінських копит. Все було в русі, все встало на ворогів народу.

— Світи сюди! Ось слід пішов до канави...

— Світи сюди, тут ось кров!

— Не може бути, щоб вони втекли далеко,— доводив своє Шульга.— Мій дробовик повсіда набитий добре... Вони тут десь є, ховаються.

Шульга мав рацію. Кривавий слід ще трохи покрутився, пропетлював якусь сотню кроків у даремному намаганні добратися до сховища в густім високім житі — і безсило спустився в канаву.

— Ось він, наш голубчик! Єсть один! Холера ти буржуйська! — Розпростертий на животі, уткнувши голову в траву, лежав у канаві дробом покалічений Заноза. Капку знайшли на дереві. Шульженка перейняв дід Кучма біля свого куреня.

— Я йому, падлюці, кричу: «Стій!» розповідав охоче дід. — А він давай стріляти... Стрельнув раз. Ну, думаю, чекай, я тебе, падлюку, з свого ліворверта почастую — і раз його навздогінці попід коліна буком... Він і сів, і ліворверт його відскочив...

Шульженкові підбили ногу. Мовчки, потупивши очі в землю, оточені тісним муром нахмурених брів і грізних поглядів, стояли ці нелюдські виродки. Жалюгідний Капка схлипував, Заноза — той щось бурмотів про себе, і тільки в одного Шульженка крізь гримасу болю пробиалася їдуча вовча посмішка.

— Товаришу Дудник, що робити з ними?

— Відведіть тимчасом до приміщення. Поставте нашу варту,— наказував парторг.— Ніхто не смій пальцем зачепити... Зрозуміли?

Виконати наказ не довелося. З темряви ночі, тихо і плавко погойдуючись на вибоях, виринув силует легкової машини. Машина йшла в затемненні, зближалася — тихо шелестіли шини, змагаючись з легковійним теплим вітерцем...

«Машина Бодрого? Ну да, вона». Машина, порівнявшись з натовпом, відразу круто зупинила хід, і в тій хвили з неї вискочив завжди пунктуальний в своїх справах



начальник відділу НКВС, товариш Бодрий. Йому досить було підійти до натовпу робітників, щоб зараз же на місці зорієнтуватися. Він спізнився трохи. Думав ліквідувати це гадюче кодро без шуму, але недрімливе око народу випередило його наміри...

— Здорові були, товариші! — привітався Бодрий, за звичкою добродушно посміхаючись. — Що тут у вас за окаязі? На вовків полюєте, чи що?

— На довгоногих гадів, товаришу начальник! Холерою хотіли пригостити нас, — гукали в натовпі.

— А з димом вас пустити не хотіли? — спитав Бодрий, і тоді його веселий добродушний голос набрав сталевих нот суворого, нещадного чекіста.

— Як же не хотіли! — стверджували в натовпі. — На те хлопців напоїли... Самі, мовляв, п'яні були й підпалили!

— Може, вони самі скажуть вам, чого вони хотіли і чого зараз їм не хочеться... — Бодрий увійшов у тісний круг, де, міцно замкнені муром гнівних облич, стояли вороги народу. — Ну, от ви... як ваше прізвище?

— Шульженко, — злобно прохрипів опитаний.

— Хто вас надіслав сюди?

— Я агроном...

— Для чого ви надіслані сюди?

— Я агроном. Мене надіслали відповідні установи.

— Хіба з Мексіки й з Парижа до нас надсилають агрономів?

— Я не знаю ніякої Мексіки. У Парижі не бував.

— І пана Ес ви не знаєте?

Мовчання.

— Розкажіть, громадянине Шульженко, як ви вбили справжнього американського агронома Шульженка і заволоділи його паспортом?

— Шкода, — жалкував насмішкувато Бодрий. — Ваш колега Ен далеко балакучіший за вас...

— Гадова душа! — кричав крізь сльози дід Карпо, що теж прибіг на тривогу. — Він мені сукенця на штанці привіз... Повісся ти на ньому! Товаришу Бодрий, — просив, трохи попід бороду не гладив Бодрого, — дозвольте, я йому усього один раз у вічі плюну, від усього нашого народу... Душа просить!

Дідові не дали плюнути. Затриманих ворогів народу

спровадили тимчасом до приміщення. Натовп поволі розходився — хто спати, хто вертався в поле, здавши все на Бодрого. Його справа — вивести кінець.

## XV

Збуджені подіями в Ставках, робітники й околишні догоспники довго не могли забути їх.

— Як воно так вийшло, що ми, можна сказати, в пазусі таких гадюк держали?

— Берегтися треба. Гад — він такий: де щілину бачить, туди й заповзає... Робіть так, щоб не було щілки, — застерігав Вапняр своїх людей. На п'ятий день на ділянці Вапнярової бригади десь узявся чужий, до всього цікавий парубчина. Вапняр перший запримітив чужака.

— А чого ви тут шукаєте, товаришу? Чого вам треба? — поцікавився.

Парубчина, видно, був не з боязких, гадав віджартуватися.

— Вчорашнього дня шукаю. Не здибали його часом тут, на вашім полі?

— Здибав, чого ж, — спокійно відповів Вапняр. — Пішов сьогодні вранці у міліцію і сказав, що там на нас зачекає... Ходім!

— Куди? — занепокоївся чужак.

— Не кудикай. Сказано — ходім, і все. — З Вапняром були короткі жарти. Затриманий хотів ще огинатися, — не вийшло. Тоді став проситися.

— Хіба не бачите? Шукаю коней. Коні наші десь відбилися цієї ночі... — Показував на руках обротьку. Вапняр на це не піддався.

— Коні, кажеш? А ти звідки? З Берестівця? Щось я не пригадую тебе... Відправити його до Корінька, в сільраду, увечері розберемося.

Розібралися — і вийшло: парубчина цей — «зальотна птиця»... з сусідньої нам держави.

Люди в цілій околиці якось особливо підтягнулися. Ставки почували себе так, як почувують себе мореплавці, довідавшись від капітана, що судно їх ледве вбереглося міни.

Жнива вступали в десятий день — за розрахунком Климчука, передостанній день. Ставківські лани скида-

лися на велетенський конвейер: в одному місці ще дов'язували залишки ячменю, в другому стояли скирти і поміж скиртами лушили стерню, в третьому чорніла вже рілля,— скрізь гуділи молотарки. Вапняр довго мудрував і таки склав собі трьохмолотарний агрегат. Молочне зерно йшло трьома потоками, невпинно, мов вода, аби тільки подавальниці та барабанщики вправлялися з роботою.

— Давай! Давай! — поскорював Вапняр подавальниці. — Щастя ваше, що Шульженко не встиг походити коло вас, а то б ви досі подавали б десь на божій молотарці.

— Хай їм усім на тім світі легенько гикнеться,— жартували подавальниці.

Вапнярові скрізь була забота.

— Максимович! А не можна так зробити, щоб і віялка сама крутилася? Жінкам на руки важкувато...

Максимович, машиніст, рішуче заперечував:

— Цього вже ніяк не можна. Нема її де приточити, та й зерно буде розбризкуватися...

— А на легкий хід її пустити, щоб зерну не пошкодити? — настоював Вапняр.

— Не можна. Якби було можна, то вже наші інженери давно б це придумали,— наводив Максимович останній поважний аргумент. Вапняр уперто не здавався.

— Інженери — інженерами, а в нас свої голови на плечах є,— міркував він, гордо позираючи на свій трьохмолотарний агрегат. Підійшов до віялки, зачерпнув рукою жовтої, мов золото, дорідної пшениці і, любуючись, почав поволі цідити крізь пальці. Пшениця цідилася на купу тоненькою цівкою, розбризкуючись золотистими зернами...

...Прийде осінь, збагачені урожаєм хати сповняться ще більшими достатками, ще вище піднесеться радість життя, по багатьох хатах залунають весільні пісні, жінки будуть закоханіше дивитися на своїх чоловіків, і тільки в його хаті — Вапняр задумливо зітхнув — в його хаті, сповненій достатком і усім, що треба для щасливого життя,— в його хаті по-старому буде сумно, не буде кому його привітати, не буде йому з ким поділитися радістю: в хаті не буде дружини — він сам один, удівець, ходитиме, як палець, самотній.

Вапняр ще раз зітхнув, дбайливо підгорнув до купи

кілька зерен розбризканої пшениці і підійшов до Катерини, молодій удови з Берестівця.

— Дай-но, я побачу, як тут корба ходить, а ти спочинь трохи...

Катеринина напарниця тямучо посміхнулася і жвавіше замахала лопатою, підсипаючи Вапнярові у віялку цілу гору непровіяного зерна.

— Давай! Давай! — погукували на своїх моторних подавальниць барабанщики. І, поглядаючи крізь свої закурені пилюгою окуляри на великі насипані гори відвіяної пшениці, ділилися вголос своїми думками:

— Гей, гей, що то буде восени!

— Скільки-то народу нового народиться?

## XVI

Кінчалось літо. Сади пишалися повними дозрілими плодами. Над голими стернями тихо пропливало бабине літо. З усього різноголосого шуму й стрекотання польових машин на полі було чути тільки задоволене гурчання тракторів — вони підіймали зяб — та іноді вітер зірветься й черкне своїм крилом по високих скиртах намолоченої соломи. Тихий, нагідний вечір. Вплив місяць, бризнуло місячне сяйво і посеребрило верхівки берестовецьких садів. Пишні гілля яблунь захиталися, зашелестіли від легенького, теплого подиху вітру... Рясні яблука на гіллях вели тиху розмову про сповнені достатком хати своїх господарів, про радість життя, про щастя, про те, як кохає молода дівчина свого милого, про весілля й вічну дружбу молодих сердець, про веселу, прекрасну в своїх поривах юнь і про розважливу мудрість і невичерпну бадьорість старості... Тихо шелестіли яблуні...

У вулицях далеким відгомоном лунали парубоцькі пісні. Пишалися дівчата своїми найдорожчими уборами... Убрані, як на свято, молодіці йшли поважно з чоловіками. Юрби веселої дівчата сповнювали вечір своїм гомінким криком. Усі вулиці виходили на широкий майдан перед будинком колективіста, і всіма вулицями на майдан пливла різноголоса маса чоловіків, жінок, хлопців, дівчат, дітей. Природа, обважнена осінніми благами, лагідно благословляла людські веселощі. Майдан полум'янів трьома великими огнищами. Ставківський духовий

оркестр гримів мажорними звуками своїх блискуче начищених інструментів. Збудна, хвилююча, зухвала музика карманьйоли пливла над осяяними місячним світлом берестовецькими садами.

В танкові карманьйоли  
хай гримить нам боротьба...

Ставківські комсомольці танцювали карманьйолу.  
Лунала дівоча пісня.

Ой зацвіла черемшина в саду край віконця,  
Прийди, прийди, мій миленький,  
Не край мого серця,—

благали пристрасні дівочі голоси. Але в милого ні жалю, ні змилювання. Суворо й розважно відповідав він на благальний поклик пристрасті:

Ой не вийду, дівчинонько, до хати не зайду.  
Маю двісті трудоднів —  
Краще тебе знайду...

Дівчина не ображалася, бо пристрасна любов не знає меж..

Прийди, прийди, мій миленький, я набуду триста.  
Одружимося, виховаю  
Сина-комуніста...

Молодь розважалася. Довгих п'ять рядів широких застелених столів угиналися від колгоспних достатків і звеселяючого душу питва. На середньому столі стояв пов'язаний терновою хусткою великий, спечений на всю піч, з різними фантазіями коровай. Бігали розпорядники. Нетерпляче очікували молодіці.

— Коли ж ті наші молодята вийдуть?

— Вийдуть, не поріть гарячки! — всовіщав їх дід Карпо.

Він і Кучма — обидва в своїх нових костюмах, куплених у кооперації за одержані преміальні. Карпо ще в обід пішов до Кучми, несучи з собою в хустці вгорнутий костюм. У Кучми вони довго мудрували, як їм одягнутися, — ніколи ж не носили такого складного одягу, — сперечалися за шлейки... Кучма був за те, що «одягати так, як єсть», Карпо настоював, щоб про всяк случай штани підперезати пояском. Помінялися на піджаки, бо Кучмин був трохи бахматий, а на Карпа в акурат. І тепер діди походжали, наче вік свій звікували в нових костюмах.

— Коли ж вони вийдуть? — цокотіли молодиці, зацікавлені з появи молодят. Та вже грім маршу сповіщав про вихід. Дід Кучма метнувся з хлібом наперед, «на перехідчину». Карпо за ним. З колбуду, в супроводі голови колгоспу Климчука, ставківського парторга Дудника, оточені веселою юрбою молоді, виходили Павлюк з Лідою і Вапняр з своєю Катериною — дві пари молодих з весільними букетами. Діди перейшли обидві пари молодих на ганку.

— Просимо на хліб, на сіль, на дар колгоспний,— поважно запрошував дід Кучма.

— Зичимо вам доброго здоров'я, щастя й довгого життя. Служити нам, чесній громаді, на хосен і шану, а собі на втіху... Поздоров вас, доле! — звіншував дід Карпо. А тимчасом доскочисті молодиці вже допоминалися:

Молодий, товаришу хороший,  
Дай нам копу грошей,  
Грошей ще й горілки,  
Бо не віддамо дівки...

Оркестр з бравурного маршу перейшов на повільну, задумливу мелодію. Поки молодих садовили за стіл і самі розсаджувалися, дівчата тихо заспівали:

Гиля, гиля, сірі гуси,  
Стежечкою на Дунай,  
Зав'язала свою голівоньку,  
Тепер сиди та й думай.

Ліда слухала знайому їй мелодію сумної пісні, і чи то образ минулого безправ'я зарученої дівчини, чи, може, те, що вона сама тепер заручена, впливало так, але пісня викликала їй на очі сльози. Катерина теж вдавала, що поправляє собі над очима хустку. Молодиці, навчені весільним досвідом, лукаво переморгувалися.

Наша молода плаче,  
Цілуватися хоче,  
Не раз і не двічі...  
Поцілуйтеся тричі! —

вимагала жартівлива пісня. Вапняр по-діловому протер вуса і тричі поцілував Катерину. Молодиці вдовольнилися. Видзвонювали наливані склянки. Кожен наливав від щирості свого серця, власною рукою, а хто не знає, що своя рука — владика? Склянки сповнювалися вщерть,

по вінця. Ліда вже забула про свій сум, нав'язний образом зарученої дівчини. Не можна довго сумувати, коли бачиш перед собою стільки радості!

Оркестр, владуший диктатор і регулятор настроїв, під дзвін склянок і гомін веселощів зухвало кидав свій призовний клич: «Гей, наливайте повнії чари, щоб через вінця лилося...»

Підхоплений дружною молоддю призовний клич оркестру нестримно зринув над застеленими столами.

Щоб наша доля нас не цуралась,  
Щоб краще в світі жилося...—

полинула пісня, найвеселіша на цьому кращому з усіх світів,— пісня радості. Під заклик оркестру й пісню всеперемагаючої молодості підняв Климчук перший весільний бокал.

— За Батьківщину!

— За нашу сонячну Радянську Батьківщину!— вторували йому десятки бокалів.

— За наших молодих!

— За щастя!

— За життя!

— За щедрий урожай!

І, об'єднані в одному пориві гордості за себе, підвелися за столами люди. Вихор оплесків зірвався вгору й полетів назустріч зорям. Променисті зорі тепло прийняли цей подарунок від людей, творців своєї долі. Підхоплена поривом, Ліда з високо піднятою головою пливла на хвилях своєї радості. У захваті вона забула про своє виняткове сьогодні становище молодої. З піднятим бокалом, під дзвін схрещуваних чарок, вільно зазвучав її молодий голос:

— За наш героїчний комсомол!

— За нашу рідну непереможну Червону Армію! На погибель нашим ворогам!— пив увесь народ колгоспний.

— За ту штуку, що разом і косить, і молотить... За вас, браві хлопці!— звіншовував комбайнерів дід Карпо.

— За капітанів наших степових кораблів, за комбайнерів!— підхопила його віншування Ліда.

— За молодість! За нашу ще прекраснішу будучину!— покривав бурхливий потік вигуків тост Дудника.

— За чесний труд! За всю нашу чесну трудящу громаду, хай живе!— проголосив останній тост Климчук, а

метка Тетяна Климчукова поспішила обсипати молодих родючою пшеницею. «Благословен день-година, починати нам щасливо», заспівала найстарша коровайниця, приступаючи з ножем до великого весільного коровай. Розложені яркі вогнища сповіщали стомленого мандрівника-подорожнього і взагалі чесних трудящих людей про те, що сюди можна прийти, поділити разом з усіма доступну радість і, коли охота, від колгоспних і радгоспних весільних щедрот підкріпитися.

*1938*



## РЯДОВИЙ ШЕВЧЕНКО

— Рррота, струнко! — крикнув капітан Косарев, і все те, що звалося «ротою», в ту ж мить виструнчилось і закам'яніло. Правофланговий першого взводу Тарас Шевченко непомітно поворушив пальцями, міцніше стискаючи в руці холодне залізо рушниці, і також закам'янів разом з усією ротою.

Була п'ята година ранку. О сьомій годині відбудеться «формальний» огляд роти батальйонним «батьком-командиром». А до того виведена на плац-парад рота, в повному обмундируванні і спорядженні, вимита, вичищена до блиску, немов дитяча іграшка, повинна «приготуватися» і очікувати «страшного суду», хто й зна з якої причини розлютованого начальства. Не знати, що сталося з батальйонним командиром у дорозі, тільки налетів він страшною грозою на казарми: нагнав жаху унтер-офіцерам і фельдфебелю; декому з них, разом з «нижніми чинами», надавав у зуби і потилицю; перевернув у казармах геть усе догори дном; командирові роти й усім іншим панам офіцерам проказав таке міцне «батьківське слово», що вони, на що вже зучені до найдобрішої лайки, а тремтіли так, немов зловлені у школі школярі, і тоді ж таки звелів на ранок вивести четверту роту на «формальний» огляд. Рота цілу ніч не спала, готуючись на ранок стати перед грізні очі всевладного командира. Натруджені за цілу ніч, затуркані лайкою і зуботичками настрашених унтер-офіцерів та фельдфебеля, невиспані солдати тепер ледве трималися на ногах. Від довгого непорушного стояння важчало і без того обваженне

солдатською викладкою тіло, сон немилосердно зморював і зводив до купи повіки. А попереду хтозна-скільки ще стояти і рівнятися...

— Здорові, орли!

— Здрав... жлам... ваш... бродь!!!— вроздріб відповіла рота.

Капітан Косарев звільна пройшовся вздовж по фронту роти, пильно перевіряючи бадьорий вигляд солдатських облич, підбадьорив міцними ляпасами кількох солдатів, що надумали дрімати стоячи, знову скомандував «стояти вільно» і, пообіцявши до приходу батальйонного залишити на всю роту один зуб, знову заходився рівняти фронт.

— Право ррівняєсь! — Його червоні запалені очі шукали, на кому б йому тепер зігнати свою злість.

— Правофланговий першого взводу, що стоїш, як гриб! Вище голову! Дивись орлом... Грудьми подаєсь наперед! Ррівняєсь!

Шевченко рвонув вище голову і, струшуючи з себе сон і втому, наскільки міг, вирівнявся.

— Каналї, я вам покажу, як спати! — горлав розлючений капітан. Йому було прикро, що батальйонний, невідомо з якої причини, напався на роту. Капітан шукав у муштрі забуття.

Рота рівнялася мляво. Солдати то байдуже тупцями на місці, то колотилися, мов вівці. Хрипло кричав фельдфебель, надриваючи горло. Але ні крики, ні погрози, ні навіть підбадьорюючі зуботички, що їх, за прикладом капітана, щедро направо й наліво роздаровував фельдфебель, ніщо не могло встановити тієї абсолютно рівної лінії фронту, якої вимагав неблаганний сердитий капітан.

Над степом велично здіймалося сонце.

Сонце вбирало квітчастий зелений степ у тисячі принадних радісних барв, благословляючи все суще і живе. А на плацу було по-старому сіро і нудно. Капітан ставав чимраз лютішим. От він обвів поглядом тупі, байдужі обличчя муштрованих фельдфебелем солдатів. Спинився на правофланговому першого взводу...

...Цей зісланий за пасквільні вірші на його імператорську величність «хохлацький поет» напевно в душі зараз погорджує ним, капітаном Косаревим, як тупою і п'яною скотиною. Це останні дні перебування його в роті.

Незабаром він стане вільним і тоді, можливо, плюне своєму командирові в обличчя за десятирічну «солдатську науку й піклування». Недарма ж ото й очі його так зневажливо й насмішкувато дивляться...

І в серці капітана Косарева раптом закипів шалений гнів від можливої образи. Важким зловісним кроком пройшов він на правий фланг і став перед Шевченком.

— По-якому це ти, братець, дивишся?

— По-своєму, ваше високоблагородіє,— спокійно відказав Шевченко. Його вже ніщо не дивувало.

— Якими очима, я тебе питаю? — грізно підняв голос капітан.

— Своїми очима, ваше високоблагородіє! — Шевченкові не вперше було чути такі запитання, і відповідав на них він теж не вперше,— звик уже.

— У тебе й голова, мабуть, своя? — продовжував глуливо капітан.

— І голова, ваше високоблагородіє, своя, ні в кого не позичена,— сміливо відрпортував поет. Рота, затаївши подих, стежила за цим нерівним поединком. Капітана душив гнів. Його хижі вузькі очі запливали кров'ю.

— Рядовий Шевченко! Солдат його величності государя імператора...

— Так точно! — відкарбував несподівано Шевченко, як годилося б зробити бравому служаци.

— Замовчать, каналья! — Капітан осатаніло скреготнув зубами. Він не міг спокійно чути цього глузливого голосу; не міг бачити перед собою це обличчя з неподоланною впертістю, ці очі, гострі і пронизливі, немов вістря багнета; не міг, нарешті, зносити цієї незугарної в солдатському мундирі постаті, що всім виглядом образливо насміхалася з його офіцерської персони.

— Десять кроків наперед, кроком руш!

Рядовий Шевченко здригнув, міцніше стиснув рушницю і слухняно вийшов перед строем, на десять кроків наперед. Рота, як і до того, стояла байдужа й німа. Солдати навіть були раді тому, що їх біда на одному правофланговому окошилася, а вони тимчасом можуть відпочити.

— Оружній вправи! На витягнену руку! — загадав капітан.— Слу-ха-а-ай! Вправа перша... Багнет наперед себе, оп! Крок вперед — коли! Право — коли! Ліво —

коли! Назад — коли! Кругом — коли! Вгору — відбий!  
Від шаблі за-крийся!

Шевченко механічно, за командою, проробляв кожен розділ довгої, важкої справи, і хоч би одна рисочка його обличчя виявила тінь покори, обов'язкової на обличчі кожного солдата. Капітан не знав, як допекти Шевченкові. Йому хотілося, щоб цей кріпацький викупленець знайшов нарешті своє місце в рядах цих муштрованих, німих солдатів, збагнув, що він «ніщо» перед офіцером дворянином, скорився, став би плакати або хоч скривився... Але замість цього на його високоблагороді капітана Косарева дивилися злегка прищудлені глузливо-іронічні очі, а міцно стиснуті вуста вперто відмовлялися проронити бодай би один звук благання.

Вправа друга! Починай! Аж сьогодні я таки зроблю з тебе путящого правофлангового.

Починалася друга, важча за першу вправа. Шевченко обливався рясним потом. На сонці, ще й при повному спорядженні, складні оружні вправи й еволюції могли зламати і не такого, як він, витривалого солдата. Але чим до складніших вправ переходив капітан, тим упертіше ставало спітніле обличчя муштрованого Шевченка.

Невідомо було, хто кого зламає.

Солдати з острахом дивилися на несамовитість свого капітана. Вони боялися, як би лютість капітанова на них не перейшла.

— Ех, Тарас, Тарас! Неуйомная ти головушка! — Шевченкова впертість викликала в багатьох з них щирі радість. Це ж їх приборкана, принижена й виведена на плац солдатська воля змагалася з капітаном.

— Бігом, а-а-арш! — наказував капітан, розпалений неситимою жагою люті. Минуло дві години, а Шевченко все ще бігав, колов і рубав багнетом, відбивався прикладом, повзав, рачкував, кричав «ура». Мстива капітанова фантазія знаходила з кожним разом інші й тяжчі мордування. Все життя солдатське, за всі десять років, хотів сьогодні пригадати капітан рядовому Шевченкові.

— Лягай! Вставай! Лягай! Вставай! — Муштрований лягав, підводився і знов лягав... Убувала сила, але дух той самий був, та сама впертість і ті самі гострі й глузливі очі — не корилися.

— Не буде з тебе, Тарасе, «путящого» правофлангового, — нишком шепотів про себе Обеременко, вірний

друг Тарасів. — Не візьмуть вони тебе ні силою, ні ласкою...

Задиханий, насуплений, по-своєму вперто розставивши ноги, з рушницею на плечі, стояв Тарас, готовий до нової вправи. За всі десять солдатських років він не набув навіть зовнішнього солдатського вигляду.

— Перед собою просто! Церемоніальним маршем...

Не дослухавши команди до кінця, Шевченко знову рушив, як умів, «церемоніальним маршем» на очах всієї роти. Маршував, а вся його до смішного незугарна постаць в солдатському куцому мундирі, здавалося, з кожним кроком промовляла: «Отак, як бачите!» Так було всі роки, так було й сьогодні. Солдати тамували в собі сміх. А капітан, проклинаючи все на світі, підправляв цей марш сороміцькою лайкою.

— Ногу давай, ногу! Бадьоріше! Здоров, молодець!

— Слава батюшкам царям! — Цей вигук був до того незвичайний, що вся рота в першій хвилі сама виструнчилась й завмерла. Аж тепер пропав Тарас! Не бачити йому України до сивого волосу, не вертатися до вольного життя... Вся рота тепер з страхом дивилася на капітана: що буде робити капітан? Але — нічого. Його високоблагородіє пан капітан Косарев, у блаженному невіданні, з дурнувато-переможним виглядом, стояв і посміхався: нарешті йому вдалося зламати цього впертого «хохла»!

— Ура государю імператору! — гукнув у захваті капітан.

— Ура!!! — гримнула за ним вся рота. І враз — шалений гнів капітана втишився, і стало спокійніше на серці.

— Одставить! Марш на місце! — звелів він Шевченкові. Рота з полегшенням зітхнула. По хвилі знову все, як і раніш, рівнялося за шнуром.

— Право рівняйсь!

О сьомій годині вийшов на плац сам грізний батальйонний командир. Навдивовижу рота зустріла його таким бадьорим одностайним привітанням і таким молодцюватим виглядом, що батальйонному довелося змінити гнів на милість. Він обмежився лише трьома годинами «екзерцій» і «еволюцій», вибив усього два зуби і на закінчення, оглянувши солдатське спорядження й амуніцію, спитав, чи є в кого які претензії.

Претензій, звісно, не було. Тоді милостивий коман-

дир, на знак своєї особливої сьогодні милості, міцно лайнувся, пообіцяв різки й суд і навіть «зелену алею» тим, хто буде неуважний до своїх обов'язків хороброго царського солдата, і звелів роті йти в казарми на обід. Залишилося ще розпорядитися з тими конфірмованими, що відбули свій строк служби: їм звелено було з'явитися окремо по обіді.

Капітан Косарев, радий, що все так щасливо скінчилося, готувався на radoшах увечері «роздушити гусака». А Шевченка за сьогоднішній вияв вірнопідданості він обов'язково відреккомендує батальйонному,— хай знає: «за богом молитва, а за царем служба не пропадають».

Як і десять років тому, рядовий Шевченко стояв на тім самім місці, за ранжиrom, серед конфірмованих. Хмільно-багрове обличчя батальйонного командира від кількох занадто великих чарок, пропущених за обідом, виявляло цілковиту байдужість і сонливе отупіння. Так було щороку в цей знаменний день, так було й сьогодні. Батальйонний збирався проказати конфірмованим своє батьківське напучення.

— Тебе за що віддали в солдати?— спитав він за ранжиrom першого.

— Втопив казенні гроші в чарці, ваше виск-благородіє!— сміливо відповів той, не зморгнувши оком. Батальйонний поблажливо підвів сонні повіки і навіть посміхнувся.

— Ага, знаю, ти не в міру... Сподіваюся, надалі не будеш так... А ти за що?

— За буйні вчинки, ваше виск-благородіє! Згвалтував одну там...

— Ага, добре, знаю... Сподіваюся, надалі... А ти за що?

— За писання обурливих віршів, ваше високоблагородіє!— твердо відповів Шевченко. Батальйонного на мить вразила ця зухвала інтонація у голосі конфірмованого, але, не будши здатним зрозуміти її зміст, він так само тупо пробурмотів:

— Ага, добре... Сподіваюся надалі...

— Рядовий Шевченко, пане полковнику, виявив сьогодні цілковиту вірнопідданість і пошану до його імператорської величності государя імператора,— доповів ротний. Батальйонний, здивовано вирячивши очі, кілька хвилин розжовував цей дивний рапорт ротного, безнадій-

но силкуючись зрозуміти, в чому справа, та так нічого й не зрозумівши, байдуже махнув рукою.

— Сподіваюся, надалі не буде...

— Так точно! — перший раз за десять років погодився Шевченко з начальством. Почулося грізне сопіння батальйонного. (Солдат повинен гукати лише з дозволу начальства). Сопіння віщувало біду. Але милість суворого командира сьогодні була безмірна. Горілка значно пом'якшила цю тверду натуру. І винуватець недозволеного вигуку щасливо уникав покладеної в таких випадках батьківської кари різками на гаупвахті. Добре те, що добре кінчається.

Увечері рядовий Шевченко на дозвіллі перебирав усі ті події, що трапилися з ним протягом дня. Перед ним лежав його розкритий щоденник. Ще свіжі були написані рядки...

«Дивно іще от що,— дописував, схилившись над щоденником, Шевченко,— що все це несказанне горе, всі роди приниження й зневаги минули, немовби не торкаючись мене. Найменшого сліду не залишили по собі. Досвід, кажуть, є наш особистий учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той самий, що й був десять років тому. Ні одна рисочка в моєму внутрішньому образі не змінилася. Чи добре це? Добре».

— Так і не став я путящим солдатом всемилостивішого государя імператора! — саркастично всміхнувся Шевченко. Встав, пройшовся по кімнаті і, немовби у відповідь своїм потаємним думкам, додав:

— З якою радістю я став би добрим і вірним солдатом свого народу... Не може ж бути так, щоб не дожив я? Доживу!

Мовчазні стіни-свідки шанобливо зберегли на спогад нащадкам цей крик благородного серця

## ПОДАРУНОК ВІД НЕВІДОМОЇ

Взвод молодшого лейтенанта Федоренка розташувався край дороги в густім ялиновім лісі. Вгорі, над верхівтям дерев, звільна подував легенький вітрець. Тихо шуміли вікові ялини, мрійно похитуючи обважнілими верхівками в сліпучобілих снігових шапках. У повітрі почувалася відлига. Тут під вічнозеленим шатром густого лісу, що покривав собою врослі в землю замасковані землянки, було затишно і приємно, немов у справжньому наметі. І коли б не близький гуркіт гарматної канонади десь на правому флангу дивізії, можна було б подумати, що лейтенант Федоренко вийшов собі просто на полювання. Це був один з тих буденних днів, про які звичайно пишуть: «На фронті нічого істотного не сталося».

Федоренко вийшов з тісної землянки трохи відсвіжитися. Запопадливі бійці, добравшись до тепла, нагнали стільки тої духоти, що в землянці — як у лазні. І молодший лейтенант, мов риба на піску, видихував ту духоту, підставляючи своє обличчя легенькому приємному вітерцеві. Після кількох неймовірно важких нічних переходів по снігу, що незмінно кінчалися запеклими боями, сьогодні випав перший день, коли можна було і спочити, і подбати про самого себе. Розгромлений противник відходив порізненими групами, прикриваючи свій фронт рідкими заслонами добірних лижників, зучених до самостійного малого групового бою. Часто дрібні групи противника, ховаючись у густих лісах, несподівано нападали



на наші тиліві сполучення і тоді доводилося «прочищати ліси» від настирливих «зозуль» — ворожих кулеметників, що гніздилися на деревах.

«Попрацювали, що й казати», з приємністю думав лейтенант. Справді, він таки попрацював чимало цього тижня. Взагалі, ці білофінни й разу ще не билися почесному... Шкідливі, як коти! Лейтенант насторожився.

— Хтось у гості? — Його вишколене вухо несподівано вловило приглушений шум мотора. За звичкою лейтенант присів, щоб краще роздивитися, і враз весело розсміявся.

— Наш Меркурій!

Здала, спритно маневруючи між деревами, вузькою зміястою дорогою стиха наближалася машина-кухня. При кухні, на сидінні, маячила прикметна постать відомого всій роті кухаря Меркурія.

Меркурій — кухар, він же й експедитор, незмінний санітар в усіх боях і в разі потреби — добрий кулеметник. Улюбленець всієї роти Степан Меркулов, або, як його звали, «наш Меркурій», мав дивовижну пам'ять. Він пам'ятав домашні адреси всіх бійців своєї роти. Знав, коли й від кого хто одержував листи. Ніколи не забував найменшої дрібниці серед тих численних доручень, що їх давали йому бійці. Умів завжди розважити бійця, знайти для нього щире товариське слово, а то й приємну новину. От і зараз, помітивши ще віддалік між деревами лейтенанта і привітавшись з ним, Меркурій радо сповістив:

— З новиною вас, товаришу молодший лейтенант!

— Що за новина така? — всміхнувся добродушно лейтенант, добре знаючи Меркурія, його звичку приносити тільки радісні і приємні новини. А Меркурій вже щось діставав.

— Така, товаришу лейтенант, що вам і не снилася ніколи!

— Он як? Побачимо! — Ніякої незвичайної для себе новини молодший лейтенант не сподівався. Хіба що лист від матері? Старенька давно вже, з тиждень, не писала.

— Лист?

— Лист-то лист! — значущо підморгнув Меркурій. — Доброю рукою писаний... Хороша, видно, дівчина! Гляньте, скільки добра наречила? — І з цими словами подав Федоренкові дбайливо зроблену посылку.

Федоренко зацікавлено глянув на адрес. Справді, адресовано йому. Від кого б це? Сказати б—з дому? Але ж тиждень тому мати вислала посилку, та й рука не матеріна ще, якась чужа...

— Давайте швидше відповідь, товаришу молодший лейтенант! Сьогодні й надішлемо, щоб дома не журилася! — на ходу вже, поспішаючи з обідом, голосно пообіцяв Меркурій.

— Дякую! Нема в мене такої дівчини, щоб їй листи писати,— винувато посміхнувся Федоренко. Справді, він якийсь такий чудій — дівчат боїться. От в атаку йде — нічого, а до дівчини страшніше...

Тимчасом Меркурій був уже далеко, стояв біля землянки командира роти. Сходилися на обід бійці і командири. Нашвидку роздавши пошту і кілька посилок, Меркурій жваво заходився працювати черпаком. Роздавав обід і голосно сміявся, щось розповідаючи бійцям. Бійці теж не попускали свого, жартували. Біля кухні запахував піднесений настрій.

Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем. Що це, справді, невже він такий тухтій, що й подумати про дівчину боїться? Адже ж йому двадцять один рік!.. Мужчина він чи не мужчина, чорт його бери!

Федоренко з серцем рвонув за шворку, якою була пер'язана посилка, шворка, перервалася, й від того чогось раптом похололо в грудях. Поров складаним маленьким ножичком торбинку, в якій був зашитий подарунок, і в міру того, як більшала діра в торбинці, в грудях наростала якась дивна тривога... Ну й чудій! Чого ж тут хвилюватися? Ну, є посилка, лист, припустимо, від дівчини. Що ж тут такого незвичайного? Хіба мало його друзів, бійців і командирів, щодня одержують листи і подарунки від дівчат? Одержують і нічого. Навпаки, гордяться.

З торбинки виглянула верхня тепла шерстяна сорочка, теплі рукавиці, хусточка, дві сотні цигарок, за ними книжка...

— От за книжку дякую! — зрадів Федоренко.— «Страх любові»... Гм, немовби про мене писано. А от і лист!

Лист був зовсім коротенький:

*Згадай тую дівчиноньку,  
Що ясної днини*

*Дарувала тобі квітку —  
Ружу з полонини....*

Мирослава Качанюк,  
з Криворівні, повіт Коломня.

«От і знай, яка вона! Хіба в Криворівні одна дівчина? Всі дівчата в той час квітками стрічали кожного бійця. Яке милозвучне ім'я: Мирослава. «Мир» і «слава». Це тільки з нами можуть траплятися такі речі... Знати дівчину й забути. Забув, зовсім забув, безнадійно! Навіть згадки в пам'яті не лишилося. Соромно признатися... Звідки ж вона довідалась про адресу? Нічого не розумію!»

А до Федоренка вже підходили його товариші і, певна річ, було б дивно, якби вони, бачачи в руках свого товариша посилку, не поцікавились.

— Від неї? — спитав цікавий до чужих історій лейтенант Береза.

— Від неї, — признався Федоренко, не червоніючи й не запинаючись, як то перше бувало з ним в таких випадках.

— Людина пізнається по речах... Покажуй-но, що вона тобі прислала? — закомандував Береза.

Довелося показати. Командири закурили тоненькі пахучі цигарки.

— У твоєї дівчини добрий смак, — похвалив молодший лейтенант Коваль, непереїдений в усій роті авторитет у таких справах і найкращий снайпер.

— Яка вона, чорнява?

— Чорнява, — не задумуючись, ствердив Федоренко.

— Я так і знав! — задоволено казав Коваль. — Не люблю білявих. Непостійні всі вони і легковажні... А чорняві, навіть і русяві — інша річ. От узяти — фельдшер наш, Наташа... Чорнява? Чорнява. І в атаку йде не згірш від усякого бійця.

Сміливця, який би здумав заперечувати Ковалеві, не знайшлося: в кожного з присутніх була дівчина, коли не чорнява, то русява, і білявих захищати ніхто не мав великого бажання. На тому й погодилися. Потім розійшлися, кожен у своїх справах, і про Федоренкову історію забули. По обіді Федоренко спробував, як то казав Береза, пізнати невідому дівчину по речах. Переглянув знову всю посилку і кожна річ зокрема: і в кожній речі бачив відбиток витонченого жіночого смаку, елегантності,

культури. І шерстяна сорочка, і рукавички, і пара вишиваних галстуків, і кисет, і комірці, і маленькі гаптовані шовком хусточки — все зроблено дбайливою жіночою рукою, все подобалося йому. Хто вона? Артистка чи просто культурна дівчина з артистичною душею?

Марно Федоренко намагався уявити собі її образ. Мирослава ввижалася йому то чорнявою, то русявою, то навіть білявою, і в кожному своєму вигляді вона була однаково привабною. Мінливий неясний образ Мирослави весь час, невідступно стояв Федоренкові перед очима, дратував і водночас приваблював, як нерозгадана спокуслива таємниця. Дивно, нічого подібного ніколи він не відчував. Незнайома враз стала для нього рідною, близькою. Підкрадався якийсь такий ніжний смуток, бажання ніжної дівочої руки, яка лягла б йому на плече, а він тимчасом заплющив би очі й слухав, як довкола шумлять сосни. А потім пішов би в бій, на все пішов би...

— Хто ж вона? — Федоренко підніс ближче до очей одну з мережаних хусточок, сподіваючись знайти в тонкому ніжному мереживі і в вишитому вензелі відгадку на своє питання. На нього війнуло ароматом гірських полонин — так пахнуть гірські троянди... А відгадка не приходила, образ Мирослави розпливався. Тоді здався на волю своєї фантазії: нехай це буде його мрія, витворена з несміливих бажань і уподобань, його власна Мирослава. Після цього все пішло на краще. Тепер він зовсім, до дрібниць, уявляв собі її обличчя і всю постать. Ось вона стоїть між соснами, одягнена, ніби зібралася на побачення, струнка, кароока, з грайливою посмішкою на устах... Появлена в такому образі, Мирослава глянула на молодшого лейтенанта прозорим, як чиста хвиля гірського Черемоша, привітно вдячним поглядом і знов грайливо розтанула в лісових шумах, гуркоті віддаленої канонади.

— Ну, от! — Федоренко вдоволено посміхнувся. Тепер усе було гаразд. Він почував себе так, немов між ним і Мирославою відбулося справжнє побачення.

Чергові справи й обов'язки на якусь годину відірвали Федоренка від думок про Мирославу, але згодом він знову вже був разом з нею. Він читав надіслану від неї книжку. Героїня повісті, як дві краплі води, скидалася на Мирославу. Він знову бачив перед собою її обличчя, очі, посмішку... Може, це вона навмисне надіслала таку книжку, щоб він через героїню повісті пізнав її саму?

Федоренко жадібно вчитувався в кожне слово, заглиблювався в повість, і йому здавалося, що він не тільки бачить в книжці Мирославу, а й безпосередньо розмовляє з нею, чує її голос, мову, інтонації. Повість розповідала про молоду дівчину, що вирядила свого милого на фронт, на бій з ворогами своєї Вітчизни. Дівчина лишилася сама. Вона так палко любила, сумувала й одночасно тишилася з того, що її коханий був живий, здоровий. Що він не боягуз — у цьому вона була певна. Як і кожна дівчина, вона мріяла про те, що він повернеться уславленим героєм. Про це вона в листах йому писала, вимагала, пристрасно і гаряче сподівалась побачити його переможцем, з бойовими орденами.

«...А коли ти повернешся таким, як тебе бачу в своїх мріях,— читав Федоренко потаємні мрії героїні повісті,— тоді я ще більше оточу тебе своєю шанобою і любов'ю, сповню твоє життя своїм пристрасним коханням... Ти побачиш, на що здатна дівчина, коли вона по-справжньому кохає!»

Федоренко відклав книжку і замислився: «Чудні дівчата! Завжди їм хочеться чогось такого незвичайного...» Його поривало відповісти на ці пристрасні слова, на заклик дівчини ласкавими, теплими і водночас мужніми словами...

І, скоряючись перед поривом свого нестримного бажання, Федоренко, не роздумуючи більше, взявся за блокнот і олівець. Писав — кому? — ясно, Мирославі.

«Люба, дорога товаришко,— звертався, сповнений якоїсь дивної, йому самому ще неясної надії.— Одержав вашого листа. Дякую за ваш ласкавий подарунок. Хочу, щоб і моя честь і мій обов'язок червоного воїна були вам запорукою тому, що я до кінця виконаю ваше бажання...» Написав, і враз десь дівся весь порив, вичерпалися слова. Власне, більше ні про що було писати.

— От і лист готовий! — обізвався за плечима невсипущий веселий Меркурій. Він щойно зібрав у роті всі листи.

— Один ваш тільки й зостався, товаришу молодший лейтенант! Здавайте, та поспішайте, бо там ротний командир вас просить...

Федоренко почервонів, ніби його зловили на якомусь нечесному вчинкові, похапцем підписав прізвище, надпи-

сав адрес і, все ще ніяковіючи, в замішанні, віддав листа Меркурію.

Сьогодні Федоренкові щастило. Ротний командир Павлюк теж зустрів його приємною новиною:

— Єсть можливість відзначитися, товаришу молодший лейтенант!

— Служу Радянському Союзу, товаришу старший лейтенант! — віддав пошану Федоренко і приготувався слухати. Павлюк тепло посміхнувся.

— Що ти скажеш, Купріяне?

Купріянов, батальйонний комісар, здивовано повів плечима.

— Я, здається, все сказав. А решту Федоренко сам за себе скаже.

— Ми, мовляв, за те, щоб менше слів, а більше діла, — ущипливо підморгнув Павлюк. — Гаразд! Так-от, товаришу Федоренко..

І командир роти коротко і стисло проказав завдання. Вимагається розвідати місцевість на ділянці перед батальйоном, знайти спосіб непомітно зайти в тил противника...

— І ось у цьому місці точка «Н», — Павлюк перехрестив на карті точку нігтем. — Тут їхній командний дот... Як ти думаєш?

— Прибрати дот, — не вагаючись, сміливо пропонував Федоренко.

— От-от! І я так думаю, — сказав Павлюк, і в голосі його почувалася прихована, майже батьківська ласка. — Правильно! Прибрати дот. Спочатку ти виходиш ось сюди, на цю долинку...

І три голови схилюлися над картою. Командири обговорювали бойове завдання.

Уже вечоріло, коли Федоренко вийшов із землянки командира роти. Ротний командир і батальйонний комісар провели його ще трохи лісом і там, на маленькій галвині, під гуркіт далекої канонади, розпрощалися.

— Бажаю вам успіху, — сердечно мовив комісар.

— Щасливо повертатися! — так само побажав Павлюк.

Федоренко поспішив до свого взводу.

— Славний хлопець, — чуло проказав Павлюк, звертаючись до комісара.

— Непоганий командир, — згодився комісар.

Густий ліс поступово повивала нічна темрява. Все зливалось в одну велетенських розмірів фантастичну білу стіну, притрушену сірим мороком ночі. Здавалося, що тут, біля землянок,— життя, а там, за стіною,— вічне царство смерті. Туди й повинен був вести свій взвод Федоренко. Через якихось чверть години взвод уже стояв на лижах, готовий вийти на передові позиції. Люди обігрілися в землянках, обсушилися, спочили, їх веселі й дотепні жарти свідчили про добрий настрій. Федоренко до того, як вести, обійшов усіх бійців.

— Нічого не забули?

— Все на місці, товаришу молодший лейтенант.

— Може, хто є хворий? Заявляйте. Дорога буде далека...

Бійці продовжували стиха розмовляти проміж себе, байдуже пропускаючи повз вуха це, як їм здавалося, зайве застереження. Тоді почувлася тиха команда:

— Кроком руш!

Федоренко пропустив повз себе взвод, пильно доглядаючи, чи всі бійці споряджені так, як він наказував, і, впевнившись, що все гаразд, наполіг на лижі, знову обігнав усіх і вийшов наперед своєї невеличкої колони. З цієї хвилини все стороннє, поза бойовим завданням, втратило для Федоренка свій реальний сенс, зникло з його свідомості. Все лишилося десь там, біля землянок.

Бійці йшли на лижах парами, швидко посуваючись уперед. На короткий час затрималися біля командного пункту командира батальйону — Федоренко пішов довідатися, що діється на дільниці, де зручніше можна пройти непоміченим,— і загін, зберігаючи тишу, знову рушив уперед. Йшли легким поковзом, безшумно, в білих балахонах, зливаючись з навколишнім простором білого царства безмовних засніжених лісів і хаотично нагромаджених кругляків дикого каміння. Десь близько хрусне під вагою снігу розчакнена гілка — і вже Федоренко, а за ним і всі бійці насторожилися. Такий закон тутешньої війни. Білофінські «зозулі» не раз залишалися на деревах і потім шкодили... На фронті тиша. Ворог не видавав себе жодним звуком. Мовчала й наша сторона. Свіжа людина ніколи не повірила б, що тут, на цих безмовних просторах, точиться запекла кривава війна. На полі ні живого духу, лише де-не-де з'явиться смілива птиця, пролетить над полем і, ніби злякавшись своєї сміливості,

знову поспішає сховатися в лісі. Все, що є живого на землі, все закопалося в глибокий сніг. Вийшовши на галю, за якою далі починався поріділий ліс і чисте поле, взвод на ходу витягнувся довгим ключем і поодинокі прослизнув у прокопаний в глибокому снігу хідник. На цій ділянці це єдиний шлях, яким більш-менш безпечно можна вийти на передові позиції. Вдень тут показати голови не можна. Один цікавий кореспондент армійської газети здумав був щось там комусь довести «правдивість своїх спостережень», прокопав під снігом «пічку» на п'ятнадцять метрів завдовжки, у бік від головного хідника, пробив наверх діру і ледве вистромив з неї насаджену на багнет свою «ушанку», як її відразу пронизала черга куль із кулемета. Засівши на протилежному узліссі, через поле, ворог мовчки вистежував найменший рух на нашій боці. Хідник вів до командира роти, там він розгалужувався трьома стежками до кожного взводу, а ще далі — дробився на кілька закритих від ворога доріжок, до кожного відділення: цілий лабіринт покручених, прокопаних у снігу стежок і хідників, що виводили аж геть у поле, на заставу, й закінчувалися виставленими далеко в полі секретами. Командир роти радий був побачити свого приятеля.

— Здоров, здоров! — широко привітався з Федоренком. — Розвідники виходять на ніч... Значить, буде діло! А то до того набридло тут лежати, що хоч вовком вий. Кляті білофінни знахабніли — голови не можна підвести...

— Що чувати новенького? — цікавився Федоренко.

— Отак, як бачиш! — скаржився товариш. — Ні суди Микита, ні туди Микита: лежи й розважайся. Я вже вірші почав писати... З застави передають, що там помічено якесь пересування. Видно, думають держатися... Це ж у них останній козир! Проб'ємо цю останню лінію укріплень і вже до самого Виборга дорога вільна...

— Пересуваються, кажеш? — міркував про себе Федоренко. — Очевидно, підійшли свіжі частини... Давно пересуваються?

— От тільки що мої секрети передали: «Чути, кажуть, якийсь гомін...» Але руху не помічено.

— Ну, рух вони вміють добре маскувати! — Це вже Федоренко сам по собі знає. — Зрештою, на те й війна! Тут не доводиться гав ловити... Пішли, чи що?



І обидва командири, а за ними і всі Федоренкові бійці, знявши для зручності лижі, пішли пробиратись хідником на лінію передової застави. Командир застави, теж молодший лейтенант, жвавий запальний юнак, місяць тому випущений з піхотного училища, на фронті перший тиждень. Йому все здавалося, ніби бійці стежать за кожним його рухом і навіть перешіптуються між собою, який, мовляв, наш командир ще недосвідчений, не знає фронту, і тому він раз у раз, щоб відвести від себе найменше підозріння й довести своїм бійцям, що він зовсім не такий, як то про нього думають, бравірував своєю байдужістю до небезпеки. Білофіннам, очевидно, десь там щось привиділось, бо раптом над заставою засявкотіли пушені навмання кулі.

— Костін, заховайтесь! Доки я вам буду про це нагадувати? — суворо зауважив ротний. Костін винувато знітився.

— Чудний хлопець,— казав ротний Федоренкові,— ніяк не може з тим згодитися, що треба бути обережним. Учора сам один підповз під їх секрети: одного зняв багнетом, а другого притяг живого... От і відводь кінець з ним: і до нагороди представляй, і давай догану за небережність. Адже ж його так і зцапати могли! А сьогодні знову двічі прострелили йому шапку...

— Ну, давай точніше, що ти там помітив? — уже ласкавіше, тепло посміхаючись до Костіна, питав ротний. Костін відразу ніби ожив. Він щойно розвідав усю місцевість на ділянці роти...

— Проповз між їхніми секретами аж туди,— показав на ліс по той бік поля. — Он там, на тому горбочку, що під лісом, квадрат «А», там стоїть їхня застава. Праворуч від застави, вздовж по фронту роти, йде «нічого» — розставлено кілька опудал і напевно міні,— а там, на ділянці сусідньої роти, видно, знову є застава...

Федоренко швидко помічав на своїй карті всі здобуті Костіним відомості. Цей юнак таки багато допоміг йому.

— А де ж помічено пересування? — це найбільше зараз цікавило Федоренка.

— В квадраті «А» було чути посилений гамір. Так могла гаморити лише новоприбула частина, — зробив висновок кмітливий Костін.

— Мабуть, ти маєш рацію,— підтримав його ротний. Костін від радості засоромився, ніби дитина. Вияснення

бойової обстановки забрало у Федоренка небагато часу. Ось остання позначка на карті — і він готовий. Секрети попереджені, що зараз має вийти розвідка. Федоренко потис руку ротному, затим тепло розпрощався з Костіним.

— Пішли!

— Ви щасливі, — шепотів захоплено і водночас засмучено юнак. — А я от три дні вже прошуся, щоб мене пустили в глибокий тил на розвідку — не пускають! Все одмовляються то сим, то тим, мовляв, нема зараз потреби... А я знаю, що тут справа не в потребі, а в тім, що я всього тиждень як на фронті... Побоюються пускати, недосвідчений!

— Пустять! Кого, кого, а вас пустять! — І несподіваний приплив ніжності до цього хороброго і славного хлопця охоплює Федоренка. Він ще раз гаряче і міцно стиснув юнакові руку.

— Вас обов'язково пустять!

Тепер, здається, все. Пригадати, може, що забув? Нічого, все гаразд. Туман на поле налягає. Але ж це така дрібниця в цьому краю постійних туманів, що на це й не слід зважати.

— По одному виходь!

Бійці повторили стиха подану команду. І молодий пристрасний розвідник Костін широко розкритими очима, з хвилюванням почав стежити за тим, як вишколені на розвідці Федоренкові бійці, пригинаючись до снігу, стали виходити в поле. Через якусь хвилину вони вже потонули в снігових заметах, повитих туманом, і Костін, пильно придивляючись у слід бійцям, лише чуттям вгадував, куди вони пішли.

— Правильно пішли! — полегшено зітхнувши, мовив він нарешті. Федоренко йшов попереду своїх бійців. Туман з кожною хвилиною густішав. Він котився хвилями, як дим, або вірніше, як вода, такий густий, що його, здавалось, можна було пити. За п'ять кроків важко було побачити свого товариша. Федоренка охопив якийсь дивно веселий настрій. Це був настрій зухвало мисливця, що сам один вийшов полювати на великого звіра. З чола котився рясний піт, ніби туман був насичений гарячою парою. Від цього, а може й не від того, може, від того, що близька небезпека посилювала сміливість, борсання

в снігу здавалося зайвим, непотрібним. Однаково, застава вже далеко й білофінни не зможуть визначити, звідки вийшла розвідка, та й як його визначити в такому тумані...

— Стати на лижі!

«Стати на лижі», пошепки переказали один одному бійці, і серце Федоренкове чомусь відразу заспівало, як ніколи, радісно, серце кликало на бій. Туман приглушував звуки. Бійці йшли безшумно, немов тіні. Здавалося, що вони, як ті казкові чарівники, пливли на хвилях туману — грізні, таємничі, непоборні. Боець-«лічильник» передав число пройдених кроків...

— Ага, це вже недалеко їх застава... Ані звука. Атакувати гранатами,— наказував Федоренко. Ніколи ще йому не дихалось так вільно й так безпечно, як оце тепер.

«Атакувати гранатами», знову прошелестіло поміж бійцями, і все стихло, лише рука в кожного стислася міцніше на гранаті. На карті тепер теж нічого не побачиш, та й не час уже дивитися. На думку Федоренка, до ворожої застави лишилося яких-небудь півтораєста кроків. Для вправних лижників — це одна коротка хвиля. Бійці згруджуються, наскільки це дозволяють лижі, і навальною груддю, ошчирившись гранатами, беззвучно беруть розгін за своїм командиром. Противника не видно. Його можна намацати лише багнетом, та й то тільки тоді, коли зіткнутися ніс до носа. Федоренко весь перетворився в зір і слух. Наслухав до болю у вухах, але попереду були лише снігові замети, вкрита непроникним туманом ніч — і все. Лижі в бійців сичали, немов змії. Націлена в атаку група взяла з розгону положисте узвишся, не спиняючись ні на мить, все ще готова до атаки, безмовно ринула вперед на невидиму в тумані заставу противника, що десь мала бути саме тут, у цьому місці. Минула напружена хвиля зближення. І, не зустрічаючи ніякого опору і жодного ворожого солдата, бійці тихо прошуміли в долину, не зачепивши нікого, з готовими до бою гранатами. Федоренко-підніс руку: «Стоп!» Усі бійці, немов по команді, витерли з облич гарячий піт. Група була схожа на корабель, який у навальному розгоні зумів уберегтися випущеної торпеди. Хоч тут усі були загартовані бійці й досвідчені розвідники, які по кілька раз дивилися смерті в вічі, проте всі полегли зитхнули.

— От і добре,— якось чудно, пошепки мовив за всіх командир відділення Гнатюк, якого завше звикли бачити в боях попереду своїх бійців. Нараз Федоренко знову подав знак: «Увага!» З туману долинув невиразний гомін кількох людських голосів. Білофінни! Гомін щохвилини наближався, долітали окремі слова, уривки фраз. Солдати йшли безпечно, не криючись, перегукуючись між собою. Вони несли на заставу харчові припаси. Один з них чогось відстав, а інші, два його товариші, ставши на віддалі, дошкуляли свого супутника незграбними солдатськими жартами. Федоренко розумів по-фінському. Прислухався.

— Гей, телепню! Чи довго ти ще там сидітимеш? А то залишимо, то й попадеш до москалів на печеню... Дивись не сплутай! По слідах іди, тут близько! Клятий туман, хоч в око дай! Під такий час і справді можна до москалів попасти...

— Під такий час москаль навіть носа не висуне,— хвалькувато казав другий. Федоренко раз махнув рукою, і від групи відділилось п'ять бійців. Попереду, як і завше, був Гнатюк. Солдати, все ще розмовляючи, брели далі... Вони впали, навіть не встигнувши ойкнути, покарані за свою безпечність. Те саме спіткало і третього солдата. Їх застава, виявляється, лишилася ліворуч. Можна повернути й несподівано атакувати її з тилу, але хто може ручитися, що все скінчиться добре і щасливо і що білофінни не нароблять шелесту? Двічі випробувати щастя не варто. Та й нема потреби в цьому, коли так щасливо обійшли заставу. Тепер можна пробратися в глибокий тил. Є в житті людини один такий день, коли доля щастя роздає, дій тоді сміливо, безоглядно, щастя не любить роззяв, зумієш його взяти — і тоді воно твоє на все життя...

— Вперед,— пошепки скомандував Федоренко. Незабаром група перейшла дорогу, що вела в глибину ворожого розташування, і сховалася в лісі. Через кілька хвилин дорогою прошуміли білофінські лижники. За всіма ознаками, що їх тут можна було встановити, це йшла в поле білофінська розвідка. Обидві розвідки безпечно розминулися всього на віддалі кількох десятків метрів.

— Ух! — весело зауважив перший на вигадки в усьому взводі боець Ряботенко.— Трохи, трохи, і були б черкнулися, як у морі кораблі...

Взвод був у білофінському тилу. Тепер усе залежало від того, наскільки міцні нерви в командира, як буде діяти командир. Федоренко почекав, поки все стихло на дорозі, і, стаючи на лижі, коротко шепнув:

— Вперед!

— Пишіть до запитання, в точці «Н», для Ряботенка,— не втерпівши, пожартував Ряботенко.

Найкращий план завжди буває найпростіший. Федоренко вирішив триматися дороги. Противник не припускав такого плану: досі «москалі» ніколи так зухвало не ходили.

Дорогою безпечно рухались окремі роти й цілі батальйони, їхній гомін і псодинокі вигуки солдатів і офіцерів орієнтували Федоренка, що йшов край дороги, в тому, що тут відбувалося: противник перегрупував свої частини.

Тимчасом туман поволі підіймався. Згодом поміж засніженими верхівками ялин подекуди несміливо виглянули зорі. Небезпека зустрітися з ворогом все збільшувалася. Федоренко заглибився в ліс, не пориваючи зв'язку з дорогою. Настрій був напрочуд гарний. Він сам не знав, звідки в нього раптом взялася така упевненість і безоглядність у його вчинках. Далєбі, він зараз, не здригнувшись, сам один пішов би на тисячу багнетів. Приємно шипіли лижі. Машинально видобув з кишені хусточку, скинув рукавицю, щоб витерти спітніле чоло, і враз, немов яскравий метеор, перед його очима встала Мирослава. Це ж бо її хусточка! Ніжним, ясним поглядом, якого ніяк не можна передати, глянула вона на вкритих інеем бійців, на нього і, як та лісова мавка, тихо-тихо помавила його пальцем. Федоренко посміхнувся: «Не час думати про це...» І, немовби скоряючись його думці, Мирослава слухняно розтанула. Було вже за північ, коли група обережно, по місточку, зробленому з лиж, переправилась через вузький, не скований льодом потічок, що впливав з великого озера. Попереду стриміли дротяні загорожі й надовби; оперезана кілька разів широким поясом наверганих кругляків і надовбів, круто здіймалася висота — там дот. Нічний бінокль показував на висоті глибокі чорні лійкуваті ями — це робота наших батарей. Висота, густо встебнована цими ямами. А дот усе ж таки живе...

— Приготуватися,— наказав Федоренко. Всі бійці на

мись ніби завмерли: крім гранат, піску і динаміту, які в бійця-розвідника завжди наготові, у нього є ще нерви, воля й упевненість у своїй перемозі, невловима гама настроїв і почуттів, одно слово, є душа — її треба відповідно настроїти, все підкорити одній меті. Бійці пильно вдивлялися в командира: «Що думає командир?» Федоренко, не хапаючись, спокійно махнув гранатою. І цей спокійний жест немовби злутував в одно всі настрої бійців і волю командира.

— Буде діло! — весело кивнув своїм сусідам Ряботенко.

— Твердий, чорт! — захоплено прошепотів Гнатюк, спостерігаючи спокійні рухи командира. Відтепер для цих людей тут існував лише один закон — їх командир.

— Пішли, — уривчасто зашелестіло по всій групі. Кругом стояла мертва тиша. Висота, здавалося, навмисно причаїлась і очікувала, поки ці безумці виповзуть з долини. У цій моторошній тиші навіть стукіт серця віддавався у вухах бійців, як удари молота. Бійці на мить спинялися, гамували прикрий стукіт сердець і знову повзли вперед, сковані єдиною волею і метою свого командира. Вже не відчували ні простору, ні часу: в тілі, в серці, в крові горіло невгасимою жагою пекуче бажання: «Коли б швидше». От і висота. Вмить зробили прохід у дряній загорожі. Пройшли надовби. Вже близько дот. Зрадлива тиша, як і до цього часу, все ще не давала вільно дихати. «Вперед, вперед», тут підганяв інстинкт.

Уже простим оком можна побачити обриси гарматних і кулеметних амбразур... Пора? Федоренко, все ще тісно припадаючи до снігу, плавко, обома руками, окреслив півколо і, скоряючись цьому мовчазному наказові, бійці почали півколом облягати дот.

Тепер пора! Перед дотом рвучко виросла рішуча постань командира. Легким поковзом, як кішка, випереджаючи лейтенанта, біг до амбразури сміливий Гнатюк.

«Молодець», позаздрив Федоренко. Гнатюк щосили жбурнув амбразурі в пащу свою важку ношу, круглий камінь. Тепер вона не скоро заговорить. За Гнатюком з усіх боків набігали всі такі, як він, що не вмiли поступатися на полі честі. Заскочені білофінни, відійшовши від першого переляку і розгублення, спробували вискочити з казематів. Тепер уже однаково не було чого критися.

— Гранатами, огонь! — як завжди в таких випадках, зачувся упевнений голос Федоренка, і дот відразу зарів вогнем і громом від вибухів гранат. Біля входу в каземати дота встигли залягти кілька шюцкорівців, з ними офіцер. Це найодчайдушніші. Коли їм пощастить протриматись бодай кілька хвилин, то за той час із казематів вискочить уся прислуга, добре вишколені в подиночному і рукопашному бою солдати, зав'яжуться довготривалий бій, наспіє поміч з інших точок, і тоді ці молоді сміливі хлопці, що так відважно пробралися сюди, будуть приречені на загибель, а дот як був, так і залишиться...

«Не бути цьому!» Федоренко щосили пустив навкидь гранату. Граната попала в отвір — «От і добре!» — і десь там глибоко в казематі розірвалася. Там ті тепер не скоро вилізуть. А другою він пригостить тут оцих, що залягли. Над сусіднім дотом уже зринула вгору тривожна ракета: догадалися. Але ж і з нашого боку, на лінії фронту, теж уже заклекотіли кулемети, чути вибухи гранат і мін.

Федоренко випустив другу гранату й, не чекаючи, поки до нього підбіжать ближчі бійці, безоглядно кинувся на ворога. Від групи йому назустріч підвелось всього п'ятеро.

«Ага, граната, значить, таки добре допомогла!»

Шюцкорівський офіцер, кряжистий велетень, схожий на розсатанілого бика, не цілячись, вистрілив і з лайкою «Здавайсь, червона...» вибіг наперед своїх солдатів. Знову пущена граната немовби пожалкувала зачепити цього розкішного, сліпого від люті лісового звіра. Шюцкорівець біг з гвинтівкою наперевіс, розмахуючи широким багнетом. У Федоренка пістолет. Як колись було в дитинстві, Федоренко підпускає ближче офіцера, потім лівою рукою хапає велику сніжку, ліпить нею шюцкорівцю просто в вічі й, коли той від несподіванки на мить спиняється, — валить його на сніг з одної кулі. Ближчі бійці перейняли решту атакуючих шюцкорівців. Сухий брязкіт зброї провіщав, що вороги зішлися руч-на-руч в останньому смертельному двобої. По хвилині шюцкорівці вже лежали нерухомі разом з своїм офіцером. Тепер тільки Федоренко пригадав: адже ж він забув подати знак своїм частинам! Ну, ну! Такого з ним ще не бувало. Лінія фронту наближалася невпинно і, як здавалось Федоренкові, занадто швидко. Блокада дота і паніка в тилу деморалізувала ворожий фронт: білофінни відхо-

дили, боячись бути відрізаними. Через висоту з обох боків перелітали снаряди, вони лягали зовсім близько.

«Ага, це вже білофінни концентрують свій вогонь на висоті... Прикмета непогана! Значить, не думають повертатись?» так міркував Федоренко. З казематів доносились стогони і крики. Біля входу в дот кипів завзятий бій. Гнатюк із своїми бійцями докінчував шюцкорівців багнетами. Сліпучобілими стрілами зринули вгору одна по одній три сигнальні ракети і розлилися над висотою променистим світлом. На висоті стало біло, як удень.

«Висота наша! Наша!» кричали на весь фронт ракети. На снігу лежали пронизані багнетами й осколками гранат шюцкорівці, між ними Ряботенко. «Шкода хлопця!» пожалкував Федоренко. «Може, ще живий, поглянути б?» Але зараз кожна прогаяна хвилина може коштувати життя бійцям всієї групи. Треба зараз же, у цій хвилині, організувати оборону висоти, поки наспіє допомога. Але звідки ця противна млюсть? Чому так важко б'ється серце? Ого, та в нього в крові бік? І ноги ніби стопудові стали...

— Гнатюка до мене! — передав через бійців і враз відчув у пахві біль.

«От досада! Невже доведеться вийти з ладу? Ні, він ще міцно тримається на ногах. Виходить, рана не серйозна. Ото тільки зле, що в грудях забиває дух і серце мліє...»

— Гнатюка до мене!

Та Гнатюк і сам уже поспішав до командира. Дот очищено. Довелося хлопцям трохи поморочитись із тими білофіннами, що засіли всередині й не хотіли по-доброму здаватися...

— Ого, та вас поранено, товаришу лейтенант! — стривожився Гнатюк, помітивши на Федоренкові проступаючу крізь одяг кров.

— Трохи шкрябнуло, я й сам ще не знаю, де саме... Дрібниці! — спробував всміхнутись Федоренко. — Поки що я тут коло себе оглянуся, а ти займай усім взводом оборону... Зараз же... У цій хвилині... — наказував Гнатюкові, почувуючи, що сам він не встоїть довго на ногах, бо все довксла нього захиталося і висота пливе кудись на хвилях снігового моря. Гнатюк не став очікувати дальших розпоряджень і наказів, по хвилині він уже прийняв команду над всім взводом. По обидва боки висоти



точився бій. Білофінни, втративши командний дот, відходили стороною, знаючи, що там, на висоті, їх напевно переймуть вогнем. Зціпивши зуби від болю, Федоренко намагався втриматися на ногах, навіть присилував себе ступити ще два кроки, але йому потьмарилось в очах, і він знову знеможено захитався: «От досада!» Висота гойднулася, різким стрибком відштовхнулася від землі і з шаленою швидкістю помчала в простір. Дмухнуло нестерпним жаром. Велетенським водоспадом прошуміли тисячі яскравих метеорів... Федоренко розкрив очі. Перед ним уже була якась зовсім нова, опромінена сліпучим сяйвом чарівна місцевість. Велике, велике сонце над неосяжним лугом, завітчаним безліччю пахучих трав і квітів. І він, Федоренко, йшов тим лугом. Повиті прозорою поволокою, синіли вдалині високі гори. Шпилі тих гір ховалися в хмарах, гори гомоніли між собою, і гомін той величним гуком віддавався в серці. З гір сходила вся в білому, як та гірська квітка, усміхнена Мирослава. Вона линула все ближче й ближче, ось вона вже біля нього, його вимріяна Мирослава, з якою він так несподівано зрівнявся. «А я за тобою сумувала», радісно, крізь сльози забринів її схвильовано-жіночий сумовитий голос. Тепер Федоренко не соромився. Вони взялися за руки, й сині гори були свідками їх радості й щастя...

«Кулемети, вогонь!» долетів з далеких просторів суворий голос Гнатюка, і Федоренко, втрачаючи свідомість, тихо опустився на сніг. Хтось невідомий дихнув йому в обличчя й над самим вухом прокричав: «Сюди, він ще живий!»

Федоренко тихо застогнав і стомлено стулив повіки. Він хотів спати.

Молодість і сила перемогли: поранений Федоренко швидко поправлявся. Його вчинок відзначило головне командування. Приходили кореспонденти різних газет, просили в нього побачення, питали, розпитували, вимагали якихось «характерних епізодів». А тих епізодів не було: все виходило буденно, просто. Федоренко непокоївся, ніяковів, не розуміючи, чого від нього хочуть. І швидко втомлювався. Втомлювались і кореспонденти, витягуючи з нього слово по слову, дивуючись його невига-

ливості. І людям було прикро, і йому не дуже приємно. І взагалі нецікаво було сидіти в палаті, склавши руки. Тягнуло назад, у полк. Там друзі і приятелі, там було його справжнє місце, а тут він почував себе зайвою людиною. Була ще одна причина, що він поспішав у полк: друзі сповіщали про одержаний для нього лист від Мирослави. Вони не знали зразу, де шукати адресата, а щоб дівчина, бува, не подумала там чого, то їй вирішили на свою відповідальність відписати відповідь.

«Не турбуйся,— писав йому Коваль,— все зроблено чисто, ніби твоєю рукою. Береза так попрацював, що комар носа не підточить, і дівчині, поки ти повернешся назад у полк, спокійніше буде вдома, не побиватиметься марно. Видужуй-но, голубе, там швидше, бо щоб не довелося за тебе другого листа писати...»

— Уявляю, що вони там написали! — заходив у розпач Федоренко. — Незнайома дівчина... А вони, мабуть, їй вчистили любовного листа? Та ще хто? Береза, який у таких речах не знає міри! Що можуть там подумати про нього! Ой, скандал! А все той проклятий сором... Соромно було признатися: де ж пак, щоб у нього та не було дівчини, хіба він гірший за всіх? От і маеш!

Федоренко не давав спокою головному лікареві. Коли його, нарешті, випишуть? Адже він здоровий-здоровіснький, і рана майже зовсім загоїлась...

— На все свій час, любий друже! — заспокоював його добряга лікар. — Будьте певні, ми вас не затримаємо тут ані одної зайвої хвилини... Очікуйте, цими днями очікуйте!

І Федоренко знову покійно очікував, лічив безрадісні довгі дні. Коли йому ставало дуже сумно,— добував персланого друзями листа від Мирослави.

«Ви вірите в щасливі випадки? — писала, між іншим, Мирослава. — Бо я вірю. І мені чомусь здається, що саме такий випадок має місце в нашому з вами сердечно-товариському листуванні... Дуже рада буду і щаслива знати, що ви справді є такий, яким я вас собі уявляю з вашого доволі коротенького листа. Бажаю вам успіхів і щоб вашим супутником була скрізь мужність, і мужність, і ще раз мужність...»

Федоренко перечитував ці теплі рядки, і вони, як той чарівний талісман, підносили його дух, проймаючи якоюсь такою тихою, тихою хвилею ніжності до Мирослави. «Ні,

ні, це взагалі нечувана річ,— відбивався Федоренко від свого настирливого почуття.— Є заочні інститути, а заочного кохання не буває...»

Що сказали б його друзі, коли б знали чисту правду? Ну, далекі, ніколи він не був ще в такому кумедному становищі!

Настав жаданий день. Добряга лікар перший поспішив порадувати свого нетерплячого пацієнта.

— От ви вже й готові, друже мій! Заштукували ми вас міцно, навіть і знаку не лишилося... Щаслива путь!

І того ж дня Федоренко виїхав у полк. Він схожий був на мореплавця, який по довгій плавбі ступив на землю. Скрізь було стільки свіжих вражень, що від них крутилась голова. Все здавалося новим, все вражало свіжістю, яскравістю кольорів і фарб, і навіть одноманітні краєвиди суворої північної природи викликали справжню радість і захоплення. Федоренко однаково був радий і людині, і машині, що верталися на фронт.

— Ну, як там?— жадібно розпитував людей, які верталися з передової лінії. Усі стверджували одно: «Маннергейма лінію прорвали... Тепер дрібниця залишилася! Зловити самого Маннергейма!»

Ця новина викликала у Федоренка новий приплив радісного збудження. Скоріш, скоріш! Це буде дуже прикро, коли він, що воював весь час, з першого дня, не встигне прибути на закінчення... І Федоренко поспішав, щоб не прогаяти в дорозі жодної хвилини. Прибув він якраз вчасно: полк уранці мав іти на штурм останньої білофінської твердині — міста Выборга.

І хоч готування було в розпалі, проте чимало друзів знайшли час зустріти Федоренка й привітати його з щасливим поверненням у полк. Бійці раді були побачити свого командира здоровим. Вони знали вже про все: і про подяку й нагороду йому від вищого командування, і про те, що він затверджений в новому званні лейтенанта, і про призначення його командиром розвідроти, про все те, що саме зараз так радісно хвилювало Федоренка. Перед ним стояв Гнатюк. Від радості Гнатюкові бракувало слів, і відважний боєць, що не звик ховатися з своїми почуттями, просто обняв свого командира і сказав по-щирості, як думав:

— А здорово ми їх тоді почистили, товаришу лейтенант!

І всі бійці відразу розсміялися, бо всі вони, виходить, однаково думали.

Прибіг лейтенант Береза, за ним молодший лейтенант Коваль, Павлюк — усі хороші, милі друзі; Федоренко переходив з обіймів у обійми.

— Здоров, друже!

— Здрастуй, герой!

— А ми приберегли для тебе одну цікаву річ,—інтимно підморгнув Береза після того, як уже вляглася хвиля привітань і поздоровлень.

У Федоренко серце тьохнуло.

— Яка така річ?..

— Лист тут один тобі,— продовжував Береза, добуваючи листа, явно втішаючись з того замішання, в якому опинився його друг. — На, читай і дякуй нам!

Федоренко ніяково подякував. Йому досить було глянути на штамп, щоб відразу ж пізнати: лист від Мирослави. Це відповідь йому на те, Березою писане, «послання»... Федоренко завагався: сховати листа й самому прочитати — не виходить, бо на фронті є свої неписані закони, і один з них велить ділитись з усіма своєю радістю і смутком, а прочитати всім уголос теж неvistачало духу.

— Хлопці!— вимовив нарешті він благально, звертаючись до Берези і до Коваля. — Скажіть, що ви там їй написали?

Береза самовдоволено розсміявся.

— Ну, чудний ти хлопець! Доти, брат, блокуєш, а такої звичайної речі, як лист від дівчини, боїшся... Ну, що ми там могли написати? Написали, щоб не сумувала, що ти носиш її ясний образ в своєму полум'яному серці, що ждеш не дідешся, коли, зрештою, настане той щасливий час... Ну, і так далі... Приклали твій портрет, той що ти подарував мені перед першим боєм, і на закінчення попросили в неї теж її портрет,— і все.

Федоренко одчайдушно махнув рукою так, ніби він відважувався на бозна-яке небезпечне діло, запустив у конверт пальці, шарпнув і роздер його по половині. Показались дрібні списані рядки листа. З-під рук, прослизнувши поміж пальцями, упала фотографія молодої дівчини.

— Ось вона, ця громадяночка! — вигукнув радісно

Береза. Фотографія пішла гуляти з рук у руки. Мирославу уважно розглядали.

— Серйозна, видно, дівчина!

— І вродою підходяща!

— Тихенький, тихенький, а бач яку кралою вибрав! — дивувався вражений Коваль. Мирослава наче знала, що так буде, вона скромно посміхалась на ті вихвалання своїй справді чарівній вроді. Тут не було ні жіночого лукавства, ні навмисно підкресленого бажання всім подобатись, ніякого такого жіночого загравання, що мужчини часто звикли добачати в фотографіях. Дівчина дивилася на світ широко розкритими щасливими очима. Її в міру довгасте, типове українське обличчя, з відтінком властивої українським жінкам енергійності, виявляло неабияку рішучість і сміливість. Така жінка, залежно від обставин, могла бути тихою сумірною дружиною, а в разі потреби — суворою і сміливою Палііхою. Привабна усмішка в кутиках міцно стулених уст якнайкраще пасувала до сміливого й ніжного обличчя. У цій усмішці було все: і ласкаве привітання незнайомим друзям, і радість молодого життя, і трепетне соромливе признание...

Здавалося, що без цієї усмішки не було б і самої Мирослави.

— Бач, і нічого страшного! — засміявся безпечно Береза.

Федоренко, все ще хвилюючись, несміливо розгорнув листа. Його обступили тісним колом.

*«Любий друже!*

*Дякую за щирість і за все, за все, за кожне ваше слово. Знайте, що для мене кожне ваше слово — моя нова радість... Така вже я! Не люблю легкодушних і готова на все для тих, кому обов'язок і честь дорожчі за життя, хто однаково сміливо йде на бій з ворогом своєї Вітчизни і з самим життям... Поважаю сміливих і дужих! Поважаю вас, бо знаю...»*

— А ти все — що та що ви написали, — докірливо перебив Береза. — Написали те, що треба. Ех ти, чудій! Хіба тобі мати таку дівчину? Читай далі!

Далі Мирослава описувала свої переживання та різні дрібниці свого буденного життя, вона тепер готується вступати у вищу школу, і під кінець запрошувала Фе-

доренка обов'язково після повернення з фронту відвідати Криворівню. Там напрочуд гарна природа!

— Запрошує всіх у гості,— пожартував Федоренко, щоб якось приховати свою радість.

— З охотою! Ми люди не горді! — так само жартома пообіцяв Коваль.

Друзі ще погомоніли трохи про наступний день, побажали один одному удачі в завтрашніх боях і розійшлися. Вночі полк зайняв свої позиції. Мороз міцнів з кожною годиною. Проте Федоренко не відчував холоду. Він увесь був під владою настрою, нав'язаного листом від Мирослави, горів внутрішнім вогнем своєї радості. «Люблю сміливих і дужих» це ж її слова! Вона вимовляла їх, коли писала. І слова звучали в його сповненій тепер відвагою душі, як бойовий поклик, як наказ, якому він повинен був коритися.

Рота легко відтиснула передові частини противника, висунулася далеко наперед і, діставши наказ закріпитися, залягла на невеличкій висоті. На схилах, чіпляючись за кожну п'ядь землі, засів противник. Це остання висота на підступах до міста Виборга. Повите чорною імлою ночі місто скидалося на величезне гробовище: ні вогника, ні звука, мертва тиша. Там розбитий, але недобитий ворог збирав свої останні сили... Боротьба буде не легка! Міцний мороз пробирав аж до кісток. Бійці спочатку бадьорились, а далі припишкли на снігу — погано! Дивись, ще ноги поморозять. І Федоренко цілу ніч ходив по взводах, підіймав на ноги бійців. Його веселі жарти не давали спати... Гнатюк не пізнавав сьогодні свого командира: «От що значить одержати лист від дівчини!» Бійці несамохіть переймалися бадьорим настроєм, і тоді легше було зносити пекучий мороз. Під ранок розпочався штурм укріпленого міста. Рота Федоренка збила перед собою посиленій вночі заслін ворожої піхоти і вдерлася на плечах ворога у передмістя. Підпалене ворогом місто горіло, як велетенський смолоскип. На кожній вулиці — барикади. Довгі язики полум'я кидали вогнем в обличчя, палили шинелі, розпікали каски, загороджували шлях — усе дарма. Рота пробивалась крізь вогонь, і де була найбільша небезпека, там бачили командира. Вулицями вихрила метелиця куль і шрапнелі: стріляли охоплені полум'ям будинки, стріляли підвали,

барикади — кожен сантиметр простору відчайна злоба ворога пронизувала кулями. А рота все йшла далі й далі, заглиблювалася у місто, вибиваючи противника з усіх щілин...

Разом з піхотою артилеристи котили руками гармати.

— Барикада!

— Товариші артилеристи! Разо-ом!

Залп — і барикада летіла до всіх чортів, і білофінни — разом з нею. Гнатюк захопився боем, він командував навіть і артилерією:

— Артилерія! От туди разочок дайте! Б'ють чорти з будинку, нема ради!

— Зараз буде! — Артилерія давала «разочок» по будинку, і Гнатюк, зціпивши зуби, вихоплювався вперед разом із своїм відділенням. А попереду, на даху, вже знову стрекотали кулемети.

— От гадюча кров! Де вони засіли? Ага, бачу!

Поки Гнатюк розглянувся, Федоренко пустив у роботу автомат. Ворожий кулемет відразу захлинувся...

— Припиніть вогонь!

Усі, хто був разом з Федоренком, здивовано озирнулися на голос: батальйонний комісар Купріянов радісно зняв шапку.

— Наказ радянського уряду, товариші! Поздоровляю вас із переможним миром! Ура!

Переможний клич струсонув насичене гарячим боем повітря. «Ура» котилося по всій бойовій лінії. Розхвилюваний Гнатюк з досади вдарив шапкою об землю.

— От досада, га! Ми тут кінець білофіннам підводили... А може б, товаришу батальйонний комісар, почекаати з миром трошки? Ми їх одним духом докінчимо...

— Кінець, товаришу Гнатюк, кінець,— сміявся комісар.

Гнатюк ніяково оглянувся навколо себе, немов шукаючи підтримки у своїх бійців, але бійці всі радісно сміялися, і Гнатюк і собі так само засміявся.

Підійшовши до Федоренка, заговорив, наче і війни ніякої не було:

— Ходім, товаришу лейтенант, у мене добра бритва є, поголилось.

Пішли. Жарким полум'ям палало місто. Гарматна канонада поступово замовкла, і нарешті настала врочиста тиша — мир!

Поїзд мчав на захід. Федоренко з цікавістю спостерігав з вікна вагона строкаті смужки селянських нивок. Яка убогість, коли порівняти з широкими колгоспними ланами! Незабаром Коломия. Власне, йому не сюди дорога. Курорт, де він має відпочивати, лишився далеко осторонь. І взагалі, ця подорож віщувала йому багато незвичайного, такого, що zarazом і лякало, і радісно хвилювало. Він їхав до Мирослави. Усі її листи, а також і лист-запрошення, були при ньому. Він знав, що його чекають, бо не далі як учора вони з Тернополя обмінялись телеграмами, і він був певний, що його приймуть як гостя.

От тільки ця перша зустріч... Вона, правду кажучи, найбільше й хвилювала Федоренка. Як йому повестися при зустрічі? Чи підійти й обняти, як звичайно в таких випадках вітають друзів? Чи бути ввічливим і стриманим, як належить гостеві? Як йому краще зробити, щоб і виявити своє ставлення до Мирослави й одночасно додержати пристойності вихованої людини, командира Червоної Армії?

«От тобі й тактичне завдання!» бадьорився Федоренко. Але жарти жартами, а там, очевидно, будуть її батьки чи то якісь родичі, що вже знають про те, яке в нього листування з Мирославою. Головне — це перші п'ять хвилин: уміти зорієнтуватися. А далі... Ну, що ж далі? Все, здається, ясно: він кілька днів погостює, вони — він і Мирослава — ближче обізнаються, а після курорту... можна буде подумати і про щось «інше».

Радужні надії не кидали Федоренка до самої Криворівні.

З Коломиї він вирушив автомобілем до Косова. У Косові йому пощастило пересісти на другу машину: знайомий комендант місцевого гарнізону взяв його підвезти до самої Криворівні. В горах пишно буяла весна. Стояв погожий кінець травня. Зливаючись з синім небом, купалися в ясних хвилях сонця розкидані понад дорогою мальовничі гірські краєвиди. Чисте повітря пахло свіжим медом. Дихалося вільно і щасливо.

«Ат, менше з тим! Чого багато хвилюватися? Буде так, як буде!» І Федоренко намагався не думати про перші хвилини зустрічі. Він жартував, сміявся й був веселий, мов дитина, яка вперше звелася на ноги.



— Еге, я бачу, лейтенант, що ви ніяк не всидите на місці. Невже на вас так гірська весна впливає? — лукаво випитував полковник-комендант, не стара ще людина.

— Весна, товаришу полковник, весна і нічого більше! — запевняв наївно Федоренко. — Ви погляньте, яка скрізь краса! Аж голова паморочиться... Тут мають бути гарні дівчата!

— Дівчата тут справді гарні,— згоджувався з ним полковник. Отак, безтурботно розмовляючи, перескакуючи від одної теми до другої, приїхали вони надвечір до Криворівні. Федоренко розпрощався з добродушним полковником і зараз же поспішив довідатись у першої, що стрів на вулиці, жінки, де мешкає Мирослава Качанюк. Жінка зразу сторопіла, потім таки показала.

— Ото ек видите, товаришу, є школа, то в тій школі. Федоренко подякував. Школа була недалеко. І знову вся його сміливість раптом десь поділася, ніби розтанула на сонці. Забилося тривожно серце... Що це, справді? Не маленький же він, слава богу! Здається, знав, куди їхав? Федоренко оглянувся круг себе й засміявся: «Нема тітки, щоб за ручку повела до хати...»

Але тривога не влягалася. Тоді він розсердився і, тамуючи в собі бажання швидше перебігти вулицю, пішов навмисне повільним вивіренним кроком. Отак добре! Статечно перейшов через усю вулицю, зайшов у подвір'я школи, видно, недавно обгороджене новим частоколом, і, все ще стримуючи серце, що в цій хвилині ладне було вискочити з грудей, постукав у двері невеличкого, збудованого при школі флігеля. Вогнем пашіло обличчя. Прислухався...

— Хто там?

— Мирослава Качанюк?

— Будь ласка, прошу! — Двері відчинила молода русява дівчина, з цікавістю поглядаючи на гостя. Федоренко змішався: перед ним стояла і грайливо посміхалася така близька й рідна йому Мирослава. Що він скаже їй? Коли все раптом вилетіло з голови...

— Сестра зараз буде... Прощу заходити! — гостинно запрошувала дівчина, виводячи гостя з прикрого становища.

Федоренко лише відчув, як по тілі прокотилася задушлива гаряча хвиля, і поспішив добути хусточку. Може, це він просто не дочув.

— Я хотів би побачити Мирославу Качанюк...

— Дуже прошу! Сестра вийшла на часинку, вона от буде,— повторила дівчина своє запрошення, дивуючись з того, що її військовий гість так одразу прикро змінився.

«Що за нісенітниця! Жартують з ним, чи що? Ага, вона хоче випробувати, наскільки він запам'ятав її обличчя з фотографії... Хитро!» ухопився за щасливу думку Федоренко. І враз ніби з нього хто рукою зняв усі його «страхи». Він сміливо зайшов у дім, назвав себе, дівчина себе назвала. Її звать Дориною. Нехай буде Дорина! А через короткий час вони вже сиділи разом у маленькій затишній вітальні, і Дорина невимушено розповідала йому про красу тутешніх гір, про своє захоплення мистецтвом... Вона давно вже малює. Але в польській школі їй сказали просто, що хлопці не здатні розуміти високе мистецтво, й тому вона мусить пошукати собі іншої професії. Це було дуже боляче. Та що поробиш! Мирослава закінчила семінарські студії і теж сиділа без роботи. Батькові, що не хотів зректися свого «українства», довелося покинути залізницю... Це був один суцільний жах! Коли помер батько, з хати вивнесли, за борг, останню лавку. Але через тиждень прийшли червоні... Тепер вона підготувалася і думає поїхати до Львова студіювати малярство...

— О! Вже й сестра, здається, повернулася! Авжеж, вона!

Федоренко враз несамохіть підвівся. Зачулися жваві веселі голоси. Сестру, чути було з мови і з усього, продовжав якийсь військовий. Дорина миттю причинила їм назустріч двері.

— А в нас гість! — урочиста показала дівчина.

Першим зайшов до кімнати військовий. Федоренко здивовано поточився. Перед ним стояв товариш, його кращий друг курсантських років, Дмитро Шевчук, тепер молодший лейтенант, стояв і радісно посміхався.

— Оце гість, так гість! Мирославо! А йди швидше! Подивися, хто до нас приїхав! Здоров, чи що? — Друзі міцно і сердечно обнялися. Увійшла зніжковіла Мирослава. Федоренко глянув: так, вродлива жінка, але це лише віддалена подоба Мирослави.

— Знайомтеся! — продовжував Шевчук.— Моя дружина...

Федоренко простяг руку, та так і остовпів.

— Твоя дружина?

— Ну, звичайно! Що ж тут дивного? Доринко,— попрохав Шевчук ласкаво,— приготуй нам, люба, що-небудь такеє, знаєш, як для гостя...— І після того, як Дорина вийшла, підійшов до свого друга.

— Ти сідай,— м'яко всадив його у крісло, немов лікар хворого.— Сідай, я знаю, що ти думаєш... Це Дорина нам такої каші наварила... Та ти не хвилюйся. Зараз ти все зрозумієш... От послухай! — І Шевчук докладно розповів, що саме тут вийшло. Якось раз, увечері, приїхав він з Косова додому. (Частина його там стоїть). Мирослава з Дориною зготували, щоб вислати на фронт, посилочку. (Тутешні всі жінки й дівчата робили це дуже часто). Поспитали, звісно, чи не може він порадити якийсь адрес? От він і порадив. Дорина склала коротенького листа. А підписати не наважилась. За неї підписала Мирослава. Думали, тобі буде однаково... Ну, а ти, ніколи я не помічав у тобі таких здібностей,— весело підморгнув Шевчук, — відразу: бах гарячого листа! Розчаровувати нам тебе... подумав я, навіщо? По суті, нічого ж не змінилося! Портрет? Тобі Доринка надіслала...

— Береза, все Береза,— сумно посміхнувся Федоренко.— Можеш далі не казати, я вже сам тобі докажу решту...

І коли подружжя вислухало всю історію отого, Березою написаного, товариського листа і Мирослава прочітала — Шевчук знову кинувся обіймати друга.

— Ех, ти ж чудак! І Береза тут не винен, і ніхто не винен. От ти поміркуй! Дорина думала тебе розважити, надихнути духом бойовим, щоб ти знав і почував, що десь там про тебе дбають і турбуються, що ти не сам... І Береза теж зробив по-людському. Я на його місці, може, по-своєму, але зробив би так само, як і він. Ну, трохи пересолили, це на другий раз буде наука, але в принципі — нема на кого ображатися... Доринко! — статечно гукнув Шевчук у двері і махнув рукою, мовляв, нехай на цьому все кінчається.— Поспіши, бо ти змориш мені гостя! А ти, Славо,— сміючись, звертався до дружини,— будь ласкава, зараз же мені відшкодувати потерпілу сторону і на цьому, будемо вважати,— кінець справі.

Мирослава неспішно звела очі.

— Ви не сердитесь на мене?

— Чого ж там... Власне, я сам винен...— неспокійно ворушився Федоренко, не знаючи, де себе подіти від незручності перед подружжям. Увійшла Дорина. Вона, мабуть, догадалася, про що йшла мова, бо, глянувши крадькома на гостя, до того розгубилася, що несподівано для всіх отак взяла й виказала:

— Але ж я не винна... Я вже сама була б написала... правду...

— Ти ще матимеш для цього час! — спинив її Шевчук.

На столі з'явилися чарки і все, що потрібно до чарок. Згодом за столом сиділа дружна сім'я милих молодих людей і осмілілий від іскристого вина завзятий Федоренко, звертаючись до Дорини, проголошував свій тост:

— За подарунок від невідомої!

## ЩАСТЯ

Вечір прийшов несподівано. На головній вулиці, над аркою, зайнялася велика червона зоря; слідом за нею спалахнули електричні ліхтарі по всіх вулицях, за ними бризнуло й розлилося золотавим сяйвом світло по хатах — і в тій хвилині все село Літки заіскрилося веселими привітними огнями.

Настя Ковалиха не прокинулася від своїх думок навіть і тоді, як світло, сміючись, пустуючи, облило всю її задумливу постать. Вона сиділа край стола, підперши голову руками, і линула думками далеко-далеко, аж на край свого життя...

...Була вона дівкою... Минулося те дівочтво, немов за водою сплило, не знати, як його й споминати. Мабуть, чи не так, як у тій пісні співається:

Ой стану, згадаю  
Про своє дівочтво,  
Та й поллються слізоньки,  
Як вода з-під мосту...

А вийшла заміж — що змінилося? Тільки горя більше набралася: пішли діти — та одно за другим. А ти, жінко добра, хоч — роби, хоч — гола сиди. Нема тобі полегшення ні від бога, ні від людей, ні від рідні, ні від чоловіка — сказано, злидні! А в злиднях і кохання не кохання. Яке життя — така й любов, таке й кохання. Чоловік бувало чорний, мов земля, сидить, а голова сама з журби долі хилиться...

— Що маєм робити, жінко? Як нам далі жити?

А що вона могла йому порадити?

— Якось треба доживати...

Але й того злиденного життя не судилося дожити вкупі. Сталася війна — забрали чоловіка... Залишилися злидні, бідування й малі діти. Не одна вона була така. Було багато. Бідувала чорно, аж ревла... А повернувся чоловік — то що? Силу, яку мав, лишив на фронті, а приніс їй у дві жмені вошей... Така поміч! Не життя, а темна домовина, і живі люди в ній гниють і множаться... Нащо? Для чого? Страшно згадати?

Настя здригнулася від нервового нападу.

За рік помер від сухот чоловік. Лишилася вона сама «давати дітям лад». А який ти лад даси їм, коли в тебе коло хати курка і та не вдержиться, і на руках дитина в повиточку? Проте мусила, робила — як же? Мати! Діти бувало засперечаються за дні:

— Неділя.

— Понеділок.

— Ні, неділя. Бачив, мати сьогодні вмивалася?

По неділях умивалася... Тільки в революцію й розвиднілось... Та й то, щоб не колгосп — пропала б! А колгосп на світ удруге народив, і вийшло так, що на старість повернулась нова молодість. Тепер дівуй, стара! Викохала трьох синів, як соколів... Дмитруньо — в школі десь дітей навчає, Васильочок — інженер, на шахті вугіль здобуває, а Ваня — кордони стереже від ворогів неситих. Одна Галочка на втіху вдома залишилася. Та й та десь цього року школу закінчить і вилетить...

Брязнули сінешні двері. Хтось шарив по сінях, намацував руками клямку хатніх дверей, наміряючись ввійти.

— Неначе хтось чужий?

Хотіла вже підвестися назустріч, коли — на тобі! Через поріг до хати, разом з холодом, вкотилася клубком відома на все село баба Омеляниха.

— Добровечір, сусідонько! — вклонилася смиренно баба.

Настя посміхнулася. Омеляниха була з тих баб, що, як то кажуть, можуть разом стригти і голити. Шпаркими, зажерливими очима обмацала вона в одну мить усі куточки просторої, сповненої всіма достатками хати і, впевнившись, що Настя тут сама і що їм ніхто не заважатиме, обережненько, бочком, присіла на край лавки.

— Що новенького чувати у вас, Настуню? — Голос баби Омелянихи сьогодні був такий прихильний, хоч до рани прикладай. Настя добре знала ціну цій прихильності, і хоч як вона не любила баби, сільської похатниці, а все ж таки відповіла для годиться:

— Дякувати, нічого. Хата тепла, в хаті добре, хліб їмо — не кришимо...

— Так, так, хвалити бога, маєте, Настуню, хліб і, як то кажуть, ще й до хліба, — радо підхопила баба Омеляниха, не забуваючи при цьому ще раз обмацати своїм пролазливим поглядом усі куточки в хаті. Відтак вона вмостилася на лавці вигідніше, не боячись, що їй можуть перешкодити, і почала:

— А я оце від батюшки. Коли назустріч братик ваш молодший, Федір... «Доки, каже, бабо, ти будеш нам світ паскудити віспи чорної нема на тебе!» Господи! Хіба ж я що! Віку того крапля залишилася, дожити треба... В якій вірі жили, в такій помирати будем, а як же? Христос терпів і нам звелів... А батюшка, боже, сокрушаються! Ви там, Настуню, ближче стоїте до власті... Не знаєте, як буде завтра з тим голосуванням?

Облесливий бабин голосок залазив Насті в душу. Баба з того нетерпіння аж засовгалась на лавці, сподіваючись почути цікаві для себе новини. Настя посміхнулася. «Стерво баба — випитує», подумала, а потім голосно сказала:

— А так воно й буде: за «Положенням». Як у людей, так і в нас...

— І баби, кажуть, повинні йти голосувати? — допитувалася Омеляниха.

— А як же? — Насті було приємно відчувати свою рівність. — Хіба жінка не той самий чоловік?

— Той самий, та не той, — значущо натякнула Омеляниха. — Чоловік — це чоловік, а баба — бабою. На те господь їм і ознаки різні дав, а як же? Де чоловік раз ступне, там бабі треба двічі... і нема чого, Настуню, нам рівнятися до них. А то звикли скрізь бабами затулятися, де треба, де й не треба, — голосуй... А потім що до чого... «Ти, проклята душа, винна!» Спом'янеш моє, Настуню, слово: на баб усе перекладуть... І на руках — чи чула? — кажуть, будуть класти вічну печать?

— На язичі, кажуть, — це я чула, і то не всім, а лиш декому... — відказала бабі Настя.

Баба здивовано вирячила очі. Чи це не причулося їй часом? Світ перевернувся! Слухати таке від Насті..

— Як ви кажете, Настуню?

— Так, як чуєте, бабуню.

Насті вже давно хотілося провчити бабу, щоб по хатах брехень не розносила, та все якось не випадало. Омелянха усе ще не могла опам'ятатися.

— То ти мені збираєшся на язиці печать класти?

— Хіба я сказала — вам? Тому, хто з свого язика робить халяву...

— Тьфу на тебе, капосна! — скипіла баба, забуваючи, чого вона прийшла до Насті.— Ти до неї з щирим серцем, а вона... Дивись, яка совецька стала?! Коли б не урвалося!

— Така, як бачите. Не бійтесь, бабо, не урветься,— допікала Настя бабі.

— А щоб ти дітей своїх не дочекала бачити! Щоб ти скрутилася, — кричала баба, виливаючи на Настю усю жовч своєї злості.

— З вашого рота та в вашу пазуху,— відвертала Настя бабині прокльони.

Відтак міцно причинила за бабою двері і якийсь час схвильовано стояла серед хати.

Що ж це вона робить? Через цю дурну бабу забула, що в хаті не прибрано! Адже ж завтра вибори до Верховної Ради СРСР — велике свято в цілій Радянській Батьківщині... І для неї, Насті, це свято так само дороге, як і її діти, що служать тепер радянському народові. Хіба воно не народилося в крові й муках, як родиться найдорожча матері дитина? Революція — це мати. Більшовики — її сини й дочки. А вони вернули їй, убогій жінці, втрачене життя, вернули втіху в цім житті, вони виховали всіх її дітей... Як же їй не святкувати цього свята, коли сама душа проситься?

Настя кинулась до скрині, вийняла найкращий, найкоштовніший рушник тонкого, ясного, немов травневий день, мережива. Внесла з комори червоної калини.

Авжеж, вона зараз сплете вінок з червоної калини і цим вінком і рушником вшанує найлюбішого з усіх, того, хто став їй батьком рідним — Леніна.

Пальці Настині жваво бігали по гілочках калини,— вона плела вінок. Портрет вождя стояв тут же таки, обіч неї. З виточеної рами на Настю дивилися привітні,



теплі, батьківські очі і, сповнена радісного хвилювання, Настя враз відчула, як ці теплі, променисті очі раптом діткнулися до струн її душі, і сама її душа, не відаючи того, стиха заспівала. Цей спів спочатку був невиразний, несміливий. Скоріше це була журлива скарга якоїсь маленької дівчинки, що втратила і знову знайшла свого тата; з сльозами на очах розповідає дівчинка татові про свою до нього любов, про свою тугу, про свої поневіряння,— так розповідала Настя...

Вийду за ворота, стану, як сирота,  
вийду за другії — трава зеленіє...  
Горе ж було жити, ой, як тій криниці  
межи дорогами!

Як з тої криниці всяк води нап'ється,—  
з мене, удовиці, всякий насміється,—

скаржилась Настя, виливаючи біль і тугу своєї душі. Відтак голос її зміцнів, крізь сльози в очах Насті виглянуло сонце, і уже не журба, а радість довгожданого щастя забриніла в Настиних словах:

...Та не вік судилось багачам сміяться,  
прийшли й на них чорні, невеселі дні,  
засіяло сонце — наш великий Ленін,—  
засвітило сонце бідній удові...

Слів пісні не треба було ні вишукувати, ні складати. Вони самі виливалися з серця, разом з радістю осяяного ленінським сонцем удовиною життя. Пісню співало саме серце, а з серцем заспівала й Настина хата і все, що було в хаті,— на цілий широкий світ співала Настина радість.

Вільно й радісно впліталася у вінок пісня.

Галя щойно повернулася з школи. Переступивши поріг, вона здивовано стала вслухатися в молодий, чистий, майже дівочий голос матері. Таким голосом її мати ніколи ще не співала.

— Що це ви, мамо?

Настя, оглянувшись і побачивши свою улюблену дочку, чисто по-дівочому розсміялася.

— Співаю, дочко! Нагулюю свої дівочі дні... Аякже! Не все ж тобі одній співати, дай же трохи й матері.

— Поділимось по половинці,— пожартувала Галя.

Догадлива дівчина, вона лише поглянула на портрет вождя, на вінок — і миттю зрозуміла все.

— Допомогти вам, мамо?

— Нехай, я вже сама.

Насті не хотілося покладатися на Галю. Поділитися своєю радістю з дочкою — це ще можна, а вінок... Ні, краще вже вона сплете сама. Галя згодна: нехай мати допліта вінок, а їй тимчасом можна буде почіпляти рушники і поприкрашувати стіни, — чи не так? Настя не перечила. Хоч їй усе здавалося ще, що Галя ще «дитя» і «нехай воно собі погуляє»...

Робота в хаті пішла жвавіше. Галя встигала всюди, і незабаром хата мала святковий вигляд. Насті залишилося тільки де-не-де поправити, подати Галі практичні зауваження: «Он там поправ... туди поглянь... сюди поглянь...»

При світлі електрики чіткіше окреслювалися речі, електрика лягала на все м'якими тонами, створювала урочистий настрій. І було б дивно, якби настрої цей порушила сама господиня, не причепурившись. Настя стала прибиратися.

— Мамо, але ж нам пора лягати спати! — здивувалась Галя, бачачи, що мати прибирається. Настя заперечливо похитала головою.

— Ні, моя дитино. Сьогодні світло горітиме цілу ніч і... Я не спатиму. Ти хоч — лягай... Тобі однаково... Мені ж ця ніч — дуже дорога. Я хочу своє право зустріти не спавши...

— А мені, виходить, лягай спати? У мене нема права? — образилась на матір Галя.

Настя вибачливо посмінулась.

— Вчена, та ще не дрюкована. Право, дочко, в нас однакове, та думлі не однакові... Я це право, поки його дочекались, змалечку слізьми обмила, а ти, дякувати Радянській владі, його виспівала в мене... Он як!

У Галі на очах показалися сльози. Настя це помітила.

— Чого це ти? Ех ти, сльозоточива! Ну, нехай уже... Сиди. Будемо вдвох стрічати наше право: ти по-своєму, а я по-своєму. Одна ж тепер ти у мене, відірвалась від братів... Що вони тепер там роблять, наші голуби?

Настя глянула на фотознімки, що висіли у червоному кутку, любовно завітчані руками Галі. З фотознімків дивилися троє, як три краплі води схожі між собою,

Настиних синів. Життя вже встигло покласти на них свій відбиток. Старший, учитель — дві глибокі зморшки прорізували високе, замислене чоло — був поважний, з лагідними, мов у дитини, очима. Він мав усі ознаки професіонала педагога. Так і здавалося, що він зараз посміхнеться, обведе очима хату і, таємниче примруживши ліве око, лагідним, інтригуючим голосом скаже: «Ану, діти, слухайте. Зараз нам (і при цьому загадково зазирне до класного журналу) Василь Костенко розкаже про дуже цікаву річ... про те, як живе, множитья і чим годується луговий метелик...» І поведе свій звичайний, щоденний урок. Так виглядав старший Настин син.

У середнього, інженера, буйно вився кучерявий чуб. Його сміливі, допитливі, злегка примружені очі, здавалося, говорили: «Молодість може зробити все».

А третій — наймолодший, симпатичний, приемний юнак у військовій формі прикордонника — намагався бути суворим і, мабуть, через те в його обличчі проглядало багато хлоп'ячої наївності й зворушливої ніжності. Прикордонне життя, повне бойових пригод і несподіванок, виховало в ньому певність у своїй силі. Міцний, відважний, вольовий — такий був третій, наймолодший Настин син.

Настя дивилася на портрети своїх любих синів, і посмішка гордовитого вдоволення не сходила з її уст.

— Що вони тепер там роблять? — повторила вона вдруге, звертаючись не то до Галі, не то до своїх думок. Галя засміялася.

— Такі ви якісь чудні сьогодні, мамо! Що вони тепер там роблять? Роблять, що їм треба, — мабуть, до виборів готуються.

— Авжеж, — продовжувала вголос Настя, — клопоту у них багато, дочко, більше, ніж у нас. Оце пішла б, провідала, спитала — так далеко ж! Відкотилися від нас, як...

— Можна ж написати, мамо, — порадила Галя.

— Написати?

Насті здалося, що хата ще більше повеселішала. Справді, як це вона, мати, не подумалась до цього? Таж сьогодні такий вечір!

— Сідай, Галю. Сідай, моя дочко, напиши їм, як їх мати своє право зустрічає...

Галі не треба було повторяти. Вона охоче метнулася

по своє шкільне приладдя. Через хвилину вона вже сиділа за столом з трьома акуратно розкладеними перед нею аркушиками паперу... Адже ж їй доведеться написати три листи!..

Настя сіла поруч Галі, теплим поглядом обвела ще раз прибрану по-святковому хату: як жар горів червонокалинний вінок на портреті Леніна; широкі, вишивані дрібною низзю рушники квітчали портрети соратників великого вождя; в хаті було чисто, мов у віночку; і здавалося, ніби всі три сини з фотокарток якимось відразу повернулися до матері і ласкава тепла посмішка опромінила в цей час їхні, немов живі, обличчя.

Настя й собі посміхнулася синам.

— Кому вперед писати, мамо? — запитала Галя, лагодячись починати лист.

Настя звела очі на синів: усі три, вони були їй любімилі, всім трьом вона готова була все віддати, навіть і життя, для всіх трьох знаходились одні слова любові й материнської ласки... Ні, не розділити Насті своїх почуттів на три окремі частки, нарізно!

— Пиши всім трьом...

Галя здивовано підняла брови: «Отакої! Ні, справді, мати сьогодні якась чудна!.. «Пиши всім трьом...»

— Але ж так не можна, мамо!

— Як-то так не можна?! — здивувалася в свою чергу Настя.— Що, я вам не одна мати? Можна! Бач, яка ти нетямуща. Вчишся, а листа від матері, такого як потрібно, то й не вмієш написати.

— Нехай сьогодні вже буде по-вашому,— скорилась Галя,— кажіть, що писати?

— Пиши так...— Настя на хвилину замислилась. Від повноти переживань у неї всі думки ураз заколотилися, немов табун стривожених ластівок, затріпотіли разом з серцем.

— Сини мої дорогії,— стиха проказала Настя.— Відлетіли ви від мене...

— Як ті соколоньки,— підказала й дописала Галя.

— Залишилась ваша мати,— вела далі Настя,— та й не знає, як їй свою радість поділити з вами... як вас привітати! З новим правом, сини мої, з новим щастям, здоровенькі будьте!

— З великою Конституцією! — поздоровляла й від себе Галя.

В хаті над столом урочисто горіла ясна електрична лампа, було легко і ясно на серці... Над головами матері й дочки тихо витала радість, щастя й любов до життя, а над усім стояв усміхнений образ великого Леніна в червонокаліновім вінку, що горів, як жар, у сяйві електрики...

*1939*

## НІЧ ТРИВОГИ

Радченко Степан, міцний кремений чоловік — хоч сивина вже й посріблила йому бороду та скроні — ви-йшов з хати, примружився проти осіннього сонця, вдоволено й гордовито, по-хазяйському пройшовся по подвір'ї.

— Тепер можна вже й перепочити трохи,— сказав голосно, звертаючись до себе. У колгоспі все пороблено: змолочено, державі сплачено, озимина засіяна, насіння (ярина) засипане... з колгоспного достатку в нього, Радченка, в коморі одної пшениці чистої, добірної — не клади золота! — сто пудів. На приварок — три вози картоплі, огірки і всяка всячина. І все це їм обом, старим, на зиму добра стільки приділили. Миколенко, голова колгоспу, каже: «Їжте, дядьку, й за Івана — сили набирайтеся...»

— Смішний він, цей Миколенко. Хіба можуть дід з бабою за зиму стільки добра стеребити? От коли б Іван був, оце так! Зараз би йому новий костюм, чоботи, калоші... Щось листа довго немає? Ото влітку писав був: «Я тепер, тату, в самій столиці Києві, вже школу викінчив і танками командую. Сподівайтесь, що восени невістку вам додому привезу погостювати...» Та й щось не везе... Немає ще, видно, тієї невістки? А то б таке весілля справили, аж би в Довжку очерет шумів...

З вулиці в подвір'я вбігла пара вгодованих, рожевих поросят. Поросята підбігли до Радченка, й обоє разом заклопотано зарожкали.

— Їсти хочете, еге ж? Набігалися? А йди сюди, поганець! — Довірливе порося й незчулося, як опинилося в

руках.— Ходи, я покажу тобі, як мені повітку підривати...

Відчайний поросячий зойк розлігся по всій вулиці. Збуджено загавкали собаки. Вибігла з хати Радченкова стара, несучи повне цебро наперед себе.

— Здурів старий, здитинився, з поросятами вже грається!

— А чому б мені з ним не погратися, анахтемським,— приповідав веселий Радченко. — Чому б мені не погратися з таким... Ти глянь на нього! Наче з піни його хтось виточив, сучої пари порося! Ах ти ж, свиняче рило!

Натішився поросям старий, пустив його.

— Подивися, щоб цебра не перекинули,— застерегла жінка. Вона на часинку забіжить лиш до Ляшенків.— Там, кажуть, Іван Ляшенків пише щось про нашого Івана... Ніби наш Іван нового чина заслужив.

— Це може бути, — згоджувався Радченко. — Наш Іван, він працьовитий... заслужив, значить, напише. Мабуть, не встиг написати. Або може й написав, та лист в дорозі забарився...

— Авжеж, лист в дорозі забарився! — Мати чогось іншого й не припускала. — Та поки він дійде, той лист, а тут цікаво від чужих людей послухати... Пильнуй поросят, бо я пішла.

— Ніхто тебе не спиняє, йди.— Радченко підтяг цебро ближче до призьби. Так йому зручніше буде наглядати. Сонце пригрівало так, ніби теплом хотіло надолужити вкорочені осінні дні.

«Тепер з коноплями ще впоратися — й квит,— снував свої думки Радченко.— Хліб є, до хліба всю продукту маємо, а схочеться чогось такого «іншого», то й прикупити зможемо... По п'ять рублів на трудодень грішми, вищитував рахівник, заходить... На кок-сагізі добре заробили. Золотий, виходить, корінь!»

Радченкові було приємно відчувати себе повновладним господарем колгоспних достатків. Ще б пак! Самої птиці стільки розвели, що хмарами літає, а овець, а копей, а корів!..

— Ачу, капосна личино! То не чортове створіння?!— запопадливе на їжу порося залізло до цебра з ногами, відганяючи свого напарника, Радченко підвівся з призьби, щоб дати лад.

— Ану, вилазь, а то за вуха витягну, куркульська ти душа! Іч, розперезалося як, га?

За цією роботою й застав його парторг колгоспний Андрійчук.

— Здрастуйте, дядьку Степане! Поросят муштруєте?

— Капосні створіння, ніяк не погодяться! Доводиться за вуха рознімати,— пробачився Радченко і, рознявши поросят, направився швидше до воріт.— Що новенького чувати? Ти, я бачу, з колбуду йдеш — газетка свіжа... Як там англічанка? Й досі не здається німцеві?

Радченкові не звикати до політики. Через те він і злюбив «Известия», бо там про політику все більше пишеться... Парторг знав це й залюбки ставав з ним на розмову.

— Дихає ще англічанка, дядьку, дихає!

— Ну, а німець як? — насторожився Радченко.

— А німець тисне!

— Та-а-ак... Серйозні діла творяться! — Хочуть увесь світ запалити,— міркував уголос Радченко.— Хоч воно й не страшно нам, а все ж таки... Берегтися треба! Бо ворогів у нас чорт за десять год не похапає... Зайди, голубе, до мене, га? — запрошував парторга.— Сядемо, газетку почитаємо. Моя баба десь подалася до Ляшенків, там Іван їх щось про нашого Івана пише, ніхто нам не заважатиме...

— Не можу, Степане Васильовичу. З дорогою душею зайшов би, та не можу — поспішаю. Зайдіть до мене по вечері, потолкуємо...

Парторг подався своєю дорогою. Радченко задумливо вернувся доглядати поросят. Цебро було порожнє — поросята вже давно наїлися й розбіглися.

«Дай лиш свині роги, вона весь світ переколе,— міркував старий, заглиблений в свої думки.— А нас вони готові у ложці води втопити... Та навряд! Нема такої ложки, щоб нас намочити в ній — нема! Вони краще хай би не вилазили, бо ми все мовчимо та мовчимо... А вже як розсердимосся... Квит! З земної кулі скинемо, ще й підметемо, щоб не пахло...»

— Гей, дядьку Степане! — Біля воріт листоноша Москаленко подавав листа.— Танцюйте... від Івана!

Радченка не здивувало це. Він так і знав, що лист в дорозі запізнився. А стара пішла десь до Ляшенків... Ну, тепер він її подратує! Сховає листа й покаже аж узавтра.



— Давай, у кінці року за все разом відтанцюємо.

Москаленко передав листа й пустився йти. Радченко-ві ще хотілося почути подробиці про бої в Африці.

— Ванюшо, як воно там, га?

Не зупиняючись, Москаленко крикнув на ходу:

— Нічого! Б'ють свій свого, щоб чужий духу боявся...

— Та-а-ак! — вдовольнився з відповіді Радченко. Прихопив дорогою від воріт порожнього цебра і увійшов до хати.

— Побачимо, якого ти там чина заслужив,— казав ласкаво синові, ніби й справді той син був у хаті.— Побачимо, чого ти вартий у своїх начальників! Як ти, сину, служиш нашому Радянському Союзові... Побачимо! — Легенько розірвав конверта, обережно видобув листа і з якоюсь особливою повагою, немов робив велике діло, сів край стола.

*«Дорогі мої старенькі, тату і мамо,— тепло привітався син.— Пробачте, що трохи я загаявся з листом, ніколи було писати...»*

— Я ж казав,— подумав уголос Радченко.— Він був зайнятий в якомусь ділі...

*«Зміцнювали нашу боєздатність. На маневрах я дістав подяку від самого народного комісара оборони».*

— Добре, синку, добре! — похвалив старий, пройнятий гордістю за сина.

*«Тепер тільки що до чого (може яка свиня хоче всунути своє свиняче рило в наш город радянський), то крім того, що дамо по рилу, ми ще й по хребті потягнемо...»*

— Діставайте їх відразу і по хребті й по рилу, щоб удруге лізти не кортіло! — радив синові досвідчений в житті, бувалий батько.

*«Ясна річ,— немов угадуючи батькові думки, писав Іван,— ми тут не дримаємо, але щоб не тільки ми — Червона Армія,— а й ви з нами всі були наготові...»*

— Воно-то так! — задумливо зітхнув батько.— Тільки де вже нам, старим... Хіба так ще, при обозі де-небудь

приткнутися,— це можна. А до строю я вже, сину, негодящий! Так, очима я ще воював би, а ногами — зась. Не видержу. Хіба дуже б уже припекло... Тоді, звісно, і на колінах поповзеш. Тоді старі й малі підуть. Тільки, я думаю, у нас до цього не дійде...

*«Ми за мир,— одверто казав син,— та в разі нас зачеплять, ми один разочок «мирно стукнемо» і.... Думаю, у декого назавжди пропаде охота з нами зачіпатися».*

— А то вже так! — повеселів Радченко, всміхаючись до листа. То вже вам видніше, як там «стукнути»... Зачеплять,— то й ми тут не всидимо, «змилювання божого» не станемо від бога дожидатись! Тоді разом, одним фронтом, від старого до малого, всі підіймемось... А як же? Назад, до старого, тепер не повернеш нас, о ні! Що ні, то ні!

*«За ваш, мамо, подарунок спасибі вам,— дякував Іван.— Горіхи ми покусали колективно. Печиво і всяку всячину ми теж по змозі поділили. Дуже радий був побачити в газеті наш колгосп у списку кандидатів на Всесоюзну виставку.. А вас, тату, від душі поздоровляю з почесним званням ударника. Про мене не турбуйтеся. За мене вам не доведеться кліпати очима... До побачення! Цілую вас, ваш син —*

*Старший лейтенант Іван Радченко».*

— А про новий чин нічого щось не згадує,— здивувався батько, трохи розчарований із синьої скромності. Не інакше як Ляшенко щось наплутав. То воно й подяка — непогана річ.

Одно, що непокоїло старого: а що, якби несподівано почалася війна? Ну, молоді, ті, звісно, зараз би пішли на фронт. А що старикам робити? Дивитися, як їх, мовляв, синки воюють? Чудно якось і навіть образливо. А втім, і старики здадуться... Спустилися, скажімо, під селом парашутисти з літаків. Поки військо нагодилося, а ми вже тут — не дали їм осістися!

«Ото тільки що гвинтівки я давне-е-е-нько не держав в руках... А повчитись не завадило б! — подумав Радченко.— Однаково баби в хаті нема, ніхто не заважатиме.

А якби й побачив хтось,— яке його десяте діло?» Він, Радченко, хазяїн в своїй хаті.

— Шаг вперёд — коли!

Радченкова «стара» стояла на порозі, вражена, не знаючи, що їй подумати про цей випадок.

— Ти що, з глузду з'їхав?!

Радченко замішано поточився назад, шукаючи очима, де б йому покласти свою зброю.

— Кинь під припічок! — скомандувала жінка.— Що це ти вигадуєш?

— Нічого не вигадую,— намагався довести їй застуканий в такій делікатній справі, розгублений трохи чоловік.— Тут бачиш ось цей цвящечок? Дивись, він розхитався й висмикувався держак... Я його підправив і — дай, думаю, попробую, чи добре держиться...

— Та так по-дурному пробував? — Жінка поблажливо знизала плечима, мовляв, «які ви, чоловіки, дурні», і гордовито увійшла до хати.

— Ляшенків Іван пише, він там чув, що наш Іван уже старший лейтінант.

— Як, як? — Радченко удав, ніби недочув. Стара похатниця! Ох, він її зараз подратує, хай не буде такою розумною...

— Як ти сказала?

— Старший лей-ті-нант,— згорда викарбувала удруге Радченчиха, певна, що тепер старий не заперечить їй на слові.

— Не може бути,— твердо заперечив Радченко.— Не має він такого чину.

— А от має! — правила своє стара.— Не мав, а тепер має!

— Тьху, зцапіла баба! — І, забувши про свій попередній намір, збуджений упертістю дружини, Радченко не витримав і ткнув у руки їй листа.

— Дивися, де ж той чин? Подяку від самого наркома має... А ти знаєш, що це означає?

— І подяку має, і чин є,— обстоювала вперто щаслива за свого сина мати.

— Нехай люди прочитають, — вирішив старий, щоб розв'язати це сумнівне для нього питання.

«Люди» — сусідський школяр, хлопчина, довго розбирав листа, сумлінно зупиняючись на кожному слові. Стара до кожного слова ухвально похитувала головою.

Там, де Іван дякував за подарунок, у неї навіть викотилася зворушлива сльоза.

«...Ваш син —

Старший лейтенант Іван Радченко».

— От бачиш! — щасливій матері здавалося, що в цій хвилині хата посвітлішала. — Казала тобі — є!

— Що є? Де є? — Радченкові ніяково та й досадно було признаватися: прогавив таке слово, га?

— Лєнтінант Іван Радченко є! — переможно засміялася щаслива мати. — Отаке-то, діду!

— Ти прочитай, як тут пишеться, — не поступався дід. — Тут пишеться: «Лей-те-нант»... А ти як мені сказала?

— Я так і сказала: «Лєн-ті-нант».

— От бачиш. «Лєнтінант», — перекривив Радченко. — Хіба це чин? Голова твоя вівсяна... Лейтенант! — поправив і навіть підвівся з пошани до цього, дорогого тепер йому слова — Старший лейтенант Іван Радченко — запам'ятала?

— Хай буде по-твоєму, — щасливій, певній своєї переваги матері не хотілось більше сперечатися.

— Ну, от! — заспокоївся на цьому й Радченко, вдоволений, що «вискочив сухим з води». — Старший лейтенант... А ти знаєш, стара, що це значить?

— Як то я не знаю — здивувалася стара. — Це наш Іван.

— Правильно. Що правильно, то правильно!

Батьки охоче зійшлися на цій приемній і вигідній для них думці. Їх цілком задовольняло таке визначення змісту слова «лейтенант». Вони довго ще гомоніли про сина: про те, «як йому буде служитися в новому чині», «чи ту саму, як писав, чи може іншу вже тепер невістку привезе», про черговий подарунок, що його хотіла зараз же послати синові щаслива мати... Тільки вечір і потреба подивитися по господарству поклали край їхній розмові.

За вікнами стояла чорна ніч. У хаті — насичена різними думками тиша. Обое старі довго качалися по широкій постелі, мов два сухі качани, міркуючи, як їм краще вмотитися, щоб хутчій заснути. Сон не йшов до них. Стара мати була переповнена райдушними надіями про

майбутнє сина. Радченкові увесь час не сходила з думки війна...

«І чого воно на світі так повелося? — розмислював Радченко.— Здається, всі люди, як люди... Ну, і жити б їм по-людському? Так ні. Один став паном — йому з горла пре, а другому не то що жити, а дихнути не дають...»

Радченко поглянув на вікно. Чорна ніч таїла в собі дух неспокою, передчуття якоїсь невловимої тривоги.

«Оце ж, мабуть, там десь люди б'ються на позиціях... А що, якби на нас отак відразу, несподівано, вночі напали? — Радченкові аж мороз сипнув поза шкіру.— Тьху, які дурні думки верзуться. Вийти б провітритись, бо так, з цими думками, тут до ранку не заснеш».

І, вступивши в чоботи, накинувши наопашки кожуха, Радченко вийшов на двір.

Було вже за північ. У чорнім небі ясно мерехтів Чумацький Шлях — на погоду. Добре буде буряки возити. Радченко прислухався... Село спало мирно, як завжди. І враз тишу розколов короткий свист.

Радченко почув, як хтось у темряві задудонів вулицею. За ним ще кількоро чоловік погналося. Повз ворота промайнули якісь чорні постаті...

«Що такеє? Чи не злодія якого ловлять?» занепокоївся старий.

— Хто там такий? — гукнув він до воріт.

— Що такеє? Хто там такий? — повторив він знову, намагаючись побачити й впізнати нову постать, що прожогом перебігла повз ворота. Ніхто не обзивався. Постаті з'являлися й відразу мовчки поринали в густій, непроглядній темряві. Почуття тривоги наростало. Радченко одяг у рукава кожуха й, підстьобнутий почуттям тривоги, бігом пустився до воріт.

— Хто такий? — загородив дорогу якійсь невідомій постаті. Затриманий невідомий, зблизившись віч-на-віч, виявився по голосу комсомольцем Москаленком.

— Цссс! Це ви, дядьку Степане?

— Я. Що сталося?

— Тихше гомоніть... Парашутистів ловимо...

— Кого, кого?

— Парашутистів... Синіх!

— Туди к лихій годині! Звідки ж вони взялися? — не міг збагнути Радченко.

— Еге-е-е! — махнув рукою Москаленко. — Та ви нічого не знаєте...

— Невже війна? — Старий хотів був засміятися. Кумедний хлопець цей Ванюша. Де ж та війна взялася, коли вчора ніхто не чув про нюю? Але прислухався до гомону на вулиці, що враз ожила від збуджених голосів, до того, як тривожно валували в селі пси, і підупалим голосом довідався:

— То що ж це воно буде, га?

— Отак, як бачите, — показував Москаленко на свою дрібнокаліберну гвинтівку й протигаз. — Зараз вибираємось з села...

— Куди?

— Не знаю.

— А старикам як бути?

— Не знаю. Старики — куди їм! Вони вже відвоювалися. Прощайте, дядьку! — Москаленко підтягнув на собі протигаз, втягнув голову у плечі й, не чекаючи на відповідь, пірнув між чорні тіні таємниче настороженої ночі. Радченко лишився біля воріт сам. Тепер він не сумнівався: у селі тривога.

Повз ворота промайнула ще одна знайома постать — Миколенка, — голови колгоспу.

«Уже й Сергій пішов», подумав про Миколенка старий. Стало навіть трошки страшно.

— Треба йти стару будити, — вирішив про себе голосно, щоб угамувати своє хвилювання.

Засвітивши в хаті лампу, він стиха кашлянув, необережно зачепив ногою порожнє під лавкою відро й від того брязкоту стара прокинулась сама.

— Ти що, бузини наївся? Світло засвітив! Вечорниці, чи що, здумав справляти?

— Уставай, стара. Тривога... — урочисто стиха мовив Радченко.

Жінка злякано підвелася.

Подружжя Радченків стояло серед хати, напружено прислухаючись до клекоту стривоженої вулиці. Хтось розгублено тихенько завищав якраз біля воріт.

— Мабуть, якась дівчина? — Радченчиха прихилилась до вікна, щоб краще роздивитися, хто вищав. Дівчину умовляли — невідомо хто. Умовляючи, нетерплячий голос не витримав, розійшовся:

— Що ти мені вищиш тут, на вулиці? Встидалася б! А ще й чванилася: «Я, я можу, ось я яка!»

Дівчина лукаво засміялася. Засміявся і той, хто умовляв її. І задоволені обое, він і вона подалися від воріт: Радченчиха відхилилась од вікна. До хати вбігла схвилована сусідська молодиця.

— Нещаслива годинонько, що це діється?! — Її чоловік, зовсім до служби не годящий, десь подався до сільради.— Каже, раз тривога, то для всіх тривога,— гірко скаржилася молодиця.

Радченко мовчав, насупившись, час від часу подивляючись на вулицю. Що він, гірший від людей? Сидіти вдома, коли все село он підіймається...

Намагаючись по змозі не звертати на себе уваги обох захоплених розмовою жінок, він хотів був непомітно вийти з хати.

— Куди це ти?— спитала його жінка.

— Куди треба,— неохоче відказав їй Радченко.

— Отак і мій,— поспішила засвідчити сусідська молодиця.— Сказав «куди треба» і пішов. Я думала, він жартує, бо ж я знаю... Негодящий він! Не вийшла навіть за ворота. А тепер не знаю, що його й подумати...— Схвилована молодиця збиралася бігти до сільради.

— Твій хоч молодий. А старе — кому воно там здалося? Воювати — це не горобців на баштані лякати...— Радченчиха не боялася за свого чоловіка.

Радченко насунув шапку й вийшов з хати, грюкнувши дверима. «Дуже ти розумна,— думав, прикро посміхаючись на жінчині слова.— «Кому воно там здалося». Старе... Яка ж це старість, п'ятдесят два роки? Саме чоловік у силі. Такий «старий» може ще таке зробити, що й не кожний молодий потрапить...»

За думками Радченко й незчувся, як вийшов на вулицю й опинився поблизу сільради. Тут перестрів його проразливий благальний крик. Хтось боронив своє життя. На крик з усіх боків бігли люди. Збуджений, підстобуваний криком, Радченко й собі побіг з людьми. Крик поволі переходив у голосне ойкання. Серед вулиці лежав підбитий, чи поранений, чи так з переламаною ногою — ніхто не міг розібрати, що з ним,— лежав і тяжко ойкав Погребнюк Михайло.

Звідки? Як? Чия ворожа рука порахувалася з Погребнюком? Ніхто не знав. А сам Погребнюк і поготів,

— Спіткало чоловіка лихо, та й усе!

Санітарний жіночий загін звалив його на ноші й по- ніс на колгоспний санітарний пункт. За ношами бігла Погребнючка, голосила, обливаючись ревними сльозами.

— Ну й оказія! Не інакше, як хтось із тих парашу- тистів тікав і по дорозі пригостив Михайла. Кепські наші справи. Війна хтозна-де, а тут уже є поранені...

Схвильований подією. Радченко й собі пустився був іти за ношами, та по дорозі передумав — однаково ж він там нічого Михайлові не допоможе, й повернувся до сільради. У сільраді ніде було голці власти. Народ стояв стіною, повитий махорчаним димом; неймовірна духота і випари від людських тіл туманили голову. А коли до цього ще додати штовханину виконавців, які щохвилини розпихали натовп, кидаючи ним сюди й туди, на всі бо- ки, то інший, м'якого серця чоловік, простоявши кілька хвилин у такій хитавиці, вилазив надвір уже готовий, «зварений».

Радченко був чоловік міцної голови. Йому не доля- гала ні духота, ні штовханина виконавців. Він почував себе немовби на врочистому святі. За відгородженим столом, обливаючись дев'ятим потом, працював товариш у військовому. Начальник хати оборони йому рапортував:

— Спортивно-фізкультурний гурток складається з со- рока семи чоловік дорослої молоді. Гурток оборонної роботи має в своєму складі сімнадцять значкістів ГТО і п'ять — ГСО. Проведена велика робота в справі підго- тування населення до протиповітряної оборони. Вивчили протигаз — триста дев'ять чоловіка. Маємо спортивну й волейбольну площадки. Збільшується число членів Тсоавіахіму, колгоспників — ворошиловських стрільців...

«До чого він усе це каже? — дивувався в думці Рад- ченко.— Тут такий тривожний час, а він дурницями за- ймається...» Але товариш у військовому уважно слухав, щось нотував собі у книжечці й притакував.

— Так. Так. А кінний спорт? Як у вас із кінним спор- том? Коні у вас тут, здається, непогані?

— Коні є,— потверджував начальник хати оборони.— Для товариша Будьонного плекаємо... Конята непогані! Охотників покататися на них — багато, а так, щоб сер- йозний спорт... нема ще в нас такого.

Радченко нетерпляче розштовхнув людей, пробрався до військового товариша. Спокійний гомін і веселі жарти



зібраного у сільраду натовпу ображали Радченка до глибини душі. Йому хотілось завстидати, якось напутити цих людей. «Як це так? Такий тривожний час, а їм ніби на базарі...» але думка його так і залишилася невисловленою. Товариш у військовому зустрів його допитливим поглядом.

— Що скажете, товаришу?

Від хвилювання Радченкові перехопило дух.

— Пишіть мене,— вимовив він хрипло й на цьому затнувся. Товариш у військовому здивовано підняв брови.

— Куди вас записати? Ага... Ммм... Так, так! — його чоло розгладилось.— Запишемо, запишемо... Спасибі, батьку! Як вас записати?

— Пишіть... Степан Радченко, з колгоспу «Праця»,— твердо проказав Степан, а щоб у товариша військового не було жодних сумнівів, додав: — Прийшов по своїй волі, добровільно. До походу ще годящий і в обозі можу...

Товариш у військовому потвердив рухом голови й задоволено поставив в кінці запису велику крапку.

— Добре, батьку!

До стола раз у раз підходила колгоспна молодь. Чого вона підходила,— Радченко цим більше не цікавився, мабуть, того самого, що й він.

Начальник хати оборони тут же оголошував свої накази. Вишикувана на вулиці молодь миттю перекликала за встановленим порядком і, поділена на загони, швидко виходила в різні напрями повитого тривоگوю села.

— А я ж де повинен бути? — обурено обізвався Радченко. Чому його не поставили в строй, га? Скажіть на милость! Що він, гірший тут за всіх?

— Ви, дядьку, з нами,— заспокоїв його Москаленко.— А до строю не поставили вас — старість вашу шанували...

Загін, де опинився Радченко, розташувався попід колгоспними стайнями. Спочатку все було гаразд. Сиділи, стиха гомоніли. Наглядачі — за толокою наглядали: чи не з'явиться, бува, де той парашутист, що на Погребнюка наскочив. Загадували — хто любив загадувати наперед,— коли в Європі війна скінчиться... Радченко сидів і слухав. Осіння з приморозком ніч поволі підбиралася

до його вибродженого за довгий час кожуха, проймаючи тіло холодними дрижаками.

«Погрітися б?» подумав Радченко. І як на те, зараз же до нього обізвася Москаленко.

— Зайдіть до стайні, дядьку, подивіться, як там коні...

— А конюхи що роблять? — Радченкові не хотілося на людях виявляти свою кволість. Ще можуть подумати, що він такий «мерзляк», якому тільки й місце що в запічку, на «тепличині» сидіти: — Конюхи нехай і дивляться...

— Конюхи самі собою, — врозумливо казав Москаленко. — А раз нас поставлено на варті, то ми тут за все й відповідаємо... Такий порядок.

— Ну, хіба що так! — Дволений з «такого порядку», Радченко охоче подався до стайні. При вході на нього відразу війнуло теплом і затишком. Ступивши кілька кроків у гліб стайні, Радченко оглянувся довкола себе. Москаленко мав рацію: «Конюхи самі собою...» сидючи дримали по кутках, і тільки два підсліпуваті ліхтарі за них тут нічкували. Та й ті, здавалося, потомились, бо ледве-ледве кліпали. Коні стояли вишнурувані у два ряди, а кінці цих рядів ген-ген губилися в напівосвітленім просторі довгої стайні. Коні стиха форкали, прогортаючи своїм форканням густу, насторожену тишу. Ось у стійлі чогось забунтувалася вередлива красуня кобила. Конюх спросоння, не розплющуючи очей, за звуком, уловив, кому належить цокіт копит, і голосно покрикнув:

— Зірка, не балуйся!

Кобила миттю заспокоїлась. Радченко дивився на ставних, добре вгодованих коней, що навіть при цьому убогому світлі виблискували пильно вичищеними крупами. Згадував, скільки-то праці покладено тут, поки виплекали таких коней. Адже тут і його праця є. Радченка душило хвилювання...

«Невже це все може коли-небудь дістатися ворогові?»

— Ні, ніколи! — мимоволі вирвалось у нього. І стайня, і коні ніколи ще не здавалися йому такими близькими й рідними.

— Ніколи! — повторив він голосніше, на всю стайню. Прокинувся конюх.

— Що ви там ворожите, Степане?

— Це я так... зайшов погрітися...

— Не знаєте,— допитувався конюх,— ще нема наказу вести коней до прийому?

— Не знаю.

Зірка, немов розуміючи, що мова йде про неї, зухвало заіржала. Радченко підійшов до її стійла. Коли б не конюх, він напевно поцілував би її в ці великі, бистрі очі, що так розумно дивилися на нього, але замість цього він тільки погладив Зірку по крутій шії.

До стайні вбіг Москаленко, жваво затер руки.

— Гайда, пішли, дядьку!

— Куди пішли?

— Як то куди? — засміявся хлопець.— Додому! Пішли досипляти... Узавтра ж буряки возити!

— Буряки возити? — не повірив зразу Радченко.— А тривога ж як?

— Уже по тривозі!

— То як же це? Виходить, дарма людей підняли?

— Чого ж дарма? — Москаленко рахував на пальцях.— Все село підняли — раз. Колгосп від «синіх парашутистів» захистили — два. Перевірили роботу хати оборони — три. Вас у добровольці записали — чотири...

— Он як! — і старий зайшовся щирим сміхом.— Оце втяли штуку, га! А я думав, насправжки прийшла пора повоювати... Ну, раз так, то ми ще, Зірко, попрацюємо! — звертався до своєї улюблениці, поплескуючи її по лисньому крупіві. Ми ще покажемо себе на своєму фронті... Та ще й як покажемо! На злість всім нашим ворогам. Пішли, Ванюшо! Бо там десь моя баба репетує на всі заставки... Я ж їй не сказав, куди я дівся.— І, помовчавши трохи, додав:— А з Погребнюком — його поранили, чи він навмисно приставляв?

— Навмисно зроблено,— признався Москаленко.

Радченко вдоволено прицмокнув.

— Оце втяли штуку, га!

На сході займалася зоря. Жваво гомоніла молодь, розходячись по домівках, шкодуючи, що так скоро скінчилася ніч, така багата на переживання.

1939

## РАДИСТ СОРОЧАН

Висаджений з моря, десантний батальйон витримував запеклий бій. З чорної безодні ночі вилітали сотні грізних сполохів снарядів, дзижчали тисячі смертельних куль. Хрипіла, протестуючи, понівечена мінами земля. Сумно стогнали, валилися на сніг підрізані снарядами вікові ялини і сосни. Лункий тріск повалених дерев змішувався з клекотом численних кулеметів, з вибухами мін і важких гранат, і, здавалося, що то ридає і стогне цілий світ.

Коли, нарешті, взводи добирались до живої сили ворога, тоді змовкали кулемети, гук ручних гранат незмінно переходив в одноставне громове «ура» і все кінчалось коротким лютим боєм на багнетах.

Батальйон уперто з кожним кроком пробивався вперед, до нових рубежів.

Радист Сорочан весь час передавав бадьорі зведення: «Наші втрати зовсім незначні... Роти ледве нараховують по кілька душ поранених... Батальйон далі тисне ворога...»

Та ледве встиг він передати це своє останнє повідомлення, як зараз же по першій роті вдарили підряд три залпи з важких далекобійних батарей. Залпи чергувалися — снаряди били врозкид, розсіваючись по всій дільниці, немовби розшукуючи наші роти. Минула якась мить. Вогонь ворожих батарей з кожною хвилиною міцнів. Тепер уже снаряди били щільно, один коло одного, створюючи перед батальйоном вогневу завісу. Поле зарясніло глибокими ямами. Тисячі невидимих уламків

розпеченої сталі й заліза густо сповнили повітря. Батальйоніві лишався один вихід...

«Вийти з-під вогню противника», наказував батальйонний командир. І роти, вірні своїй бойовій традиції «виходити з-під вогню противника», безоглядно вдарили вперед на ошалілого від несподіванки, розгубленого ворога, залишаючи позад себе грізну вогневу завісу.

Білофінські батареї били й далі в одне місце, вкриваючи снарядами вузьку смугу узбережжя. Тоді саме й сталося оте непередбачене, чого ніхто не сподівався від радиста Сорочана.

Завжди врівноважений, спокійний Сорочан, досвідчений радист-зв'язківець, що в кожній хвилині умів чудово орієнтуватися на полі бою, раптом, наче кимось підмінений, послав в ефір незашифроване розпачливе благання:

«Москва! Москва! Кличе Дон!— передавав по радіо Сорочан.— Ми опинилися під згубним вогнем противника... Далі просування неможливе... Відступаємо до кораблів».

— Ти що передаєш?!— схопив його за плечі Козачук, найвірніший друг і бойовий товариш.— Білофіннам поміч подаєш? Нікчемний боягуз!

— Забирайся до всіх чортів!— люто вишкірився Сорочан, не припиняючи роботи.— Не час мені тут звіт тобі здавати... Почекай!

Та Козачук не схотів чекати.

— Передавай мені рацію! І то зараз... Ну? — звелів суворо Сорочану і направив йому в груди револьвер, даючи цим зрозуміти, що вони більше не друзі і що тут нема ніяких жартів.

Сорочан лише здивовано здвигнув плечима, сплюнув і слухняно підкорився. Він добре знав свого друга: сперечатися з Козачуком у даній ситуації — річ зайва й безнадійна.

— Вперед!— навіть не глянувши на свого товариша, скомандував Козачук. І Сорочан, приголомшений таким раптовим наскоком, не вигороджуючись і не пояснюючи нічого від себе, пішов мовчки, навмання, вперед, туди, де найлютіше клекотіли кулемети. Роти тимчасом давно вже вийшли з-під обстрілу білофінських батарей, прорвали укріплення і пробивались далі, міцним фланговим ударом розколюючи надвое тил противника.

— Заяча душа! — з болем у серці скреготнув зубами Козачук і зараз же слідом за прогнаним Сорочаном поспішив до командира батальйону доповісти про вчинок радиста.

Радист Сорочан обвинувачувався в навмисному перекрученні звідомлень у бойових обставинах.

— Сорочан? Як це могло трапитись, не розумію! — Капітан саме міняв командний пункт,— роти знову вибили противника з нових позицій,— і через те він обмежився лише одним коротким наказом. Козачуку було наказано забезпечити безперервний радіозв'язок, а Сорочан — то окрема справа, почекає.

Бій продовжувався. Важкі снаряди противника і далі довбали прибережну смугу. Було трохи дивно, що завжди такий рухливий і завбачливий противник раптом втратив почуття елементарних правил тактики. Але дошукуватися зараз причини — чому саме ворог діяв так, а не інакше, — ніхто не мав часу, та й не було на те потреби.

Відтиснений від узбережжя, розгромлений противник здавав одну по одній свої позиції, й під ранок батальйон уже досяг намічених рубежів. Десантна операція скінчилася блискуче.

Тоді тільки згадали про радиста Сорочана. Знайти його було не важко. Командир третьої роти подав список тих бійців, що відзначилися в нічних атаках, і там на першому місці зазначено було ім'я Сорочана. Проте це не допомогло йому. З наказу командира батальйону радиста приставили до штабу. Почалося вияснення справи...

І от тепер недавні друзі, бойові товариші сиділи мовчки один проти одного. Козачук намагався не дивитись на свого колишнього товариша. Йому було соромно і боляче.

«Зганьбити комсомол! Зганьбити честь свого полку! Знеславити себе й своїх товаришів і після цього ще владати з себе невинного!.. Як він може так? — гірко думав Козачук.— Нема, видно, в нього ні совісті, ні честі».

— Петре, натруси мені, братухо, на цигарку,— раптом попрохав, як то завжди бувало, Сорочан. Попрохав і навіть нишком посміхнувся.

Козачук не зразу відповів. Сміх товариша вразив його, як гострий ніж у серце. І голос, колись такий близький і дорогий, пекучим болем обізвався в грудях... Хіба

було коли-небудь таке, щоб він, Петро, в чомусь відмовив своєму другові? Ніколи! Життя для нього не жалів! Але ця людина, що так спокійно змиралася з своїм становищем боягуза, тепер не друг йому і не товариш. І хоч Сорочан сидів, не рухаючись з місця, Козачук протє суворо застеріг:

— Відійди. Не хочу я тебе знати...

Сорочан удруге посміхнувся, ніяково знітився й замовк. Козачук чекав, що, може, радист почне якось вигороджуватися, доводити свою невинність або хоч розкаже, як «дійшов він до життя такого», але Сорочан мовчав, як той упертий віл. Ні слова, ні півслова.

«Затятий, чорт! Мовчить, йому тепер однаково,— думав далі свою гірку думу Козачук.— А мені, хоч додому не вертайся... Страм буде на люди показатися через такого землячка! Разом, скажуть, воювали — одна й честь вам... Удружив ти мені, друже, на все життя удружив! Та ще й маніжитьесь! А ну його з усім разом! Нема за ким жалкувати». І коли Козачукові звеліли простежити за тим, щоб Сорочан негайно з'явився до штабу полку, він охоче сам відвів радиста, відкинувши геть усякі жалощі.

І в штабі полку, перед командиром батальйону, батальйонним комісаром і полковником, він так само без вагання, твердо, слово в слово, повторив усю історію з радистом Сорочаном. Чого йому критися? Колишня дружба сповеліла, залишився тільки неприємний спогад, та й той з часом розвіється.

Із штабу полку Козачук подався до своїх приятелів-радистів, що стояли поблизу, тут у лісі. Вся рота зв'язку знала вже про вчинок Сорочана. Тільки й розмов було, що про нього. Згадували всі бої, в яких доводилось бувати з Сорочаном, усі «перепльоти», і ніхто не міг сказати про нього чогось поганого.

— Щось ти поспішив, Петрушо! — сперечалися з Козачуком.— Радист він бувалий, і надійний, і на білофіннів лютий. А «трусом» у боях ніколи він не знався... Що гоноровитий трохи? Водиться грішок такий за ним. А так, хлопець бойовий, сміливий, своє діло знає. Ти, Петрушо, мабуть, чогось не дослухав... Сорочан не може бути боягузом!

Усі вважали, що тут вийшла якась помилка, але докоряти Козачукові ніхто не збирався.

— У штабі розберуть!

Козачук, що вже був заспокоївся, упевнений в своїй правоті, тепер, після всіх міркувань і доказів радистів, знову завагався.

«А що, коли й справді помилився, не дослухав? І товариша даремно, нізачо ославив... Але ж не я один, мабуть, і штабна рація так само чула? Не могла не чути!»

І хоч Козачук від свого рішення не відмовлявся, проте десь там, під попелом так раптово спаленої дружби, все ще ховалося зерно співчуття до Сорочана.

— Розуму йому нагнати більше в голову й пустити, нехай виправляється!

Повертався Козачук назад у батальйон стомлений і наче внутрішньо спустошений. Чогось неvistачало! Зайшов по дорозі ще до штабу полку, думав довідатись, чи нема там якої новини про Сорочана? Аж на тобі! Зразу навіть не повірив: сам Сорочан ішов йому назустріч.

Веселий, як завжди, радист голосно насвистував мотив своєї улюбленої пісні «Розпрягайте, хлопці, коні» і, здавалося, цілком був задоволений своїм становищем.

Друзі зіткнулися зовсім несподівано. Не знати, як би виглядала тут ця зустріч, мабуть, якось би вони порозумілися, але... не так думав Козачук.

«Не буду сам лізти в очі. Нехай перше довідаюсь, як там з ним рішили в штабі...»

І, не помічений радистом, він зійшов з дороги й заховався в лісі, щоб до певного часу не здибатися.

Вночі полк змінився на спочинок.

А на ранок по всіх ротах і командах був оповіщений наказ:

«Радисту Н-ської частини зв'язку Павлу Сорочану за проявлену під час бойових операцій винахідливість, наслідком якої було введення в оману противника щодо дійсного становища й розташування наших сил на фронті, оголосити подяку...»

«...Радисту тієї ж частини Петрові Козачуку за зразкове ставлення до своїх обов'язків так само оголосити подяку».

І от, після стількох переживань, вони зійшлися знову, давні друзі. Справа була ясна, до дрібниць.

— Чому ж ти не сказав мені, що ти «сільце» білофіннам розставляєш? — поскаржився тихо Козачук. —



Завдав мені стільки болю, га? Ти не знаєш, а я через тебе плакав... Адже ж друг ти мені чи не друг?

— Друг, Петрушо, друг! — казав йому схвильовано Сорочан.— А як воно між нами вийшло так... Не знаю!

Несподівано замовк шумливий ліс. Друзі й собі замовкли. І тоді заговорили їх серця... Давня непорушна дружба двох бойових друзів розпускалась буйним цвітом взаємної радості. Серця їх присягалися на вірність одне одному й Вітчизні, заради якої вони жили, билися й перемагали. Козачукові хотілося тепер сказати своєму другові щось тепле-тепле і значне, таке, щоб той відразу зрозумів його з одного слова. Та Сорочан випередив. За звичкою, він обняв Козачука за плечі, по-дружньому струсонув ним міцно і безжурно розсміявся:

— Нічого, Петрушо! Ми ще повоюємо!

# НАРИСИ, СТАТТІ





## ПЕРЕМОГА

Василь Романчук стояв на високій горі, в фамільному замку баронів Горджицьких. Під ним котила свої прудкі води ріка Серет. Зелені береги зливалися з половіючими хвилями обрідної низенької пшениці, втікаючи ген десь у далечінь. Поруч з широкими баронськими ланами бідно тулилися вузенькі строкаті смужки убогих селянських пражин, засіяних вроздріб, як кому зручніше.

Романчук жадібними очима ловив той строкатий краєвид, що відбігав ген-ген, аж до синіх гір, і, звертаючись до ріки, до широких баронських ланів, до вузеньких селянських смужок, до привільних зелених лісів, казав голосно, немов хотів, щоб уся зелена Буковина чула:

— То відайте, люди добрі, вже не буде так! Не буде, що один заліг на все корито — йому живіт по землі волочиться, — а другому живіт аж до хребта приріс, голоден, тої нужденної мамалиги тижнями не бачить. А товариш комісар мене питає: «Єк вам, газдо, ся газдує? Єк у полі та й у хаті вам ведеться? Чи їсте ви з жінкою та й з діточками м'єсо?»

— Гей, гей! А то звідки мені брати? Чи я мав тут ще й за м'єсо думати, як мені і без того голова облізла, бо думаєш, де окраєць мамалиги взяти. Три пражини в обі руці маю. З того, бідний чоловіче, не потягнеш навіть кістки облизати... То боєри та барони — ті живилися!

А коби б то я зловив тебе, наш любий паночку, наш бароне файний. Я б тебе не бив, ані карав, ек ти нас валив по плечах буком, я б тебе лишень на свою пайку

посадив... Дав би тобі косу в руки. Викосив пражину — на окраєць мамалиги. Скосив другу — маєш другий. А до третьої — води напийся та й з тим спати, щоб тебе млоїло, в грудях ссало та щоб ти голоден був, гадюкою звивався, та ще дітей тобі купу, щоб кричали їсти... І то була б тобі вся кара.

А це, відай, тільки половина того, що я через тебе, пане, стерпів, бо ще й жандарі до того за податок мертвого за ноги з хати виволокли б, адже ж я не маю в хаті жодної подушки, ані дрантячка накритися.

Твоє щастя, що ти втік! А то ми такі віддячили б тобі: не в середу, то в четвер... вже тобі не панувати! Вже той бук посухне в лісі, який ти на наші плечі рихтував.

І земля вже не твоя. Владою Радянською, рукою власною поділимо її, та й нехай ота пшениця нашим дітям пахне, нехай наші діти світ побачать, радісно на сонце глянуть...

І тобі вже, егомостику, — звертався Романчук до церкви, за якою стояв веселий попівський дім,— і тобі минулося... Не будеш ти свого закону встановляти: за похорон по тисячі леїв з бідака тягнути, та за шлюб — по вісімсот, та за хрестини... Бо то не є закон. Я за все своє життя того не мав, що ти з мене за один похорон справив.

Таже ж ховав ти мені маму дві години, а я тобі дві години відробив, ще й зверх того других дві, за те, що ти «наставник божий» — по-божому тобі відробив! — а ти мене за тее по лісах, як того злодія, три місяці гонив, аж поки жандарі мене за карк не взяли, щоб я півроку тобі наймитував... За що? За яку причину? Більшовиком мене в церкві уживав. То знай, попе, що я тепер справді більшовик і не хочу тебе знати й видіти, бо ти не чоловік, а кліщ!

І до тебе, пане вчителю, румунський преподобнику, маю обізватися. Ти за довгу булку що робив, то того на волячій шкірі не списати... Скільки ти наших дітей скалічив?! Гей! Коли б то зібрати всі ті сльози, що їх наші діти виплакали у твоїй науці,— у тих сльозах твоя школа втопилася б, та й ти разом з нею. А той довгий бук, яким ти всіх дітей до «стрижерії» заганяв, то він у них і вночі перед очима, що і дотепер діти синці носять... То така твоя, небоже, румунська наука, бодай би їй путь пропала! Дякую богіві, що я не вмію довго кривди па-

м'ятати, бо сміх мене бере. Двадцять років туркав дітям, що вони «сини великої Румунії», а вони, вихованці твої, дивись он на дорогу, вся дорога зеленіє, на короля та й на його військо наплювали, полинули, з червоноармійцями, як браття, зустрічаються... А то за що мають воювати? За ту ласку, що дістали у короля і в королівських офіцерів?

То відайте, люди добрі, вже не буде, як було... Минулося! — вертався знов до свого Романчук, а за ним вторили сині гори, ліс і звільнена земля — вся зелена Букovina на той Романчуків голос покликалася.

— Минулося-а-а-а...

## ЗВИЧАЙНА ІСТОРІЯ

Танки мчали легко, навзаводи з вітром. На передній площадці головного танка, охопивши рукою жерло гармати, стояв лейтенант Демчук і час від часу підносив до очей бінокля. Усе було гаразд. Румунська армія відходила, залишаючи назавжди рубежі загарбаних земель Північної Буковини.

На дорозі все частіше й частіше здибалися спочатку окремі постаті, а потім і цілі групи солдатів, що тікали з армії його величності короля румунського. Тікали пішо й кінно, хто як міг. На всіх дорогах стояли юрбами селяни, вони перестривали королівських кавалеристів, таких самих, як і вони, вчорашніх селян, і люто, з насолодою витрушували їх з поганеньких сідел.

— Ти, сарако, тобі бог допоможе, дійдеш пішки! А мене румуни скривдили, останню конячину з двору вивели, то чим буду орать тепер на новій землі? — і заводили коней до себе, у село. Спішені кавалеристи покірно брели далі. Шкода було розлучатися з конем, та що поробиш! Як справжні селяни, вони тішили себе надією, що не може ж бути так, щоб там, дома, та не догадалися таким же способом здобутись на коня? Напевно, догадалися!

Втікачі старанно, по-військовому, салютували танкістам і потім довго дивилися услід за машинами, вражено похитуючи головами.

— Ов, яка ж то сила!

Демчук звик уже до цих здивованих, майже побожних вигуків і вихвалень. Давно відома річ, що силу поважають усі — і вороги, і друзі. Він уважно розглядав

місцевість. Гори залишилися позаду. Попереду стелився звичайний, порізаний на вбогі вузькі смужки, степ. Нічого особливого! Навіть нудно було дивитися на таку вбогість, на цих людей, що запобігливо скрізь кланялись. Демчук шукав чогось такого, на чому можна було б відпочити, коли не душею, то хоч оком. Підніс до очей бінокля... І враз несамохіть вигукнув:

— Ого! Стій! — подав знак водієві. Колона спинилася.

— Що сталося? — озвався капітан Бережний.

— Румуни збираються зустріти нас гарматами, товаришу капітан!

— Подуріли, чи що? — Здивований Бережний поспішив скоріш на танк, до Демчука. — Покажіть їх, де вони?

Демчук передав Бережному бінокля.

— Праворуч від дороги, під селом...

І справді, праворуч від дороги, на рівнім степу, нічим не замасковані стояли батареї. Біля гармат метушливо бігали солдати. Жерла гармат недвозначно були наведені на дорогу.

— Ціла артилерійська бригада, — визначив Бережний. — Чого вони хочуть? Невже надумали битися?

— Заставили дорогу... Може б їм «гукнути» звідси, щоб скоріше змотувалися? — порадив нетерплячий Панасюк, головного танка командир. Бережний ще раз пильно перевірив свої спостереження. Так і є! Румуни готувалися до бою.

— Що за нісенітниця? — усе ще дивувався капітан. — Змінилося щось там у них, що на провокацію пускаються...

— Чиста провокація, товаришу капітан! Хіба ж не видно? — схвильовано доводив Панасюк. — За провокацію і дати їм! Нехай відчувають! А то, диви, ще подумують, що ми прийшли сюди з ними в «цурки-палки» гратися?

— Зараз розберемо, що вони там думають... — І капітан подав команду. Головний танк рвонувся уперед. Місце лейтенанта Демчука на передній площадці зайняв капітан Бережний. Він не кидав уважно стежити за тим, що відбувалося на румунській стороні. Ну, звичайно, інакше й не могло бути! Румуни зараз же помітили танк, що відірвався від колони, і, збившись маленькими купками

біля своїх гармат, з цікавістю поглядали на дорогу. Осторонь стояв гурт офіцерів, очевидно, штаб бригади. Вони з запалом щось доводили своєму командирові. Але найбільш метушилились офіцери, командири батареї. Проте солдати щось не дуже охоче слухали наказів, бо як тільки офіцер відходив,— вони знову збивалися в купи й знову задивлялись на дорогу. Віддаль між румунською бригадою й радянським танком щохвилини зменшувалася.

— Повертай у поле! — наказав Бережний. Танк відразу легко розгорнувся, перейшов через вузьку канаву, що відгороджувала поле від дороги, і взяв курс просто на скупчені тісним півколом румунські батареї. Солдати застигли купами. Одинока постать червоного командира, що спокійно стояв на площадці проти гармат цілої бригади, здавалося, зачарувала всіх, і солдати нерухомо й жадібно дивились, тепер уже зблизька, на цю людину, що мчала до них з невідомого їм світу....

— Червоний офіцер... Червоний офіцер...

Єдиний, хто, здавалось, тут не розгубився — це був командир бригади. Типовий румун, з довгим горбоватим носом, сухорлявий і підтягнутий, він спокійно, ба навіть поважно, вийшов з кола своїх метушливих офіцерів, зблизився з радянським танком і, привітавшись з капітаном Червоної Армії, сухо, але проте чемно довідався:

— Чим можу служити, пане капітане?

— Що означають ваші, пане полковнику, наведені на дорогу батареї? — спитав і собі Бережний.

Полковник анітрохи не збентежився. Він крадькома глянув на свої, розставлені на видноті тридюймові, старих зразків польові гармати і сумовито посміхнувся.

— Будемо одверті, пане капітан. Політика мене не обходить, я офіцер і виконую свої обов'язки. Знаю, що мої гармати для вас дуже мало важать. Але якщо ваші танки почнуть підходити до нас,— я віддам наказ стріляти...

— Це вийде дуже прикра річ для вас, пане полковнику! — пожалкував Бережний.— Бо танки однаково пройдуть туди, куди їм треба... Можна довідатись, хто вам наказав так діяти?

— Мені наказує так діяти мій обов'язок,— ухилився відповісти на запитання полковник.— Ми маємо відомості про деякі неприємні інциденти, що сталися при вході з нашими частинами...



— І тільки всього?

— Тільки всього. Я вже сказав, політика мене не обходить.

— Тоді ми зможемо порозумітися, пане полковнику!

— Будь ласка, пане капітане!

Бережний тут же виклав коротко свої умови. Румунська бригада залишається на місці, на ніч, тут, де вона розташована. Радянська танкова частина займає село С., що над дорогою, і теж стає там на ніч. А щоб уникнути можливих неприємних інцидентів і щоб пан полковник був певен того, що вночі в розташування його бригади не ступить жоден червоноармієць,— обидві сторони виставлять на ніч патрулів. А на ранок командири обох сторін домовляться про дальший рух частин.

— Чи, може, пан полковник має якісь заперечення? — спитав Бережний після того, як румун уважно вислухав викладені йому пропозиції.

— Ні, ні, будь ласка! — заспішив приємно вражений полковник.— Я цілком приймаю цю джентльменську угоду... Одверто кажучи, я не думав, що радянські офіцери можуть бути джентльменами!

Бережний стримано узяв під козирок.

— З приємністю віддам вам завтра вранці свій візит,— продовжував полковник. — Прийміть моє щире задоволення, пане капітан!

Радянський капітан і командир румунської бригади одночасно відсалютували.

— Честь!

— Честь!

Танк круто повернувся і під таємниче перешіптування румунських солдатів, захоплених потужністю радянської зброї, зник так само блискавично, як і з'явився.

— Панькаються з ними дуже! — казав баштовий стрілець Яким Загірний, явно розчарований у тій, на його думку, зайвій ввічливості з румунськими офіцерами.— Яка їм честь? За що? За те, що віддають крадене? Ну, ну!

— Ти, Загірний, міркуєш як боєць, а тут, голубчику, політика,— розсудливо навчав бійця Панасюк.— Я зразу сам так думав, а потім як розміркував... Ти розумій! Ми перша армія в світі, так?

— Так,— ствердив Загірний.— Знаю, на нас уся Європа дивиться!

— От, от! — перехопив його думку Панасюк.— А ти чув, що той румун казав? Не чув? Він, мовляв, здивований, що наші офіцери можуть бути джентльменами, по їхньому, значить, порядними людьми, які додержують свого слова. То навіщо ж нам через якісь дрібниці ронити свою честь? Ми — джентльмени! Сказали ми, що відберемо своє, боярами крадене? Додержали свого слова, відібрали. І тут додержимо, нехай знають, що більшовики порядні люди і своїх слів на вітер не пускають! Так?

— Інакше й не може бути! — Загірний лишився задоволений.

Танкісти ставали на ніч у селі. Вулицями й за селом ходили виставлені патрулі. По хатах не спали, в кожній хаті врочисто світило празникове світло. Молодиці і дівчата-відданиці виглядали як у свято, найкраще своє лудіння на себе повбирали, і воно на них як жар горіло, аж сміялося. Газди й собі повиймали свої, заховані у схованках від румуна празникові строї. Не було лиш парубоцтва, румун повів за собою, то натомість малі хлопці гордовито походжали в парубоцьких закосичених кресанях.

— А дивіть-но ся, братове наші милі, ек ми до вас повбиралися, то прецінь раз на віку так ся вбираємо, тоді, ек до слюбу йдемо! — казав Іван Зоранчук, що сьогодні вже сп'янів від радості.

— Я, товаришу, наш милий капитане,— звертався він до Бережного,— вже звідав того життя задосить! Бо я цісарський солдат, багато по світах ходив, Сибір весь виходив, як мене туди завезено, а я звідти пішки йшов, але біди такої чорної, ек наша, я ніде не видів... Коби тото все списати, ек ми тут набідувалися,— німе каміння бч плакало! Бог і люди виділи, скільки раз по мені панський бук ходив, що я перед паном шапки не скидав, а я перед вами, браття мої, й шапку скину і кожного в руку поцілую, бо ви мене на світ новий народили! — І Зоранчук, знявши шапку, ловив ближчого танкіста, щоб поцілувати його в руку. Знедолені люди підводили голови.

— Кінець нашій біді!

— Кінець! Бодай ніколи не вертала!

Загірний у парі з своїм земляком Хоменком вже з годину, як не більше, ходили селом — патрулювали. Від-

ведена їм дільниця — довга вулиця — виводила на край села, де поблизу, в полі, була розташована румунська артилерійська бригада. Обидва танкісти тимчасом на силу встигли пройти половину вулиці: ледве вони пробились крізь один гурт зацікавлених селян, як їх зразу ж переймав ще більший, ще тісніший новий гурт, що жадібно хотів почути живе слово про омріяний радянський край, і знов доводилось починати все спочатку — бесіда тривала без кінця, поки їй вистачило вулиці. Аж за селом товариші змогли, нарешті, залишитися самі.

— Давай отут трохи віддишемося,— спинив товариша Загірний.— Бо я вже зморився...А ще ж назад треба буде повертатися!

— Гостри язик!— радив йому жартома Хоменко. Обидва танкісти розсміялися. Вони зараз ніяк не змогли б визначити своїх настроїв. За день перебігло стільки вражень, стільки разючих картин і радості, і смутку, і смішних зворушливих історій, що від цього всього голова йшла обертом... Почувалася приємна втома.

Загірний з насолодою дихав чистим, пахучим від степового зела, повітрям. Усе те ж саме: і небо, і зорі, і степ... Тільки в рідній стороні цей степ не споганений межами й колоситься він, як те широке море грає, очі веселить... А тут — що п'ять кроків, то й межа. Загірний навмисно переміряв кроками чиюсь убогу нивку. Так і є — п'ять кроків!

— Та й жий, чоловіче добрий, коли тут на одних межах можна ноги поламати?!

— Чим ти там зайнявся? — поцікавився Хоменко.— Он патруль румунський підходить...

— А нехай підходить! — роздратовано озвався Загірний. Він дивився на тоненькі стебла ріденького жита, і від того в ньому закипала злість.— Отак люди життя переводять?!

Румунський патруль, який так само був паристий, не сміливо став на віддалі. Солдати вагались підходити ближче. Привіталися здаля.

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте! — привітався й собі Загірний.— А коли товариші, то що ж ви стали там! Підходьте ближче!

Запрошення трохи підбадьорило солдатів, вони все ще несміливо, озираючись назад, наблизились до

червоних. Відсалютували і тоді боязко почали обдивля-  
тись своїх нових друзів. Загірному це не сподобалось.

— Не бачили ніколи... Такі ж самі люди, як і ви. Як  
це у вас зветься? — питав з серцем, штрикаючи каблуком  
у межу. Румунські солдати, що один був бессарабець, а  
другий тутешній буковинець, здивовано переглянулись.

— То в нас така межа, товаришу.

— Така межа... А це, по-вашому, виходить, поле? —  
І Загірний знову перемеряв кроком вузьку нивку. Бу-  
ковинець сумовито посміхнувся.

— Ає, ає! То такі, товаришу, голацькі наші вжитки...  
Я на двох таких пражинах вік газдюю. Голакові й того  
забагато! Чим маю орати на тім полі? Жінкою? Чи сам  
у рало запрежуся? Нема ради! А робити мусиш, бо хоч  
роби, а хоч гинь...

— За що ж воюєте? За короля? — докірливо довідав-  
ся Загірний. Солдати винувато, по-дитячому, закліпали  
очима. Буковинець перший зважився — озирнувшись на  
всі боки, він пристрасно зашепотів:

— Не хотіли, браччику, та що подієш! Нам той ко-  
роль, ек струп на голову потрібний... Боже милий! Зга-  
даю, що вдома дрібні діти, жадні скибки хліба, та й зле-  
тів бим до них, коби можна.\*Кобим не боявся, бігме, ки-  
нув би їм цього кріса, бодай він запався, та й по всьому,  
шукай вітра в полі!

— А чого ж тобі боятися? — не розумів Загірний.—  
Що ти, дітей хрестив з офіцерами, чи вони тебе годують?

— А від ваших мені нічю за те не буде, що я носив  
кріса?

Обидва танкісти дружно розсміялися.

— Не сам же ти почепив його на себе?

— Не сам! Бігме, не сам! — сміялися й собі солда-  
ти, дивуючись, як вони не зміркували цього. Адже ж це  
так просто!

Танкістам час був повертатися назад. Прощалися. Ру-  
мунські солдати гаряче тиснули червоноармійцям руки,  
в їхніх словах бринів смуток змушеного розставання. На-  
стрій цих засмучених, затурканих життям злидарів, си-  
ломіць одягнених у ненависні їм мундири, несамохіль  
передавався й нашим друзям, танкістам.

— Бувайте здорові! — співчутливо прощався Загірний.

— Прощайте! На все добре! — побажав солдатам і  
Хоменко.

Патрулі по цьому пішли. Солдати, наче ті посиротілі діти, залишилися стояти серед поля. Танкісти повертали вже в село, як почули з поля поклик. Обернулися. Сповитий нічним мороком, невиразний силует румунського солдата махав до них рукою.

— Товариші! Товариші! Не прощайте... До побачення!

Через годину після цього Бережному доповіли, що прийшов румунський офіцер і конче вимагає побачення з капітаном.

— Чого йому так приспіло? — неохоче поцікавився Бережний, бо вже хотів трохи відпочити після всіх своїх турбот на протязі цілого дня. Одначе офіцера наказав завести до себе, до хати. Пан майор з'явився зовсім розтривоженим. Він навіть не намагався приховати свого хвилювання.

— Чим можу служити? — зустрів його ввічливо Бережний. Пан майор почервонів. Ця ввічливість радянського капітана здавалася йому прикрим глузуванням, — адже капітан напевне знає, чого він, румунський офіцер, прийшов сюди, — і пан майор з благородним обуренням вирівнявся.

— Маю честь, майор Ангелеску! Наше командування бригади доручило мені, пане капітан, передати вам, що ви не додержуєте свого слова...

— Я не додержую свого слова? — здивувався капітан Бережний. — Поясніть мені простіше, пане майор... У чім річ?

— Ваші червоноармійці агітують наших солдатів, це неприпустима річ! Моя одна батарея вже цілком розбіглася! — роздратовано пояснював пан Ангелеску. — Якщо ви вважаєте це явище нормальним...

— Почекайте, пане майор, — м'яко перебив Бережний, ховаючи свою посмішку. — Мої червоноармійці були у вашій бригаді?

— Ні, — мусив признатися пан Ангелеску. — Але наші солдати підходять до ваших армійців, а ваші армійці стають з ними на розмови...

Бережний співчутливо розвів руками:

— Єдине, що я можу вам порадити, пане майор: накажіть своїм солдатам, нехай вони агітують моїх червоноармійців.

Пан Ангелеску прикусив губу. Він не сподівався такого знущання.

— Пан капітан жартує?!

— Без жартів, пане майор,— запевняв його Бережний.

Румун вискочив з хати не попрощавшись.

Ранком танкова рота капітана Бережного виходила з села, щоб продовжувати далі свою путь до нових радянських кордонів.

— Де ж наші румуни? — згадав капітан про обіцянку румунського командира артбригади прийти до відходу з ранковим візитом.

— А їх уже нема, товаришу капітан! — доповів Загірний.

— Як-то нема? — перепитав недовірливо Бережний.

— А так, ні живої душі нема, — потвердив Загірний.— Одні тільки гармати, видно, в полі залишилися...

Новина була цікава й варта того, щоб її на місці перевірити. Капітан звелів Панасюкові, головного танка командирові, вивести з колони танк. І знову, як і вчора, на передній відкритій площадці танка стояв сміливий червоний командир, але його вже не стрічали сотні зачарованих солдатських очей; сумно стояли на полі покинуті батареї, біля них не було жодного солдата, жодного коня; на передках посторонки всі були порубані; бойові припаси порозкидані, наче тут промчався всенищівний смертельний вихор. Танкісти походжали серед цього дикого безладдя, дивувалися.

— Невже нікого нема? Так не може бути! Може ж таки сторож який залишився? — Жартуючи, Загірний поліз, де найвище жито, обережно розгортаючи руками ріденьке волосся. Пройшов кілька кроків — і враз гучно розсміявся.

— Я ж казав, що десь повинен бути сторож! Ану, товаришу, вставай!

Перед очима зацікавлених танкістів з жита виліз заспанний солдат. Румун нітрохи не змішався. Побачивши себе в оточенні радянських танкістів і помітивши між ними знайомого від учора капітана, він невимушено привітався.

Бережний зразу не повірив.

— Пан полковник?! — Перед ним стояв вчорашній командир румунської артилерійської бригади.

— Маю честь, полковник Антонеску,— сумно посміхнувся офіцер.— Вас дивує ця метаморфоза? Не дивуйтеся. Це найрозумніше, що я встиг придумати цієї ночі...

— Може, ви розкажете мені, що тут у вас сталося?— поцікавився Бережний більше з чемності, ніж з цікавості до справи, бо й так усе було ясно й зрозуміло.

— Нема про що розповідати,— неприємно скривився пан полковник Антонеску.— Сталася звичайна в наших умовах історія... Мої солдати при добрій нагоді збунтувалися й розбіглися. Що їм до Великої Румунії?! Для них це пусті слова. Одверто кажучи, вони, звичайно, мають рацію: від добра ніколи не тікають. Мої офіцери? Я не знаю, де вони поділися. А я, щоб забезпечити себе від можливих неприємностей, переодягнувся... От і все. Сподіваюся, що ви дозволите мені побути тут, біля моїх гармат, поки ними розпорядиться сповіщене вже мною наше командування?

— Не заперечую,— почав був казати Бережний,— але...

— Але все це надаремно! — жваво перебив його пан Антонеску.— Може, й так. Проте це мій обов'язок, і я його виконаю до кінця... Я вам скажу більше, пане капітан,— признався він в пориві якоїсь одчайдушної одвертості.— Я цієї ночі вияснив для себе найстрашніше... Більшовизм — це наша неминучість. А від неминучості куди сховаєшся? Я вже думав... Можна залишати території, можна тікати, тимчасом, на тисячі кілометрів, але в часі... В часі однаково не втечеш! Європа вся спливає кров'ю, я не бачу жодних перспектив! — І румунський офіцер якось безживно опустився, ніби враз зів'яв на сонці.

— Одначе я заговорився,— схаменувшись, продовжував він знову по хвилині.— Дякую за дозвіл!

— Але, ви маєте всього шість годин. Як вам відомо, після цього кінчається строк евакуації,— нагадав йому Бережний.

— Беру до уваги, пане капітан,— поштиво уклонився офіцер.— І ще раз дякую вам... Честь!

— Честь! — відсалютував Бережний. І танк рушив уперед, залишаючи самотнього пана Антонеску посеред мертвих гармат роздумувати над неминучістю своєї долі.

## ПОДОРОЖ У НОВО-БРОСКІВЦІ

Над самим шляхом, обсаджений пахучим жасмином, стоїть затишний домочок пана адвоката Мальчинського. Люто гарчить пес у подвір'ї. Пан адвокат, видно, по своїй подобі викохав такого пса. Від того гарчання здіймається вгору полохлива зграя горобців...

Чи не вимерли тут люди? Ні. Тоненько заспівала фіртка. Вийшов босий, ноги в гною, стривожений чоловік—затуркано озирнувся. На ньому піджачина сто раз латана, штани — одна штанина з ряднини, друга хто зна з чого. Чудна, сміховинна постать.

— Я Альберт Мінцмайер... Альберт Мінцмайер... Пан адвокат в Сторожинці, прошу панів офіцерів. Там у нього мати хвора...— Цю завчену напам'ять, продиктовану йому від пана фразу Альберт Мінцмайер повторює вже третій день усім червоним офіцерам.

— Здрастуйте, товаришу.

— Здрастуйте, ласкавий пане.

Мій колега намагається всміхнутися якнайласкавіше.

— Чого ви нас, товаришу, величаєте панами? Ми ж не пани.

Альберт Мінцмайер ніяково обсмикнув на собі вбогий одяг, крадькома поглянув на наші добрячі чоботи, а потім на свої босі в гною ноги й запобігливо вклонився.

— Прошу ласкавого... товариша... Я не знаю. Ви так файно вбрані... А хто файно вбраний, то є пан.

Переконувати Альберта Мінцмайера в тому, що ми не маємо нічого спільного з панами, марна річ. Однаково він не повірить вам, бо добре знає... Пани часом люблять



випитати в наймита, що в нього на душі, а тоді за ту одвертість дають буків або й зовсім геть з роботи проганяють.

— Як вам тут живеться, товаришу Альберт? Багато заробляєте? Чи не б'є вас пан, не силує робити тяжке. Кажіть, не бійтеся, недовго вже панові годити...

— Не довго, кажете? — І раптом сталося щось дивне: чи то наш приязний тон, чи може Мінцмайеру несила вже було терпіти далі службу в пана, а тільки він якось по-дитячому скривився і, миттю відвернувшись, вилетів з очей непрохані сльози.

— Я, я, я,— радісно казав Мінцмайер.— То я й жінці своїй кажу, а вона не вірить. Бо то страх у нас великий перед паном... Йой, як ми ся боїмо його. Вижене, то де ся дінемо. Сім душ фамілії, а поля — ніц нема. Бідуємо тяжко. Сім тисяч леїв на рік дістаємо, а за то всі мусимо робити, вся моя фамілія... Ніч прижене, ніч вижене— така робота. Пан багато спати не дає... Що ви, прошу ласкавого товариша, кажете. Чи маємо ми доволі хліба? Де там. Файні товариші комісари думають, що старий Альберт каже байку... А ми як виділи той хліб на різдво, то відтоді і в губах не мали. Вчора просив пана, в руку цілував, дати бодай мірку жита — жовтяниця нас обсіла з тої мамалиги, на очі вже недобачаємо — а він: не дам, каже, наплодив дітей — годуй, як знаєш. Чи я винен, що мені бог дає діти. Шляк би його трафив.

І очі старого Альберта спалахнули ненавистю до пана.

Затаївши дух, мовчки стоїть осторонь і слухає молода дівчина. Вона теж служить у пана. У дівчини виснажене, втомлене обличчя, в згаслих очах байдужість і покора. Вона так само, як і старий Альберт, не знає людського життя, не має в що вратися, боса й голодна.

— А йди сюди, Зиново,— підкликає її Альберт.— Чула, вже не довго панові годити...— Зинова помітно хвилюється.

— Коби бог дав. А то несила вже терпіти...

— Але то не може далі бути так! — гнівно вигукує Альберт і несподівано злісно б'є ногою пса.— Я ті дам, сказився б ти разом із своїм паном.

## ВІДВАЖНОМУ ГЕРОЄВІ СЛАВА!

Ясна місячна ніч. Фашисти окопалися за колючими дротами, виставили кілька станкових кулеметів і безперервно поливають кулеметним вогнем наші частини. Не можна підвести голови.

— Це чорт зна що! — обурився молодший лейтенант товариш Поведюк.— Так з нудьги пропасти можна... Сержант!

— Я тут, товаришу лейтенант!

— Побудь тут за мене, а я на хвилину відлучуся...

— Куди, товаришу лейтенант?

— До німців у гості,— посміхнувся Поведюк.

— Ну,— не повірив зразу сержант.— Куди там у гості, коли навколо така метелиця...

— Нехай мете. А я піду...

— Самі йдете?

— Сам.

Сержант мовчки здвигнув плечима. Він дуже добре знав натуру свого командира. Коли Поведюк надумав щось зробити, то вже зробить, хай там навіть і світ перекинеться — нічого не допоможе. Буде так, як хоче Поведюк.

— Бережи бійців,— наказав він ще раз сержантові і з тим пірнув у шалену завірюху куль і шрапнелі. Спритно, як вуж, поповз він до колючої загорожі противника. Фашисти скаженіли: клекіт кулеметів змішувався з вибухами мін і снарядів. Стогнала земля...

Ех, даремно пішов лейтенант.

— Чого доброго... ще під міну попаде,— тоскно сказав сержант.

Минуло півгодини томливого очікування. Нарешті Поведюк з'явився: веселий, жвавий, дарма що втомлений.

— Ану, сержанте, приготуй мені міномет...

— Міномет давно готовий, товаришу лейтенант!

— Готовий! Добре.

І зашипіла, розтинаючи повітря, перша міна... Вибух... Поведюк прислухався: з фашистського табору доносились крики, стогін і прокляття. Захлинувся ворожий станковий кулемет.

— Добре,— схвально хитнув головою Поведюк.— Дуже добре. Давай, хлопці, другу міну...

Коли ви спитаєте Поведюка, як він пробрався до ключої загорожі противника, вислідив ворожі точки і знищив їх,— він подивиться на вас своїми по-хлопчачому задерикуватими синіми очима й посміхнеться.

— Проста річ,— скаже він нам.— Тут головне — спритність і впевненість в собі. Звісно, не треба боятись смерті... Плюй їй у вічі. Тоді і від усякої небезпеки вбережешся.

В одному бою товариш Поведюк, щоб вистежити вогневі точки противника, висунувся попереду свого взводу на п'ятсот метрів. Виліз на дерево. Сидячи на дереві, він почав поливати фашистів вогнем з ручного кулемета. Фашисти пішли на вудочку і відкрили по сміливому розвідникові вогонь з усіх своїх станкових кулеметів. Поведюкові тільки цього й треба було. Він засік усі вогневі точки противника, щасливо спустився з дерева і трьома мінами розрахувався з фашистськими розбійниками.

16 липня Поведюк попав у вороже оточення.

— Це був страшний бій,— пригадує наш герой, і обличчя його затуманюється легеньким сумом.— Не можу забути, як це він роздовбав мої міномети, гад.

Залишившись без мінометів, товариш Поведюк з кількома бійцями мінометної обслуги відбивав усі шалені атаки ворога, відстрілюючись до останньої кулі. Озвірілі фашисти, бачачи перед собою жменьку сміливців — вісім чоловік,— кинулися на них цілим взводом у штикову атаку.

П'ять бійців Поведюка впали смертю хоробрих від ворожих штиків. Поведюк залишився з трьома бійцями. З вигуками «За Вітчизну!» повів він трьох своїх без-

страшних героїв бійців в останній смертельний бій. У Поведюка залишилось ще в нагані сім куль. Шістьма він уклад на смерть шістьох фашистських солдатів. Сьома куля потрапила в спину фашистському офіцерові. Лави фашистів хитнулися. На мить короткий перепочинок. Поведюк кидається до фашистського вбитого офіцера. Поруч з офіцером — автомат. В наступну мить ворожий автомат уже був у руках нашого героя. Поле бою вкрилось ворожими трупами.

— Ми помстилися ворогові за смерть наших товаришів і за наші міномети,— каже схвильовано Поведюк.— Хай знають катюги!

Багато ще можна було б розповісти про звитяжні діла відважного героя комсомольця, але всього не перекажеш. Завжди, в усіх боях, особистим прикладом запалює він своїх бійців на героїчні подвиги. Так виховує ленінський комсомол своїх відважних орлят.

Хвала тобі, герою! Вітчизна чекає від тебе нових подвигів. Бий фашистських виродків, щоб і духу їхнього не залишилось на нашій рідній радянській землі!

1941

## НОВОРІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

В землянці затишно й тепло, як у хаті. Весело потріскують у коминку сухі дерева, полум'я аж гоготить. Бійці спочивають. Вже кілька днів як на фронті лише окремі сутички розвідників. Нема наказу наступати.

— Гадової душі німота осіла в селі і не то, що знущається, кров точить з наших людей. Турнуть би їх, щоб зубів не позбирали... Та командир наш сьогодні казав: «Підождіть-но, хлопці. Підтягнуться інші частини, тоді вже разом бахнемо...» Вирвалися ми, значить, багато наперед,— говорив Кузьма Павлюк, розвідник, перевіряючи справність свого автомата.

— Вирвалися правильно. Тут разочок його, гадового німця, добре штовханути і, дивись, у Харкові за день можна було б бути,— потверджував Сергій Мудрак, бойовий товариш Павлюків, вмощуючись біля коминка.

— А там уже й мої Валки,— мрійно потягнувся на соломі Василь Рудченко.— Німців гнав... Ну, та дарма. Доберемося до Валок, хлопці... слив'яною почастую!

— Еге ж. Там вона тебе чекає,— засміявся Кузьма Павлюк.— Німець, мабуть, випив геть і вилизав.

— Не випив! — твердо заперечив Рудченко.— Вона в мене у такому місці... Сказав жінці закопати. Це на ту okazію, як до Валок повернемось.

— А ти гукни жінці, щоб там німців викурила та скоріше своїх гостей дожидалася,— то радив жартома Сергій Мудрак.

— А чого ж. Це ти добре кажеш,— погодився Рудченко.— Знаєте що, хлопці? Давайте справді гукнемо своїм жінкам, щоб нас почули... Га?

— Як??? — спитали всі здивовано в один голос.

— А так. По радіо. На хвилі 49,3. Хіба не знаєте?

Тут усі відразу й похопилися.

— А й справді!!! Діло каже Рудченко. Давайте обізнаємося до своїх!

— Ну, то скільки того діла обзиватися... Напишемо — і все. А там передадуть... На хвилі 49,3...

— Пиши, Кузьмо! — пристали всі гуртом до Павлюка.— В тебе й рука добра — німців чистиш, аж курява встає, і на язик ти гострий... Пиши. За всіх.

Павлюк не став довго думати, відклав набік автомата і взявся за олівець. Розгладив аркуш паперу, трохи пожмаканого в речовій торбі, і проголосив:

— З чого починаєм, братця?

— Пиши так,— почав перший Рудченко.— Дорога Варко! Поздоровляю тебе з Новим 1942 роком і бажаю тобі...

— Підожди, Василю,—перебив його Сергій Мудрак.— Підожди з своєю Варкою... Тут треба так написати, щоб усі почули... Вся наша Радянська Україна!

— Правильно!..— підтримала Мудрака уся землянка.

— Пиши так,— продовжував Антін Біда, завзятий вишнучав ворожих танків.— Дорогі наші земляки!

— Трудящий люд України! — додав Сергій Мудрак.

— Трудящий люд України,— повторив Антін Біда.— Ми, бійці Південно-Західного фронту, Василь Рудченко, Кузьма Павлюк, Сергій Мудрак, Антін Біда, Юхим Кудря і вся наша Н-ська геройська частина, разом з нашими командирами, комісарами, вітаємо вас, дорогих наших дружин, батьків, матерів, братів, і сестер, і всіх наших друзів, бойових товаришів червоних партизанів, з наступним Новим роком!

Бажаємо вам радості і щастя, перетерпіти німецьку неволю й діждатися в цьому році на вільній Радянській Україні вільного щасливого життя. Будьте мужні, тверді, як криця! Не осоромте нашої козацької честі! Заливайте проклятій німоті по-нашому, по-українському, гарячого сала за шкіру, щоб вони не знали, куди й тікати. А ми тимчасом тут, на фронті, розчешемо всю їхню німецьку... банду...

— По-культурному, Антоне, по-культурному, — перестеріг Біду Сергій Мудрак.

— Та я ж по-культурному й кажу,— провадив своє Антін Біда.— Розчешемо всю їх гітлерівську банду, як гадюк розчавимо. Щоб і духом їх гадючим не смерділо на нашій землі!

Надворі почувся гомін. Гомоніли наші бійці, що прийшли з розвідки. Відчинилися в землянку двері, впускаючи разом з клубками пари від морозу щось схоже на людину і за ним двох наших бійців.

— Кудря. Що ти нам привів?

— Новорічний подарунок! — весело сміявся Кудря, лясаючи рукавицями.— Погляньте ви на нього, ірода!

Посеред землянки стояв одягнений в латанім кожусі, пов'язаний на голові жіночою хусткою, в жіночих ботах німецький солдат.

— Вояка! Туди його! — злісно сплюнув Рудченко.— Дивитися гидко. Кого пограбував, собача кров?

— Кальт,— пробубонів посинілими губами фашистський вояка.

— Кальт? — підійшов до нього ближче Рудченко.— Жінок роздягаєш, гад? З жінками та дітьми воюєш? Ось ми підсиплемо вам жару, тоді стане варм!

Гомін надворі посилювався. Почулася команда.

— Виходь із землянок! Приготуватися...

— Ану, товариші! Виходь! — скомандував командир рою.— Новий рік справимо німцям!

Вибиті з села О., німці тікали. За ними по п'ятах поспішали наші герої.

— Ех, шкода! — пожалкував Василь Рудченко.— Не встигли ми й листа свого дописати... Ну, та дарма! Тут до Харкова вже недалеко. А там і мої Валки... З Новим роком, Варко! Жди наших гостей!

1941

## НАША НІНА МАТВІЇВНА

Точиться запеклий бій. Рветься шрапнель. Вогонь фашистських автоматників підрізує доспіле колосся золотої пшениці, і воно сумно обсипається на землю. Здіймаються вгору чорні фонтани збитої снарядами землі. Довкола дзижчать невидимі уламки сталі і заліза.

— Рус, здавайся! Україна наша! — кричать п'яні, озвірілі від крові фашисти.

— Брешете, собаки! Подавитесь ви Україною! — відповідають їм наші бійці і ще дужче поливають кулеметним вогнем ворожі щілини.

Вогонь наших кулеметів і гармат пришпилів фашистів до землі. Вони звиваються в своїх щілинах, наче скорпіони. Праворуч, зовсім близько, укриваючи клекіт бою, лизе могутнє «ура». То бійці сусідньої роти пішли вже в штикову атаку.

І раптом серед цієї божевільної метелиці куль, снарядів і гранат розітнувся дзвінкий жіночий голос.

Суворі обличчя бійців на мить проймаються ясною і теплою усмішкою.

— Наша Ніна Матвіївна; Ніна Матвіївна з нами! — котиться схвальний гомін по щілинах. Бійці повертають голови, щоб подивитись на свою Ніну Матвіївну.

Маленька, щупленька, з палаючими очима русява дівчина, закативши по лікті рукави, сиділа тут же на передній лінії, оточена пораненими бійцями. Під шаленим вогнем ворога Ніна Матвіївна Бурилова перев'язує поранених, подає їм першу допомогу. Їй усього двадцять три роки. Звичайна селянська дівчина, вона щойно скінчила



інститут, перед нею стелився шлях спокійної мирної праці і щасливого кохання, але... не так сталося, як жадалося. Лютий ворог напав на Вітчизну. І Ніна, відклавши свої мирні плани на майбутнє, стала військовим лікарем.

— Вперед, товариші!..— дзвенить над полем бою. Бійці давно вже підвелися. Їм не вперше йти в атаку. Поле вкрилося грізною щетиною гострих штиків. Бійці біжать вперед.

І з ними крок у крок біжить, перекинувши через плече свою медичну сумку, маленька, з палаючими очима руська дівчина.

— Ніно Матвіївно, бережіться!

Але Бурилова немов не чує. Тоді бійці захищають її своїми грудьми. І так буває щоразу, в кожному бою.

Якось оскаженілі п'яні вороги, підсилені чималою групою автоматників, потиснули наші частини. На полі бою залишилися важко поранені бійці. І тоді знову всі побачили самотню, маленьку, улюблену свою Ніну Матвіївну. Покинувши передній край оборони, вона безстрашно йшла вперед.

— Ніно Матвіївно, не можна! — почувся застережливий голос командира.

— А поранених бійців залишити на знущання ворогові можна? — суворо відповіла Бурилова.— Спиніть відхід частини.

Але бійці, побачивши Ніну Матвіївну в небезпеці, уже й самі спинилися і залагли. І скільки в той вечір ворог не силкувався, всі його атаки були даремні. Бурилова підбрала всіх поранених.

— Наша Ніна Матвіївна, — так кажуть про неї бійці і командири. При згадці про Бурилову обличчя комісара Гумерова опромінюється теплою батьківською посмішкою.

— Бурилова у нас герой!

1941

## У РІДНОМУ СЕЛІ

Село Шевченкове третій раз переходить з рук в руки — вулиці вкрито ворожими трупами, стоять калюжі ще теплої крові,— але ворог люто борониться.

Часами кулеметний бій з німецького боку на кілька хвилин стихає — це ворожі кулеметники заправляють стрічки — і тоді наші бійці швидко вискакують з своїх схованок і кидаються вперед. Невеличкими групами вдираються вони в будинки й сараї, багнетами вибивають звідтіль фашистів. Залягають за хатами, за тинами і б'ють гранатами.

На горища взятих з бою хат спритно вилазили наші автоматники, бійці встановили кулемети, і вуличний бій цієї ясної місячної ночі тривав далі.

Червоноармієць Опара нестримно рвався вперед. Багнетом і гранатою вибивав він німців із хат, винищував нещадно. Це його рідне село, рідна вулиця. Тут він народився, прожив своє щасливе дитинство. Тут життя подарувало йому перші юнацькі мрії і перше кохання...

Уже, мабуть, десяток хат звільнив він від фашистської нечисті, а до його хати все ще далеко. Там його рідні — батько і мати, дружина, маленький синок.

— Уперед, товариші,— рвався Опара.— Бий фашистів! Стріляй, коли багнетом!

Ще один стрибок, ще кілька жорстоких сутичок—і, на решті, Опара бачить свою хату.

— За мною, товариші! — кличе він бійців і бачить, як з його хати раптом виривається стовп диму і полум'я. Опара від люті заскреготів зубами:

— Запалили хату, іроди!

Він на мить заплющує очі і уявляє собі охоплену полум'ям хату: там, мабуть, його рідні живцем горять...

— Уперед!

Він вже не бачив ні хати, ні полум'я. Перед ним були тільки закляті вороги — гітлерівці, і в його жилах від страшної ненависті закипіла кров.

За ним у запалі ринули бійці — в атаку, на багнети. З надлюдською силою загнав Опара свій багнет у груди першого, що перетяв йому дорогу, фашиста.

— Оце вам за хату! За село! За Україну! — колов він бандюг, збожеволілих від жаху перед цією страшною силою.

Німецькі шакали кинулись врозтіч, рятуючись від невблаганних червоноармійських багнетів.

Опара добіг до своєї хати, тільки раз глянув на почорнілі від диму і полум'я вікна і, не зупиняючись, побіг далі. Жадоба помсти гнала його вперед.

Німці тікали. На вулицях з'явилися земляки Опари, — старики, жінки, діти. Вони обіймали червоноармійців і від радості плакали... Червоноармійці допомагали шевченківцям гасити пожежі. А Опара стояв перед своїм командиром і, ледве стримуючи хвилювання, доповідав:

— Товаришу командире, це мое рідне село. Дозвольте з рідними побачитись...

Через кілька хвилин щаслива дружина обіймала свого чоловіка. Плакала від радості мати. Старий Опара довго кріпився, а потім таки не витримав, зронив сльозу. Обняв він міцно сина.

— Спасибі, синочку! — казав батько. — Лежав я за тином і раптом — ти! Бачив я, як ото ти в бою справлявся... Спасибі!

А спритний хлопчина, синок, в цей час крутився на одній нозі і хвалився перед своїми ровесниками:

— Ага! Ага! А мій татко німців б'є! А мій татко німців б'є!

1941

## НЕЗБОРИМИ

### НЕ ЗНАЮЧИ ПРОМАХІВ

На повному добродушному обличчі комісара заграла привітна посмішка.

— Наші радянські соколи — завзятий народ. Бомбити так бомбити! Ось, скажімо, наш Дмитро Андрійович Кравченко. Комсомолец. Командир ланки. Молодий, порівняно, льотчик. А він уже двадцять дев'ять раз водив свою ланку на розгром фашистських банд. Брав участь у трьох повітряних боях з фашистськими винищувачами. Ланка тричі діставала подяку від вищого командування за прекрасне бомбардування мотомехчастин противника.

Комісар окинув поглядом аеродром. Недалеко стояв дбайливо замаскований літак, а біля нього ледве помітно поралася постать льотчика.

— Це наш Павло Семенович Плетенев, штурман ескадрильї,— продовжував комісар. — Визначна людина. Комуніст. В боях з фінською білогвардійщиною заслужив медаль «За відвагу». Бомбить він німців неперевершено. Точний, як манометр. За всі свої тридцять п'ять бойових вильотів не мав промаху. Одного разу дістав завдання знищити фашистську переправу на річці Н. З першого заходу зробив своє діло: фашисти залишили тридцять один розбитий танк, вісімнадцять понівечених автомашин і дев'ять цистерн з паливом полетіли в повітря.

— А ось комісар одної нашої ескадрильї Віктор Миколайович Буянов. Має дев'яносто п'ять бойових вильотів,

п'ятнадцять повітряних боїв, сам три месершміти збив. А льотчиків своїх як виховав! В лобову атаку йдуть так, що приємно подивитися. Зневажають всяку небезпеку. Його ескадрилья уже збила вісімнадцять фашистських літаків.

— Можу ще познайомити вас з командиром другої ескадрильї Борисом Костянтиновичем Тимофєєвим,— посміхнувся все тією ж добродушною посмішкою комісар,— ото він іде до нас. Товариш Тимофєєв, на хвилинку! Що ж ти не розповів мені, як упорався з останнім фашистським стерв'ятником?

— А що там розповідати,— неохоче знизав плечима Тимофєєв.

— А ти все-таки розкажи.

— Дуже просто,— почав Борис Костянтинович,— летимо ми. Бачу,— месершміти. Один заходить і суне просто на мене. Нахаба. Ну, добре, думаю, давай. Повертаю кермо,— опинився піді мною. Я сідаю йому на хвіст, даю чергу, і все.

Це був уже п'ятий, збитий Тимофєєвим фашистський літак. Ескадрилья збила сімнадцять літаків.

— Довбає він їх прекрасно,— закінчив комісар.— Ось такі вони всі, наші радянські соколи...

### ВОГОНЬ З ФЛАНГУ

Кулеметна рота лейтенанта Калирметова стримувала шалений натиск фашистів. Відважні і рішучі кулеметники підпускали ворога якнайближче і майже в упор розстрілювали фашистську негідь.

У Василя Шапкіна кінчалися кулеметні стрічки.

— Ну, як вирішуємо? — спитав він у свого другого номера.

— Економ,— твердо вирішив той. І кулемет почав працювати короткими, але влучними чергами. Шапкін беріг патрони. Він підпускав фашистів на п'ятдесят метрів і тоді скошував клятих ворогів. Бій тривав. Шапкіну наказали зайняти нову позицію. На цей час він лишився один з своїм станковим кулеметом. Його вірний друг і товариш, другий номер, вибув з ладу. Треба було самому подумати про патрони. І Шапкін, насамперед, постачив свій кулемет патронами і тільки тоді вирушив в дорогу.

А дорога була важка. Вкрита дрібною порослю лози, болотна трясовина, що ледве затяглася, запрожувала відважному кулеметникові на кожному кроці. Шапкін провалювався в болото по пояс, ворожі кулі свистіли, але свого кулемета герой не покидав.

Коли ворог надто вже нахабно навідав, Шапкін ставив свій кулемет на болотну купину і посилав у відповідь свої короткі черги. Вибравшись з болота, Василь Шапкін відразу ж спрямував свою зброю у фланг фашистським бандитам. Ті, не чекаючи такого сміливого нападу з флангу, розгубились і в паніці почали відступати. Просування ворога було затримане.

За сміливі і рішучі дії в боях, за хоробрість і безстрашність товариш Шапкін підвищений в сержанти і призначений командиром рою.

#### ХОЛОДНОКРОВНІСТЬ

— Головне в бою — це холонокровність і витримка,— завжди говорив своїм бійцям сержант Ткаченко.

Фашисти вели шалений наступ, націлюючи всі свої атаки на село П., за яким були наші переправи через річку Н. Село П. було головним ключем оборонюваної нашими частинами позиції. Ось на це відповідальне місце і поставив командир кулеметної роти сержанта Ткаченка з одним станковим кулеметом.

— Треба втримати улоговину. Зрозумів? — віддав наказ командир роти.

Користуючись невеликим перепочинком, поки фашисти готувалися в чергову атаку, Ткаченко висунув свій станковий кулемет поперед окопів на невелику висоту, майстерно замаскував його і почав чекати.

Улоговина була, як на долоні. Чекати Ткаченкові довелось недовго. Почулось характерне шипіння мін, вибухи.

З обох боків посилювався гуркіт артилерійської каноуди. Фашисти знову почали наступ.

— Сипте, товаришу сержант,— підганяли Ткаченка бійці обслуги.

— Мені нікуди поспішати,— холонокровно відповідав Ткаченко і продовжував підпускати противника щораз ближче. Бійці з завмиранням серця стежили за своїм

сержантом і одночасно за противником. Ось фашисти вже підійшли до висоти на сто метрів...

І тільки тоді заговорив кулемет.

Шалений шквал вогню відважного кулеметника змусив фашистів вмиць розбігтися. Але справа була вже зроблена. Половина фашистської роти лежала в улоговині, скошена влучним вогнем кулемета.

Тоді знов зашипіли фашистські міни. Вся висота вкрилась воронками від мін і здібленими догори стовпами чорної землі, змішаної з димом. Кулемет Ткаченка замовк.

«Знищений», вирішили фашисти і знову, зібравшись в колону, пішли в атаку. На цей раз до висотки лишилось тільки сорок метрів. Фашисти голосними вигуками сповіщали про свою перемогу.

Але саме в цю секунду на них несподівано знов обрушилась грізна злива кулеметного вогню.

Укомплектована напередодні бою рота фашистів за кілька хвилин була знищена до єдиного чоловіка. Витримка і холонокровність відважного героя сержанта Ткаченка втримала в цей день фашистів від дальших атак.

Наказ командира був виконаний.

*1941*

## ОДИН ДЕНЬ НАВІДНИКА ЩЕТИНІНА

Вставало багряне сонце, осяюючи покрите кущиками поле бою. Іжачись від ранкової прохолоди, червоноармієць-наводчик Микола Щетинін, широкоплечий, коренастий хлопець з добродушним лицем, бадьоро потер руки.

— Що день наступний нам готує? — жартома спитав він сам себе скоромовкою, наводячи гармату в ціль.

Бойовий день тільки-но починався. Вчора Щетинін знищив п'ять вогневих мінометних точок противника. А сьогодні?

— Треба збити німцєві пиху, та так збити, щоб він запам'ятав назавжди, негідник! — звертається Щетинін до своїх товаришів по гарматній обслузі.

— Зіб'ємо! — впевнено відповідає йому молодший сержант Барабанов.

Спостережний пункт батареї працює точно.

— Лівіше села Н. сто метрів станковий кулемет противника!

— Єсть! — відповідає Щетинін, наводячи свою гармату. Залунав постріл — і влучний гостинець з вереском полетів на передній край розташування противника.

— Добре! Кулемет збитий! — передали з спостережного пункту.

— Добре, — і собі промовляє Щетинін. Через півгодини влучний навідник мав у своєму активі два збитих ворожих кулемети.

— Коли так піде і далі, то доведеться тобі, Щетинін, збільшувати норму до десяти, — посміювались бійці обслуги.



— Що ж, я не проти,— жартував Щетинін. Його влучні снаряди продовжували бити ворога. Через три години «норма» була майже виконана: дев'ять станкових фашистських кулеметів були підбиті вогнем навідника. А до вечора ще було далеко.

Розлютовані фашисти вирішили будь-що розправитися з грізною гарматою.

— Зліва від села триста метрів три танки противника,— знову передали з спостережного пункту.

— Давай,— Щетинін обливався потом.— Давай танки!

Ворог швидко наближався. Не можна було втрачати жодної секунди. І Щетинін прийняв фашистів прямою наводкою. Два снаряди один за другим попали в башню передового фашистського танка. Над танком піднялись клуби чорного диму. Решта переляканих фашистів почала повертати назад.

— Не втечете, мерзотники! — Щетинін уклав у наводку всю свою ненависть до фашистів. Снаряди били влучно. Через дві хвилини все було закінчено: три фашистських танки валялись на землі розбиті, знищені.

— Ось це удача,— поздоровляли Щетиніна бійці, його друзі і товариші.

А він, скромний і задоволений, тяжко дихаючи від пережитого хвилювання, стояв біля своєї гармати і щасливо посміхався. Так, це його удача, фашисти запам'ятають цей день.

## НАПОЛЕГЛИВІСТЬ І МУЖНІСТЬ

Полк Н-ської дивізії дістав бойове завдання: зайти в тил противникові, знищити піхотні частини і артилерію і таким чином підтримати своїм маневром інші полки дивізії, що наступали на містечко Н.

В глибокій тиші, під прикриттям темної ночі, полк вирушив у дорогу. Лісова місцевість сприяла маневрові. Бійці просувались, додержуючись всіх правил обережності.

Була якраз північ, коли наші батальйони підійшли до фашистів. Сто метрів, ніяк не більша відстань була до противника. Німці, не чекаючи такого сміливого нападу, розташувались, як удома: офіцери лежали на возах і машинах, солдати, підстеливши під себе награбовані у колгоспників килими, вечеряли в лісі. Вони пили горілку, заїдали краденою у сусідньому селі птицею і наспівували п'яних пісень.

Бійці роти лейтенанта Кримова ясно чули п'яні голоси хвалькуватих фашистських вояк. Вони на ранок готувались іти в наступ.

— Ось ми вам покажемо,— перешіптувались між собою наші бійці.

Німецькі вартові були зняті без єдиного пострілу. Пролунав вибух гранати — умовний сигнал для атаки. Грізне «ура», що супроводжувалось незламною силою сталєних штиків, обрушилось на голови фашистів. Даремно фашисти намагались всіляко хитрувати. Нї російська команда,

ні відчайдушні крики «Товариші, допоможіть!», якими фашисти думали розладнати ряди атакуючих бійців, — ніщо не допомогло ворогові. Бійці влучно кололи фашистських розбійників штиками, били прикладами.

Лейтенант Кримов повалив чотирьох фашистських офіцерів. Молодший сержант Захожий заколов шістьох солдатів, що наскочили на нього. Багато славних подвигів зробили бійці в цю ніч. Фашисти були розгромлені на голову, вони втратили коло двох полків мотопіхоти і чотири артилерійські батареї. Понад батальйон німців узяли в полон. На полі бою залишилось багато поламаних машин. Захоплено велику кількість німецької зброї.

Намагання фашистського командування оточити героїчний полк не привели ні до чого. Полк блискуче виконав своє бойове завдання. Ясний сонячний ранок вітав наших героїв з новою перемогою.

#### ВИНИЩУВАЛЬНИЙ ЗАГІН

Німецьке командування було дуже стурбоване і навіть налякане. В тилу у фашистів в районі Н. появився червоний винищувальний загін. Дії цього загону були дуже сміливі і несподівані. Загін троцьив фашистські тили, налітав на окремі підрозділи і наводив на німців страх.

Командир загону лейтенант Захаров діяв розумно і рішуче. Незважаючи на всі намагання німців позбутися небезпечного ворога, загін залишався невловимим. Навпаки, на кожне намагання німців оточити і знищити героїчний загін, лейтенант Захаров відповідав новим сміливим нападом.

Так було і на цей раз. Вміло маневруючи і уникаючи розставлених німцями пасток, загін вийшов на шосейну дорогу і замаскувався. Почувся шум машини. Захаров насторожився. По бруку рухалась німецька легкова машина. Підпустивши її на близьку відстань, Захаров з своїми бійцями вмить оточив її.

— Руки вгору! Здавайтесь, пани фашистські офіцери! — крикнув Захаров, направляючи на них свій автомат.

Ті спробували чинити опір. Але враз німецький обер-

лейтенант, убитий кулею Захарова, вивалився з машини. Підполковник 164-го полку побачив, що тут не жартують, і передбачливо підняв руки вгору. Його прикладові наслідував і його підручний ефрейтор.

Захопивши цінні документи і полонених, загін відважних бійців без перешкод вернувся у свою частину.

1941

## ВЗАЄМНА ВИРУЧКА

Бій був у самому розпалі. Фашистська п'яна орда лізла, ніби сарана. Особливу увагу фашисти звернули на командний пункт полку. Вони намагалися прорватися маленькими групами, щоб атакувати його. В цей час на командному пункті в охороні було тільки двоє: радист Сидоренко і танкіст комсомолец Скрипка.

Товариш Скрипка мужньо відбивав з свого танка всі ворожі намагання оточити командний пункт. Сидоренко допомагав своєму бойовому другові стрільбою з автомата. Обидва захисники пункту героїчно билися і не давали ворогові здійснити його підлий намір.

Сидоренко був двічі поранений, але й після цього він не залишав свого поста, продовжував битися рука об руку з Скрипкою. І тільки після третього поранення Сидоренко був винесений з поля бою своїм бойовим другом Скрипкою. Взаємна виручка допомогла здобути перемогу над ворогом.

## АРТИЛЕРИСТ ЖИТИНСЬКИЙ

Фашисти з сказаною люттю натискали на наші ряди. Маючи в своєму розпорядженні майже в десять раз більші проти наших сили, гітлерівські вояки ніяк не могли примиритися з тим, що їм доводиться сидіти в щілинах перед невеликим підрозділом червоних.

— По гітлерівських бандитах вогонь! — впевнено командував лейтенант Житинський.

І слухняна гармата в руках досвідченого командира несла фашистам сотні смертей.

Житинський, як завжди, діяв разом з піхотою. Викотивши свою гармату на виду у противника, безстрашні артилеристи комсомольці Івашков і Афанасьєв громили ворога прямою наводкою. Коли потрібно було знищити особливо важливу вогневу точку ворога, тоді коло гармати ставав сам командир, лейтенант Житинський.

Один за другим летіли вгору колесами ворожі міномети. Десять мінометів втратили фашисти від влучного гарматного вогню, а безстрашна обслуга гармати продовжувала залишатися грізною і невразливою.

Лютість ворога досягала крайніх меж. Фашистське командування кинуло роту своїх відбірних бандитів. Рота пішла в атаку.

— По фашистських головорізах вогонь! — як і перед тим, командував Житинський.

Шквал гарматного вогню обрушився на голови атакуючих ворогів. До нього приєднався вогонь наших автоматів. Назустріч фашистському офіцеру, який вів в атаку роту, вискочив Житинський.

— Ось тобі, фашистський чорте! — крикнув лейтенант і кинув в офіцера гранату.

Залишившись без офіцера, фашистська рота завагалась. Ще хвилина — і гітлерівські вояки побігли назад, залишивши поле бою, густо засіяне їхніми трупами.

Так і не вдалося фашистському гадові оточити обслугу гармати лейтенанта Житинського. Незабаром захоплені полонені фашисти всі в один голос скаржились:

— Найстрашніше для нас — це ваша артилерія. Від вашої артилерії нам життя нема. Наші поранені солдати дістали по десять-двадцять осколочних ран.

#### ПРЯМОЮ НАВОДКОЮ

Сержанта Чатуріна Валерія Олександровича всі знали в дивізіоні як чудового товариша. До того ж він був зразковий командир. Він досконало знав свою артилерійську справу. І коли вибухла війна, сержант Чатурін виступив на захист своєї Батьківщини цілком підготовленим.

Почалося фронтове життя. Більш усього сержант Чатурін любив громити ворога прямою наводкою.

— Воно у мене вірніше і міцніше якось виходить,— говорив завжди Чатурін.

Це своє твердження він блискуче і не раз доводив ділом. При першій можливості Чатурін викочував свою гармату на передові позиції і, прямуючи разом з піхотою, в упор розстрілював ворожі ряди.

Так було і на цей раз. Ішов гарячий бій. Ворог поставив собі за мету прорвати нашу ділянку фронту. Підтримувані мінометами, танками і протитанковими гарматами, фашистські вояки ішли на прорив. Отут-то і почалася справжня робота для сержанта Чатуріна.

Поставивши свою гармату на відкритій позиції в розташуванні своєї піхоти, Чатурін безстрашно зустрічав ворожі танки прямою наводкою. Двох снарядів було досить для того, щоб знищити перший фашистський танк, який був близько. Останні два, враховуючи небезпеку, швидко ретировались назад.

Розправившись з танками, Чатурін взявся за знищення ворожих мінометів. Почався нерівний поєдинок. Міни все частіше рвалися коло гармати, але Чатуріну і його хоробрим бійцям гарматної обслуги було байдуже. Вони працювали чітко, злагоджено, ніби точний годинниковий механізм. Через деякий час із мінометами було покінчено. Три фашистських міномети полетіли вверх колесами. Залишилась ще одна протитанкова гармата, якою ворог намагався підбити гармату Чатуріна.

— Зараз все буде в порядку,— пообіцяв Чатурін, прицілюючись по ворожій гарматі.

Пролунали один за одним два постріли, і фашистська гармата замовкла назавжди.

— Ну, хлопці, тепер шлях вільний. Покотили далі! Піхота жде нашої допомоги.

Бійці дружно підхопили свою любиму гармату і покотили її на руках вперед. Через кілька хвилин Чатурін знову супроводжував у бою свою піхоту. Голосно і впевнено звучала його команда.

— По фашистських головорізах вогонь!



Є така порода людців: ти йому плюєш у вічі, а він каже, що то божа роса. До такої породи людців належать і українські затроданці націоналісти — сунівці і взагалі різне петлюрівське сміття, позмітане Гітлером з усіх смітників Європи. Не так давно ці гітлерівські блазні, за наказом головного фашистського брехуна Геббельса, варнякали про «нові порядки», якими грабіжник Гітлер збирається ошчасливити наш вільнолюбний український народ у тимчасово окупованих районах України. А це вже Геббельс знову вигадав нову брехню, нібито українська людність в тимчасово захоплених фашистами районах зустрічає фашистських загарбників трохи не з хлібом-сіллю.

«Населення правобережної України зустрічало нас з великим піднесенням,—вигадує божевільна фантазія наркомана Геббельса.— Ці люди дуже задоволені нами...»

Ще б пак! Усьому світові відомо, як зустрічають фашистських загарбників українські партизани. Знаємо ми й про те, як мирна українська людність дуже задоволена з того, що німецькі фашистські бандити грабують села, гвалтують жінок і дівчат, катують і розстрілюють невинних людей.

«Вони (тобто українські робітники, селяни і трудова інтелігенція) тепер довідались, що ми хочемо, щоб усім було добре», плете Геббельс далі своє мереживо безсоромної брехні. А зібраний урожай селяни, мовляв, продають німцям по високій ціні. За збіжжя, за овочі і за худобу, що їх забирають німці, селяни дістають багато



грошей... Просто рай! От тільки не відомо, чого український народ відмовляється від цього раю і чому добродійники фашисти бояться залишатися на ніч у містах і селах серед ошасливленої ними української людності, а завжди виходять ночувати в поле? Мабуть, чи не з особливої якоїсь фашистської ввічливості? Але облішмо! Не будемо про це більше говорити. Бо вся ця коричньова, пошита білими нитками брехня не варта доброго слова. Абсурдність цієї брехні очевидна. Бо сотня тисяч фактів про грабунки, звірства і знущання німецьких фашистів над мирним українським населенням говорять якраз протилежне. Ніяка порядна людина не візьме на себе сміливості видавати цю фашистську брехню за правду. Але, як кажуть, у сім'ї не без виродка. Знайшлися підлі виродки — людиці, які за певну плату взяли на себе цю невдячну роботу розповсюджувати серед української людності маячну брехню головного фашистського брехуна Геббельса. Ім'я цим людям — українські націоналісти сунувці і різне, як ми вже казали, петлюрівське сміття. Одержуючи від свого пана Гітлера добру платню справжніми німецькими марками, а не тими фальшивими, які розповсюджуються в тимчасово захоплених районах Радянської України і про які у нас буде мова трохи далі, ці людиці, підлі зрадники українського народу, мають завдання вихваляти своїх панів — фашистських розбійників, розповсюджувати їхні брехні.

Скачи, враже, як пан каже! І українські націоналісти слухняно скачуть, підскакують, лижуть скривавлені руки катів українського народу, лижуть і скавучать про «німецький рай».

Брешить та не забріхуйтеся, панове! Совісті у вас немає, це ми знаємо. Ви давно вже її пропили по шинках на смітниках Європи. Але ж міру треба знати? Про який «німецький рай» йде мова? Чи не про той часом, що німецько-фашистські солдати зробили в селі Михайлівці, на Київщині? Там німецький комендант зігнав селян на сход вибирати старосту і утворювати «рай», про який ви базікаєте. І коли селяни почали відмовлятися від того «раю», німецький комендант наказав оточити сход кулеметами і під загрозою розстрілу примусив селян коритися німецькій владі.

А в селі Федорівці ваші німецько-фашистські пани господарі зробили ще краще і простіше. Там просто

забрали все з хат, з чоловіків поздирали штани, а з жінок спідниці, а деяких жінок то й голими пустили.

Громадянка Марія Омельчук, яка втекла з «фашистського раю», з села Нові Базари, розповідає:

— Нас, жінок, зібрали до штабу німецької дивізії. Було нас біля двохсот душ. Прийшов німецький офіцер, оглянув нас, як худобу, і, котрі краші, — одібрав. Краших жінок зараз же забрали і повезли. Потім ми довідалися, що ці жінки призначені для публічних офіцерських домів. Одну вчительку українку за те, що вона почала обурюватися і захищати свою честь, німецький офіцер застрелив на місці. Решту, всіх нас жінок, били ручками револьверів, вимагали, щоб ми призналися в тому, що ми комуністки, хоч ми й ніколи не були комуністками. Німецьке командування наказало, щоб усі сільські хати були відчинені навстіж удень і вночі. Німецькі солдати вільно ходять по хатах і грабують все, що їм подобається.

Оце такий німецький рай! І до цього раю ви, панове українські націоналісти, закликаєте український народ? Підлі, безсовісні брехуни! Варшавське сміття! Грязь Берліна! Як у вас язик повертається говорити такі облудні речі нашому народові? Хто вам повірить? У нас навіть маленькі діти не вірять вашій безсоромній брехні.

Шкода праці, панове! До речі, іще кілька слів про гроші, про ті німецькі марки, якими нібито розплачуються німці за свої грабунки. Українська людність добре знає, що ці гроші ні гроша не варті. Самі німці скаржаться, що це тільки папірці, які після закінчення війни будуть, мовляв, обмінюватися на справжні гроші і що ці папірці випущені тільки для окупованих районів Радянської України.

І через те фашистські грабіжники сплачують ними селянам за награване добро: знайте, мовляв, нашу добрість.

Про те, що ці гроші не мають ніякої вартості, ви соромливо мовчите, панове гітлерівські наймити! Але ми й самі це добре знаємо без вас.

Знаємо ми й те, що недалеко вже той час, коли вам доведеться разом із своїм кривавим катом Гітлером утікати з Радянської України. І тоді не сховаєтесь! Караюча рука українського народу знайде вас усюди, прокляті зрадники!

На нашому боці правда великої партії Леніна.  
Доблесна Червона Армія розгромить фашистських  
загарбників. Перемога буде за нами! А вам, покидькам  
і гітлерівським наймитам, вічна ганьба і безславна  
смерть!

·24. VIII. 41 р.

Дорогі батьки, матері і сестри! І ви, всі трудящі, що перебуваєте в тимчасово захоплених німецькими фашистами районах Радянської України!

До вас наше гаряче, сповнене любов'ю, правдиве слово!

Ми знаємо, яких важких, нелюдських страждань, грабунків і звірячих катувань зазнаєте ви в німецько-фашистській неволі.

Знаємо ми й те, що там, де ворог не може нічого зробити знущаннями, розстрілами і катуваннями, там він удається до підлої безсоромної брехні.

Слухайте нашу правдиву пересторогу!

Не вірте фашистським брехунам!

Не так давно гітлерівські блазні, українські націоналісти і петлюрівці варнякали про «нові порядки», якими грабіжник Гітлер збирається «ощасливити» наш вільнолюбний український народ. А це вже Геббельс знову вигадав нову брехню, нібито українська людність у тимчасово захоплених фашистами районах зустрічає фашистських загарбників трохи не з хлібом-сіллю.

Для чого це фашистам потрібно? А для того, щоб обдурити світову громадську думку, обдурити інші поневолені фашистами народи: поляків, чехів, словаків, норвежців, сербів, греків,— що так само, як і український народ, борються за своє визволення. Дивіться, мовляв, українці радо приймають нас!

Ще б пак. Усьому світові відомо, як приймають фашистських загарбників українські партизани. Усьому

світові відомо, як ці вірні сини українського народу героїчно і нещадно нищать ворогів, висаджують в повітря ворожі боєприпаси, танки, мости, телефонні і телеграфні станції, пускають під укіс цілі поїзди з фашистськими розбійниками і награбованим на Україні добром.

Знаємо ми й те, як німецькі фашистські банди грабують наші села, гвалтують наших жінок і дівчат, катують і розстрілюють невинних людей.

А тимчасом приставлені плескати язиком фашистськї брехуни — українські націоналісти — плещуть вам, що німці хочуть зробити так, щоб усім було добре. Абсурдність цієї брехні очевидна. Бо сотні тисяч фактів про грабунки, звірства і знущання німецьких фашистів над мирним українським населенням говорять якраз протилежне.

Одержуючи від свого пана Гітлера добру платню справжніми німецькими марками, а не тими фальшивими, які розповсюджуються в тимчасово захоплених районах Радянської України і про які у нас буде мова трохи далі, підлі зрадники українського народу мають завдання вихваляти своїх панів фашистських розбійників і їх розбишацькі порядки.

У селі Михайлівці, на Київщині, німецький комендант зігнав селян на сход вибирати старосту і утворювати «нові порядки». І коли селяни почали відмовлятися від тих порядків, німецький комендант наказав оточити сход кулеметами і під загрозою розстрілу примусив селян коритися німецькій владі.

А у селі Федорівці німецько-фашистські бандити зробили ще краще і простіше. Там просто забрали все з хат, з чоловіків поздирали штани, а з жінок спідницю, а деяких жінок то й голими пустили.

Громадянка Марія Омельчук, яка втекла з фашистського раю, з села Нові-Базари, розповідає:

— Нас, жінок, зібрали до штабу німецької дивізії. Було нас біля двохсот душ. Прийшов німецький офіцер, оглянув нас, як худобу, і, котрі жінки кращі, — одібрав. Кращих жінок зараз же забрали і повезли. Потім ми довідались, що ці жінки призначені для публічних офіцерських домів. Одну вчительку українку за те, що вона почала обурюватися і захищати свою честь, німецький офіцер застрелив на місці. Решту, всіх нас жінок, били ручками револьверів і вимагали, щоб ми при-

зналися в тому, що ми комуністки, хоч ми ніколи не були комуністками. Німецьке командування наказало, щоб усі сільські хати були відчинені навстіж удень і вночі. Німецькі солдати вільно ходять по хатах і грабують усе, що їм подобається.

Оце такий «німецький рай»! І до цього раю українські націоналісти закликають український народ.

Шкода праці, панове!

До речі, іще кілька слів про гроші, про ті німецькі марки, якими нібито розплачуються німці за свої грабунки.

Запам'ятайте собі, трудящі захоплених районів України! Ці німецькі гроші ні гроша не варті! Самі німці скаржаться, що це тільки папірці, які після закінчення війни будуть колись обмінюватись на справжні гроші, і що ці папірці випущені тільки для окупованих районів Радянської України. Через те то фашистські розбійники так охоче розкидаються цими грішми. Знайте, мовляв, нашу добрість.

Дорогі батьки, матері, брати і сестри! Не беріть ніяких німецьких грошей. Не продавайте німцям жодного грама свого хліба!

Не продавайте худоби! Нічого не продавайте. Залишіть собі стільки хліба, скільки вам треба, а решту знищьте.

Знищуйте все, що може придатися німцям!

Не давайте ворогові вивозити з України ваше добро, вашу працю. Зривайте залізниці, пускайте під укіс німецькі поїзди з награваним добром, як це ви робили у 1918 році!

Допомагайте боротися за волю України нашим славним червоним партизанам!

На нашому боці правда великої партії Леніна.

Незабаром доблесна Червона Армія розгромить фашистських загарбників і визволить вас з фашистської неволі. Перемога буде за нами!

28. VIII 41 р.

## НАБ'ЄМО КАТАМ ПЕЛЬКУ УКРАЇНСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Німецько-фашистські розбійники поспішають. Їм не терпиться.

Українська родюча земля не дає їм спокою.

Ось лист, знайдений в забитого фашиста. Грабіжникові пише його жінка:

«Любий Фріц! Син пана Решмера вже закріпив за собою маєток — півтори тисячі га. Чудова місцевість у підніжжя Карпат. Мене приваблює Поділля.

Подільська Швейцарія, де ростуть морелі і виноград. Я хотіла б там звити наше гніздечко. В крайньому разі, Київщина або Полтавщина. Сподіваюся, що і наш майбутній маєток теж не менший. Наперед вдячна тобі. Твоя Ельза».

Зажерлива фашистська сарана хмарою посунула на наші землі. Зголоднілі, сухоребрі німкені Ельзи наперед ділять наші родючі лани.

У західних областях України уже створено п'ятсот сімдесят великих поміщицьких маєтків. В цих маєтках панують німці. За більшими головорізами сунуть менші. Вони хочуть панувати на Україні. Хочуть обернути українців на рабів, відновити часи кріпаччини.

Чи не зарано взялися ділити нашу землю, панове грабіжники і вбивці?

І не тільки землю відбирають фашистські грабіжники. Вони грабують і насіння, і картоплю, і худобу, й реманент — усе для поміщиків. Їм потрібні наші родючі землі. Їм потрібні раби для панщини.

Радимо всім німецьким панам поміщикам, які думають осісти на Україні і яких ще не навчив досвід 1918 року, запам'ятати одне наше давнє й хороше українське прислів'я: «Не кажи гоп...»

Німці думають, що кожен з нас буде покiрно чекати, поки на його шию надiнуть ярмо, поки ми голодні не помремо в німецькій каторзі.

Не дiждуть цього німецькі кати! Вони хочуть нашої землі? Дамо їм по метрові на пана. Ми народ щедрий! На могилу дамо. Щоб угноїти землю, й німецьке стерво згодиться. А рабами ми ніколи не були й не будемо.

Купка запродавців і холуїв, найнята на німецькі гроші, це не український народ. Це мерзенні зрадники Батьківщини. А багатомільйонний український народ ніколи не стерпить на своїй землі німецького пана.

Сини й дочки України! Нагадайте німецьким баронам 1918 рік. Та так нагадайте, щоб ніколи не забула розбійницька Німеччина, щоб уже ніколи не кортіло їй панувати на нашій землі.

1942

---



---

## З М І С Т

	Стор.
<i>Борис Буряк. Яків Качура</i> . . . . .	5
<b>О п о в і д а н н я</b>	
Старий червоногвардієць . . . . .	55
Історія одного колективу . . . . .	64
А ніч слухала . . . . .	87
Таємниця попа Федула . . . . .	98
Колючою стежкою . . . . .	111
З минулого . . . . .	121
Непі . . . . .	133
Без останніх сторінок . . . . .	140
Похорон . . . . .	179
Пилипчанська проблема . . . . .	192
Зруйнована ідея . . . . .	204
Моя скарга . . . . .	220
Без хліба . . . . .	233
Хтодьова родина . . . . .	244
За десять ере . . . . .	262
Мандрівка . . . . .	279
Зламана присяга . . . . .	294
Як Павло Мартинюк ішов на війну . . . . .	366
Безсмертя . . . . .	392
Гість з Америки . . . . .	410
Рядовий Шевченко . . . . .	487
Подарунок від невідомої . . . . .	494
Щастя . . . . .	523
Ніч тривоги . . . . .	532
Радист Сорочан . . . . .	546

## Н а р и с и, с т а т т і

Перемога . . . . .	555
Звичайна історія . . . . .	558
Подорож у Ново-Бросківці . . . . .	568
Відважному героєві слава . . . . .	570
Новорічне оповідання . . . . .	573
Наша Ніна Матвіївна . . . . .	576
У рідному селі . . . . .	578
Незборимі . . . . .	580
Один день навідника Щетиніна . . . . .	584
Наполегливість і мужність . . . . .	586
Взаємна виручка . . . . .	589
«Є така порода людей...» . . . . .	592
«Дорогі батьки, матері і сестри!» . . . . .	596
Наб'ємо катам пельку українською землею . . . . .	599

---

ЯКОВ ДЕМЬЯНОВИЧ КАЧУРА

*Избранные произведения*

Том первый  
*Рассказы, очерки, статьи*

(На украинском языке)

\*

Портрет Я. Качури  
работы художника *А. С. Туровського*

\*

Редактор *В. І. Мефедова*  
Художник *О. П. Фаврчук*  
Художній редактор *К. К. Калусін*  
Технічний редактор *О. П. Яхніс*  
Коректор *І. Г. Адамець*

\*

БФ 02825. Здано на виробництво 5.XI. 1957 р.  
Підписано до друку 2.IV. 1958 р.  
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 9,438.  
Друк. арк. 30,955—1 вкл. Обліково-видавн. арк. 28,918.  
Ціна 10 крб. 75 коп. Зам. 57. Тираж 10.000

\*

Надруковано з матриць Книжково-журнальної фабрики Голов-  
видаву Міністерства культури УРСР. Київ, Воровського, 24.  
в друкарні «Комуніст», Головвидаву Міністерства  
культури УРСР, Харків, Пушкінська, 29.

10 коп. 35 коп.

